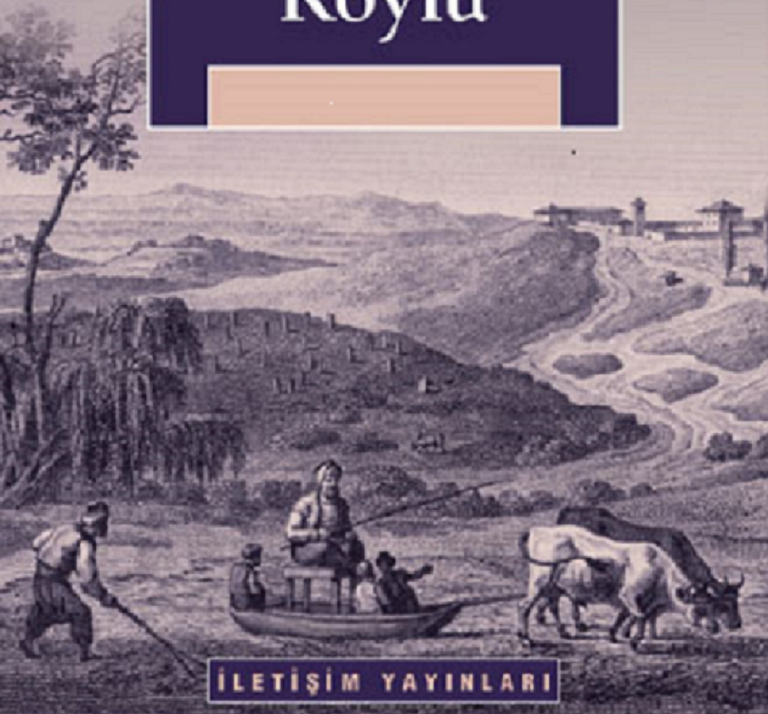
Huricihan İslamoğlu

Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü

İLETİŞİM YAYINLARI

İletişim Yayınları 127 • Araştırma-İnceleme Dizisi 27
ISBN-13: 978-975-05-0780-9
© 1991 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 1991, İstanbul
2. BASKI 2010, İstanbul

EDİTÖR Kıvanç Koçak
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
KAPAKTAKİ GRAVÜR "Kırsal Yaşam", Comte de Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque de la Grèce*, Paris, 1782-1822, c. 2
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Oben Üçke
DİZİN Ekrem Buğra Büte
BASKI ve CİLT Sena Ofset
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

HURİCİHAN İSLAMOĞLU

Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü

GÖZDEN GEÇİRİLMİŞ
VE GENİŞLETİLMİŞ YENİ BASKI

YAYINA HAZIRLAYAN
Ayşe Çavdar

iletişim

HURİCİHAN İSLAMOĞLU University of Chicago'da ve University of Wisconsin, Madison'da İktisat Teorisi ve İktisat Tarihi eğitimi gördü. 1980-81 yıllarında University of California, Santa Cruz; 1985-89 yıllarında University of California, Berkeley Gelişme Ekonomisi Programı'nda; 1989-96 yılları arasında Orta Doğu Teknik Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nde ve 1998-99 arasında New York Üniversitesi'nde ders verdi. Eylül 1999 - Haziran 2001 tarihlerinde Sabancı Üniversitesi'nde Hukuk ve İktisat Politikaları başlıklı bir lisansüstü program kurmak için bulundu. Boğaziçi Üniversitesi'nde İktisat Tarihi ve İktisat Teorisi profesörü olup Budapeşte'de bulunan Central European University'de ve California Üniversitesi, Berkeley'de yılda üçer ay misafir profesör olarak bulunmaktadır.

1989-1995 yılları arasında Social Science Research Council'da Ortadoğu komisyonu uyesi olarak bulundu. Halen *The Journal of Historical Sociology*, *Social and Legal Studies* ve *Toplum ve Bilim* dergilerinin yayın kurulundadır.

1995 yaz döneminde Oxford Üniversitesi, St. Antony's College'da ve 1997-98 yılları arasında Wissenschaftskolleg zu Berlin'de, 2006 yılı kış döneminde Collegium Budapest'te "fellow" olarak bulundu.

Yakın dönemdeki akademik ilgileri devlet ve hukuksal dönüşüm, mülkiyet haklarının dönüşümü (özellikle 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Fransa'da ve sosyalizm sonrası toplumlarda) kurumsal iktisat; kamu yönetimi; hukuk ve ekonomi politik; modernitenin karşılaştırmalı tarihi gibi konuları içerir. Hukuk, iktisat ve toplum konularında Reimers Foundation tarafından yönetilmiş olan "Küreselleşme Sürecinde Hukuk ve Kültür" projesinde ve New York Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Hukuk ve Toplum Enstitüsü tarafından yönetilen "Küreselleşme Sürecinde Adaletsizliğin Yayılımı" başlıklı projelerde yer almıştır. Yine bu konularda Kasım 2004'te Korber Foundation'ın desteklediği Boğaziçi Üniversitesi ve Wissenschaftskolleg'in ortak bir projesi olan "Economic Reform, Rule of Law, Social Justice" başlıklı bir konferans düzenlemiştir ve bu konferansta sunulmuş olan tebliğlerden oluşan bir kitap derlemektedir.

Başlıca yayınları arasında *Annales, ESC.*, *The Journal of Early Modern History*, *REVIEW* (Binghamton, NY) ve *International Encyclopedia for Social and Behavioral Studies* (article *Civil Society, history and concept*) ve derlemelerde yayımlanmış makaleler; *The Ottoman Empire and the World Economy* (1987); *State and Peasant in the Ottoman Empire* (1994); *Neden Avrupa Tarihi?* (İletişim Yayınları, 1997); *Constituting Modernity: Private Property in the East and West* (Londra: I.B.Tauris, 2004); ve yayına hazırlanmakta olan *Making of Markets in the 19th Ottoman, French and Russian Empires and Late 20th Centuries Post-Communist East and Central Europe and Turkey* başlıklı kitapları bulunmaktadır. Peter Perdue (MIT) ile birlikte Aralık 2001'de çıkan *The Journal for Early Modern History*'nin özel sayı editörlüğünü yapmıştır. Sayının başlığı *Modernite'nin Ortak Tarihi: Çin ve Osmanlı İmparatorluğu*'dur.

Sevgili kızım Feride'ye

İÇİNDEKİLER

TABLOLAR LİSTESİ 10

HARİTALAR LİSTESİ 12

KISALTMALAR 13

TEŞEKKÜR 17

ÖNSÖZ 19

BÖLÜM I

OSMANLI TARİHİ NASIL YAZILDI, NASIL YAZILMALI TARTIŞMASINA DÖNÜŞ 31

I. 1. Tarih-ötesi kültürel kategoriler: Osmanlı ve İslâm tarihi 36

I. 2. "Doğu despotizmi" 38

I. 3. Şarkiyatçılık ve "Osmanlı despotizmi" 45

I. 4. Şarkiyatçılık ve modernleşme yaklaşımlarının reddi 49

I. 5. Dünya sistemi yaklaşımı ve Osmanlı tarihi 51

I. 6. Dünya sistemi yaklaşımının Osmanlı tarihi açısından eleştirisi 59

I. 7. Toplumsal dönüşüm modelleri ve köy toplumları 67

I. 8. Bir Brenner eleştirisi 74

I. 9. Bir toplumsal dönüşüm modeli: Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasî iktidar ve tarım ekonomisi 78

I.10. Devletin oluşum ve dönüşüm süreçleri olarak modern dönüşüm ... 82
I.11. Osmanlı'da hukukî dönüşüm ... 84
I.12. Adil düzeni kurumlardan okumak: Bağımsız köylülüğün sürdürülmesi veya "ahlâkî bir iktisadî düzen" ... 88
I.13. Meşruiyet ve sosyal-iktisadî düzen ... 89
I.14. Meşruiyet ve mülkiyet ... 93

BÖLÜM II

16. YÜZYILDA İKTİSADÎ EĞİLİMLER VE TAHRİR DEFTERLERİ ... 101
II. 1. Genel nitelikleriyle tahrir defterleri ... 103
II. 2. Demografik tarih ve tahrirler ... 107
II. 3. Tahrir defterleri ve tarımsal üretim tahminleri ... 117
II. 4. Öşür oranları ve vergilendirme sistemi ... 126
II. 5. Tahrir defterlerinde ticarî ve sınaî vergiler ... 130
Ek II. 1. Tablolar ... 134
Ek II. 2. Nahiye ve kasabalarla ilgili tahrir defterleri listesi ... 138

BÖLÜM III

16. YÜZYILDA OSMANLI'DA VERGİLENDİRME VE TİCARÎ İLİŞKİLER ... 141
III. 1. Vergilendirme veya artı ürüne el konulma süreçleri ... 141
III. 2. Gelir sahipleri ve artı ürünün pazarlanması ... 149
Ek III. 1. Tablolar ... 162
Ek III. 2. Gelirlerin nahiyelerdeki farklı kesimler arasında bölüşümü ... 191
Çorumlu ... 193
Karahisar-ı Demirli ... 198
Katar ... 201
Kafirni ... 203
Yıldız ... 206
Cincife ... 208
Venk ... 209
Felis ... 211
Karakuş ... 212
Niksar ... 214

BÖLÜM IV

16. YÜZYILDA OSMANLI'DA KÖYLÜ AİLE EKONOMİSİ 217
IV. 1. Nüfus artışı ve köylü aile ekonomisi 219
IV. 2. Ticarî gelişme ve köylü aile ekonomisi 236
IV. 3. Tarım dışı faaliyetler: Dokumacılık 246
IV. 4. Özet sonuçlar 251
Ek IV. 1. Tablolar 256
Ek IV. 2. Tarım ürünlerinin bölgelere göre dağılımı ve üretimde değişmeler 274

BÖLÜM V

BİR BÖLGESEL EKONOMİ MODELİ: KENT PAZARLARI VE KÖYLÜ AİLE EKONOMİSİ 283
V. 1. Şehirler ve tarımsal art alanları 284
V. 2. Şehir ve kasaba halkının tarım faaliyetleri 291
V. 3. Bölge şehirlerinin gelişimi ve taşra yöneticileri 294
V. 4. Şehirlerde sinai üretim ve sinai ürünleri ticareti 302
V. 5. 16. yüzyılda Osmanlı şehirlerindeki "ticarîleşme" eğilimine ilişkin bazı saptamalar 314
EK V. 1. Tablolar 323
EK V. 2. Şehirlerde ticaret ve imalat faaliyetlerine ilişkin göstergeler 325

SONUÇ 329

HARİTALAR 337
SÖZLÜKÇE 341
KAYNAKÇA 347
KİŞİ VE YER ADLARI DİZİNİ 369
KONU DİZİNİ 372

Tablolar Listesi

II. 1. *1520-1530 ve 1574-1576 Dönemlerinde İncelenen Her Nahiye İçin Seçilmiş Yerleşim Birimlerinin Türü ve Sayısı* ... **134**

II. 2. *1520-1530 Tahrir Defteri Kayıtlarında Rum Vilayetinde Kırsal Nüfusun Vergi Mükellefiyetlerine ve Toplumsal-Dini Konumlarına Göre Sınıflandırılması* ... **135**

II. 3. *1554 Tahrir Defteri Kayıtlarında Tokat Civarında Kırsal Nüfusun Vergi Mükellefiyetlerine ve Toplumsal-Dini Konumlarına Göre Sınıflandırılması* ... **136**

II. 4. *1574-1576 Tahrir Defteri Kayıtlarında Rum Vilayetinde Kırsal Nüfusun Vergi Mükellefiyetlerine ve Toplumsal-Dinî Konumlarına Göre Sınıflandırılması* ... **137**

III. 1. *Gelir Sahipleri: Çorumlu 1456* ... **162**

III. 2. *Gelir Sahipleri: Çorumlu 1520-1530 ve 1576* ... **163**

III. 3. *Gelir Sahipleri: Karahisar-ı Demirli 1456* ... **165**

III. 4. *Gelir Sahipleri: Karahisar-ı Demirli 1520-1530 ve 1576* ... **166**

III. 5. *Gelir Sahipleri: Katar 1520-1530 ve 1576* ... **168**

III. 6. *Gelir Sahipleri: Kafirni 1520, 1554 ve 1574* ... **170**

III. 7. *Gelir Sahipleri: Yıldız 1485* ... **172**

III. 8. *Gelir Sahipleri: Yıldız 1520, 1554 ve 1574* ... **173**

III. 9. *Gelir Sahipleri: Cincife 1455 ve 1485* ... **175**

III. 10. *Gelir Sahipleri: Cincife 1520, 1554 ve 1574* ... **177**

III. 11. Gelir Sahipleri: Venk 1455 ve 1485 ... 179
III. 12. Gelir Sahipleri: Venk 1520, 1554 ve 1574 ... 181
III. 13. Gelir Sahipleri: Felis 1528 ve 1574 ... 183
III. 14. Gelir Sahipleri: Karakuş 1528 ve 1574 ... 185
III. 15. Gelir Sahipleri: Niksar 1528 ve 1574 ... 187
III. 16. Rum Vilayetindeki 10 Nahiyede 16. Yüzyılın İki Farklı Döneminde Malikâne Hisselerinin Gelir Sahipleri Arasındaki Dağılımı ... 189
III. 17. Rum Vilayetindeki 10 Nahiyede 16. Yüzyılın İki Farklı Döneminde Divani Hisselerinin Gelir Sahipleri Arasındaki Dağılımı ... 190

IV. 1. Kırsal Nüfus: Toplam Vergi Mükellefleri ... 256
IV. 2. Kırsal Nüfusun Büyüme Oranları (%) ... 256
IV. 3. Kent Nüfusu: Toplam Vergi Oranları ... 257
IV. 4. Kent Nüfusunun Büyüme Oranları (%) ... 258
IV. 5. Kırsal Bölgede Bekâr Erkek Nüfusun Vergi Mükellefi Evli Erkek Nüfusuna Oranı (%) ... 259
IV. 6. Kentlerde Mücerredlerin Toplam Evli Erkek Nüfusuna Oranları (%) ... 259
IV. 7. Tahıl Üretimi ve Nüfus Endeksleri ... 260
IV. 8. Tahıl Vergileri Tahminleri ve Büyüme Oranları 1485-1520 ... 261
IV. 9. Tahıl Vergileri Tahminleri ve Büyüme Oranları 1455-1485, 1455-1520 ... 262
IV. 10. Tahıl Vergileri Tahminleri ve Büyüme Oranları 1554-1575 ... 263
IV. 11. Tahıl Vergileri Tahminleri ve Büyüme Oranları 1520-1554, 1520-1575 ... 264
IV. 12. Farklı Ürünlerin Toplam Üretim İçindeki Payı (%) ... 267
IV. 13. Tahıl Dışı Ürünlerin Üretim Endeksleri ... 268
IV. 14. Tahıl Dışı Ürünlerin Vergi Gelirlerindeki Büyüme Oranları (%) ... 269
IV. 15. Tahıl Dışı Ürünlerin Vergi Tahminleri (akçe olarak) ... 270
IV. 16. Vergi Mükellefi Başına Düşen Buğday ve Arpa Üretimi ... 271
IV. 17. Koyun ve Kovan Vergileri ve Sayıları ... 272
IV. 18. Kırsal Bölgede Ticarî ve Sınai Vergiler ... 273

V. 1. Kentlerden Alınan Vergiler (akçe) ... 323

HARİTALAR LİSTESİ

1. *Rum Vilayetinde İncelenen Bölgeler* **335**
2. *Rum Vilayetindeki Kasabalar ve Ticaret Yolları* **336**
3. *Rum Vilayetindeki Bölgelerden Dışarıya Gönderilen Vakıf Gelirlerinin Coğrafî Durumu* **337**

KISALTMALAR

ARŞİV VESİKALARI

KK: Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü Arşivi (Ankara), *Kuyud-u Kadime Defterleri*.

MM: Başvekalet Arşivi (İstanbul), *Maliyeden Müdevver Defterleri*.

TT: Başvekalet Arşivi (İstanbul), *Tapu Tahrir Defterleri*.

İKİNCİL KAYNAKLAR

Abdulfettah ve Hutteroth, *Historical Geography*: Kemal Abdulfettah ve Wolf-Dieter Hutteroth, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlanger Geographisce Arbeiten, özel cilt 5 (Erlangen, 1977).

Anderson, *Lineages*: Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State* (Londra, New Left Books 1977).

Asdrachas, "Aux Balkans": Sp. I. Asdrachas, "Aux Balkan du Xve siecle producteurs directs et marches", *Etudes Balkanique*, 6 (1970): 36-59.

Barkan, *Kanunlar*: Ömer L. Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, cilt 1: *Kanunlar* (İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1943).

Barkan, "Malikâne-Divanî": Ömer L. Barkan, "Türk-İslâm Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller I: Malikâne-Divanî Sistemi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası* I (1939): 119-185.

Barkan, "Nüfus Tahrirleri": Ömer L. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devrinde Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt 1, no. 1 (1940), s. 20-59; cilt 2, no. 2 (1941), s. 214-47.

Barkan, "Research": Ömer L. Barkan, "Research on Ottoman Fiscal Surveys", (der.) Michael A. Cook, *Studies in the Economic History of the Middle East* içinde (Londra: Oxford University Press, 1970), s. 163-71.

Barkan, "Tarihi Demografi": Ömer L. Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmalar ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası* 10 (1951-1953): 1-27.

Boserup, *Agricultural Growth*: Ester Boserup, *The Conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change Under Population Pressure* (Chicago: Aldine Publishing Co., 1965).

Braudel, *Mediterranean*: Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philippe II*, 2 cilt (New York: Harper and Row, 1972).

Brenner, "Agrarian Class Structures": R. Brenner, "Agrarian Class Structures and Economic Development in Pre-Industrial Europe", *Past and Present*, sayı 70 (1976), s. 30-75.

Cook, *Population Pressure*: Michael A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600* (Londra: Oxford University Press, 1972).

Cuinet, *La Turquie*: Vitale Cuinet, *La Turquie d'Asie Geographie Administrative. Statistique descriptive et raisone de chaque province en l'Asie Minure*, 4 cilt (Paris: Ernest Leroux Editeur, 1892).

Evliya Çelebi, *Seyahatname*: Mehmet Zillioğlu, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (der.) Zuhuri Danışman, 13 cilt (İstanbul: Kardeş Matbaası, 1970).

Erder, "Measurement": Leila Erder, "The Measurement of Pre-Industrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century", *Middle Eastern Studies* 11 (Ekim 1975): 284-301.

Erder ve Faroqhi, "Population Rise": Leila Erder ve Suraiya Faroqhi, "Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620", *Middle Eastern Studies*, cilt 15, sayı 3 (1979), s. 322-45.

Faroqhi, "Rural Society, I": Suraiya Faroqhi, "Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century, I", *Turcia: Revue d'etudes Turques*, cilt 9, sayı 1 (1977).

Faroqhi, "Şeyh Aileleri": Suraiya Faroqhi, "16-18. Yüzyıllarda Orta Anadolu'da Şeyh Aileleri", (der.) Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu, *Türk İktisat Tarihi Semineri* içinde (Ankara, 1975).

Fekete, *Siyaqatschrift*: Lajos Fekete, *Die Siyaqatschrift in der Türkischen Einanzverwaltung*, Bibliotheca Orientalis Hungarica VII, 2 cilt (Budapeşte, 1955).

Göyünç, *Mardin Sancağı*: Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları no. 1458 (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1969).

Güçer, *Hububat Meselesi*: Lütfü Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, no. 1075 (İstanbul: Sermet Matbaası, 1964).

Hutteroth, *Siedlungen*: Wolf-Dieter Hutteroth, *Landliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzten vierhundert Jahren, Gottinger Geographische Abhandlungen*, Heft 46 (Göttingen, 1968).

İnalcık, "Annales School": Halil İnalcık, "The Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings", *Review* I: "Kış/Bahar 1978): 69-96.

İnalcık, Arvanid: Halil İnalcık, *Hicri 815 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1954).

İnalcık, "Çiftlik": Halil İnalcık, "The Emergence of Big Farms: "Çiftlik", *Collection Turcica, I, Contribution a'l'histoire Economique et Sociale de l'Empire Ottoman* (Paris: Edition Peetens, 1984).

İnalcık, Ottoman Empire: Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600* (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1973).

İnalcık, "Raiyyet": Halil İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", *Belleten* 23 (1959): 575-610.

İslamoğlu-İnan, "State and Peasants": Huri İslamoğlu-İnan, "State and Pesanats in the Ottoman Empire: A Study of Peasant Economy in North-Central Anatolia during the 16th Century", (der.) Huri İslamoğlu-İnan, *The Ottoman Empire and the World Economy* içinde (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1987, s. 101-59).

İslamoğlu-İnan, *Ottoman Empire and the World Economy*: Huri İslamoğlu-İnan, *The Ottoman Empire and the World Economy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987).

Jennings, "Urban Population": Ronald Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum", *International Journal of Middle East Studies* (IJMES) 7 (1976): 21-57.

Mantran, *Istanbul*: Robert Mantran, *Istanbul dans la seconde moitie du XVIIe siecle: essai d'histoire institutionale, economique et sociale* (Paris: A Maisonneuve, 1962).

Kaldy-Nagy, "Administration": Gyula Kaldy-Nagy, "The Administration of the Sanjaq Registration in Hungary", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 21 (1968): 181-223.

McGowan, "Food Supply": Bruce McGowan, "Food Supply and Taxation on the Middle Danube, 1568-1579", *Archivum Ottomanicum* 1 (1969): 139-96.

Sümer, *Oğuzlar*: Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ankara Üniversitesi Yayınları, no. 170 (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972).

Wallerstein, *Modern World System*: I. Wallerstein, *The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century* (New York: Academic Press, 1974).

TEŞEKKÜR

Devlet ve Köylü'nün yeniden yazılan önsözü ve ilk bölümü ile yeniden yayımlanan ikinci baskının yayına hazırlanmasında büyük özen gösteren ve emek veren Ayşe Çavdar'a çok teşekkür ederim. Ayrıca bu baskının yapılması için beni ikna eden ve desteklerini esirgemeyen İletişim Yayınları'ndan dostlarım Tanıl Bora, Sulhiye Gültekingil ve Tuğrul Paşaoğlu'na da teşekkür borçluyum.

Bu kitabın tercüme ve redaksiyon aşamalarında farklı zamanlarda 30 yılı aşkın hocalık hayatımda birlikte çalıştığım çok değerli öğrencilerim emek verdiler, katkıda bulundular. Hepsine çok teşekkür ederim. Özellikle kitabın ilk baskısının çevirisini yapan ve yayına hazırlanmasında büyük emeği geçen merhum Sabri Tekay'ı minnet ve sevgiyle anıyorum.

ÖNSÖZ

Yirmi yıl kadar önce İletişim Yayınları'ndan çıkan bu çalışmanın yeniden basılmasına karar vermemin nedeni, toplumsal dönüşüm konusunda halen önemli bulduğum bazı ipuçlarını içerdiğine olan inancım. Aradan geçen yirmi yıla yakın süre içerisinde hem Türkiye'de hem de dünyada çok köklü dönüşümler yaşandı. Öncelikle *Devlet ve Köylü*'nün eleştirmek için yola çıktığı ve Batı dışındaki toplum ve ekonomilerin durağanlığını vurgulayan modernleşme ve oryantalizm anlayışları, 2000'li yıllarda "medeniyetler çatışması" yaklaşımları çerçevesinde yeniden ivme kazandılar. Bu bağlamda bir yanda ABD'de 11 Eylül 2001'de gerçekleştirilen terör eylemi, diğer yanda Avrupa'da AB'nin genişlemesi kapsamında ortaya çıkan bir "yeni oryantalizm" çerçevesinde Batı ve onun ötesi (öteki) ikilemi, modern dönüşümün ne olduğu, farklı toplumlarda hangi kurumsal ve kültürel yapıların bu dönüşümü engelleyip hangilerinin dönüşümün önünü açtıkları yeniden tartışılmaya başlandı. Daha da önemlisi Batı (ABD ve AB), 2000'li yıllarda bir kez daha modern gelişmenin (gerek serbest piyasa gelişimi gerek demokratikleşme ve insan hakları açısından) öncüsü olarak algılanmaya başlandı ve bu rolün meşrulaştırılması bir kez daha Batı dışındaki bölgelerin geri kalmalarına neden olan tarihle-

rinde sorgulamaya başlandı. Halbuki 1970'li yıllarda Batı merkezli modernleşme yaklaşımları, bir yandan Batı ekonomilerinde yaşanan iktisadî kriz, diğer yandan ABD'nin Vietnam'daki siyasî ve askerî yenilgileri ışığında sorgulanıyordu. *Devlet ve Köylü* de bu sorgulama dönemine ait bir çalışmadır.

Çalışma öncelikle İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde sosyal bilimlere egemen olan modernleşme yaklaşımının ve 19. yüzyıl oryantalizminin, Osmanlı'ya reva gördüğü oryantal despotizm ve iktisadî durağanlık varsayımlarını çürütmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamdaki iddialarını ise 16. yüzyılda Osmanlı toplum ve ekonomisindeki ilişkiler ve dönüşümlere ilişkin bulgulara dayandırmaktadır. Bunu yaparken *Devlet ve Köylü*, Osmanlı toplumu ve ekonomisinde, dolayısıyla üretim ve nüfusta, şehirleşme ve ticaret hacminde görülen dönüşümleri, 1970'li yıllarda cereyan eden ve sanayi öncesi dönemde Batı Avrupa'da tarım ekonomisi ve toplumları konusundaki tartışmaların alanına taşımaktadır. Söz konusu olan "egzotik" bir "Doğu toplumu" çalışması değil, aynı zamanda sanayi öncesi toplumların iç dinamiklerine ışık tutan mahiyette bir incelemedir. Bu açıdan bakıldığında, 19. yüzyıldan bu yana Batı egemenliğinin bir lisanı olarak işlev gören Şarkiyatçı ve modernleşmeci Batı'nın kendi sanayi öncesi tarihini de çarpıtmaktadır. Bu çarpıtmanın sonucu olarak ise sanayi toplumu olarak Batı da kendi geçmişinden kopartılıp ideal bir kalıba oturtulmakta ve sanayileşme aşamasına atlayamamış Doğu toplumlarının yine "ideal" kalıplara oturtulmuş "geri kalmışlık" tarihleri ile karşı karşıya getirilmektedir. Bu bakış açısından değerlendirildiğinde sanayi sonrası Batı, "modern"i yani iktisadî canlılığı, piyasa oluşumlarını, laik düzeni, demokratik yönetimi temsil ederken; sanayi öncesi Batı, gelenekseli, yani iktisadî durağanlığı, dinî baskıyı, siyaseten otoriter rejimleri temsil etmektedir. Modernleşme yaklaşımı söz konusu "ileri"lik ve "geri"lik tarihlerini açıklarken iddialarını Doğu ve Batı arasındaki dinî ve siyasî kültür farklılıklarına dayandırmaktadır. Bu yaklaşım Osmanlı'ya uygulandığında Müslümanlık ve baskıcı devlet (Doğu despotizmi) kültürel öğelerin "gelişme"yi engellediği ve "gelişme"nin veya

"modernleşme"nin ise ancak Batı eliyle veya Batılı kültürel öğelerin benimsenmesi ile mümkün olabileceğini vazetmektedir.

Devlet ve Köylü, modernleşme yaklaşımının Batılı sanayi toplumlarına tanıdığı bu imtiyazı sorgulayarak hem Batı'nın 18. yüzyıl öncesi tarihini hem de Doğu'nun tarihini modern dönüşüm tarihinin bir parçası olarak değerlendirmektedir. Sonuç olarak modernleşme/Batılılaşma kavramları düşünceyi Doğu/Batı, modern/geleneksel gibi kısır ikilemler içine hapsedip modern dönüşümü bir kimlik sorunu veya kimliklerin (medeniyetlerin?) çarpışmasına indirgemiştir. Burada önerilen yaklaşım ise modern dönüşümün tarihinin, farklı bölgelerdeki aktörlerin dünya düzeyinde yaşanan büyük değişimler karşısında yaşam koşullarını yeniden düzenlemek için verdikleri mücadeleler çerçevesinde değerlendirilmesidir. Bu tarih 16. yüzyıldan bu yana Batı Avrupa'yı da içeren Çin'den Atlantik'e kadar uzanan Avrasya bölgesinde nüfus artışları, ticaretin yaygınlaşması ve siyasî birimlerin birbirleri ile yoğun rekabetleri sonucu ortaya çıkan ve giderek merkezîleşen siyasî iktidar yapılarını, yani devlet oluşumlarını içermektedir. Bu çerçeve içinde bölgeler arasındaki güç ilişkileri zaman içinde eşitsizliklere yol açsa da, söz konusu olan modern dönüşümün "paylaşılan", yani ortak tarihidir. Başka bir deyişle bu tarih, Doğu ve Batı, sanayi öncesi ve sonrası toplumlar tarafından paylaşılan ortak bir tecrübenin, 16. yüzyıldan bu yana şahit olduğumuz modernitenin tarihidir.

Burada moderniteden ne anlaşıldığına kısaca değinmek istiyorum. Modernite, 16. yüzyıldan bu yana Avrasya'da yaşanan iktisadî (nüfus ve ticarî faaliyette artışlar), siyasî ve toplumsal dönüşümlerin ortaya çıkardıkları kurumsal dönüşüm süreçlerine işaret eder. Modernite bu anlamda, 16. yüzyıldan bu yana önce monarşi/imparatorluk yönetimlerinin, daha sonraları bürokratik ve bugüne gelindiğinde de ulus-ötesi ağların parçası olan uzman kurulların oluşturduğu yönetimlerin temsil ettikleri devlet veya egemenlik yapılarının hayata geçmelerini sağlayan kurum ve kuralların toplumsal gerçekliği biçimleme süreçlerini tanımlamaktadır. Toplumsal gerçekliğin kurumlar aracılığıyla sürekli biçimlenme süreçleri, toplumda yer alan fark-

lı çıkarların karşı karşıya geldikleri, eski ile yeninin çatıştığı ve yeninin eskinin izlerini taşıdığı siyasî mücadele ortamlarıdır.

Bu anlamda modernite tanımı, 16. yüzyıldan bu yana gündemde olan devlet oluşumu süreçleri ile örtüşmektedir. Burada devletten kastedilen bir siyasî güç dengeleri ortamı, yani Gramsci'nin önerdiği doğrultuda bir egemenlik ortamıdır. Bu ortamda egemen kesim veya kesimler, diğer kesimleri zor kullanarak ya da ikna yoluyla kendilerine tâbi kılarlar. Egemen veya iktidar olmak ise kurum ve kurallar aracılığıyla ve belirli amaçlar doğrultusunda toplumsal gerçekliği biçimleyebilme kabiliyeti ile özdeşleşir. Egemenliğin öz tanımını, yani iktidarın meşruiyet söylemini içeren bu amaçlar (örneğin toplumsal huzurun temini, iktisadî refahın sağlanması ve uluslararası arenada başarı, iktisadî büyümenin sağlanması) kurumların niteliklerini belirler. Kurumların oluşma süreçleri ise devletin meşruiyetinin sürekli sınandığı ve yeniden ihdas edildiği çatışmalı süreçlerdir.

Bu açıdan bakıldığında modern dönüşüm artık 19. yüzyılda Batı'nın dünyada egemenlik kurması ile yaygınlaşan bir dizi kurumun geleneksel veya Doğulu toplumlara dışarıdan zorla kabul ettirme çabaları ile sınırlanamamaktadır. Bu toplumsal yaşamı, iktisadî faaliyeti biçimleyen kurumların sürekli dönüşümü anlamına gelen modern dönüşüm, 16. yüzyıldan bu yana süregelen ve sürekli farklı toplumsal kesimlerin, kendi aralarındaki ve kendi toplumlarının dışındaki aktörler ile ilişki ve çatışmalarını içeren süreçlerle mümkün olmuştur. Böyle olunca da modern dönüşümün toplumları kendi geçmişlerinden, toplumlarından "yabancılaştırması" söz konusu değildir; bu farklı toplumlar ve onların geçmişleri de modern dönüşüm dokusunun parçalarıdır. Böylelikle Avrasya'daki bölgelerin 16. ve 17. yüzyıl tarihleri, onların erken modernitelerinin tarihidir ve *Devlet ve Köylü* bu anlamda Osmanlı'nın erken modernitesine ışık tutmayı amaçlamaktadır.

Modernitenin bu şekilde algılanması, günümüzde Batı dışında Japonya, Çin, Hindistan ve de Türkiye gibi bölgelerin modern dönüşüm sürecinde ön plana çıkmalarıyla birlikte daha da önem kazanmaktadır. Sadece bir dizi tesadüfle açıklanamaya-

cak kadar önemli olan bu dönüşümler, söz konusu toplumların erken modernite tarihlerinin bir kez daha gözden geçirilmeleri konusunda bizleri uyarmaktadır.[1]

Bununla birlikte moderniteyi Avrasya'daki farklı bölgeler tarafından paylaşılan bir kurumsal dönüşüm süreci olarak tanımlarken, bu kurumsal dönüşümlerin her bölgede farklı şekillerde biçimlendiklerini, o bölgenin kendi iç dinamikleri çerçevesinde belirlendiklerini de vurgulamak gerekir. Ne var ki, bu belirlenmeyi farklı toplumların "kültürel" (dinî, örneğin Müslümanlık veya siyasî, örneğin otoriter siyasî gelenek) yapı ve anlayışlarına yüklemek yerine, farklı kurumların biçimlenme süreçlerinde yer alan siyasî süreçlerde aramak gerekiyor. Örneğin herhangi bir toplumda özel mülkiyetin ne türlü biçimleneceğini belirleyen, o toplumda özel mülkiyetin oluşum sürecindeki farklı aktörlerin alacakları tavırlar ve bu tavırlarla başka aktörlerin tutumları arasında ortaya çıkan çelişkiler ve bu çelişkilerin çeşitli şekillerde uzlaştırılma süreçlerini içeren siyasetlerdir. Kurumların oluşum süreçlerini değerlendirirken bu siyasî boyutun vurgulanması ise kültürel belirleyicilik unsurlarını vurgulama eğilimi gösteren "patika bağımlılığı" yaklaşımlarının bir eleştirisi mahiyetindedir.

Kurumların önemi

Kurumsal olarak *Devlet ve Köylü*'nün en önemli katkısı nüfus ve ticaretteki artışlar gibi iktisadî faktörlerin toplum yapıları üzerindeki etkilerinin kurumlar, kurumsal yapılar tarafından belirlendiği tezinden hareket etmesidir. 1970'lerde Robert Brenner iktisadî öğelerdeki değişikliklerin (ticaret, nüfus, teknoloji vb.) herhangi bir toplumda ne türlü etkiler yapacaklarını, o toplumun tarihsel süreçleri içinde ortaya çıkan siyasî güç ilişkileri tarafından belirlendiğini öne sürmüştü. Ne var ki,

1 18. ve 19. yüzyıl Qing Hanedanı döneminde Çin, Moğol ve İngiliz denetimi altındaki yerler ve Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin bu çerçevede incelemeler için bkz. Huri İslamoğlu ve Peter Perdue, *Shared Histories of Modernity in China, India and the Ottoman Empire*, Routledge, 2007.

Brenner toplumsal dönüşümün farklı toplumlarda aldığı biçimlerin belirlenmesinde, siyasî boyutun önemine dikkati çekerken bu siyasî boyutun hedefi olan ve toplumu biçimleyen kurumları göz ardı ediyor veya kurumları sadece mücadelenin sonunda ortaya çıkan sonuçlar olarak değerlendiriyordu. *Devlet ve Köylü*'de benimsenen yaklaşım ise kurumları yalnızca sonuç değil, bizatihi siyasî mücadelenin cereyan ettiği ve sürekli biçimlediği alanlar olarak değerlendirmektedir.

Bu yaklaşım 1980'li yıllarda ticaretin önündeki engeller (bürokratik devletler ve onların yaptırımlarının zayıfladığı ya da) ortadan kalktığında, piyasa toplumlarının kendiliğinden ortaya çıkacağına dair anlayışlar karşısında rağbet görmeye başlayan kurumsalcı yaklaşım açısından önem kazanmaktadır. Douglas C. North ismiyle özdeşleşen yeni iktisadî kurumsalcılık yaklaşımına göre piyasa toplumları kendiliğinden oluşmazlar, bilakis onlar piyasaların önündeki engelleri ortadan kaldıran ve onlara işlerlik kazandıran kurumlar tarafından hayata geçirilirler.[2] Bu kurumların başında da piyasalarda mal, sermaye, emek ve bilgi akışının sağlanmasında vazgeçilmez bir kurum olarak öngörülen mülkiyet kurumu gelmektedir. Diğer taraftan bu yaklaşıma göre kurumlar bir yönetim odağı tarafından ortaya konulan ve uygulanan teknik aygıtlardır. Burada devletin siyasî niteliğine değinilmez, böyle olunca da kurumların egemenlik yapısı içindeki yerleri, yani devletin egemenliğinin sürekli tartışıldığı alanlar olma nitelikleri göz ardı edilir. Böyle olunca da kurumların farklı toplumlarda farklı biçimler almaları "patika bağımlılığı" yani, farklı toplumlarda piyasanın işleyişini kolaylaştıran veya engelleyen ideolojik ve siyasî yapıların varlıkları ile açıklanır.

Devlet ve Köylü ile başlayarak geliştirmeye çalıştığım kurumsal yaklaşım, siyasî kurumların dışında, onların varlıklarını engelleyen veya mümkün kılan dışsal bir öğe görmek yerine, onu kurumların oluşturucu dokuları içinde değerlendiriyor. Kurumların bu şekilde ele alınmasının 16. yüzyılda olduğu kadar bugün için de önemli sonuçları olduğuna inanıyorum. Şöyle ki, yaşa-

2 Douglass C. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, 1990.

makta olduğumuz ulus-ötesi piyasalarla bütünleşme süreçlerinde tarımsal ürünlerin ticaretinde engel olarak görülen devlet fiyat politikalarının ortadan kaldırılması, bazı ticarî ürünlerde tarımsal faaliyetin bağımsız çiftçiler yerine sözleşmeli üreticiler tarafından gerçekleştirilmesine yol açmaktadır. Örneğin tütünde sözleşmeli üretim kurumunun ortaya çıkma ve biçimlenme süreçlerini, ulus-ötesi şirketler, tekeller ve üreticileri içeren siyasî süreçlerden bağımsız olarak değerlendirmek mümkün değildir.

Diğer taraftan toplumsal ve iktisadî faaliyeti biçimleyen kurumların siyasî niteliklerinin vurgulanması Osmanlı ve genel olarak "Doğu" toplumlarına modernleşme yaklaşımının reva gördüğü "Doğu despotizmi" tanımının sorgulanması açısından önemli. Modernleşme yaklaşımı Doğu'da toplumdan kopuk ceberut bir devletin (Doğu despotizmi) iktisadî gelişmenin önünde bir engel oluşturduğunu ve bu engellemelerin izlerinin bugün bile hissedildiğini savunmaktadır. *Devlet ve Köylü*'nün öngördüğü devlet anlayışı öncelikle toplum ve devlet ayrışmasını reddetmekte ve bir yandan devletin kurumlar aracılığıyla toplumsal/iktisadî faaliyeti biçimleme çabalarına işaret ederken, diğer yandan bu çabaların sürekli siyasî bir sınamaya tâbi tutulduğunu vurgulamaktadır. Burada üzerinde durulması gereken husus, egemen gücün hangi amaçlara yönelik olarak toplumsal faaliyeti biçimlediği, yani hangi amaçlar doğrultusunda meşruiyet sağlamaya çalıştığıdır. Siyasetin sınırlarını belirleyen de büyük ölçüde bu meşruiyet söylemidir. Örneğin 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin meşruiyet söylemi, yani kurumsal düzenlemelerinin amacı "toplumsal huzur"un ihdası olarak belirlenmiştir. Kurumlar çerçevesinde cereyan eden siyaset (yani farklı kesimler arasındaki çelişki ve uzlaşmalar) bu kaygının sınırları içinde gerçekleşmekte ve devletin egemenliği toplumsal huzur sağlanabildiği ölçüde meşru sayılmaktadır.

Osmanlı'da kurumsal yapının belirlediği iç dinamikler

Modernleşme kuramı sanayi öncesi toplumların durağanlığını açıklarken çoğu kez Malthusçu bir yaklaşıma başvurmakta

ve bu toplumların artan nüfusu besleyecek üretim düzeylerine ulaşmak için gereken teknolojik gelişmeyi sağlayamadıklarına işaret etmektedir. Ne var ki, Osmanlı toplumunun 16. yüzyılda yaşanan büyük nüfus patlaması karşısında Malthusçu yaklaşımın önerdiği doğrultuda sınırlı teknolojik gelişme nedeniyle kendisini besleyemeyip döngüsel bir durağanlığa mahkûm olduğu söylenemez. Osmanlı üreticileri, diğer sanayi öncesi toplumlarda görüldüğü gibi, nüfusun arttığı dönemde daha önce kullanmadıkları ve yoğun emek kullanımına dayanan makine dışı teknolojilere başvurmuş ve böylece nüfusta ve üretimde büyük çöküşler engellenmiştir. Burada vurgulanması gereken, Osmanlı yönetiminin daha az verimli toprakların ziraata açıldığı bu dönemde, söz konusu faaliyetleri teşvik edici kurumsal düzenlemeleri yapmış olmasıdır. Bu düzenlemelerin başında da "şenlendirme" adı altında, yeni toprakların üretime açılmasını sağlayan vergi muafiyetleri gelir.

Burada söz konusu olan devletin, yani egemenlik yapısının niteliğidir. Osmanlı'da padişah ve sarayın egemenliği, padişahın farklı kesim ve bireyleri imtiyaz ve muafiyetler sağlayarak egemenlik sahası içine alması yoluyla pekiştiriliyordu. Bu imtiyaz ve muafiyetler, toplumsal ve iktisadî faaliyetleri düzenleyen kurumlar tarafından tanımlanmaktaydılar. Padişah ve farklı kesim/bireyler arasında cereyan eden anlaşma veya pazarlıkları içeren kurumlar ise fer'i nitelikteydiler ve uzlaşma ve pazarlık koşulları değiştiğinde onlar da değişiyorlardı. Burada padişaha böylesi bir kurumsal yapı oluşturma yetkisini veren, onun tüm kesimlerin ötesinde "toplumsal huzuru" sağlayabilme kabiliyetine olan inançtı. Diğer taraftan toplumun farklı kesimlerini içeren ve onlarla sağlanan her uzlaşma, bu inancın sınanması ve teyit edilmesi anlamına geliyordu.

Osmanlı'da gerek üretimi gerek ticareti biçimleyen kurumlar "toplumsal huzuru" öngören bu siyasî anlayış çerçevesinde belirlenmişti. Modernleşme/gelişme modelleri, ticaret öğesinin, özellikle dış ticaretin Batı'nın hem tarımsal hem de sanayi gelişmesindeki önemini vurgulamışlar ve bu faktörün eksikliğini Doğu'nun durağanlığının gerekçesi olarak göstermişlerdir.

Ancak *Devlet ve Köylü* ve Osmanlı toplum ve ekonomisi üzerine yapılan diğer çalışmalar[3] bölgesel iç ticaretin önemine işaret etmektedir. Bu ticaretin ortaya çıkarttığı yerel birikimlerin 18. yüzyılda ön palana çıkan iltizam sisteminin gelişmesini sağladığı ve bu sistemin sağladığı nakit gelirler sayesinde de Osmanlı merkezî bürokrasisinin temellerinin atıldığı söylenebilir. (Bu nedenle de Osmanlı'nın modern dönüşümünün önemli bir öğesi olan bürokrasinin oluşumunu tamamen dış etki veya baskılara dayandırmamak gerekir.)

Bölgesel iç ticaretten söz ederken iki noktaya dikkat etmek gerekir. İlk olarak modernleşme ve ATÜT (Asya Tipi Üretim Tarzı) yaklaşımlarında öngörüldüğü gibi Osmanlı'da baskıcı, otoriter bir devletin köylü üreticinin ürettiği tüm artık ürüne el koyduğunu ve bu nedenle de ticaretin gelişemediğini söylemek yanıltıcı olur. Diğer sanayi öncesi toplumlarda olduğu gibi Osmanlı'da da köylü üretici kendi üretemediği malları temin etmek ve nakit vergileri ödemek için artı ürününün bir kısmını yerel pazarlarda satmak zorundaydı. İkinci olarak –örneğin Fransa'da olduğu gibi– aynî olarak –örneğin tımar sahipleri, mültezimler, eminler tarafından– toplanan vergilerin bu kesimlerin yiyecek ihtiyaçları karşılandıktan sonra arta kalan kısmı yine bu görevliler tarafından yerel pazarlarda satılmaktaydı. Ne var ki, devletin kuralları ve kanunlar, bu ürünlerin üretilip vergi olarak toplandıkları mahallere en yakın pazarlarda satılmasını öngörerek bölgesel/yerel pazar ağlarının oluşmalarını teşvik etmişlerdir. Söz konusu kurallar ürünlerin daha yüksek kârlar vaat eden pazarlara yönlendirmelerini ve bunun yol açacağı yerel kıtlıklar ve toplumsal huzursuzlukları önlemeyi amaçlamışlardır. Öte yandan devlet için önemli bir gelir kaynağı olan ticaret, büyük ölçüde bölgesel tarımsal üretimdeki iniş çıkışları yansıtmış ve Osmanlı'da üretimi teşvik eden ve üreticiyi korumaya yönelik kurallar, aynı zamanda ticaretin belirli bir seviyede tutulmasını da öngörmüştür. Böyle olunca da devletin ticareti engelleyici yaptırımlarından söz etmek mümkün değildir.

3 S. Faroughi, *Towns, Townsmen of Ottoman Anatolia: Trades, Crafts and Food production in an Urban setting*, Londra, Cambridge University Press,1984.

Özetle, bir yandan devletin toplumsal huzurun korunması kaygıları, diğer yandan sanayi öncesi toplumun ulaşım zorlukları, imparatorluk içi bölgesel ticareti ön plana çıkartan bir kurumsal yapının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu bölgesel gelişme örüntüsü Osmanlı'nın iç dinamiklerinin anlaşılmasında çok önemlidir. Dışarıdan gelen etkiler (iktisadî ve toplumsal reform önerileri, dış ticarî talep vb.) bu iç dinamikler tarafından biçimlenmiş ve de yine bu dinamikler çerçevesinde öngörülen farklı gelişme modelleri için belirleyici girdileri oluşturmuşlardır. Örneğin 19. yüzyılda bürokratik yönetimin egemen olması ve fer'i kurallar yerine tüm imparatorluk topraklarında geçerli olan genel kurum ve kuralların gündeme gelmesi söz konusudur. Ancak güçlü yerel yapılar ve genel kurallar çerçevesinde (özel mülkiyet vb.) verilen mücadeleler, bölgesel iktisadî faaliyetlerin bölge koşullarını dikkate alacak şekilde biçimlenmesine yol açmıştır. Ne var ki, bu yeni fer'i kuralların çıkış noktasını da bürokrasinin egemenliğinin göstergesi olan genel kurallar oluşturmaktaydı. Böyle olunca eski, yani burada "yerel"in önceliği tam olarak ortadan silinmese de artık "yeni"nin ışığında değerlendirilmekteydi. Eski ve yeni kurumların ve onların içerdikleri çıkarların çatışıp uzlaştıkları süreçler, 19. yüzyılda cereyan eden ve bürokrasinin egemenliği ile özdeşleşen kurumsal dönüşüm süreçleridir.[4]

Osmanlı toplumunun kendine özgü iç dinamiklerini vurgulayan yaklaşım, 1970'lerde I. Wallerstein'm ortaya attığı "dünya sistemi" yaklaşımı ile de çelişmekteydi. Sosyal bilimlerde taze bir nefes olarak ortaya çıkan "dünya sistemi" yaklaşımı, az gelişmişliğin nedenlerini modernleşme yaklaşımlarından farklı olarak, değişmez kültürel nedenler yerine Batı'nm ticarî faaliyetlerinin dünyada yaygınlaşmasında aramaktaydı. Wallerstein'a göre 16. yüzyıldan sonra Batı dışındaki bölgeler, Batı ticaretinin gereksinmelerine tâbi kılınmış ve toplum-

4 H. İslamoğlu, "Property as a Contested Domain: A Re-evaluation of the Ottoman Land Code of 1858". (Makalenin gözden geçirilmiş bir versiyonu için bkz. *New Perspectives on Property and Land in the Middle East*, (ed.) Roger Owen, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000, s. 3-61.)

sal dönüşümleri, kurumları bu gereksinimler doğrultusunda biçimlenmişlerdir. Dahası, çevreleşme ve periferileşme denilen bu sürecin, Batılı olmayan toplumlarda geri dönülemeyecek ve onların gelişmelerinin önünde engel olacak yapıların (zayıf yönetimler, tarımda büyük toprak sahiplikleri ve serflik ilişkileri, iç ticaretin dış ticarete tâbi kılınıp yerel tüccar sınıfın ortadan kalkması ve Batı'nm denetiminde bir tüccar sınıfın oluşması vb.) ortaya çıkmasına neden olduğu savunulmaktadır. Özetle "dünya sistemi" yaklaşımı her ne kadar çevrede yer alan, Batılı olmayan toplumların "özde, kültürel olarak" az gelişmişliğe mahkûm olmadıklarını savunuyorsa da, onları tarihsel olarak belirlenmiş, geri dönemeyecekleri bir az gelişmişlik yapısı içine hapsediyordu. Bu tarihsel hapsedilmişlik ve belirlenmişlik olgusu, tam da Osmanlı toplumu için tanımladığımız iç dinamikleri ve onların belirleyiciliklerini dışlamaktadır. Halbuki bu iç dinamikler göz önüne alındığında, iç ticaretin tamamen dış ticarete tâbi olmayıp bir yandan yerel bir ticarî sınıfı beslerken bir yandan da merkezî devlet için bir gelir kaynağı olmayı sürdürdüğünü, bu nedenle de "dünya sistemi" yaklaşımının öngördüğü gibi Osmanlı merkezî yönetiminin mutlak bir zayıflamasının söz konusu olmadığını söyleyebiliriz. Aksine, Osmanlı ortamında 18. ve 19. yüzyıllarda ortaya çıkan güç ilişkileri çerçevesinde bir merkezî-bürokratik yönetim ortaya çıkmış, bunun karşısında dış ticarete bağımlı büyük toprak sahipleri sınıfının gelişmesi güdük kalmış ve tarımda (Wallerstein'm önerdiği şekilde serflik ilişkilerinin yerine) bağımsız köylü üreticiler egemen olmuştur. Özetle burada vurgulamak istediğim, Wallerstein'ın tarihsel belirlenmeler (*historical determinism*) yaklaşımı karşısında tarihsel arızîlik yaklaşımıdır.

"Dünya sistemi" yaklaşımının da bir ölçüde içerdiği; Batı'nm ve onunla özdeşleşen piyasa düzeninin tarihsel olarak kaçınılmazlığını, bu düzenin ve onun içerdiği kurumların siyasetin ötesinde, iktisadî koşullar tarafından belirlenmiş olma niteliklerini vurgulayan anlayışlar, 1980 sonrası dönemde bu kez de ulus-ötesi piyasa düzeni ve onun varsaydığı egemenlik ortamının tanımlanması bağlamında yeniden gündeme geldi. Bu bağ-

lamda ulus-ötesi piyasaların oluşmasında kurumların –özellikle de özel mülkiyetin– ihdası ile ilişkili kurumların önemi genel kabul görürken, kurumların siyaset dışı nitelikleri ön plana çıkarılıyor. Burada söz konusu olan, ulus-ötesi ticaret ortamının ihtiyaçlarına cevap verecek ve teknik nitelikleri ön planda olan IMF, Dünya Bankası, AB gibi ulus-ötesi kuruluşlar tarafından saptanan kurumların yerel olarak yine "teknik" kurullar tarafından uyarlanıp uygulanmaları. Bu "*technicist*" yaklaşım özellikle kurumsal oluşum süreçlerini yeni kurulmakta olan ve ulus-ötesi aktörlerin egemenliklerini öngören devlet ortamlarından soyutlamaktadır. Ancak, bu soyutlama yeni devletin meşruiyet söylemini oluşturan iktisadî büyümenin sağlanması kaygısı ile örtüşüyor. Şöyle ki, kurumsal düzenlemelerin amacı, iktisadî büyümenin sağlanması olarak kabul edilmekte ve bu amacın meşruiyeti de siyasetin ötesinde, büyümenin tüm toplum fertlerinin çıkarlarına hizmet edeceği inancına dayandırılmaktadır. Ne var ki, bu inancın ötesinde, yeni kurumsal düzenlemeler belirli siyasetleri içermekte ve onlar tarafından belirlenmektedirler. Bu belirlenişlerle de sürekli olarak yeni meşruiyet söyleminin –her ne pahasına olursa olsun "büyüme"nin– sınanması söz konusudur. Dahası bu siyasî belirlenmeleri ve de onların içerdiği arızîlik boyutunu piyasa kurumlarının farklı bölgelerde aldıkları farklı biçimlerde de gözlemlemek mümkün.

Bu nedenle de *Devlet ve Köylü* ile 16. yüzyılda çok farklı bir egemenlik ortamında yer alan ve iktisadi faaliyet alanını biçimleyen kurumların devletin meşruiyetinin sınandığı siyasî mücadele alanları olduklarının hatırlatılmasının, günümüzde siyaseti ekonomiden soyutlayan yaklaşımlar için bir panzehir olabileceğini düşünüyorum. Ayrıca Osmanlı'da 16. yüzyılda kıtlıkların önlenmesini ve bölgesel ekonomilere dayanan görece refah düzeylerini, farklı kesimlerin ihtiyaçlarını öngören kurumsal düzenlemelerde ve bu düzenlemelerin içerdiği siyasî uzlaşma ve pazarlık pratiklerinde aramanın, Osmanlı'nın daha iyi anlaşılması sağlayacağına inanıyorum.

BÖLÜM I

OSMANLI TARİHİ NASIL YAZILDI, NASIL YAZILMALI TARTIŞMASINA DÖNÜŞ

Dünyada Batı egemenliğinin kurulmaya başlandığı 18. yüzyıldan itibaren, dünya tarihi Batı Avrupa tarihi merkez alınarak yazıldı. Bu dünya tarihi yazını, Doğu ve Batı'nın tarihlerinin birbirlerinden çok farklı bir şekilde seyrettiğini ve Doğu'nun tarihinin onun iktisadî, toplumsal ve hatta kültürel olarak gelişmesini engellerken; Batı'nm tarihinin bu gelişmelerin önünü açtığını iddia eder. Bu anlayışa göre Doğu'nun gelişmesi ve dünya tarihinin bir parçası olabilmesi için Doğu'nun kendi tarihinin kurumlar ve kişiler üzerindeki izlerini bir an önce silip, mümkün mertebe Batı'nm gelişme çizgisini benimsemesi gerekir. Oysa son yıllarda Asya'yı merkez alan dünya tarihi araştırmaları Batı merkezli yaklaşımların, farklı bölgelerin tarihlerini ne kadar çarpıtmış olduğunu ortaya koyuyor.[1] 21. yüzyılda Doğu toplumlarının –özellikle de Çin'in– iktisadî düzlemde Batı dünyası ile rekabet edebilir bir konuma gelmesine rağmen, Batı merkezli tarih anlayışının gerek sosyal bilimlerde gerek siyasî düzlemde Doğu toplumlarına ilişkin değerlendirmelere damgasını vurmaya devam ettiği görülüyor.

1 A. G. Frank, *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*, University of California Press, California, 1998; K. Pomeranz, *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy: China, Europe and the Making of the Modern World Economy*, Princeton University Press, 2001.

Osmanlı İmparatorluğu ve özellikle de uzun yıllar imparatorluğun bir parçası olan Ortadoğu ve Balkan toplumları söz konusu olduklarında, Osmanlı mirası bu bölgelerin "eksikliklerinin" ve geri kalmışlığının ana nedeni olarak gösterilmekte. Ne yazık ki, bu yaklaşım günümüzde jeopolitik ve iktisadî açıdan çok önemli olan Ortadoğu ve Balkan toplumlarının tarihlerini çarpıtmakta ve de onların içinde bulundukları durumun doğru değerlendirilmesini engellemektedir.

Bu kitap, dünya tarihine farklı bir şekilde yaklaşmakta ve Osmanlı tarihinin, Batı Avrupa ve diğer bölgelerin (Çin ve Moğol) tarihleri ile iç içe geçmiş, paylaşılan bir tarihin parçası olduğunu vurgulamaktadır. Çin'den Atlantik'e kadar uzanan Avrasya topraklarında yer alan farklı bölgeler, birbirleri ile 14. yüzyıldan itibaren giderek yoğunlaşan ticarî, kültürel, askerî ve diplomatik ilişkiler içinde olmuşlar ve birbirlerinden yoğun bir şekilde etkilenmişlerdir. Bu nedenle de farklı bölgelerde görülen devlet yapıları, idarî kurumlar, iktisadî ve toplumsal düzenlemeler birbirleriyle benzerlikler gösterirler. Farklı bölgelerin tarihlerine birbirleriyle olan benzerliklerinden yola çıkılarak yaklaşılması ise hiçbir bölgenin tarihinin ve onun kendine özgü kurumlarının dışlanmaması anlamına gelir. Böylesi bir yaklaşımın her bölgenin içinde bulunduğu durumun daha iyi anlaşılmasında, sorunların çözülmesinde, onun tarih ve kurumlarını reddeden ve onu Batı'nın tarih ve kurumlarına tâbi kılmayı amaçlayan bir yaklaşımdan çok daha etkin olacağına inanıyorum.

Osmanlı İmparatorluğu, 14. yüzyıldan Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dört yüzyıllık dönemde Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Balkanlar'da geniş topraklara yayılmış bulunmaktaydı. Avrasya'nın merkezinde yer alan imparatorluk, hem Batı hem de Doğu Avrasya'da yoğun ticarî, siyasî ve askerî bağlantıları olan, dünyanın çeşitli yerlerinden gelen seyyahlar, din ve bilim adamları ve tüccarların buluştukları, onların getirdikleri çeşitli fikir ve yeniliklere açık bir alan oluşturmuştu. İmparatorluk 19. ve 20. yüzyıllarda devletlerarası rekabet alanında öncü konumunu kaybetse de, Birinci Dünya Savaşı sonrası dönem-

de parçalanana kadar Ortadoğu, Kuzey Afrika, Kafkaslar ve giderek azalan bir şekilde de olsa Balkanlar'da kurumsal varlığını sürdürdü. Ne var ki, Batı Avrupa ülkelerinin Asya'da (özellikle Hindistan ve Endonezya'da) egemen olmalarıyla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı merkezli tarih yazınında "Doğululaştırıldığı" ve dünya tarihinin merkezinden dışlandığı görülmektedir.[2]

Asya'da, Avrupa egemenliğinin kurulduğu dönemde, Avrupa'nın kendine biçtiği ayrıcalığın tanımlanmasında, Doğu'nun kendine özgü siyasî ve kültürel yapılarının, onun toplumsal ve iktisadî gelişmesini engellediği anlayışı çok önemli olmuştur. Yani Batı kendi egemen "ben"liğini tanımlamak için Doğu'yu bir karşıt, bir "öteki" olarak resmetmiştir. Tarihsel olarak 19. yüzyıldan başlayarak günümüze kadar uzanan, ancak son yıllarda biraz da olsa aşılmaya başlanan Batı'nın dünyadaki egemenliği, dünya tarihinin Doğu-Batı ikilemi doğrultusunda kurgulanmasını öngörmekteydi. Bu kurguya göre Doğu'nun ve Batı'nın tarihleri birbirlerine zıt ve birbirleri ile uzlaşması mümkün olmayan tarihlerdi ve Batı, iktisadî gelişme ve dinamizme sahip, akılcı, demokratik, hukuka saygılı bir alanı temsil ederken; Doğu, iktisadî ve toplumsal açıdan durağan, keyfî ve baskıcı otorite ile özdeşleşmekteydi.[3] Burada altı çizilmesi gereken husus, Doğu ve Batı'yı tanımlayan ideal ve soyut kalıpların söz konusu toplumların gerçekliklerine, onların tarihlerine tekabül edip etmemesinin ötesinde, Batı'nın dünyada egemen olduğu dönemde kendisini ve kendisi olmayanı nasıl görmek istediğini yansıttıklarıdır.

Dünya tarihinin bu zıtlıklar açısından değerlendirilmesinin öncelikli sonuçlarından biri, Batı'nın iktisadî ve toplumsal gelişmenin, demokrasinin, hukukun üstünlüğü ilkelerinin taşıyı-

2 Marshall Hodgson, *The Venture of Islam*, 3 cilt, University of Chicago Press, 1974.

3 Edward W. Said, *Oryantalizm* (İstanbul, 1982); Bryan Turner, *Marx and the End of Orientalism (Londra, 1978)*; (der.) Talal Asad, *Anthropology and the Colonial Encounter* (Londra, 1973) ve *Review of Middle East Studies (ROMES)*, sayı 1 (1975), sayı 2 (1976), sayı 3 (1978)'deki makaleler; Abdallah Laroui, "For a Methodology of Islamic Studies", *Diogenes* 83 (1973): 12-39.

cısı olarak algılanması ve Avrupa'nın Asya'da kurduğu egemenliğin meşrulaşmasıydı. Başka bir deyişle, Avrupa'nın Asya'da gerçekleştirdiği iktisadî sömürü, askerî ve siyasî baskılar, onun Asya'ya taşıdığı "medeniyet"in bir bedeli olarak meşru kılınmaya çalışılıyordu.

Yukarıda sözü edilen Avrupalı dünya görüşü ve onun vazettiği dünya tarihi anlayışı, 19. yüzyılda Doğu'nun sanat, tarih, dil ve din gibi alanlarda çalışmaları içeren Şarkiyatçılık söylemince yaygınlaştırılmıştır. Bu söylem Avrupa'da ve ABD'de de siyasî-akademik çevrelerde halen Doğu toplumlarının değerlendirilmesi yapılırken ön plana çıkmaktadır. Afganistan ve Irak işgalleri sırasında 19. yüzyıl Şarkiyatçılarını bile kıskandıracak bir şekilde bu bölgelerde demokrasinin, hukukun üstünlüğünün ve akılcı bir düzenin kurulmasının ancak Batı'nın buralarda egemen olması ile mümkün olabileceği iddia edilmiştir.

Doğu-Batı karşıtlığına dayanan dünya tarihi anlayışı Karl Marx tarafından da benimsenmişti. Marx öncelikle, Doğu toplumlarının gelişememelerini (yani kapitalizmin Doğu'da gelişmemesini) Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) kavramıyla açıklamaya çalışmıştır. Bu bağlamda, bir yandan İngiltere'nin Hindistan'a egemen olup Hint toplumunu sömürmesini esefle karşılarken, diğer yandan bu sömürü düzeninin ve onun toplum üzerindeki parçalayıcı etkisinin olumlu sonuçlarına işaret etmiştir. Marx'a göre, Hindistan'ın İngiliz sömürge idaresi tarafından tâbi tutulduğu eza, cefa, Hint toplumunun asırlardır içinde bulunduğu durağanlıktan kurtulup, kapitalist gelişme yolunda adım atmak için ödediği bir bedeldi.

Şarkiyatçılık söylemi ve yine bu söylemden pek de uzak olmayan Marx'ın ATÜT anlayışının, İkinci Dünya Savaşı sonrası toplum bilimlerinde yeşeren "kalkınmacı" (*developmentalist*) ve modernleşme yaklaşımlarında yeniden hayatiyet kazandıkları görülmektedir. Modernleşme yaklaşımı, bu dönemde Asya, Afrika'daki eski sömürge bölgelerinden ve Latin Amerika'dan oluşan Üçüncü Dünya'nın iktisadî ve toplumsal az gelişmişliğini; bu bölgelerde diktatörlük rejimlerinin yaygın olmalarını farklı bölgelerin kültürel özellikleri aracılığıyla açıklamaya

çalışmıştır. Bu özellikler arasında baskıcı dinî anlayışlar, despot veya diktatörlerin yönetimini öngören siyaset anlayışları yer alıyordu. Modernleşme yaklaşımına göre, az gelişmişlikten –ve de kültürel karabasanlardan– kurtulmanın tek yolu, Batı'nm gelişme modelini örnek alan ve ticarî orta sınıfların, piyasa ekonomilerinin, parlamenter rejimlerin gelişmelerini ve laiklik ilkesini öngören bir gelişme veya modernleşme modelinin benimsenmesiydi.

1970'li yıllarda Şarkiyatçılık ve modernleşme söylemlerinin "azgelişmişlik" olgusuna getirdikleri kültürel açıklamalar sorgulanmaya başladı.[4] Immanuel Wallerstein'ın öncülüğünü yaptığı "dünya sistemi" yaklaşımı, bu sorgulama sürecinin ön saflarında yer almıştır.[5]

Osmanlı İmparatorluğu ve imparatorluğun kapsadığı bölgeler Şarkiyatçılık ve modernleşme söylemlerinin belli başlı hedefleri arasmdaydılar. Modernleşme yaklaşımına göre Osmanlı padişahlarının Anadolu ve Balkanlar'da uyguladıkları baskıcı ve otoriter idare biçimi, bu bölgelerin 20. yüzyıldaki azgelişmişliklerinin, hatta bazı bölgelerde baskıcı sosyalist rejimlerin ortaya çıkmasının ana nedenidir. Çünkü Osmanlı'nm otoriter siyasî kültürü bu bölgelerde ticaretin, ticarî sınıfların ve temsili demokrasilerin gelişmelerini engellemiştir. Yine modernleşme anlayışına göre İslâmî düşünce yapısı, Osmanlı'mn egemen olduğu bölgelerde akılcı, özgür ve eleştirel düşüncenin ortaya çıkmasına da izin vermemiştir.

---

4 Bu tartışmanın önemli odaklarından birisi, Talal Asad, Roger Owen ve Sami Zubaida'nın başını çektikleri "Hull Group", daha sonraları "Middle East Group" olarak bilinen oluşumdur. Bu grup *Review of Middle East (Studies)* dergisini çıkarmış ve sonraları etkinliklerinin ilgi alanını Ortadoğu'nun ötesindeki kuramsal alanları da içine alıp genişleterek *Economy and Society* dergisinde sürdürmüştür.

5 I. Wallerstein, *The Capitalist World System: Essays by Immanuel Wallerstein* (Cambridge, 1980); *The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century* (New York, 1974). Bu perspektifin Osmanlı İmparatorluğu'na uygulanması konusunda, bkz. "The Ottoman Empire and the Capitalist World Economy: Some Questions for Research", *Review*, cilt 11, sayı 3 (Kış 1979), s. 839-98; Huri İslamoğlu ve Çağlar Keyder, "Agenda for Ottoman History", *Review*, cilt 1, sayı 1 (Yaz 1977), s.31-55.

Diğer taraftan "dünya sistemi" yaklaşımı, Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyılın sonundan itibaren ortaya çıkan gelişmelerin, dünya kapitalist sisteminin "dalgalanan gerçekliği" çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğine işaret ediyordu. Şöyle ki, "dünya sistemi" yaklaşımına göre 16. yüzyıldan itibaren dünyadaki farklı bölgelerin tarihi, Avrupa merkezli ve bütün dünyayı içine alan kapitalist dünya ekonomisinin tarihi ile bütünleşme sürecine girmiştir. Bu nedenle de farklı bölgelerde ortaya çıkan toplum, devlet yapılarını, iktisadî faaliyet biçimlerini açıklarken bu bölgelerin kültürel özelliklerine müracaat etmek yerine, Avrupa ticaretinin ve Avrupa'nın bu bölgelerde yetiştirilen hammadde ve gıda maddelerine artan ticarî talebinin etkilerine bakmak daha doğru olacaktır. "Dünya sistemi" yaklaşımının farklı bölgelerin dünya ekonomisi ile "bütünleşme" süreçleri çerçevesinde değerlendirdiği bu ticarî etkileri Osmanlı İmparatorluğu bağlamında daha sonra inceleyeceğim. Bunu yapmadan önce Şarkiyatçılık ve modernleşme söylemlerinin Osmanlı tarih yazımını nasıl biçimlendiklerini irdeleyeceğim.

I.1. Tarih-ötesi kültürel kategoriler: Osmanlı ve İslâm tarihi

19. yüzyılda Şarkiyatçılar, Osmanlı İmparatorluğu'nu öncelikle onun içinde yer aldığını varsaydıkları İslâm medeniyeti açısından değerlendirmişlerdir.[6] Şarkiyatçılık açısından medeniyetler, dünya tarihinin temel taşlarını oluşturmakta ve her medeniyet kendine has bir "öz" (*geist*) içermekte-

6 Günümüz Şarkiyatçılığının temelleri 19. yüzyıl sonlarına doğru atıldı (C. J. Adams, "Islamic Religion", Bölüm I, *Middle East Studies Association Bulletin* içinde, cilt 4, sayı 3 [Ekim 15, 1970], s. 3). Akademik Şarkiyatçılığın kurucuları arasında Wellhausen, Nöldeke, Becker ve Snouck Hurgronje vardı (J. W. Fick, "Islam as an Historical Problem in European Historiography Since 1800", *Historians of the Middle East* içinde, (der.) B. Lewis ve P. M. Holt (Londra, 1962). Görüşleri, Ranke, Burchard, Gobineau ve Renan gibi etkili 19. yüzyıl yazarlarının İslâm hakkında ortaya koydukları aşağılayıcı yaklaşımla uyum içindeydi (V. G. Kiernan, *The Lords of Human Kind* [Londra, 1969]; (der.) P. D. Curtin, *Imperialism* [Londra, 1972]).

di. Bu açıdan bakıldığında, İslâm medeniyeti İslâmiyet'in yayıldığı gayet heterojen coğrafî, toplumsal, etnik, kültürel bir alanı içeriyor ve bu alan içinde yer alan farklı kurum ve yapıların, İslâm kültürünün, yani İslâmî "öz"ün yansımaları olduğu varsayılıyordu. Şarkiyatçılar çalışmalarını önceleri edebiyat, felsefe, din ve hukuk metinlerinin filolojik yöntemlerle deşifre edilmesi üzerinde yoğunlaştırmışlardır. Bu çalışmaların ışığında da İslâm medeniyetinin tarihini altın çağ-çöküş anlayışı çerçevesinde değerlendirmişlerdir. İslâmiyet'in ortaya çıkmasını izleyen ve 9. yüzyıldan itibaren coğrafi yayılma ile birlikte yoğunlaşan edebî, felsefî ve hukukî tartışmaların yer aldığı klasik dönem, yani "altın çağ"ın 12. yüzyılda yavaşlaması Şarkiyatçılar tarafından bir "çöküş" olarak görülmüştür. Şarkiyatçılık söylemi bağlamında bu "çöküş" aynı zamanda İslâm kültürünün "öz"ünde bir bozulmaya işaret ediyordu.[7] Ne var ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyılda yükselişi, Şarkiyatçı görüş açısından İslâm medeniyetinin 12. yüzyıldan sonraki yokuş aşağı olması gereken tarihsel çizgisinde aykırı bir çıkıntı oluşturuyordu. Şarkiyatçılık bu sorunu çözebilmek için inceleme yöntemini metinsel çözümlemeden kurumsal çözümlemeye doğru kaydırmış ve bunu yaparken de altın çağ-çöküş ikilemine dayanan tarihsel gelişme anlayışını korumuştur. Şarkiyatçılara göre 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda, İslâm medeniyetinin önceki "altın çağ"ında olduğu gibi edebiyat, felsefe, hukuk sahalarında bir üretkenliğe şahit olunmasa da siyasî, askerî, idarî kurumlar açısından istisnaî bir gelişme görülmektedir. Osmanlı'nın "çöküş"ü ise yine bu kurumların içerdikleri kültürel "öz"de vuku bulan bozulma ile açıklanmıştır.[8]

---

7 "Çöküş" tezinin çarpıcı bir örneği için bkz. G. E. von Grunebaum, *Classical Islam: A History 600-1258* (Londra, 1970). Bu görüşün bir eleştirisi için bkz. David Waines, "Cultural Anthropology and Islam: The Contribution of G. E. von Grunebaum", *Review of Middle East Studies*, sayı 2 (1976), s. 113-23.

8 Huri İslamoğlu ve Çağlar Keyder, "Agenda for Ottoman History". Bu makalede yer alan Gibb ve Bowen eleştirisine bkz.

I.2. "Doğu despotizmi"

19. yüzyılda kurumlar üzerinde yoğunlaşan Şarkiyatçılık söylemi, "İslâm medeniyeti"nin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ötesinde, güney ve uzak doğu medeniyetleri (Çin ve Hindistan) çalışmalarına uzanmıştır. Şarkiyatçılık'ın "Doğu despotizmi" kavramı ile buluşmasının da bu bağlamda gerçekleştiğini görüyoruz.

Doğu despotizmi kavramı, farklı dönemlerde Avrupa siyasî söyleminde önemli bir yer işgal etmiştir. Avrupa'da 15. ve 16. yüzyıllarda siyasî gücün merkezde, kralların elinde toplanmaya başladığı dönemde "Doğu"nun, özellikle de Osmanlı ve Çin'in bu açıdan Avrupa'ya örnek olabilecek merkezî devlet ve yönetim yapılarına sahip olduğuna dair bir inanç yaygındı. Bu bağlamda Avrupa'da, Çin ve Osmanlı'da gücün merkezde toplanmasını sağlayan siyasetlerin niteliklerine, bu gücün nasıl meşrulaştırıldığına dair çalışmalar ortaya çıktı. Machiavelli'nin *Prens*'i bu çalışmalardan biriydi. Avrupa'nın dünya tarihinde egemen bir iktisadî ve siyasî güç olarak ortaya çıkmaya başladığı dönemde ise genelde "Doğu" ve özelde de Osmanlı despotizmi Avrupalı monarşik rejimlerin –eğer önlem alınmazsa– varabilecekleri ve "toplum" (özellikle toprak sahipleri ve aristokrasi) açısından çok kötü sonuçlar doğurabilecek bir nokta olarak görülmeye başlandı. Montesqieu'nun *Persian Letters*'da çizdiği Doğu despotizmi portresi, 18. yüzyıl ortalarında, devrim öncesinde monarşinin "totaliter" eğilimlerine işaret ediyordu. Montesqieu için Doğu despotizmi kavramı, toplumun farklı kesimlerinin temsil edildiği kurumları içermeyen, merkezî siyasî gücü, yani kral veya padişahı denetleyen bir gücün olmadığı bir siyaset biçimini tanımlamaktaydı.[9] Bu aşamada artık Doğu des-

9 Doğu despotizmi ile ilgili olarak Batı'da gelişen siyaset teorisinin konuyu Machiavelli'nin *Prens*'inden itibaren ele alan bir tartışması için bkz. Anderson, *Lineages*, s.397-416 ve 462-472; Montesquieu'nun despotizm tartışması için bkz. *The Spirit of Laws* (New York, 1949), s.18, 25-8, 57-66, 122, 129; ayrıca Franco Venturi, "Oriental Despotism", *Journal of the History of Ideas*, 24 (1963), s. 133, 162; R. Koebner, "Despot and Despotism: Vicissitude of a Political Term", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 14 (1951), s. 275-302.

potizmi, Aydınlanma düşüncesini yansıtan ve Doğu'yu tanımlayan; onun Batı'dan, Batı'nın temsili ve hukuku siyasî otoritenin üzerinde tutan yeni siyaset anlayışından farklılığına işaret eden bir kavram olarak karşımıza çıkıyor.

Diğer taraftan, 18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılda, özellikle Alman düşüncesi çerçevesinde devletin karşısında toplumsal kesimlerin veya ekonominin alanı olarak algılanan sivil toplum tartışmaları yoğunlaştı. Bu tartışmalar açısından Doğu despotizmi kavramı sivil toplumun ortaya çıkmasını engellediği varsayılan tüm öğeleri içermekteydi. Bu bağlamda Doğu despotizmi ve sivil toplum kavramları aynı dönemde yaygınlaşmaya başlayan liberal iktisat anlayışı ile bütünleşmiş ve sivil toplum giderek bireylerin iktisadî faaliyetlerini serbestçe gerçekleştirebildikleri bir alan olarak tanımlanmaya başlanmıştı. Liberal anlayışa göre sivil toplum ve iktisadî faaliyet alanına devletin müdahalesi iktisadî gelişmeyi engellemekteydi. Doğu toplumları söz konusu olduğunda bu toplumlara içkin olan despotizm sayesinde devlet iktisadî faaliyeti denetlemekte ve böylelikle iktisadî gelişmeye –özellikle ticaretin gelişmesine, toprağın, emeğin metalaşmasına– mani olmaktaydı.[10] Diğer taraftan, liberal anlayışa ve artık giderek onunla bütünleşmiş olan Şarkiyatçılık söylemine göre, Hindistan'da bu engel İngiliz sömürge yönetimi tarafından ortadan kaldırılmış, onun yerine sivil toplumu veya bireylerin iktisadî faaliyetlerini destekleyecek liberal ilkelere dayanan bir sömürge devleti kurulmaya çalışılmıştı.

Marx'ın ATÜT kavramını da Avrupa'da 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılda cereyan eden bu tartışmaların ışığında değerlendirmek gerekir.[11] ATÜT çerçevesinde Asya toplumlarının en belirleyici özelliği, devletin (ve devlet gücünü elinde bulunduran despotun) geniş ve genellikle kıraç kırsal alanlara yayılmış

10 Sivil toplum ve devlet ayrımı ile Doğu ve Batı'nın karşı karşıya getirilmesine yönelik kavramsallaştırma için bkz. G. W. F. Hegel, *The Philosophy of History* (New York, 1956). Aynı zamanda, Gramsci'nin düşüncesi bağlamında Doğu ve Batı karşılaştırması için bkz. P. Anderson, "The Antinomies of Antonio Gramsci", *New Left Review*, sayı 100 (Kasım 1976-Ocak 1977), s. 5-80.

11 Marx ve Engels'in ATÜT üzerine bölük pörçük yazılarının kapsamlı bir özeti ve bu kavramın Hegelci kökenleri için bkz. Anderson, *Lineages*, s. 464-496.

köy topluluklarını oluşturan köylü üreticiler üzerindeki otorite ve taleplerini denetleyecek aracı sınıfların (tüccarların ve aristokrasinin) olmayışıdır. Marx'a göre bu "eksiklik" Doğu toplumlarında sınıfların ve sınıf mücadelesinin neden ortaya çıkmadığını, dolayısıyla Doğu'nun iktisadî ve toplumsal durağanlığını açıklıyordu. Marx önceleri Doğu despotizminin belirleyici özelliğini toprakların devlet mülkiyetinde olmasında aramıştır. Bu mülkiyet yapısının ortaya çıkmasını ise Asya'daki iklim koşullarıyla açıklamaya çalışmış ve Asya'nın genelde kurak olan iklim koşullarında toprakta verimliliğin sağlanabilmesinin ancak devletin üstlenebileceği büyük ölçekli sulama tesisleri sayesinde mümkün olabildiğine işaret etmiştir. Devletin, üretimin gerçekleşmesinde ve servetin yaratılmasında belirleyici olan sulama faaliyetlerini denetleme zorunluluğu ise onu toprak üzerinde tek güç, yani tek toprak sahibi konumuna getirmekteydi. Bu da toprakta bireysel özel mülkiyetin ve devletin otoritesine karşı çıkacak bir toprak sahipleri sınıfının ortaya çıkmasını engellemekteydi.

Marx daha sonra Hegel'i izleyerek, Doğu despotizminin ortaya çıkış nedeni olarak zanaat ve tarımın bütünleştiği bir iş bölümünü içeren köy birimlerinin üzerinde durmuştur.[12] Kırsal toplum kendi kendine yeterli oldukları var sayılan köy birimlerinden meydana geliyordu. Kırsal toplumu meydana getiren köy toplulukları, ortak çıkarları olduğu halde bu çıkarları sınıf çıkarları olarak tanımlayabilecek sosyo-ekonomik bağlardan yoksundular. Başka bir deyişle tekil, birbirlerinden yalıtılmış köy toplumları despotik devletin otoritesine karşı çıkacak bir sınıf gücünü oluşturamıyordu. Diğer taraftan, Marx'a göre devlet de toplumdan ve onun faaliyetlerinden yalıtılmış bulunuyordu; devlet, topluma ve ekonomiye ancak vergi toplamak amacıyla müdahale ediyordu. Böyle olunca da tekil birimlerden meydana gelen toplumsal yapı, siyasî gücün el değiş-

12 Marx bu çalışmaları hayatının son on yılında gerçekleştirmiş ve bu bağlamda Rusya ile yakından ilgilenmiş, Rusya'da kırsal bölge üzerine yoğunlaşan sosyalist teorisyenlerle mektuplaşmış, hatta kendisi de Rusça öğrenmeye başlamıştır. Teodor Shanin, *Late Marx and the Russian Road: Marx and the "Peripheries of Capitalism"*, Monthly Review Press, 1. baskı, 1984.

tirmesinden veya niteliğinin değişmesinden pek etkilenmiyordu. Aynı zamanda, köylülerin siyasî gücü etkileyebilmek için ne olanakları vardı ne de böyle bir faaliyetten bir çıkar elde etmeyi umabilirlerdi.

Marx, ATÜT kavramını "kendi kendine yeterli köy toplumları" anlayışı ile temellendirip Asya toplumlarının durağanlığını bu anlayış aracılığıyla açıklarken de Hegel'e sadık kalmıştır. Bu anlayışa göre, Asya'nın durağanlığı, fer'i köy topluluklarından oluşan toplumun onu yönetenlerden kopuk olmasıyla açıklanabilirdi. Bu da Asya'da Hegelyen anlamda toplumsal aktörlerin çıkarlarının uzlaştırılması ve içerilmesi sonucu ortaya çıkan bir devletin var olmadığı anlamına geliyordu. Hegel için böylesi bir devlet, toplumsal ilerlemenin, gelişmenin ve de toplumsal özgürleşmenin ön koşuluydu. Asya'da ise böylesi bir devlet eksik olduğundan, değişim (ilerleme) ancak dışarıdan bir müdahale ile gerçekleşebilirdi. Burada vurgulanması gereken, Marx'm ATÜT kavramının ve Doğu toplumlarına ilişkin değerlendirmelerinin 19. yüzyıl liberalizminin kaynaklarından biri olan Hegelyen anlayışla örtüşmesidir.

Devlet ve Köylü, Osmanlı'da devlet ve köylü ilişkilerini, özellikle Doğu toplumlarına getirilen bu Hegelyen eleştiri açısından değerlendirmektedir. Bunu yaparken de öncelikle, Osmanlı'da köy toplumunun fer'i birimlerden meydana gelmediğini ve köylerin kasaba ve şehirleri içeren bölgesel ekonomilerin içerdikleri iş bölümünün bir parçası olduklarını göstermektedir. Diğer taraftan, kırsal toplumun yönetimle olan ilişkileri, Osmanlı yönetiminin gerek kırsal bölgedeki üreticiler ve gerekse çeşitli yerel yönetim kadroları ile onların çıkarlarını göz önünde tutan çeşitli müzakere ve uzlaşma süreçleri tarafmdan tanımlanıyordu. Böylece devletin, toplumdan vergi talebi ve bu talebin gerçekleşmesi, farklı kesimler ve yönetim arasında çeşitli düzeylerde gerçekleştirilen müzakereler sonucu ortaya çıkan bir uzlaşma zeminini varsaymaktaydı. Bu nedenle, Osmanlı'da devletin toplumdan yalıtılmışlığından söz etmek mümkün değildi. Merkezinde saray ve hanedanın bulunduğu devlet yapısı 19. yüzyılda dönüşüp, egemenlik saraydan

merkezî bürokrasiye geçtiğinde bürokrasi kendi gereksinimleri çerçevesinde toplumla olan bağlantılarını yeniden kurmuş, toplumsal kesimlerin kendi pratikleri içerisinde yer almasını sağlamaya çalışmış ve bunu yaparken de farklı kesimlerin çıkarlarını, bürokrasinin kaygıları ile uzlaştırma çabası içinde olmuştur.[13]

ATÜT kavramının hem kuramsal hem de ampirik açıdan yetersizliğinin farklı bağlamlarda gösterilmesine karşın[14], bu kavram ve onun içerdiği varsayımlar, Osmanlı ve Osmanlı'nın devamı olarak görülen toplumlarda, özellikle devlet-toplum ilişkileri söz konusu edildiğinde sürekli karşımıza çıkmaktadırlar. ATÜT kavramının, Hegel'in Marx'ın düşüncesi üzerindeki etkisi ve devletin ekonomiye, piyasaların işleyişine müdahalelerinin iktisadî gelişmeyi engellediğine dair inanç çerçevesinde liberal düşünceyle örtüştüğüne yukarıda değinmiştim. Marx'ı Hegel'den ayıran başlıca husus ise Hegel'in iktisadî gelişmenin

13 Huri İslamoğlu, "Politics of Administering Property: Law and Statistics in the Nineteenth Century Ottoman Empire", Huri İslamoğlu, *Constituting Modernity: Private Property in the East and West* içinde (Londra: I.B.Tauris, 2004); Huri İslamoğlu, "Ottoman and Chinese Modernities Compared: State Transformations and Constitutions of Property in Qing and Ottoman Empires in the 18th and the 19th Centuries", (ed.) Huri İslamoğlu ve Peter Perdue, *Shared Histories of Modernity in China, India and the Ottoman Empire* içinde (Delhi ve Londra: Routledge, 2008).

14 ATÜT'ün sınıfsız bir toplumda son derece gelişmiş devlet yapılarının bulunabilmesini (Osmanlı İmparatorluğu, Moğol Hindistan'ı ve Çin'de oluğu gibi) açıklamaktaki yetersizliği için bkz. Anderson, *Lineages*, s. 481-495; Barry Hindess ve Paul Hirst, *Pre-Capitalist Modes of Production* (Londra, 1975), s. 178-201. Anderson, aynı zamanda ATÜT'ün ampirik açıdan yetersizliğini vurguluyor ve betimlediği Asya toplumunun Asya'daki hiçbir toplumun özgül tarihsel gelişimine tekabül etmediğini belirtiyor. Asya tarihiyle ilgili olarak coğrafyayla sınırlı açıklamaları reddeden Anderson, Şarkiyatçılar ve modernleşmeciler tarafından yeğlenen kültürcü açıklamalara başvuruyor. Bu bağlamda Anderson, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşememesini ya da bu toplumda kapitalist gelişmenin gerçekleşememesini, dinsel veya kültürel yapıların niteliği ile açıklıyor (s. 397-400). Böylelikle, Batı dışı bölgelerin özgül tarihlerinin (toplumsal-iktisadî yapılarının ve devlet sistemlerinin) betimlenmesi gereği üzerinde ısrarla durmasına karşın, Anderson'ın bu önerisi Asya toplumlarının özgül tarihsel durağanlıklarının açıklanması zorunluluğunun bir ifadesi olmanın ötesine geçemiyor. Diğer taraftan, bu yaklaşımla Avrupa'nın dinamik gelişme süreci karşısında Doğu'nun durağanlığını vurgulayarak, Anderson "Batı'nın üstünlüğü" tezini bir kez daha gündeme getirmiş oluyor.

veya kapitalist gelişmenin sonucu olarak ortaya çıkacak olan çelişkilerin bertaraf edilmesini sağlayacak bir devlet yapısı öngörmesi; Marx'ın ise kapitalist gelişmeyi ve onun sonucu olarak ortaya çıkan çelişkileri, sosyalizme yol açacak devrimin ön koşulu olarak konumlandırmasıdır. Bu nedenle Marx devletle ilgilenmemektedir ve liberal düşünceden farklı olarak toplumsal çelişkilerin uzlaştırılması anlamına gelen bir devlet kavramı Marksizme yabancı kalmıştır. Bu tür bir devlet kavramına yönelen Gramsci'nin ise Marx'tan ziyade Hegel'e yakın olduğu söylenebilir. Diğer taraftan liberalizm açısından devlet bir enigma (muamma, gizem) olmaya devam etmektedir. Bu anlayış çerçevesinde, bir yandan kapitalist gelişmenin ihdası ve sürdürülmesi açısından devlet yapısının sağlayacağı siyasî uzlaşmalar liberal düzenin bir gereksinimi olarak karşımıza çıkarken; diğer yandan bireylerin iktisadî faaliyetlerinin gerçekleşmesi ve sermaye birikiminin sağlanması için sermayedar sınıfın faaliyetleri üzerinde asgarî düzeyde bir siyasî denetim öngörülmektedir.

Zaman zaman ATÜT'le pekiştirilen liberal eğilimler, 1980'lerden bu yana gerek siyasî gerek kuramsal alanda kendisini hissettirmektedir. Örneğin Türkiye'de Turgut Özal dönemi ve sonrasında yaygınlaşan liberal eğilim, Osmanlı'dan miras kaldığını iddia ettiği baskıcı, otoriter anlayışları liberalleşmenin önündeki engeller olarak değerlendirmiştir. Diğer taraftan ATÜT kavramı, Batı'nın saldırgan müdahalelerini meşrulaştırma işlevi görmüştür. Bu bağlamda örneğin Shlomo Avineri, günümüzde Arap yöneticilerin "militarist" tutumlarını ve Arap toplumunun sosyo-ekonomik açıdan az gelişmişliğini, siyasî katılımın eksikliğini açıklamak için Osmanlı despotik yönetiminin sınıfların gelişmesini engellediğine işaret etmektedir.[15] Avineri, bu açıklamadan yola çıkarak İsrail'in Filis-

15 Osmanlı İmparatorluğu söz konusu olduğunda, İslamoğlu ve Keyder ("Agenda for Ottoman History") devlete bir sınıf karakteri atfetmek eğilimindedir. Böylelikle, Osmanlı toplumundaki temel sınıf çelişkisini devlet (ya da artığı çeken sınıf) ile artığı üreten köylü sınıfı arasındaki ilişki olarak tanımlamaktadırlar. Dolayısıyla, devletin despotik niteliğinin bir özelliği ve topluma müdahalesinin tek aracını, devletin vergi toplama işlevi olarak tanımlarlar ve böylece ATÜT betimlemesine bağlı kalırlar. Osmanlı Devleti ile ilgili bu görüşü, "Sta-

tin topraklarını işgal edip sömürgeleştirmesinin, geçmişin mirası olan ATÜT kalıntılarını silerek bu toprakların modernleşmesini başlatabileceğini de söylemektedir. Böylece ATÜT kavramı, İsrail'in Arap topraklarına yönelik saldırganlığını meşrulaştırmakta kullanılmaktadır.[16]

Benzer bir şekilde İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen ve 1989'a kadar süren Soğuk Savaş döneminde ATÜT, Sovyet Rusya ve Çin Halk Cumhuriyeti'nde komünist rejimlerin otoriter yapılarını açıklamakta kullanılmıştır.[17] Bu bağlamda Doğu'yu, kendi despotik siyasî kültürü tarafından mahkûm edildiği totaliter komünist rejimlerden kurtarma işlevi, bu dönemde Batı dün-

---

te and Peasant in the Ottoman Empire: A Study of Peasant Economy in North-Central Anatolia during the 16th Century" ([der.] Huri Islamoğlu-Inan, *The Ottoman Empire and the World Economy* içinde, Cambridge Univ. Press, 1987, s. 101-59) başlıklı çalışmamda eleştirdim. (Ayrıca bkz. Ilkay Sunar, "The Role and Nature of Western Impact in the Economic Transformation of the Ottoman Empire", 19. yüzyılda İran ve Osmanlı İmparatorluğu nda Siyasa, Ekonomi ve Toplum konulu konferansa sunulan tebliğ, Babolsar, İran, 17-21 Haziran 1978). Söz konusu çalışmada, devlet iktidarının temelinin, artığın çekilmesi sürecinin dışında, iktidarın meşruluğunun temelini oluşturan siyasal-hukukî yapılara dayandığını savunmuştum. Bu çalışma, çözümlemeye meşruiyet sorununu, dolayısıyla da devlet ve toplum arasındaki ideolojik ve politik iki yönlü bağları katarak, Doğu despotizmi kuramının temel önermesini, yani siyasal iktidarın mutlaklığını ve keyfiliğini sorgulamayı amaçlamaktadır.

16 *Karl Marx on Colonialism and Modernization*, (der.) Shlomo Avineri (New York, 1968); "Modernization and Arab Society", (der.) Irving Howe ve Carl Gershman, *Israel, the Arabs, and the Middle East* içinde (New York, 1972). Avineri'nin düşünceleri ve onun Hegelci Marksizminin keskin bir eleştirisi için bkz. Bryan Turner, "Avineri's View of Marx's Theory of Colonialism: Israel", *Science and Society* 40 (1976): s. 385-409; Turner, *Marx and the End of Orientalism*, s. 25-38.

17 Bu konudaki iki önemli eser için bkz. Karl A. Wittfogel, *Oriental Despotism* (New York, 1981) ve Umberto Melotti, *Marx and the Third World* (Londra, 1977). Bu yazarlar, Marx ve Engels'in önermelerine kuramsal bir tutarlılık sağlama çabasındadırlar. Bunu yaparken de öncelikle devletin sınıfsal niteliğini vurgularlar. Bu sınıf, devletin sulama projelerini gerçekleştirmesini sağlayan yönetici-bürokratlardan oluşur. Hem Wittfogel hem Melotti, bu coğrafî özellikler tarafından belirlenen siyasal yapıda bir değişmezlik görmekte ve çağdaş Sovyetler Birliği ve Çin Halk Cumhuriyeti'nde Batı anlamındaki demokrasilerin oluşmamasını ve bu toplumlardaki totaliter rejimleri geçmişteki tarıma dayanan despotik devlet yapılarının bir devamı olarak değerlendirmektedirler. Wittfogel'in teorik yaklaşımındaki yetersizliklerinin yanı sıra, bu noktayı da vurgulayan bir eleştiri için bkz. Hindess ve Hirst, *Pre-Capitalist Modes of Production*, s. 207-220.

yasının önderliğini üstlenen ABD'ye düşmüştür. Bu açıdan bakıldığında, ATÜT kavramını Batı'da Soğuk Savaş ideolojisinin önemli bir öğesi olarak tanımlamak mümkündür.

I.3. Şarkiyatçılık ve "Osmanlı despotizmi"

19. yüzyılda İslâm medeniyeti ve kültürel konular üzerine yoğunlaşan Şarkiyatçılık ile "Doğu despotizmi" kavramının hangi çerçevede buluştuklarından daha önce de söz etmiştim. Ne var ki, ATÜT yaklaşımından farklı olarak Şarkiyatçılar, İslâmiyet'in yaygın olduğu toplumlarda "Doğu despotizmi"ni açıklarken coğrafî ya da sosyo-ekonomik yapılar yerine, kültürü ön plana alan yaklaşımlarına sadık kalarak İslâm kültürünün özelliklerine başvurmuşlardır. Bu anlayışa göre İslâm toplumu köy toplulukları, aşiretler, loncalar, etnik ve dinsel gruplar gibi birbirlerinden bağımsız birimlerden meydana gelmekteydi. İslâmiyet bu mozaiğin çeşitli parçalarını bir arada tutan bir harç işlevi görmekteydi. "Doğu despotizmi" ise İslâmî toplumun üzerine zorla iliştirilmiş ve toplumdan yalıtılmış bir yapıydı.[18] Burada söz konusu olan devleti temsil eden "despot"un toplumla olan ilişkilerinin belirli düzeylerde baskı uygulamaları dışında sınırlı olduğu ve devletin toplumu oluşturan birimlerin muvafakatine sahip olmadığıydı.[19] Bu da toplumun siyasetten dışlanması ve siyasetin bir baskı alanı ile özdeşleştirilmesi anlamına geliyordu.

---

18 Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili bu tür bir kavramsallaştırma için bkz. H. A. R. Gibb ve H. Bowen, *Islamic Society and the West*, cilt 1 (Londra, 1962). Bu çalışmanın bir eleştirisi için bkz. R. Owen, "The Middle East in the Eigheenth Century of 'Islamic' Society in Decline: A Critique of Gibbon and Bowen's *Islamic Society and the West*", *ROMES*, sayı 1 (1975); s. 101-112.

19 Yöneten ile yönetilen arasındaki ilişkinin bu tür bir kavramsallaştırılması, en açık anlatımını şu eserlerde bulunur: H. A. R. Gibb, "Religion and Politics in Christianity and Islam", *Islam and International Relations* içinde (Londra, 1965); G. E. von Grunebaum, *Islam, Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition* (Londra, 1955); *Medieval Islam* (Chicago, 1946) ve Hollandalı Şarkiyatçı Snouck Hurgronje'nin yazıları ([der.] G. H. Bousguet ve J. Schacht, *Selected Works of C. Snouck Hurgronje*, Londra, 1957). Bu yazarların eserlerini temel alan bir "Doğu Despotizmi" eleştirisi için bkz. Talal Asad, "Two European Images of Non-European Rule", (der.) T. Asad, *Anthropology and the Colonial Encounter* içinde (Londra, 1973).

Başka bir deyişle Şarkiyatçılığa göre İslâm toplumları ve onların içerdiği kesimler siyasî varlıktan ve despotun yaptırımlarına itiraz gücünden yoksundular. Şarkiyatçılar aynı zamanda İslâm toplumlarında despotu veya onun temsil ettiği devleti de siyasî bir varlık olarak görmüyorlardı. Devlet, toplumun dışında, yaptırımlarını gerçekleştirmek için toplumun onayına ihtiyaç duymayan bir baskı aracıydı. Bu anlayışa göre, hükümdarın meşruiyeti, kullandığı kaba kuvvete dayanmaktaydı ve bunun nedeni de İslâmiyet'in siyaset anlayışının "sakat" veya "eksik" oluşuydu. Söz konusu "sakat" anlayışa göre bütün mesele hükümran olmaktı; hükmün hikmeti ise kendinden menkuldü.

Kaba çizgileriyle, İslâmî toplumlar söz konusu olduğunda yankılarını bugün de hissettiğimiz liberal eğilimlerle iç içe geçmiş bulunan Şarkiyatçılık anlayışı, bu toplumlarda sivil toplumun eksikliğini vurguluyordu.[20] Bu eksikliğin nedeni İslâmî kültürel öğelerde (hukuk, örf ve adetler) aranıyor, sonucunun ise İslâm toplumlarının durağanlığı olduğu iddia ediliyordu. Siyasal olarak bu durağanlık siyasetin, egemenliğin bir hanedandan diğerine geçişine indirgenmesi anlamına geliyordu. Yani siyaset, farklı toplumsal kesimlerin kendi hakları ve çıkarları için verdikleri mücadelelerin sonucu olarak iktidarı ele geçirme veya toplumsal kesimlerin iktidarın eylemlerini etkileme süreçlerini içermemekteydi. Bu da toplumsal kesimlerin, siyasî iktidar ve onun faaliyetleri karşısında ona boyun eğmek dışında bir siyaset geliştirememeleri dolayısıyla siyasete ilgisiz kalmaları demekti. Şarkiyatçılar, bu yaklaşımı farklı toplumlara uyarlarken siyasal baskı (ordu, bürokrasi) ve bu baskıyı meşrulaştıran din ve kültür kurumları (İslâm hukuku, ulema, tarikatlar) üzerinde yoğunlaşmışlardı. Bu çerçeve içerisinde bir İslâm toplumu olarak algılanan Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişi ve daha sonra çöküşü, tek tek kurumların tarihi ile açıklanıyordu.[21] Başka bir deyişle, Osmanlı despotizminin tarihi, belir-

20 İslâm toplumunun akıl-dışılığının yanı sıra, insancıllığa karşı (anti-hümanist) oluşu ve bu toplumların "özgürlük" ve "gelişme"ye kapalılığına dair bir tartışması için bkz. G. E. von Grunebaum, *Modern Islam* (Berkeley, 1962).

21 Kurumlara bu tarih-dışı yaklaşımın bir eleştirisi için bkz bkz. İslamoğlu ve Keyder, "Agenda for Ottoman History".

li kurumların en mükemmel şekliyle var olduğu varsayılan ve 16. yüzyıla tekabül eden bir "altın çağ"ı ve onu izleyen ve "kültürel öz"de bir bozulmaya işaret eden kurumlarda "çöküş"ü tanımlıyordu.[22]

Diğer taraftan, kaçınılmazlığı kabul edilen bu altın çağ-çöküş süreci, İslâm toplumlarında sömürgeci siyasî rejimlerin meşrulaştırılmasmda önemli bir öğe olarak da işlev görmüştür. Şöyle ki, Islâmî siyaset anlayışına atfedilen ve kim olursa olsun iktidarı ele geçiren gücün meşru sayıldığı varsayımından hareket edildiğinde, sömürgeci yönetimin (sömürge öncesi "yozlaşmış" yönetimden daha etkili olduğu sürece) meşru sayılabileceği öngörülüyordu. Başka bir deyişle, devlet ile toplum arasında herhangi bir diyalog olmadığı, yani devletin faaliyetleri konusunda toplumda herhangi bir mutabakat bulunmadığı veya toplumdaki farklı kesimlerin taleplerini devlete iletebilecekleri herhangi bir kurumsal yapının bulunmadığı varsayımlarından hareket edildiğinde, despotik devletin yıkılarak daha "insancıl" (veya "medenî") olacağı öngörülen sömürgeci bir devletin onun yerini almasının İslâm toplumuna ters düşmeyeceği görüşüne varılmaktaydı.[23]

Osmanlı, Hindistan, Endonezya gibi İslâmiyet'in yaygın olduğu toplumlarla ilgili açıklamaları İslâm kültürüne dayandıran Şarkiyatçı yaklaşımın, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde kalkınmacı veya modernleşmeci söylemlere yansıdığına daha önce değinmiştim.[24]

---

22 Osmanlı bağlamında "çöküş tezi" için bkz. Gibb ve Bowen, *Islamic Society and the West*; Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (New York, 1968) ve *The Arabs in History* (Londra, 1964).

23 Asad, "*Two, European Images*", Hollanda'nın Endonezya'daki sömürgeci rolü için bkz. J. Waardenburg, *L'Islam dans le miroir de l'occident*; W. F. Wertheim, "Counter-Insurgency, Research at the Turn of the Century" *Sociologische Gids*, (19 Eylül/Aralık 1972). Fas'ta şarkiyatçı araştırma ve Fransız sömürgeciliği arasındaki yakın ilişkinin bir betimlemesi için bkz. Edmund Burke, "The Image of the Moroccan State in French Ethnological Literatüre: A New Look to the Origins of Lyautey's Berber Policy", (der.) E. Gellner ve C. Micdud, *Arabs and Berbers: From Tribe to Nation* içinde (Londra, 1973).

24 Ortadoğu konusunda, modernleşme paradigmasının ders kitabı, Daniel Lerner'in *Passing of the Traditional Society* (New York, 1958) adlı kitabıdır. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu konusunda (der.) W. R. Polk ve R. L. Cham-

Modernleşme yaklaşımı aynı zamanda Şarkiyatçılık'ın varsayımlarını Weber'in İslâm toplumuna ilişkin görüşleri ile de buluşturmuştur.[25] Daha önce Marx'ın yaptığı gibi Weber de, Doğu toplumlarında akılcı kapitalizmin neden gelişmediği sorusuna yanıt aramıştır. Bunu yaparken Weber, İslâm toplumunda kentli ticarî sınıfların ortaya çıkmamasını İslâmiyet'in ahlâk, hukuk ve siyaset anlayışları ile açıklıyordu. Diğer taraftan Weber'e göre, Batı'da kapitalizmin gelişmesinde ve sermaye birikiminin sağlanmasında tutumluluk ve çalışkanlığa öncelik tanıyan Protestan dininin çok önemli bir rolü olmuştu. Weber için kültür, yani bireylerin hayatla ilgili tasarımları, iktisadî ve toplumsal gelişmeyi belirliyordu. Harp sonrası dönemde sosyal bilimlerde egemen olan modernleşme yaklaşımının merkezinde yer alan "gelenekten" "modern"e geçiş süreci, özünde bir kültürel dönüşümü; yani bireylerin dünyayı/toplumu algılama biçimlerinin dönüşmesini öngörmekteydi.

Somut olarak, modernleşme söylemi, Osmanlı'nın çökmesiyle Ortadoğu'da ve Kuzey Afrika'daki ulusal birimler olarak karşımıza çıkan toplumların neden gelişemediklerini açıklamaya çalışmıştır. Bu bağlamda İslâmiyet ve ondan kaynaklanan kişisel inanç ve toplumsal yapılar Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da yeni ulusların gelişmelerinin önündeki ana engel olarak görülmekteydi. Burada gelişmişlikle (modernleşmeyle) kastedilen, toplumda laik-ulusal görüşün, girişimcilik ruhunun ve parlamenter demokrasinin benimsenmesiydi. Yani modernleşme Batı'nın tarihsel gelişmesinin sonucu olarak ortaya çıkan kurum ve anlayışların benimsenmesi olarak algılanıyordu. "Batılılaşma" olarak algılanan modernleşme, geleneksel olarak tanımlanan "Doğulu" veya İslâmî anlayış ve yapıların aşılmasını öngörmekteydi. Modernleşme söylemi açısından "eski"nin, "geleneksel"in aşılması ve toplumun dönüşmesi sürecinde Batılılaşmış elitlerin (aydın, bürokrat, asker) çok önemli bir yer-

bers, *The Beginnings of Modernization in the Middle East* (Chicago, 1968) bu paradigmayı temsil eden bir derlemedir. Ortadoğu ve Kuzey Afrika konusunda modernleşme yazınına eleştirel bir bakış için bkz. Turner, *Marx and the End of Orientalism* ve *ROMES*'teki diğer makaleler.

25 Turner, *Marx and the End of Orientalism*.

leri vardı. Diğer taraftan İslâm veya Doğu toplumlarına modernleşme veya reform politikaları yoluyla yapılan müdahaleleri meşru kılan, Batılılaşma veya modernleşmenin toplumların varacakları en üst noktayı temsil ettiğine dair inançtı. Aynı zamanda geleneksel toplumun siyasî ve dinî kültürünün onun modernleşmesine, özellikle de ticarî sınıfların ve parlamenter demokrasinin gelişmesine engel olacağına dair inançlar, modernleşmenin gerçekleşmesinde dıştan müdahale ve içte baskıcı Batılı (ve çoğu kez askerî) rejimleri meşrulaştırmaya yaramıştır.

I.4. Şarkiyatçılık ve modernleşme yaklaşımlarının reddi

Şarkiyatçılık ile onun yakın akrabaları olan Marx'ın ATÜT kavramı ve liberal modernleşme yaklaşımları, Osmanlı'nın ve Avrupa'nın tarihsel gelişimlerinin birbirlerine ters istikamette oldukları varsayımından hareket etmişlerdir. Bu anlayışa, yani dünya tarihinin birbirlerine karşıt Doğu ve Batı tarihlerinin bir toplamı olduğu şeklindeki tarih yaklaşımına yönelik eleştirilerin filizlenmesi için ise 1960'ları beklemek gerekti. Bu sorgulamanın ilk örnekleri ortodoks Marksistlerden geldi.

Ortodoks Marksistlere göre, Osmanlı'nın kapitalizm öncesi toplum yapısı evrensel bir kategori olan feodalizm tanımına uymaktaydı. Bu nedenle de Osmanlı'nın veya herhangi bir Doğu toplumunun Batı'nın tarihsel gelişme çizgisi dışında bir gelişme (veya gelişmeme) çizgisi takip ettiği söylenemezdi. Zira ortodoks Marksist anlayış tüm toplumların, evrensel toplumsal gelişme yasaları uyarınca feodalizm, kapitalizm ve sosyalizm evrelerinden geçip insanlığın en üst gelişme aşaması olarak tanımlanan komünizme ulaşacağı inancına dayanıyordu. Bu inanç çerçevesinde Osmanlı tarihi de belirli bir aşamaya doğru ilerleyen dünya tarihinin bir parçasıydı ve ATÜT bu evrensel çizgiden bir sapmaydı. Özetle, ortodoks Marksist yaklaşım Osmanlı veya Asya'nın tarihini evrensel bir tarihsel dönüşüm süreci çerçevesinde değerlendiriyor, bunu yaparken de dünya

tarihinin bütünlüğüne işaret edip bu tarihin Doğu-Batı ikilemi çerçevesinde algılanışını eleştiriyordu.

Öte yandan Marksist anlayış, liberal modernleşme yaklaşımının gelenekselci/modern kategorilerinin yerine feodalizm/kapitalizm kalıplarını yerleştiriyordu. Bunu yaparken de liberal modernleşme yaklaşımında olduğu gibi toplumsal dönüşümü tek yönlü ve ilerlemeci bir çizgi çerçevesinde değerlendirmekteydi.[26] Böyle olunca da ne Marksist ne de liberal modernleşme yaklaşımları, farklı toplumların kendi özgün koşulları çerçevesinde ve dünya tarihini belirleyen tarihsel süreçler (örneğin, 16. yüzyıldan bu yana ticaretin yaygınlaşması, siyasî gücün merkezîleşmesi) ışığında nasıl dönüştüklerine dair bir duyarlılık geliştiremedi. Hem Marksist hem de liberal anlayış için modernleşme, ulaşılması gereken bir hedefti ve iki anlayış da "modern"in (kapitalist veya sosyalist) farklı bölgelerde, farklı kesim ve aktörlerin verdikleri mücadeleleri içeren tarihsel süreçlerden meydana geldiği varsaymışlar, bu nedenle de farklı bölgelerin –tek yönlü, ilerlemeci modellerin kalıplarının– ötesinde karmaşık ve çelişkili tarihlerine duyarsız kalmışlardır. Bu anlamda her iki yaklaşımın da Aydınlanma ağırlıklı ideolojik niteliğinin ağır bastığı söylenebilir. Dolayısıyla, ne Marksist ne de liberal modernleşme yaklaşımlarının asıl kaygısı toplumların tarih içinde nasıl dönüştüklerini ve bunu yaparken oluşturdukları dünya tarihinin niteliğini anlamaya çalışmak olmadı. Bu yaklaşımlar, toplumların tarihlerini erişmiş veya erişememiş oldukları hedefler çerçevesinde değerlendirirler. 20. yüzyıl boyunca bu ideolojik yaklaşımlar toplumsal dönüşüm yönlendiren politikaları etkilemiş ve bu da çoğu kez farklı toplumsal dinamiklerin ideolojik beklentilere feda edilmeleri anlamına gelmiştir.

Marksist ve liberal modernleşme anlayışlarına getirilen diğer bir eleştiri ise bu anlayışların modern dönüşüm ile özdeşleştirdikleri kapitalizmin ortaya çıkma sürecini Batı tarihi ile sınırlandırdıkları şeklindedir. İslâmiyet'in egemen olduğu toplum-

26 Bu yaklaşıma Osmanlı tarihine Stalinist çizgide yapılan yorumlarda rastlanmaktadır.

lar bağlamında Maxime Rodinson'un çalışmalarından esinlenen bu yaklaşıma göre kapitalizmi tanımlayan ticaret ve finans sermayesi tarih boyunca İslâm toplumlarının vazgeçilmez bir parçası olmuştur ve İslâmî kültürde kapitalizmin gelişmesini engelleyecek herhangi bir öğe yoktur.[27] Bu bakış açısı öncelikle Şarkiyatçı ve modernleşmeci yaklaşımların, İslâm toplumları hakkındaki önyargılarını sorgulamıştır. Ne var ki, bunu yaparken Rodinsoncu bakış açısı "İslâmî kültür ticareti engeller mi engellemez mi" sorusundan hareket ederek eleştirdiği yaklaşımların terimleri içine hapsolmakta ve önerilerinde bu yaklaşımlara bir tepki olmanın ötesine geçememektedir.[28]

Modernleşmeci yaklaşıma bir üçüncü eleştiri ise "dünya sistemi" yaklaşımından gelmiştir. Bu yaklaşım, bir yandan 15. yüzyıldan itibaren ticaretin gelişmesi ile ortaya çıkan kapitalist gelişmenin evrenselliğini kabul ederken, diğer yandan farklı toplumlarda bu gelişmenin farklı şekillerde cereyan ettiğine dikkati çekmektedir. Söz konusu olan zaman içinde dünyadaki tüm bölgelerin Batı Avrupa çıkışlı ticarî ilişkilere tâbi kılınmasıdır. Öte yandan "dünya sistemi" yaklaşımı, Batı ve onun dışındaki bölgeler arasındaki ayrımı kültürel öğelere dayandırmak yerine; bu farklılığın nedenlerini Batı'nm onun dışındaki bölgelerde egemen olmasını sağlayan iktisadî süreçlerde arar. Bu yaklaşıma göre kapitalist dünya ekonomisinin oluşma sürecini temsil eden bu oluşum içerisinde, toplumların kaderlerini belirleyen, onların değişmeyen kültürel yapıları değil, dünya ekonomisinde aldıkları konumdur.

I.5. Dünya sistemi yaklaşımı ve Osmanlı tarihi

Dünya sistemi yaklaşımı, Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle 16. yüzyıl sonrasındaki gelişimini Batı Avrupa merkez-

27 Maxime Rodinson, *Islam et Capitalism* (Paris, 1966).

28 Rodinsoncuya yakm bir bakış açısı için örneğin bkz. Peter Gran, "Late 18th - early 19th Century: Merchant Capitalism or Modern Capitalism", (der.) Robert Mantran *L'Egypte au 19ème siecle: rupture et continuite* içinde, (Paris, CNRS, 1983). Bu bakış açısının eleştirisi için Roger Owen, "Islam and Capitalism: A Critique of Rodinson", *ROMES*, sayı 2 (1976), s. 85-93.

li dünya ekonomisinin gelişme süreci çerçevesinde değerlendirmektedir. Dolayısıyla artık temel soru "neden Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitalizm (toplumsal veya iktisadî gelişme) gelişmedi?" ya da "neden bizim gibi olamıyorlar?" biçiminde değil, bir yandan "kapitalist dünya ekonomisi bir kez Avrupa'da ortaya çıktıktan sonra, dünyanın değer bölgelerini nasıl etkiledi, onları nasıl içine aldı ve içine alırken nasıl biçimleyip dönüştürdü?"; diğer taraftan, "Batı Avrupa dışındaki bölgelerde ortaya çıkan ticaret yapısı (kapitalist gelişme) bu bölgelerin gelişmelerini (sanayileşme, güç-devlet yapılarının ortaya çıkması) nasıl engelledi ve onların Avrupa karşısında 'az gelişmişlik' konumunu almalarına neden oldu?" şeklinde ifade edilmeye başlandı.

Dünya sistemi yaklaşımının merkezinde 15. yüzyıldan itibaren hızla büyüyen dünya ticaretinin farklı bölgeler arasında bir iş bölümüne yol açtığı varsayımı yatar.[29] Bu iş bölümü, "merkez", "yarı-çevre" ve "çevre" olarak tanımlanan ve farklı üretim yapılarını ("merkez"de teknoloji yoğun sanayi üretimi, "çevre"de teknoloji kullanımı yoğun olmayan tarımsal üretim) ve farklı emek denetleme mekanizmalarını ("merkez"de ücretli emek, "çevre"de yarı-serflik) barındıran ihtisaslaşma alanlarına işaret etmektedir. Diğer taraftan, iktisadî iş bölümü ve onun ortaya çıkarttığı dünya çapındaki ihtisaslaşma yapısı, bölgeler arasında eşitsiz gelişmeye yol açmıştır. Şöyle ki, bölgeler arası işbölümü ve ihtisaslaşma, iktisadî artının "çevre"den (yani teknolojik içeriği sınırlı tarımsal üretimin yapıldığı bölgelerden) "merkez"e (yani teknoloji-sermaye yoğun sanayi üretimi yapan bölgelere) aktarımını gerektirmektedir. Bu aktarım, büyük ölçüde fiyat mekanizmaları aracılığıyla, yani yüksek fiyatlı sanayi mallarının düşük fiyatlı tarım ürünleri ile değişimi yoluyla gerçekleşmiştir. Tarihsel olarak 16. yüzyıldan itibaren, önceleri Batı Avrupa'dan ibaret olan "merkez"e iktisadî artının aktarılması, bu bölgede sermaye birikimine ve sanayi yatırımlarının yoğunlaşmasına yol açtı. Çoğunlukla Asya ve Afrika'da yer

29 Bu yaklaşımın genel formülasyonları için bkz. Wallerstein, "The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis".

alan "çevre" bölgelerde ise iktisadî artı dışarıya aktarıldığı için sermaye birikimi gerçekleşemedi. Aynı zamanda farklı bölgeler arasındaki eşitsiz gelişmeye yol açan "merkez"den "çevre"ye sermaye aktarım süreci sadece fiyat mekanizmalarından, yani iktisadî süreçlerden ibaret değildi. "Merkez" bölgelerdeki (güçlü orduları ve etkin bürokrasileri içeren) güçlü devlet yapıları, bir yandan "merkez"de ücretli emeğe dayanan iş gücünü etkin bir şekilde denetleyebilmekte, diğer yandan "çevre"deki zayıf devlet yapılarını "merkez"in gerektirdiği ürünlerin uygun fiyatlarda üretilmesini sağlayacak şekilde yönlendirmekteydiler.

Özetle, dünya sistemi yaklaşımı, Batı'nın gelişmişliğini ve Batı dışı toplumların "az gelişmişliği"ni kapitalist dünya ekonomisi içindeki işbölümünün ortaya çıkarttığı eşitsiz gelişme süreçleri ile açıklamaktadır. Böyle olunca da hiçbir bölgenin gelişmişliği veya azgelişmişliği, onun kültürel donanımları veya bu donanımların eksikliği ile açıklanmamaktadır. Diğer taraftan, dünya ekonomisini oluşturan iş bölümü çerçevesinde, Batı'nm çevre bölgelere olan müdahaleleri –ister ticaret yoluyla, ister sömürge idareleri yoluyla olsun– bu bölgeleri "gelişmiş" bölgeler seviyesine getirmeyi amaçlayan tasarımlar olarak değerlendirilmemektedir. Bu bağlamda "modernleşme", "çevre"nin "merkez"in taleplerine en etkin bir şekilde cevap verecek şekilde biçimlenmesi anlamına gelir. Ayrıca Batı'nm müdahaleleri sürekli olarak "çevre"nin, kendisiyle karşılaştırıldığında görece "azgelişmiş" kalmasını sağlamakta, yani "çevre"nin "azgelişmişliği" sürekli olarak yeniden üretilmektedir.

"Çevreleşme", aynı zamanda dünya ticaretinin etki alanının dışında kalmış toplumsal yapı veya grupların –örneğin geçimlik üretime dayanan köylü ekonomileri, yerli (Müslüman) ticarî kesimlerin– işlevlerini yitirip içlerine kapanmalarına (*involution*) yol açmıştır.[30] Bu kesimler açısından bir gelenekselleşme süreci söz konusudur. Bu nedenle de "geleneksel", İslâmî kültürün veya "Doğu despotizmi"nin değil, "çevreleşme" sürecinin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

30 Clifford Geertz, *Agricultural Involution: The Processes of Ecological Change in Indonesia*, University of California Press, 1963

Öte yandan dünya sistemi yaklaşımı, farklı bölgelerin dünya ekonomisiyle bütünleşmeden önceki dönemdeki yapılarının niteliklerine de dikkati çekmiştir. Bunu yaparken de, örneğin Osmanlı İmparatorluğu söz konusu olduğunda, Şarkiyatçı ve modernleşmeci yaklaşımların öngördükleri kültürel özelliklerin belirlediği İslâm medeniyeti tanımını bir yana bırakıp imparatorluğun siyasî bütünlüğünü ön plana alan "dünya imparatorluğu" tanımını benimsemiştir.[31] Osmanlı'nın bir "dünya imparatorluğu" olarak algılanması ise öncelikle Şarkiyatçıların Osmanlı'nın devlet ve toplum yapısına dair varsayımlarını sorgulamaktaydı. Bu varsayımlar Osmanlı'da "baskıcı devlet"in bir "mozaik" olarak algılanan toplumdan kopukluğu üzerine yoğunlaşmışlardı. "Dünya imparatorluğu" kavramı, devlet ve toplum ilişkisini devletin özellikle köylü üreticileri vergilendirme ve vergi gelirlerinin egemen sınıfı meydana getiren farklı kesimler arasında paylaştırılma süreçleri çerçevesinde tanımlamaktadır. Bu süreçler ise imparatorluğun siyasî bütünlüğünü sağlayan öğelerin başında gelir.

Bu bütünlüğün sağlanmasında ticarî sermayenin ve imparatorluk içi ticaretin de önemi büyüktür.[32] İç ticaret, kent ve kırsal pazar ağları ve vergilendirme işlevi birbirlerinden ayrılamayacak kurumlardan meydana gelen bir bütündür. Şöyle ki, büyük çoğunluğu aynî olarak toplanan vergilerin hem devletin hem de onun yerel temsilcilerinin ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için nakde çevrilmesi gerekiyordu. Aynî vergilerin pazar-

31 Osmanlı İmparatorluğu'nun bu çerçeve içinde değerlendirilmesi için bkz. I. Wallerstein, "The Ottoman Empire and the Capitalist World Economy: Some Questions for Research", *Review*, cilt 2, sayı 3 (Kış 1979) s. 389-400; I. Wallerstein, H. Decdeli, R. Kasaba, "Osmanlı İmparatorluğu nun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci", *Toplum ve Bilim*, 23 (Güz 1983), s. 41-53. İlkay Sunar, "State and Economy in the Ottoman Empire", (der.) Huri İslamoğlu-İnan, *The Ottoman Empire and the World Economy* içinde; Huri İslamoğlu ve Çağlar Keyder, "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı: Bir Öneri", *Toplum ve Bilim* 1 (Bahar 1977); s. 49-80.

32 Bu bağlamda iç ticareti irdeleyen bir tartışma için bkz. Islamoğlu, "State and Peasant in the Ottoman empire", Huri İslamoğlu, *Ottoman Empire and the World economy* içinde (Cambridge, 1987); Suraiya Faroqhi ve Huri Islamoğlu, "Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth Century Anatolia", *Review*, cilt 2, sayı 3 (Kış 1979), s. 401-436.

lanması ile kentlerin yiyecek ve hammadde ihtiyaçları da karşılanmış oluyordu. Bu ihtiyaçlar doğrultusunda değerlendirildiğinde, Osmanlı'da pazar ağlarını ve iç ticareti sadece köylü ekonomisinin geçimlik ihtiyaçlarına yönelik kurumlar olarak algılamak yanlış olur. İç ticaret ve pazar ağları, imparatorluk ekonomisinin ve dolayısıyla idaresinin merkezinde yer alıyordu. Ayrıca toplanan vergilerin hacmi ile iç ticaret hacmi arasında dolaysız bir ilişki söz konusuydu ve köylü ekonomisinin pazarla olan ilişkisi vergilendirme mekanizması üzerinden kurulmaktaydı.[33] Öte yandan, özellikle pamuk gibi sınaî ürünlerde olduğu gibi ticarî sermaye (örneğin mültezimler) vergilendirme süzgecinden geçmeden üreticinin ürününe ulaşma şansına sahipti.[34] Üstelik tarım ve zanaatların bir bütünlük içinde yer aldığı kapalı köy birimlerini esas alan görüşün[35] aksine, kırsal bölgedeki sınaî üretimin hammaddesi, mamul malı sipariş eden ve sonra da büyük kent pazarlarına taşıyan tüccarlar tarafından sağlanıyordu. Bu da Avrupa'nın çeşitli yerlerinde görülen ve de Sanayi Devrimi'nin habercisi olarak değerlendirilen kırsal sanayi ağlarının (*Verlag* sistemi) Osmanlı'da da yaygın olduğunun bir göstergesiydi. Bu faaliyetler, özellikle kırsal nüfusun arttığı 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artmıştır.

Son olarak, devlet ile toplum arasındaki bağlantının sağlanmasında tüccarların ve ticaretin çok önemli rolü olduğunu da belirtmek gerekir. Merkezî yönetim ve onun kurumları (örneğin piyade ordusu, saray) hem tarımda hem de kırsal bölgede ve kentlerde üretilen sınaî ürünler için önemli bir pazar oluşturuyordu. Aynı zamanda merkezî devletin ticarî faaliyet ve pazarlar üzerindeki denetim yetkisi sayesinde belli malların üre-

33 İslamoğlu-İnan, "State and Peasants", İslamoğlu, *Ottoman Empire and the World Economy* içinde.

34 Suraiya Faroqhi, "Notes on the Production of Cotton and Cotton Cloths in 16th and 17th Century Anatolia", *Journal of European Economic History*, cilt 8, sayı 2 (1979).

35 Çağlar Keyder'in Osmanlı kırsal kesimlerindeki el zanaatlarını betimlemesi, bir ölçüde, bu kavramsallaştırmaya tekabül eder ("Proto-Endüstri Kavramı ve Çevre Ülkelerinde Emperyalizmin Yol Açtığı Tahribat", *Toplum ve Bilim* 13, Bahar 1981, s. 93-106).

tilmediği bölgelerde bulunan kent ve kırsaldaki pazarlara söz konusu malların akışı tüccarlar aracılığıyla sağlanıyordu. Böylece vergilendirmenin yanı sıra devlet, toplumun ihtiyaçlarını karşılayabilmek için ticareti yönlendirerek ve pazarları denetleyerek topluma müdahale etmekteydi. Bu müdahalenin özünde ise, daha sonra değineceğim gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu devletlerarası rekabet ortamında toplumun huzurunun sağlanması, vergilerin toplanıp orduların düzenli bir şekilde donatılmaları kaygıları yatıyordu. Ticaretin de hızla geliştiği bir ortamda bu kaygı, devletin ekonomiye müdahalesini gerekçelendiriyordu. Bu anlamda 16. yüzyıldan itibaren Avrasya bölgesinde "gelişmeci devlet"lerin ortaya çıkmaya başladıkları söylenebilir.

Böylece Weberci modernleşme yaklaşımının aksine, dünya sistemi yaklaşımı açısından Osmanlı'daki ana mesele ticarî faaliyet ve sermaye birikiminin devlet (veya dinî kültür) tarafından engellenip engellenmediği değil; ticarî faaliyet ve birikimin imparatorluk politikaları (vergilendirme politikaları da dahil olmak üzere) tarafından nasıl biçimlendirildiği ve yönlendirildiğiydi.

Dünya sistemi perspektifi açısından değerlendirildiğinde buradaki ana kaygı "dünya imparatorluğu"nun ve onun temsil ettiği siyasî bütünlük içinde yer alan ticaret ve üretim yapılarının Avrupa ticaretinin etkisiyle nasıl dönüştüğüdür. Wallerstein'a göre Osmanlı "dünya imparatorluğu"nun nihaî bir biçimde ortadan kalkmasına işaret eden bu süreç, aynı zamanda onun Avrupa kapitalist sistemi tarafından "içerilme" sürecidir. Bu da Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa (merkez) piyasaları için hammadde üreten ve bu piyasalardan sanayi malları alan bir bölge (çevre) haline gelmesi anlamına gelir. Bu süreç içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasî-iktisadî bütünlüğünün tehdit edildiğine, devletin imparatorluk içinde malların ve yerel sermayenin dolaşımı üzerindeki denetiminin ortadan kalkıp devletin imparatorluk ekonomisini yönlendirme gücünü kaybettiğine işaret edilmektedir. Örneğin, dünya sistemi anlayışına göre Avrupa pazarlarında Osmanlı tarım ürün-

lerine olan talebin artması ve bundan kaynaklanan fiyat artışları sonucu bu ürünler yerel pazarlar yerine Avrupa pazarlarına yönelmişlerdir. Özetle, dünya sistemi yaklaşımına göre hem imparatorluğun farklı bölgeleri arasındaki ticaretin hem de her bölgedeki şehir ve kasabaların kendi art alanları ile olan ticaretin yerini dış ticarete bırakması söz konusudur.[36] Bu gelişmenin bir göstergesi ise iç ticaretin merkezleri olan ve karayolları üzerinde yer alan şehirlerin ve yerli ticaret erbabının önemlerini kaybetmeleri ve kıyı kentlerinin ve oralarda faaliyet gösteren yabancı tüccarların ya da onların temsilcileri olan Hıristiyan azınlık tüccarların önem kazanmasıdır. Özetle dünya sistemi yaklaşımı, Şarkiyatçılık ve modernleşme yaklaşımlarından farklı olarak, 19. yüzyılda yerli Müslüman tüccarların görece önemsiz olmalarının nedenlerini İslâmî kültürün veya "Doğu despotizmi"nin ticareti engelleyen niteliklerinden çok, ticaretin değişen yapısında aramaktadır.[37]

Diğer taraftan, dünya sistemi anlayışına göre Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda, özellikle yoğun bir şekilde yaşadığı "çevreleşme" süreci sonucunda, imparatorluğun iç bütünlüğü ve bu bütünlüğü sağlayan korumacı-provizyonist siyasetler yok olmuş ve onların yerini imparatorluk ekonomisini ve toplumsal düzeni giderek dış piyasalarda oluşan arz-talep ilişkisine bağımlı kılan siyasetler ve onların öngördükleri kurumlar almışlardır. "Çevreleşme" süreci aynı zamanda Osmanlı ta-

---

36 Örneğin, dokumacılık alanında Osmanlı iç ticaretinin 1760-1770 yılları arasında durgunluğa girmesi ve dokuma sanayinin gerilemeye başlamasının Avrupa dokumaları ithalatının artmasıyla eşzamanlı olduğu Mehmet Genç tarafından gümrük iltizamları verilerine dayanılarak gösterilmektedir. ("A Study of the Feasibility of Using 18th Century Ottoman Financial Records as an Indicator of Economic Activity", *The Ottoman Empire and the World Economy* içinde). Bu bağlamda Suraiya Faroqhi, 16. yüzyılda önde gelen kırsal sınai merkezlerinden biri olan Uluborlu-Isparta bolgesindeki kırsal-kentsel pazar şebekesinin gerilemesini ve 19. yüzyılda yok oluşunu göstermektedir ("Sixteenth Century Periodic Markets in Various Anatolian Sancaks", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, cilt 22, sayı 1 (1979), s. 32-80.

37 Mısır'da yerli Müslüman tüccar sınıflarının gerilemesi konusunda bkz. Alan Richards, "Primitive Accumulation in Egypt, 1798-1882", *Review*, cilt 1, sayı 2, (Güz 1977), s. 3-49; Peter Gran, *Islamic Roots of Capitalism: Egypt 1760-1840* (Austin, 1979), s. 3-34, 111-131.

rihine yeni bir dönemlendirme getirmiştir. Altın çağ-çöküş anlayışından farklı olarak dünya sistemi yaklaşımına göre Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi 16. yüzyılın sonundan itibaren yaşanan uzun bir çöküşü izleyen ve Batı'nın müdahalesi sayesinde gerçekleştirilmeye çalışılan bir Batılılaşma/modernleşme çabasından ibaret değildir. 16. yüzyılın sonundan itibaren Osmanlı'nın tarihi, onun dünya sistemi ile bütünleşme veya "çevreleşme" tarihidir.

Dünya sistemi yaklaşımı her şeyden önce ticaretin yapısındaki dönüşümlere öncelik vermekte ve Osmanlı tarım ekonomisi, sanayi üretimi ve devletin yapısındaki değişimleri ticaretteki dönüşümler ışığında değerlendirmektedir. Tarım söz konusu olduğunda, dünya sistemi yaklaşımı, üretimin giderek Avrupa pazarlarındaki talebe uyum sağlaması sonucunda büyük ölçüde kendi kendine yeterli, bağımsız köylü üreticilerin ve giderek önemlerini kaybeden ve ortaya çıkan büyük çiftliklerde çoğunlukla ortakçılık ilişkileri sayesinde serfleşmemiş bir üretici kitlesinin egemen olduğunu öne sürmektedir. Aynı zamanda "çevreleşme" süreci, fabrika imalatı ucuz Avrupa mallarının Osmanlı pazarını işgal etmesi sonucuna zanaata dayalı sanayi yapısının çöküşüne de neden olmuştur. Ve nihayet "çevreleşme", Osmanlı devlet yönetiminin imparatorluk içindeki üretimi, ticareti denetleme kabiliyetinin kısıtlanmasına ve giderek ortadan kalkmasına neden olmuştur. Bu gelişmelerin önemli bir sonucu ise yerel siyasî güçlerin (ayanlar, derebeyler) bölgesel ekonomilerin denetimlerini ele geçirmeleridir. 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan dönemde dünya piyasaları ile bütünleşme, bu yerel güçler aracılığıyla gerçekleşmiştir. Mısır'da Kavalalı Mehmet Ali Paşa örneğinde görüldüğü gibi, yerel güçler dünya piyasaları ile bütünleşme sürecini Osmanlı'dan bağımsızlıklarını elde etmek için kullanmışlardır.

Dünya sistemi yaklaşımı, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı modern devletinin ortaya çıkma sürecini de dünya ekonomisi ile bütünleşme süreci içerisinde ve çevre devletinin kurumlarının biçimlenmesi olarak tanımlamaktadır. Özetle, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılın ikinci yarısında karşı-

mıza çıkan "çevreleşmiş" yapısı, daha önceki dönemde "dünya imparatorluğu" tarafından sağlanan siyasî ve iktisadî bütünlüğün büyük ölçüde hasara uğramış, hatta ortadan kalkmış olduğu bir yapıdır. Devletin ve toplumun yeniden biçimlenmesi ise dünya piyasalarında tarım ürünlerine olan talep ve yine bu pazarlardaki sanayi ürünlerini arzı uyarınca gerçekleşmiştir.

I.6. Dünya sistemi yaklaşımının Osmanlı tarihi açısından eleştirisi

Bu bölümde dünya sistemi yaklaşımına getirilen eleştiri, bu yaklaşımın iktisat ve piyasa mantığı çerçevesinde hareket ederek, iktisadî öğelerin ve piyasaların farklı bölgelerde nasıl biçimlendiğini ve ne sonuçlar verdiğini büyük ölçüde tayin eden siyasî boyutu göz ardı etmesi üzerinde odaklanmaktadır. Siyasetin odağı olan devlet olgusu ise dünya sistemi yaklaşımı tarafından piyasanın mantığına tâbi kılınmıştır. Bu bakımdan dünya sistemi anlayışının modernleşme ve Şarkiyatçılık söylemlerinin kültürel kaderciliğini, yapısal olarak algılanan piyasa kaderciliği ile ikame ettiği söylenebilir. 16. yüzyıldan itibaren giderek artan bir şekilde farklı bölgelerdeki toplum ve devlet yapıları, merkezî Avrupa'da şekillenen ve tüm dünyayı kapsayan ticaretin ve onun öngördüğü işbölümünün gereksinmelerine tâbi kılınmıştır.[38] Dünya sistemi yaklaşımı bu dönüşümün "çevre" bölgeleri olumsuz bir şekilde etkilediğine işaret ederken, bu bölgelerin "çevreleşme" tarihinin dışında bir tarihi ve dönüşüm çizgileri olmadığının da altını çizer. Yani "çevre" büyük ölçüde edilgendir ve bir boksörün kum torbasını yumrukları ile biçimlemesi misali Avrupa ticarî ortamındaki arz ve talep yapıları doğrultusunda biçimlenir.

Ne var ki, dünya ekonomisinin etki alanı içerisinde bulunan farklı bölgelerin tarihleri incelendiğinde, bu bölgelerin dün-

38 Wallerstein'in yaklaşımının bir eleştirisi için bkz. Robert Brenner, "The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism", *New Left Review*, sayı 104 (1977), s. 25-93; "The Modern World System by Immanuel Wallerstein", *Peasant Studies*, cilt 6, sayı 1 (Ocak 1977), s. 2-42.

ya ekonomisi yaklaşımının öngördüğü tarihsel gelişme çizgisinin dışında ve kendi iç dinamikleri tarafından biçimlenen özgül gelişme çizgilerine sahip oldukları görülmektedir. Şöyle ki, bu bölgelerde bölgeler arası işbölümünün öngördüğü ticaret yapısının toplumsal ilişkiler üzerindeki etkisi, çoğunlukla dünya ekonomisi yaklaşımının önerdiği gibi piyasa aktörlerinin ihtiyaçları doğrultusunda gerçekleşmemiştir. Örneğin, Osmanlı "çevre" bölgesinde Avrupa pazarlarına yönelik tarımsal üretim büyük çiftliklerde istihdam edilen yarı-serfleşmiş üreticiler tarafından yapılmıyordu. Bu üretimin kimler tarafından, hangi koşullar altında yapılacağı büyük ölçüde egemen iktidar ilişkilerinin niteliği tarafından belirleniyordu.[39] Böyle değerlendirildiğinde, Avrupa dışında yer alan bölgelerin tamamen edilgen ve Avrupa'dan gelen ticaret sinyallerine tâbi olmadıkları söylenebilir. Hem Avrupa merkezli dünya ekonomisi hem de dünya imparatorluğu döneminde tarımdaki ilişkiler –kimin neyi, nasıl ve nerede kullanılmak üzere üreteceği– büyük ölçüde iktidar ilişkileri, yani devletin niteliği ve amaçları doğrultusunda belirlenir. Başka bir deyişle, iktisadî dinamikler her koşulda siyasî irade ve onun oluşturduğu iktidar ilişkileri ortamlarından bağımsız değillerdi, dolayısıyla bu ortamlardan bağımsız bir belirleyicilikleri yoktu. Dünya sistemi yaklaşımının en zayıf yönü, Avrupa merkezli dünya ekonomisine atfettiği, piyasa mantığı ile bu yapıyı yönlendiren siyasî mantığı bağdaştıramamış olmasıdır. Bu yaklaşım, bir yandan herhangi bir bölgenin Avrupa merkezli dünya ekonomisinin iktisadî iş bölümü içinde yer alması için Avrupa'ya siyasî olarak tâbi kılınması gerektiğini kabul eder. Yani, dünya ekonomisindeki bölgeler arası iş bölümünün kurumsal olarak ihdası, belirli tür siyasetleri, iktidar ilişkilerini (örneğin "çevre"nin zayıf, "merkez"in güçlü yönetim yapılarını) öngörmektedir. Diğer yandan, "çevreleşme"

39 Dünya sistemi perspektifinin, bölgesel çözümleme açısından eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. Carol A. Smith, "Regional Analysis in World System Perspective: A Critique of the Structural Themes of Uneven Development", İktisadî Antropoloji Derneği'nin konferansında sunulan bildiri, Indiana Üniversitesi, Bloomington, Indiana, 24-29 Nisan 1981. Bildiriyi okumama izin verdiği için C. A. Smith'e minnettarım.

süreci tanımlanırken iktisadın siyasetle olan iç içeliği göz ardı edilmekte ve herhangi bir çevre bölgesindeki iktidar ilişkileri (ki bunlar dünya ekonomisinde var olan ilişkilerden farklı kaygılar içerebilirler) hiçe sayılarak, o bölgenin soyut bir iktisadî mantığa tâbi kılınmasından ve üretim ilişkilerinin bu doğrultuda biçimlenmesinden söz edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında ise her ne kadar farklı bölgelerde görülen farklı gelişme düzeylerinin tarihsel nedenler sonucu ortaya çıktıkları ve bölgelerin kendilerine özgü kültür yapıları tarafından belirlenmedikleri söylense de, Avrupa yani Batı, hem iktisadî gelişmenin hem de siyasî iradenin imtiyazlı bir alanı olarak karşımıza çıkmakta ve Doğu veya "çevre" tâbiyetin alanı olarak tanımlanmaktadır. Böylelikle dünya ekonomisi perspektifi Batı Avrupa dışındaki bölgelere ne kadar iyi niyetle yaklaşsa da, bu perspektif içinde modernleşme ve Şarkiyatçılık söylemlerinde olduğu gibi, Doğu ve Batı bu kez "çevre" ve "merkez" olarak uzlaşmaları mümkün olmayan alanlar olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Bu çalışma farklı bölgelerde nüfus hareketleri ve ticarî talepte görülen değişikliklerin, üretim biçim ve ilişkileri üzerindeki etkilerinin ne olacağını, bu bölgelerdeki iktidar ilişkilerinin tayin ettiğini savunuyor.[40] Elbette bu bağlamda iktidar ilişkilerinin, devlet gücünü elinde tutan egemen kesimlerin diğer kesimlerle uzlaşmalarının yanı sıra bu kesimler üzerindeki uyguladıkları baskıları da içerdiğini ifade etmek gerekir. Herhangi bir ortamda ticarî faaliyetin işlerlik kazanması, arz-talep mekanizmalarının harekete geçmeleri, belirli kurum ve kuralları gerektirir. Yani piyasa aktörlerinin kimler oldukları, bunların birbirleri ve diğer aktörlerle ilişkilerinin nasıl olacağı, ticarî faaliyetin vergiye tâbi tutulup tutulmayacağı, alıcı ve satıcının karşılıklı yükümlülükleri (kontrat ilişkileri), hep kurum veya kurallar tarafından tayin edilir. Devlet yönetimi tarafından tanımlanan kurum veya kurallar aynı zamanda herhangi bir toplumda var olan iktidar ilişkilerinin yer aldıkları, toplumdaki farklı

40 Burada Brenner'in yaklaşımı ile bazı koşutluklar olsa da, bu yaklaşımdan kurumlara verilen öncelik açısından ayrılma söz konusudur. Bkz. ileride Brenner eleştirisi.

kesimlerin çıkarlarının müzakere edilip uzlaştırıldığı, bazı kesimlerin ise dışlandıkları mücadele alanlarıdır.

Bu açıdan bakıldığında piyasa düzeninin hayata geçmesini sağlayan kurumlar ve kurallar iktidar mücadelelerinin verildiği siyasî alanlar olarak karşımıza çıkıyorlar. Başka bir deyişle, tarihsel olarak ticaretin artması ve ticarî çıkarların öncelik kazanmaları piyasa düzeninin kurulmasını öngörmüştür; çeşitli kurum ve kurallardan meydana gelen bu düzen ise her toplumun kendine özgü siyasetleri, çıkar ilişkileri ve çatışmaları tarafından belirlenmiştir. Bu nedenle de piyasa düzeni ve de kapitalist gelişme, farklı toplumlarda farklı şekiller almıştır. Özetle, dünya ekonomisi yaklaşımının yapısal kaderciliğinden farklı olarak burada sergilenen yaklaşım, kapitalist üretim ve ticaret ilişkilerinin ve bunları biçimleyen kurumların belirlenmelerinde siyasî süreçlerin ve bu süreçlerin içerdiği arızîlik boyutunun önemine işaret ediyor. Burada söz konusu olan, siyasetin ve/veya iktidar mücadelelerinin beklenmeyen sonuçlarıdır ve herhangi bir toplumun ister gelişmişlik/az gelişmişlik ister merkez/çevre şeklinde olsun geri dönülemez bir kaderinden söz edilemez. Toplumların kaderlerinin belirlenmesinde siyasetin, yani farklı kesimlerin kendi yaşam koşullarını değiştirmek için verdikleri mücadeleleri göz önünde bulundurmak gerekir. Üzerinde durulması gereken bir başka husus da, dünya ekonomisi ile bütünleşme sürecinin iki yönlü olduğu ve de Avrupa merkezli dünya ekonomisinde yiyecek ve hammaddeye olan talep karşısında farklı toplumların nasıl dönüşeceklerini her toplumun kendi iktidar ilişkileri ve bu ilişkileri içinde barındıran kurumların belirlediğidir. Hindistan'da olduğu gibi sömürgeleşmiş toplumlarda bile dıştan gelen ticarî talep karşısında üretim ilişkilerinde meydana gelen değişikliklerin niteliği, o toplumda var olan kurumların siyasetleri doğrultusunda belirlenmiştir.[41] Burada sömürgeci gücün zor kul-

41 Farklı gelişme çizgileri için bkz. Barrington Moore Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy* (Boston, 1967). Bölgesel çözümlemeler için bkz. Joel Kalın, *Minangkabau Social Formations* (Cambridge, 1980); Katherine Verdery, *Transylvanian Villagers: Three Centuries of Political, Economic and Ethnic Change* (Berkeley, University of California Press, 1983). Konunun teorik açı-

lanarak var olan üretim yapılarını ortadan kaldırdığı örnekler dışındaki durumlardan söz ediyoruz. Hindistan'da, İngiliz sömürge yönetiminin İngiltere'nin fabrika mamulü pamuklu kumaşlarına pazar oluşturmak ve kendisine rakip olabilecek yerel üretimi ortadan kaldırmak amacıyla binlerce Hintli dokuyucu çocuğun parmaklarını hunharca kestirmesi, zor kullanılarak dünya ekonomisinde var olan iş bölümüne dahil olma sürecine bir örnektir.

Bu çalışma, 16. ve 17. yüzyıllarda, henüz Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa merkezli dünya ekonomisinin talep yapısının etkileri hissedilmeden önceki dönemde, nüfus artışı ve onun tetiklediği kentleşme sonucu ortaya çıkan tarım ürünlerine olan ticarî talep artışının köy ekonomisi ve oradaki toplumsal ilişkileri nasıl etkilediğiyle ilgilenmektedir. Bu bağlamda en önemli bulgu, tarımsal ürünlere olan ticarî talebin artmasıyla birlikte ortaya çıkan ticarî tarım ortamında küçük üreticilerin topraklarını kaybedip, büyük çiftliklerin ortaya çıkmadıklarıdır. Dahası, köylülerin topraksızlaşması ve büyük işletmelerde ücretli emekçi ya da serf olarak çalıştırılmaları da söz konusu değildir. Aksine, pazar için yapılan üretim, genellikle köylü üreticiler tarafından küçük toprak birimlerinde gerçekleştirilmiştir. Bu yapı, Osmanlı tarım ürünlerine Avrupa'daki talebin artmasından hem önceki hem de sonraki ticarî büyüme dönemleri için geçerlidir.[42]

Osmanlı köylü ekonomisi incelendiğinde karşılaşılan en temel soru, bağımsız köylülerin oluşturdukları aile ekonomisinin nasıl olup da tüm ticarîleşme eğilimleri karşısında varlığını sürdürebildiğidir. Bu soruya getirilen açıklamalar genelde işlevsel bir mantığa sadık kalmışlardır. Örneğin Osmanlı topraklarında

---

dan ele alınışı için bkz. Eric Wolf, *Europe and the People without History* (Berkeley, University of California Press, 1984). Carol Smith'e bu son iki referans için minnettarım.

42 Halil İnalcık, "The Emergence of Big Farms, Çiftlik", *Collection Turcica, I, Contribution à L'Histoire Economique et Sociale de l'Empire Ottoman* (Paris: Edition Peetens, 1984). Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981).

ve özellikle Anadolu'da emeğin kıt, toprağın bol olması bağımsız köylülüğün süregelmesinin bir nedeni olarak görülmüştür. Bu koşullarda, Osmanlı'nın ana kurumlarından birisi olan bağımsız köylülük, merkezî devletin vergi taleplerine en etkin bir şekilde cevap verebilen bir kurum olarak değerlendirilir.[43]

Bu yaklaşım, bağımsız köylülüğün süregelmesinde belirleyici olan ve toplumdaki iktidar ilişkilerinin sürekli müzakere edildiği siyasî süreçleri göz ardı etmektedir. Bu siyasî süreçler, Osmanlı toplumunda bir yandan köylü üreticiler ve onların yer aldıkları köy birimleri, diğer yandan padişahın da içinde bulunduğu egemen kesim ve onun içinde yer alan çeşitli aktörlerin aralarında cereyan eden müzakere, uzlaşma ve baskı uygulamalarından meydana gelir. Vergilendirme ise bu siyasî süreçlerin odaklanmış olduğu, onları içeren bir kurumdur ve farklı kesimler arasında cereyan eden müzakere ve pazarlıkları içerir. Bağımsız köylülük bu pazarlık ve müzakerelerin sonucu olarak ortaya çıkan iktidar ilişkilerinin bir sonucudur ve bu kurumun nüfus veya ticarî talepteki artışları karşısında kendiliğinden dönüşmesi beklenemez. En basit ifadeyle bu türlü değişiklikler karşısında toplum içindeki güçler denkleminde önemli bir faktör olan köylü üreticilerin direniş sergilemeleri söz konusudur.

Öncelikle nüfusun görece düşük ve de ekilecek toprakların oldukça bol olduğu Osmanlı coğrafyasında köylüler genelde tahmin edilenin ötesinde bir pazarlık gücüne sahiptiler. Köylüleri bağımsız ve de dirençli kılan en önemli faktör ise köylü hane ekonomisinin "kendi öz kaynaklarını sömürmeye" yönelik olmasıydı. Bu nedenle de özellikle nüfusun arttığı dönemlerde kaynakların (örneğin ekilebilir verimli toprakların) sınırlanması karşısında köylüler, yoğun emek kullanımı gerektiren uğraşlara yönelmişler ve kaynak yetersizliği nedeniyle açlığa veya köleliğe teslim olmamışlardır (bkz. Malthusçu yaklaşım). 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda köylü üreticiler ya kırsal sanayilere yönelmişler ya da ürün rotasyonu yaparak artan nüfusun kendini idame edebilmesini sağ-

43 Osmanlı devletinin böylesi bir açıdan değerlendirilmesine bir örnek olarak bkz. Islamoğlu ve Keyder, "Agenda for Ottoman History".

lamışlardır. Böyle olunca nüfusun arttığı bu dönemde köylülerin bir güç odağı olmaya devam ettikleri ve bu sayede topraklar üzerindeki kullanım haklarını koruduklarını görülür.

Burada dikkat edilmesi gereken husus, kullanım hakkının köylülere merkezî yönetim tarafından ve de artı ürün üretebilmeleri için bahşedilmiş bir hak olmadığıdır. Köylüler haklarını elde edebilmek ve korumak için sürekli mücadele vermişler ve haklarına tecavüz edildiğinde de –ki toprakların belirli ellerde toplanması böyle bir tecavüzdü– direnmişlerdir. 16. yüzyılda Osmanlı Imparatorluğu'nda, özellikle Anadolu'da, köylü isyanlarının yaygın olması, köylülerin zayıf bir konumda olmadıklarının ve ortadan kalkma tehlikesi ile karşı karşıya olmadıklarının bir göstergesidir. Aksine bu dönemde artan sayıları sayesinde üretimlerini artırıp bölgesel ticaret ağlarına dahil olmuşlardır.

Tarihsel olarak, artan ticarî talep karşısında kırsal bölgedeki varlıklı kesimlerin küçük toprak sahiplerinin toprakları ele geçirip büyük üretim birimlerinin ortaya çıkmaları belirli siyasî koşulların ortaya çıkmasıyla ilişkilidir. Artan ticarî talep karşısında toprakların belirli ellerde toplanması, ancak büyük toprak sahiplerinin iktidarda oldukları, yani devlet yönetimini ellerinde bulundurdukları ortamlarda gerçekleşmiştir. Örneğin İngiltere'de 1688 Devrimi sonrasında, ticarî tarım yapan toprak sahiplerinin egemenliği ele geçirmesiyle birlikte büyük çapta çitleme faaliyetlerine şahit olunmuştur. Osmanlı'da ise piyasa imkânlarından en çok faydalanan kesimler, vergileri aynî olarak toplayanlar, yani tımarlı sipahiler, mültezimler ve vakıflardı. Toprağı işleyen köylülerin belirli bir pazarlık gücüne sahip olmaları nedeniyle vergileri toplayan kesimler ancak köylülerin artı ürünlerinin daha fazlasına el koymak suretiyle ticarî talepteki artışlardan istifade edebilmişlerdir. Başka bir deyişle köylülerin direniş gücü, egemen kesimlerin toprak üzerinde mülkiyet veya denetim haklarını ele geçirmelerini engellemiştir. Bu durum, Osmanlı siyasî söyleminde toplumsal huzurun sağlanmasına verilen önemde ifadesini bulmuş ve merkezî devlet yönetiminin bu huzuru sağlayabilme kabiliyeti –ki çoğu kez

köylülerin kullanım haklarının korunması ile özdeşleşmekteydi– ise yönetimin meşruiyetinin temelini oluşturmuştur.

Toplumsal huzurun bir ölçüde sağlandığı 16. yüzyılda, hem artan kentsel ve kırsal nüfusun hem de Balkanlar'a ve İran'a sürekli seferler yapan Osmanlı ordusunun tarım ürünlerine olan talebindeki artışa cevaben tarımsal üretimde de ciddi artışlar görülmüştür. Aynî vergilerin, üretimin belirli bir oranını oluşturduğu göz önüne alındığında üretimdeki artışların elde edilen aynî vergilerin miktarında ciddi artışlara yol açmış olabileceği söylenebilir. Bu da ilerideki bölümlerde görüleceği gibi, 16. yüzyılın sonundan itibaren saray da dahil olmak üzere vergi gelirleri üzerinde hak iddia eden kesimler arasında yoğun bir rekabete yol açmıştır.

Özetle, 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfus artışları ve özellikle şehirlerde ticarî talebin artması bağımsız köylülerin hane ekonomisine dayanan kırsal üretim yapısının kırılıp köylü üreticilerin kendi geçimlik topraklarından çıkartılmalarına ve bu üreticilerin büyük ticarî çiftliklerde yarı-serf olarak çalıştırılmalarına sebep olmamıştır. Dahası Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal üretimin Avrupa merkezli dünya ekonomisinden kaynaklanan ticarî talebe cevap vermeye başladığı 18. yüzyıldan sonraki dönemde de bağımsız köylü üreticilerin hane ekonomisine dayanan üretimlerinin süregeldiğini söyleyebiliriz. Bu gelişmenin nedenlerini Osmanlı'da köylü üreticiler ile tarımdan elde edilen vergiler üzerinde hak iddia eden kesimler arasında ve de gelirler üzerinde hak iddia eden kesimlerin kendi aralarındaki iktidar ilişkilerinin niteliğinde aramak gerekir. Köylülerin toprak üzerindeki kullanım hakları, bu iktidar ilişkilerinin bir ifadesiydi. Bağımsız köylülüğün temelinde köylü üreticilerin topraklar üzerindeki kullanım haklarını tanımlayan ve onların artı ürünleri üzerinde hak iddia eden farklı kesimlerle olan mücadele ve uzlaşmalarını içeren bir mülkiyet yapısı yatmaktaydı. Burada önemli olan husus, bağımsız köylülük ve de onun sürekliliğini sağlayan kullanım haklarının siyasî süreçler sonucu ortaya çıkmış olmalarıdır. Böyle değerlendirildiğinde, dünya sistemi yaklaşımının

önerdiği doğrultuda ticarî talepte görülen artışlar sonucu tarım üretimini belirleyen kurumlarda ciddi bir dönüşüm yaşanmamış ve bağımsız köylülük düzeni yarı-serflik düzenine evrilmemiştir. Ticarî faaliyetteki söz konusu artışların Osmanlı bağlamında tarımsal üretim yapısını nasıl etkileyeceğini asıl belirleyen, var olan iktidar ilişkileri ve bu ilişkiler çerçevesinde köylü üreticilerin sahip oldukları ağırlıktı.

Konuyu Osmanlı bağlamının ötesine taşıyıp daha geniş bir açıdan değerlendirdiğimizde, söz konusu olanın toplumsal dönüşümün nasıl gerçekleştiğine dair bir yaklaşım olduğunu da görürüz. *Devlet ve Köylü*, dünya sistemi perspektifi gibi toplumsal dönüşümü iktisadî faktörlerdeki değişimler çerçevesinde açıklayan yaklaşımlardan farklı olarak, iktisadî faktörlerdeki değişimlerin toplumda var olan ilişkiler üzerindeki etkilerinin ne olup ne olmadığını, herhangi bir toplumda var olan iktidar ilişkileri ve bu ilişkilerin temsil ettikleri siyasî süreçler tarafından belirlendiğini savunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu bağlamında geliştirilen bu yaklaşım, aynı zamanda günümüzde yaşanmakta olan toplumsal dönüşümün nasıl gerçekleştiğini de açıklamaktadır. Zira küreselleşme olarak tanımlanan ve farklı bölge toplum ve ekonomilerinin küresel sermayenin talepleri doğrultusunda biçimlenmesini gerekçelendiren sürecin niteliği, büyük ölçüde farklı bölge ve ülkelerdeki siyasî süreçler, onların öngördükleri kurumsal yapılar tarafından biçimlenmektedir. Yani küresel sermayenin çıkarlarını gözeten kurumsal dönüşüm, yerel ortamlarda ve bu ortamların siyasetleri ile yoğrularak ortaya çıkmakta ve de küresel sermayenin çıkarlarının yerel ortamlarda sürekli tartışılıp yeniden biçimlenmesi sonucunda tek tip küresel dönüşüm yapısı yerine, çoklu bir dönüşüm yapısı ortaya çıkmaktadır.

I.7. Toplumsal dönüşüm modelleri ve köy toplumları

Erken modern –yani 18. yüzyılın sanayi devrimi öncesi– döneme yönelik toplumsal dönüşüm modelleri, kırsal bölge ve özellikle de köylü toplum ve ekonomileri üzerinde yoğunla-

şırlar. 1970'lerde, özellikle de bir köylü toplumu olan Vietnam ve onu destekleyen yine bir köylü toplumu olan Çin karşısında ABD'nin yenilgiye uğraması, köylü toplumlarının dinamikleri üzerine yoğun bir tartışmayı da beraberinde getirdi. Ayrıca aynı yıllarda, Üçüncü Dünya ülkelerinde uygulanmaya çalışılan sanayileşme modellerinin de başarısızlığa uğraması, Asya ve Afrika'da kırsal gelişme modellerinin benimsenmesine neden oldu. *Devlet ve Köylü*, 1970'li ve 1980'li yıllarda iktisat tarihçileri ve gelişme iktisatçıları arasında cereyan eden bu tartışmalar çerçevesinde biçimlenmiştir.

Köylülük çalışmaları çatısı altında toplanan bu tartışmalar, öncelikle 19. yüzyıldan bu yana egemen olan ve kırsal bölge veya köylü toplum ve ekonomilerini durağan (veya geleneksel) olarak algılayan modernleşme anlayışlarını sorgulamıştır. Bu sorgulamanın bir parçası olarak 1950'li yıllardan itibaren neo-Malthusçu yaklaşımlar köylü toplumlarında nüfus hareketlerine bağlı olarak nüfus ve ana üretim kaynağı olan toprağın arasındaki değişen oran ve ilişkilerden yola çıkarak sanayi öncesi dönemde bu toplumlarda görülen sınırlı da olsa devingen dönüşüm süreçlerine işaret ediyorlardı.[44] Yine 1960'lı yıllarda, 1930'larda Rusya'da köylü hane ekonomisi üzerine pek çok araştırma yapmış olan Chayanov'un çalışmaları gün ışığına çıkartıldı. Bu çalışmalar, Stalin döneminde Sovyetler Birliği'nde tarımda kolektifleşme eğiliminin ağırlık kazanması nedeniyle Chayanov'un kendisi ile birlikte ortadan kaybolmuştu.[45] Chayanov'un köylü çalışmalarına en önemli katkısı, hane birimlerine dayanan köylü ekonomilerinin aile birimlerinin büyüklükleri ve emek verimliliklerine bağlı olarak değişim eğilimi gösterdiklerine işaret etmesiydi. Bu da köylü hane ekonomisinin durağan olmadığını, kendi iç yapısında değişim öğeleri barındırdığı anlamına geliyordu.

Aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde izah edeceğim gibi, hem Malthusçu hem ticarî gelişmeyi ön plana alan yaklaşımlar (Wal-

44 Malthusçu uygulamanın mükemmel bir örneği için bkz. Emmanuel LeRoy Ladurie, *The Peasants of Languedoc* (Urbana, Illinois, University of Illinois Press, 1977).

45 A. V. Chayanov, *Theory of Peasant Economy* (Illinois: Irwin Press, 1956).

lerstein-Sweezy-Pirenne) hem de Chayanovcu bakış açısı, iktisadî değişkenleri kırsal bölgedeki toplumsal ve siyasî ilişkilerden soyutlamışlar, iktisadî öğelerdeki değişikliklerin bu ilişkileri nasıl etkilediklerini açıklamaya çalışmışlardır. *Devlet ve Köylü* ise 16. yüzyılda Osmanlı'da kırsal nüfusta ve ticarette görülen hareketliliğin, toplumsal ve siyasî ilişkiler üzerindeki etkilerini Osmanlı'daki iktidar ilişkileri ve bu ilişkileri içeren kurumsal yapılar çerçevesinde irdelemektedir. Bunu yaparken de, toplumsal dönüşümün gerçekleşmesinde iktidar ilişkilerinden bağımsız olarak iktisadî değişkenlere ağırlık veren yaklaşımları sorgulamaktadır. Başka bir deyişle, bu inceleme nüfus artışı ve ticarî büyüme gibi iktisadî öğelerin köy ekonomisinin yapısını ne yönde ve nasıl etkileyeceğini, toplumda egemen olan iktidar ilişkilerinin –devlet gücünü elinde tutan egemen kesimin diğer kesimleri uzlaşma veya baskı yoluyla kendine tâbi kıldığı ilişkiler– belirlediğini savunmaktadır. Kurum ve kurallar (örneğin köylü hane birimleri) ise bu ilişkilerin işlerlik kazandıkları alanlardır.

Toplumsal değişimi açıklarken toplumdaki farklı kesimler arasındaki ilişkilere öncelik verilmesi ve bu kesimler arasındaki mücadele boyutunun, yani siyasî boyutun ön plana çıkartılması bir ölçüde Robert Brenner'in yaklaşımı ile örtüşmektedir. Daha önce de değindiğim gibi, Brenner sanayi öncesi dönemde Batı Avrupa toplumlarında toplumsal-iktisadî değişime ilişkin olarak, farklı toplumların dönüşme çizgisinin oralarda egemen olan sınıflar arası güç ilişkileri tarafından belirlendiğine işaret etmektedir.[46]

Brenner'in kavgası, toplumların gelişme çizgilerinin ticarî gelişme ve nüfus artışları tarafından belirlendiğini savunan yaklaşımlarla. Daha önceleri, 1920'li, 1930'lu yıllarda Henri Pirenne, Paul Sweezy ve 1970'li yıllarda Wallerstein ticaretin artması ve şehirlerin büyümesini iktisadî gelişmenin motoru olarak görmüşlerdi.[47] Pirenne, Avrupa'da 12. yüzyılda Ortaçağ'ın

46 Brenner, "Agrarian Class Structures", s. 37-42.

47 Avrupa tarihine ticaret merkezli yaklaşım, büyük ölçüde, Henri Pirenne'nin etkisini taşımaktadır. *Economic and Social History of the Medieval Europe*, (New

son bulmasını, Doğu Akdeniz ile olan ticaretin yeniden canlanmasına bağlıyordu. Benzer bir şekilde, Sweezy de 14. yüzyılda feodal düzenin sona ermesini, ticaretin artması ve şehirlerin büyümesi ile açıklıyordu. Sweezy'ye göre ticarî ilişkilerin ve ilişkilerde para kullanımının yaygınlaşması, feodal aynî vergilerin ve angarya yükümlülüklerinin paraya çevrilmesine neden olmuş, vergilerini para olarak ödemekte güçlük çeken köylüler de topraklarını satmak zorunda kalmışlardı. Diğer taraftan şehirlerde artan talep karşısında değerlenen tarım toprakları feodaller tarafından vergi ödeyemeyen ve borçlanan köylülerin elinden alınıyor ve köylüler bu topraklarda kiracı ve ücretli emekçi olarak çalıştırılıyorlardı. Sweezy aynı zamanda ticaretin artmasıyla kentle köy arasındaki iş bölümünün geliştiğine ve bu iki birim arasında üretim düzeyinde bir uzmanlaşmasının ortaya çıktığına işaret ediyordu. Kent pazarları için yapılan üretimden sağlanan kârları artırma isteği ise kaynakların daha etkin bir şekilde kullanılmasını sağlıyor; bunun sonucu olarak da bir yandan hem tarımda hem de kentlerde üretim artışları görülüyor, diğer yandan üretim yapıları dönüşüyordu.

Yukarıda da değindiğim gibi, Wallerstein 16. yüzyıldan itibaren Avrupa'nın dünyanın farklı bölgeleri ile giderek yoğunlaşan ticarî ilişkileri üzerinde durmuş ve bu ilişkilerin hem tarımda hem de sanayide üretimin niceliği ve niteliği ile üretim ilişkileri üzerindeki etkilerini irdelemiştir. Wallerstein'ın çıkış noktası, iktisat biliminin karşılaştırmalı üstünlük ilkesidir. Tarihsel olarak ortaya çıkan dünya çapındaki iş bölümü, bölgeler arasında uzmanlaşmaya yol açmış ve bunun sonucu olarak her bölgede o bölgenin kendi kaynaklarının etkin şekilde kullanılarak, en verimli şekilde üretim yapılması öngörülmüştür. Bu da farklı bölgelerdeki üretim yapılarının, dünya çapında uzmanlaşmanın gerektirdiği yüksek verimlilik düzeylerini sağla-

---

York: Attarvest Book, 1937). Bu bağlamda 1970'li yıllarda toplumsal dönüşüm tartışmalarını etkilemiş olan ticarî yaklaşımı temsil eden Paul Sweezy ile Brenner'e yakın sayılabilecek ve sınıf ilişkilerini vurgulayan Maurice Dobb arasındaki tartışma için bkz. Maurice Dobb, Paul Sweezy, K. H. Takahasi, Christopher Hill, R. Hilton, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Süreci*, çev. Çetin Yetkin, May Yayınları, 1974.

maya yönelik olarak yeniden düzenlenmeleri ve biçimlenmeleri anlamına gelmektedir. Burada söz konusu olan dünya ticarî talebinin üretim yapılarını ve üretim ilişkilerini dolaysız bir biçimde etkilemesidir.[48]

Ticarî modele en ciddi eleştiri neo-Malthusçu veya neo-Ricardocu yaklaşımlar tarafından getirilmektedir. Bu yaklaşıma göre, köylü hane ekonomilerinin hâkim olduğu kırsal alanlarda ticarî talebin dönüştürücü bir etkisi yoktur ve Batı Avrupa'da köylü üretiminin ve bu üretimin öngördüğü üretim ilişkilerinin egemenliği, 14. yüzyıldan sonraki dönemde de sürmüştür. Böyle değerlendirildiğinde Avrupa tarihinin ana kopuş noktası 18. yüzyılın sonunda gerçekleşen Sanayi Devrimi olmuştur ve bu tarihten önceki dönemde toplumsal ve iktisadî gelişmeleri belirleyen, nüfusta görülen değişmelerdir.[49]

Neo-Malthusçu yaklaşıma göre, sanayi öncesi ekonomiler aslında durağan yapılardı ve bu ekonomilerde nüfus artışını ve gıda maddeleri söz konusu olduğunda talebi, büyük bir esnekliğe sahip olmayan üretim düzeyi belirliyordu. Şöyle ki, teknoloji sabit olduğunda gıda maddelerinin üretiminin artırılması yeni toprakların tarıma açılmalarını gerektiriyordu. Oysa sanayi öncesi dönemde verimli topraklar sınırlıydı; nüfus arttıkça verimi daha düşük toprakların tarıma açılması sonucunda hem emeğin üretkenliği hem de toprağın verimi azalmaktaydı. Sonuçta gıda maddelerine olan talep arzı aşıp iç ticaret hadleri tarım lehine gelişirken, bir yandan tarımsal fiyatlar ve toprak kiraları artıyor, diğer yandan ise ücretler düşüyordu. Aynı zamanda nüfusun tarım toprakları üzerindeki baskısının artması, köylü işletmelerinin parçalanmasına, artan kira ve ürün fiyatlarından yararlanan toprak sahiplerinin köylülerin topraklarına

48 Brenner'in Wallerstein eleştirisi için bkz. "The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism, *New Left Review*, 104 (1977), s. 25-93.

49 M. M. Postan, "Medieval Agrarian Society in its Prime: England", *Cambridge Economic History of Europe*, cilt I (Cambridge, 1966). Nüfus etmeninin dinamik bir çerçevede ele alınmasına örnek olarak bkz. Guy Bois, "Symposium: Agrarian Class Structures and Economic Development in Pre-Industrial Europe: Against the Neo-Malthusian Orthodoxy", *Past and Present*, 79 (Mayıs 1978), s. 60-9.

el koymalarına neden oluyordu. Bu nedenle köylü üretici kırsal bölgelerde açlıktan ölmek ile eninde sonunda vebanın yakasına yapışacağı kentlere göç etmek arasında seçim yapma zorunluluğuyla karşı karşıya kalıyordu. Tüm bu gelişmeler, kırsal nüfusun azalmasına neden olmuş ve nüfusla birlikte fiyatlar ve kiralar düşerken ücretler yeniden yükselmişti. Özetle neo-Malthusçu görüş, sanayi öncesi toplumların tarihini, nüfusun arttığı ve azaldığı dönemlerin birbirini izlediği iki evreli bir gelişme kalıbına oturtur ve tarımdaki üretim ilişkilerinin ve sınıfların göreli güçlerinin bu evrelere uygun olarak değiştiğini savunur.

Neo-Malthusçu yaklaşım öncelikle ticarîleşme yaklaşımında olduğu gibi tüm açıklamalarını arz-talep mekanizmasının işleyişi temeline oturtur. Bunu yaparken de verimli toprakların görece kıt oldukları ve teknolojinin sabit olduğu, bu nedenle de nüfus artışları karşısında üretimi artırma şansının sınırlı olduğu varsayımlarından hareket eder. Dahası aynı zamanda bu varsayımların tüm toplumlar için geçerli olduklarını öngörür. Zira bu yaklaşım nesnel olarak tanımlanan iktisadî faktörlerin (nüfus veya ticarî faaliyet) toplumsal ilişkiler üzerindeki etkilerinin evrensel niteliğe sahip olan arz-talep yasaları doğrultusunda gerçekleştiği ve demografik ve ticarî eğilimlerin her zaman, her yerde benzer sonuçlar doğurduğu varsayımından hareket eder.

Brenner, her iki gelişme modelinin de iktisadî faktörlerin farklı toplumlardaki sınıf ilişkilerinin dışında ve bu ilişkileri biçimleyen temel etkenler olarak konumlandırılmasını eleştirir ve öncelikle toplumsal ve ekonomik değişimin yönünün farklı toplumlardaki siyasî yapılar tarafından tayin edildiğini söyler. Böyle olunca da tek ve evrensel bir gelişme çizgisi yerine, çeşitli, farklı, özgül gelişme çizgileri olduğuna işaret eder. Özetle Brenner, demografik ve ticarî değişimlerin gelir bölüşümünü ve ekonomik büyümedeki uzun dönem eğilimleri ne biçimde ve ne ölçüde etkileyeceğini sınıf ilişkilerinin, sınıfların görece güçlerinin belirleyeceğini, bunun tersinin doğru olmadığını öne sürer.

Brenner'a göre sınıf ilişkileri, dolayısıyla artı ürüne el koyma (veya üretim ilişkileri) siyasî iktidar (devlet) ve de onun elin-

deki baskı mekanizmaları tarafından güvence altına alınmış, onaylanmıştır. Dolayısıyla, bu ilişkilerin etki alanı üretim sürecinin ötesine geçer. Buradan çıkarak Brenner, sınıfların ve onların birbirleri ile olan ilişkilerinin iktisadî faktörlerdeki değişimler karşısında dirençli olduklarına ve değişimin ancak sınıflar arası güç dengelerinin değişmesi ile gerçekleşebileceğine işaret ediyor. Bu çerçeve içinde Brenner'a göre köylülerin siyasî gücünün iki belirleyicisi bulunur: Birincisi, köylülerin örgütlenme düzeyleri, ki bu köylülerin devletin ya da feodal beylerin baskıları karşısında direnebilme yeteneklerini belirler. İkincisi, devletin köylülerin artı ürünlerine el koyabilme kapasitesi ve bu doğrultuda farklı sınıflarla yaptığı ittifaklar. Ayrıca herhangi bir toplumdaki sınıflar arası güç ilişkileri tarihsel olarak ortaya çıkmışlardır ve bu nedenle de o topluma özgüdürler, bu da farklı toplumların farklı gelişme veya dönüşme çizgileri olduğuna işaret eder. Bu ilişkinin değişmesi ancak güç dengelerindeki bir değişme ile –örneğin köylülerin direnişi veya devletin feodal beylere karşı köylülerin yanında yer almasıyla– olabilir. Benzer biçimde Brenner, Doğu Avrupa'da 17. yüzyıl boyunca köylülerin "serfleşmesini" açıklarken, bu bölgede köy düzeyinde üretici örgütlenmelerinin zayıf olduğuna, bu nedenle toprak sahiplerinin baskılarına karşı etkili bir direnç gösterilemediğine dikkat çeker ve bu gelişmenin dünya pazarlarına yönelmiş ticarî üretimdeki artışlarla açıklanamayacağını söyler.

Öte yandan Brenner, Fransa'da köylülerin toprak mülkiyetinin süregelmesini buradaki sınıf ilişkilerinin tarihsel olarak tarım üretimine yatırımı teşvik edici mahiyette olmamasıyla açıklamaktadır. Burada devlet ve feodal beyler köylünün artı ürününü çekmek için rekabet ediyorlardı. Brenner'a göre daha sonraları nüfusta büyük bir düşüşe neden olan köylü ekonomisindeki verimlilik buhranının ana nedeni, Fransa'da feodal beylerin ve devletin artı ürünün büyük bir bölümüne el koymaları ve köylülerin üretimlerini artırmalarını sağlayacak toprağın ve emeğin metalaşma sürecini yasal düzenlemeler aracılığıyla engellemeleriydi. Böylelikle neo-Malthusçu görüşten farklı olarak Brenner, köylü üretiminin verimliliğinin sınırlarını ve do-

layısıyla köylü ekonomisinin artan nüfusu besleyememesini, verimli toprakların kıtlığı ile açıklamak yerine, bu gelişmeleri Fransız toplumuna özgü güç ya da sınıf ilişkileri çerçevesinde değerlendirmektedir. Böyle olunca da ücretler ve kiralardaki değişimlerin, toprak ve emek arzında ve talebindeki değişmeler sonucu belirlenmediğini savunmaktadır. Brenner'a göre ücretler ve kiralar feodal beylerin ve devletin, köylüler karşısındaki göreli güçlerinin bir sonucu olarak belirlenir ve nüfustaki değişimler de bu gelişmelere bağımlı olarak ortaya çıkar.

I.8. Bir Brenner eleştirisi

Brenner her ne kadar sanayi öncesi toplumların dönüşümlerini açıklarken iktisadî faktörler yerine, siyasî öğelerin belirleyici olduklarına işaret etse de, ortaya koyduğu kavramsal çerçeve farklı toplumların kendilerine özgü siyasî ve iktisadî dinamiklerini açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Bu yetersizlik kendini üç temel noktada gösteriyor:

Öncelikle Brenner siyasî sınıf ilişkilerinin altyapıyı veya iktisadî faaliyet alanının niteliğini belirlediğini söylerken sanayi öncesi toplumlarda ekonomik faaliyetin bel kemiğini oluşturan köylü aile ekonomisinin dinamiklerini, değişim eğilimlerini büyük ölçüde göz ardı etmiştir.

Brenner, esas olarak sanayi öncesi ekonomilerin durağan olduğu yolundaki neo-Malthusçu görüşü kabullenmekte, neo-Malthusçulardan sadece bu durağanlığın nedenleri konusunda ayrılmaktadır.[50] Brenner, Malthusçu döngüyü evrensel arz ve talep hareketlerinin sonucu olarak değil de, tarihsel olarak özgül sınıf yapılarının bir ürünü olarak açıklar. Bunu yaparken de Malthusçu yaklaşımın sanayi öncesi ekonomiler hakkındaki "durağanlık" tezini sorgulamak yerine, sadece sınıf ilişkilerinin belirleyici rolü üzerinde durur. Sonuç olarak bu yaklaşım çerçevesinde üretim sürecindeki dönüşümler ile siyasî yapıdaki dönüşümler arasında bir ilişki kurulamamakta, siyasî yapı-

50 Brenner'm bu yönden bir eleştirisi için bkz. Guy Bois, "Symposium: Agrarian Class Structures".

ların ekonomiye (üretim, dolaşım ve tüketim alanlarına) müdahaleleri ve bu müdahalelerin sonuçları açıklanamamaktadır. Ne var ki, ekonomik faaliyet alanında giderek yoğunlaşan devlet müdahaleleri, Osmanlı'da ve Avrupa'da ekonominin gidişatını belirlemiş ve büyük ölçüde kapitalist piyasa ekonomilerinin siyasî mantığının belirlenmesinde önemli rol oynamıştır.[51]

Burada vurgulanması gereken, üretim birimlerinin çoğunlukla küçük ölçekli aile birimlerinden meydana geldiği sanayi öncesi tarım ekonomilerinin durağan olmadıkları, hem farklı kesimlerin artı ürüne olan taleplerine hem de ticarî talepteki artışlara cevap verebildikleridir. Şunu ortaya koymakta fayda var: Herhangi bir toplumda gerek üretim düzeylerinin gerek üretim biçimlerinin o toplumdaki sınıf ilişkileri tarafından belirlenmeleri, bu toplumda "dış talebe" cevap verme şeklinde kendini belli eden üretim dinamiklerinin göz ardı edilmesi anlamına gelmemelidir. Tersine, üretim alanının artı ürünün çekilme sürecine, yani sınıf ilişkilerine tâbi kılınması ancak köylü aile ekonomisinin üretim mantığının ortaya konması ile mümkündür. Burada söz konusu olan köylü hane ekonomilerinin nüfus hareketleri de dahil olmak üzere, dışsal faktörlerin uyarmasıyla değişim eğilimleri göstermeleri ve üretimlerini arttırmalarıdır.

Devlet ve Köylü, 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfus artışları ve devletin vergi talepleri ışığında köylü aile ekonomisinde meydana gelen dönüşümlere işaret etmekte ve bu dönüşümlerin Osmanlı'ya mahsus güç ilişkileri tarafından nasıl biçimlendiklerini göstermektedir. Bunu yaparken de Ester Boserop'un yaklaşımından yararlanmaktadır.[52]

Boserup'un yaklaşımı her şeyden önce üretim ile nüfus arasındaki Malthusçu nedenselliği ters yüz ediyor. Boserup'a göre nüfus, üretim süreçleri dışında belirlenen dışsal bir faktördür ve nüfustaki değişimlerin tarımsal üretimdeki (ya da gıda

51 Karl Polanyi, *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time* (Boston: Beacon Press, 1944).

52 Ester Boserup, *The Conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change and Population Pressure* (Chicago, 1965).

maddeleri arzmdaki) değişimleri etkiler. Aynı zamanda bu yaklaşıma göre verimli toprakların göreli kıtlığının, tarımsal üretim üzerinde bir kısıt oluşturması zorunlu değildir. Boserup, teknolojik durağanlığın sanayi öncesi ekonomilerin bir özelliği olduğuna inanmamakta ve bu toplumların verimliliklerini artırmak için ürün rotasyonu, gübreleme gibi bilinen teknikleri kullandıklarını göstermektedir. Bu tekniklerin nüfus artışı öncesinde kullanılmamalarının nedeni ise yoğun emek kullanımı gerektirmeleri ve dolayısıyla üreticilerin boş zamanlarının azalmasına yol açmalarıdır.

Sanayi öncesi toplumlarda iktisadî dönüşümlerin çalışılması açısından Boserup modeli pek çok olanak sağlamaktadır. En önemlisi bu model, tarım üretiminin nüfus başta olmak üzere dışsal faktörlere olan duyarlılığını ortaya koyar. *Devlet ve Köylü*, bu dış faktörler arasında nüfusla birlikte devletin vergi taleplerinin, dolayısıyla güç ilişkilerinin (ya da köylünün artı ürününe aynî vergiler biçiminde el konması ilişkilerinin) tarımsal ürünlerin üretim ve dolaşımları üzerindeki etkileri üzerinde durmaktadır.[53] Burada benimsenen yaklaşıma göre dışsal faktörler karşısında aile ekonomisinin verdiği tepkiler, o ekonomideki değişim eğilimlerine işaret eder. Aşağıda görüleceği üzere bu eğilimler farklı toplumlarda, farklı iktidar ilişkileri çerçevesinde, farklı şekillerde biçimlenmişlerdi. Yani dış faktörler ve onların tarım ekonomisinde tetikledikleri dönüşümler farklı iktidar ilişkileri ve kurumsal ortamlarda, farklı dönüşüm çizgilerinin ortaya çıkmasına neden olmuşlardır. Ayrıca Boserup modeli, nüfus faktörünün dışsallığım vurgulayarak demografik değişimin siyasî iktidar, göçebe kabilelerinin zorla iskânı, göç gibi ekonomi dışı belirleyicilerin çözümlenmesini de olanaklı kılmaktadır.

Brenner'in sanayi öncesi toplumlarda iktisadî dönüşüm çözümlemesini yetersiz kılan ikinci nokta, onun ortaya attığı siyasî iktidar, yani devlet anlayışıdır. Brenner'a göre devletin ik-

53 Vergilendirme ilişkilerinin tarımsal üretimin uyarılmasmdaki rolü üzerinde bir değerlendirme için bkz. Edward Nell, "Economic Relationships in the Decline of Feudalism: An Explanation of Economic Interdepedence and Social Change", *History and Theory* (1967), s. 313-50.

tidarı diğer sınıfların siyasî gücünden farklı değildir. Devlet, sınıfa benzer (*class-like*) bir oluşumdur. Çünkü bu modelde devlet, artı ürün çekme kabiliyeti ile tanımlanır. Böyle olunca da Brenner iktisadî dönüşüm süreçlerinde devletin, sınıfların siyasî mücadelelerinin yönünü belirleyebilen rolüne işaret etmekte, fakat onun bu rolü gerçekleştirmesini sağlayan özelliklerini açığa kavuşturamamaktadır.

Brenner, sınıflar arası mücadelenin sonucu olarak ortaya çıkan siyasî güç yapısının sanayi öncesi toplumlardaki toplumsal ve ekonomik değişmenin yönünü belirlediğini ortaya koymakta, fakat bu siyasî güç alanının niteliğini tam olarak tanımlayamamaktadır. Bunun başlıca nedeni Brenner'ın siyasî güç tanımının sınıf gücü ile sınırlanmış olmasıdır. Dolayısıyla sınıflardan bağımsız bir temele sahip olan devlet gücünü açıklamakta zorlanmakta ve devleti üreticilerin artı ürününü çekmek için diğer sınıflarla rekabet içinde bulunan "sınıf benzeri" bir olguya indirgemektedir. Devlet iktidarının sınıf gücüne indirgenmesindeki başlıca sakınca ise devlet gücünün meşrulaştırılmasının temelinde yatan ve de devlette odaklanan iktidar ilişkilerinin sürdürülmesinde esas olan kurumsal-hukukî yapıların ve ideolojik söylemlerin görmezlikten gelinmesidir.

Diğer taraftan, *Devlet ve Köylü*, Osmanlı'da siyasî güç ilişkilerine devlette odaklanan iktidar ilişkileri açısından yaklaşmakta ve artı ürüne el konmasını olanaklı kılan, sarayın temsil ettiği egemen kesimin diğer kesimler üzerinde egemen olmasını sağlayan yasal, idarî kurum ve kurallar ve bunların içerdikleri egemenlik söylemleri üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu kurum ve kurallar ve onların içerdikleri egemenliği meşru kılan söylemler, aile ekonomisinde görülen farklı dış faktörlere cevap niteliğindeki dönüşümlerin toplumdaki iktidar ilişkilerini nasıl etkileyeceklerini belirlemişlerdir.[54]

Nihayet Brenner, siyasî alanı yetersiz kavramsallaştırmasına ek olarak, üretim ilişkileri üzerinde yoğunlaşırken değişim ve

54 Devlet iktidarının sınıf iktidarı ile özdeşleştirilemeyeceği ve sanayi öncesi toplumlarda devletin sınıf ilişkilerini oluşturan yapının bir parçası olduğu savı için bkz. P. Anderson, *Lineages*, s. 403-5.

dolaşım ilişkilerini de gözden kaçırmaktadır. Kapitalizm öncesi toplumlar üzerine yapılan araştırmalar bu toplumların işleyişinde pazar ve ticaret ağlarının önemini göstermektedir. Daha da önemlisi, bu çalışmalar değişimin veya ticarî ilişkilerin "ekonomik olmayan" (ya da üstyapısal) öğeler tarafından biçimlenişini vurgulamaktadır. Bu bağlamda *Devlet ve Köylü*, Osmanlı İmparatorluğu'nda aynî vergilerin yerli pazarlarda satılmasını iç ticaretin motoru olarak konumlamaktadır ve bunu yaparken dış faktörlerin –nüfus, devletin vergi talepleri– uyardıkları üretim artışlarının, üretimin belli bir oranı olarak alınan aynî öşür vergisinde artışlara yol açtığına ve bunun da bölgesel ticareti teşvik eden kurumlar aracılığıyla bu ticarette ciddi artışlara yol açtığım göstermektedir.

I.9 Bir toplumsal dönüşüm modeli: Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasî iktidar ve tarım ekonomisi

Bu çalışma toplumsal dönüşümü açıklarken toplumdaki iktidar ilişkilerine öncelik vermekte ve nüfus ve ticaretteki artış eğilimlerinin toplumsal gerçekliği düzenleyen kurumlar (örneğin bağımsız köylülük ve onu tanımlayan mülkiyet ve üretime dair kurum ve kurallar) üzerindeki etkilerinin büyük ölçüde iktidar ilişkileri tarafından tayin edildiğini savunmaktadır. Bu bağlamda devlet, iktidar ilişkilerinin ve onların temsil ettiği siyasî süreçlerin biçimlendirdiği bir alandır. Başka bir deyişle devlet, egemen kesimlerin diğer kesimleri ikna yoluyla veya zor kullanarak kendine tâbi kılmaya ve kendi toplumsal projelerini (örneğin 16. yüzyılda Osmanlı'da olduğu gibi dirlik düzenliğin sağlanması, bugün olduğu gibi iktisadî büyümenin gerçekleştirilmesi) kabul ettirmeye çalıştığı siyasî sürecin ta kendisidir. Gramsci'nin "hegemonya süreci" olarak tanımladığı bu süreç, beraberinde liberal yaklaşımın içerdiği devlet/toplum ayrımının sorgulanmasını getirmektedir. Buradan çıkarak bu çalışmada devlet, toplumdan, onun farklı kesimlerinden kopuk bir baskı alanı olarak görülmemekte ve devletin siyasî niteliği, yani devlet gücünü elinde tutan kesimlerin toplumun fark-

lı kesimleri ile olan ilişkileri ve devletin bu kesimlerle uzlaşma kapasitesi ön plana alınmaktadır. Bu açıdan bakıldığında devlet, egemen sınıfların ötesinde onların toplumun diğer kesimlerini de içeren iktidar ilişkilerinin tümünü içerir. Böyle değerlendirildiğinde ise Osmanlı'da köylü üreticileri ve onların iktisadî faaliyetleri, iktidar ilişkilerinin hedefi değil bir parçası olarak karşımıza çıkacaktır.

İktidar olmak belirli bir toplumsal proje doğrultusunda ve kurum ve kurallar aracılığıyla toplumsal düzenin ihdas edilmesi anlamına gelir. Bu da hem egemen kesimlerin kendi aralarında hem de bu kesimlerle toplumun diğer kesimleri arasında belirli hedefler etrafında bir mutabakat oluşmasını gerektirir. Böylesi bir mutabakatın oluşma süreci ise farklı kesimlerin egemen kesimler tarafından biçimlenen ve belirli hedefleri içeren düzenleyici kurum ve kurallar çerçevesinde cereyan eden pazarlık ve uzlaşmaları içermektedir.

Bu açıdan değerlendirildiğinde 18. yüzyıl öncesi erken modern ortamlarda devlet iktidarını, devletin baskı yoluyla gerçekleştirdiği varsayılan vergilendirme veya artı ürüne el koyma işleviyle sınırlamak doğru değildir. Devlet iktidarı, öncelikle egemen kesimlerin belirli hedeflere yönelik bir toplumsal düzen oluşturma iddialarını içermektedir ve bu düzen kurum ve kurallar aracılığıyla oluşturulur.[55] Yani kurum ve kurallar, düzenleyici (*regulatory*) ve tanımlayıcıdır. Örneğin kurallar vergilendirme ilişkilerini, yani artı değere el konulma sürecinde vergi toplayan ve vergi yükümlüsü kesimler arasındaki ilişkinin niteliğini tanımlayıp bu ilişkileri düzenler. Ancak kuralları sadece iktidarı elinde tutanların kullandıkları bir araç olarak al-

55 Devletin kural koyma işlevi için bkz. Douglas C. North, "Institutions and Economic Growth: An Historical Introduction", *World Development*, cilt 17, no.19 (1989), s. 1319-32. Ayrıca bkz. Michael Mann, "The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results", (der.) John Hall, *States in History* içinde (Oxford: Basil Blackwell, 1986). Hukukun kural koyma ve meşrulaştırma yönleri arasındaki ayrım için bkz. Robert M. Unger, *Law in Modern Society: Toward a Criticism of Social Theory* (New York: Free Press, 1976). Meşrulaştırma boyutuna denk hegemonya kavramı için bkz. Antonio Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, (çev. ve der.) Quintin Hoare ve Geoffrey N. Smith (New York: International Publishers, 1980), s. 206-69.

gılamak yanıltıcı olur. Kural koyma ve uygulama süreçleri aynı zamanda, farklı kesimlerin çıkarlarının uzlaştırıldığı ve iktidarın meşruiyetinin sınandığı siyasî süreçlerdir.[56] Bu nitelikleriyle kurallar iktidar ilişkilerini içeren ve iktidarın temsil ettiği egemenliğin sürekli tartışıldığı ve yeniden üretildiği ortamlardır. Bu tartışma süreçleri doğrultusunda kurallar sürekli dönüşüp yeniden uyarlanırlar. Osmanlı tahrir defterlerinde farklı kesimlere ilişkin uyarlamalarda zaman içinde ortaya çıkan ve kadılar tarafından kanunname veya tahrir defterlerinin sayfa kenarlarına düşülen notlarda ifade edilen değişiklikler, bu kesimlerin pazarlık gücünde zaman içinde ortaya çıkan değişikliklere işaret etmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıl öncesi dönemde padişahın sarayında odaklanan devlet iktidarı, padişahın adaletine, yani temsil ettiği egemen kesimlerin dirlik düzenliği sağlayabilme kabiliyetlerine dayanmaktaydı. Başka bir deyişle padişahın iktidarını meşru kılan, onun iktidarının öngördüğü düzenleyici kuralların kabul görmesini sağlayan bu kuralların adil olduklarına dair inançtı. Padişahın adaletinin ihdas edilmesi en başta servet kaynaklarının, özellikle de topraktan elde edilen gelirlerin ve toprağın kullanım ve mülkiyet haklarının farklı kesimler arasında paylaştırmasını öngörmekteydi.[57]

Kaynaklar hem egemen kesimler (tımar sahipleri, vakıflar, mültezimler, saray halkı) hem de diğer kesimler (köylü üreticiler, şehirdeki esnaf, tüccarlar) arasında, bu kesimlerin özel durumlarını dikkate alan fer'i yasalar aracılığıyla paylaştırılmıştır. Fer'i yasalar, padişah veya onun temsilcileri ile farklı kesimler

56 Ayrıca E. P. Thompson, *Whigs and Hunters: The Origins of the Black Act* (Londra: Penguin Books, 1990), s. 219-69; "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century", *Past and Present*, no. 50 (Şubat 1971), s. 31-55.

57 Halil İnalcık, "State and Ideology", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire* içinde (Bloomington: Indiana University Press, 1993). Yayımlanmasından önce bu makaleyi okumama izin veren Prof. İnalcık'a minnettarım. Adalet ilkesinin, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki "Hükümdarın Aynası" yazınına referansla "adalet dairesi" bağlamında tartışılması için bkz. Şerif Mardin, *The Genesis of the Young Ottoman Thought* (Princeton: Princeton University Press, 1962), s. 95-101.

veya bireyler arasında varılan anlaşma ve uzlaşmaların hukukî formüller çerçevesinde ifadesidirler. Bu uzlaşmaların nitelikleri ise farklı kesimlerin padişahın temsil ettiği devlet iktidarı karşısında aldıkları tutuma ve onların iktidar ilişkileri içindeki konumuna ışık tutmaktaydı. Osmanlı'da toplumsal huzur, bu uzlaşmalar ve onlar çerçevesinde sarayın egemenliğine verilen onaylar tarafından sağlanıyordu. Özetle, padişahın adaleti ile özdeşleşen siyasî iktidarın meşruiyeti, farklı kesim ve bireylerin ihtiyaç ve çıkarlarının tartışılıp uzlaştırıldığı alanlar olan fer'i yasalar ve bu yasaları biçimleyip uygulayan hukukî kurumlar tarafından hayata geçirilmekteydi.[58]

Kurallar aynı zamanda farklı kesimlerin malî yükümlülükleri ve ayrıcalıkları temelinde toplumsal kesimlerin sınıflandırıldığı bir düzen ortaya koymaktaydı. Yani paylaştırma eşitler arasında olmuyor; vergilerden muaf tutulan yöneticiler ve vergilere tâbi olan yönetilenler şeklinde yapılan sınıflandırma ve bireylerin sınıfları içinde kalma zorunluluğu ile Aristo'nun tanımladığı anlamda bir toplumsal huzur ortamının gereği olarak değerlendirilip meşru kılınmaya çalışılıyordu. Vergilerden muafiyet ve belirli gelir kaynakları üzerinde hak sahibi olunması anlamına gelen malî ayrıcalık, bazı kesim ya da kişilerin topraktan veya başka kaynaklardan elde edilen gelirler üzerinde iddia ettikleri hakların devlet tarafından tanınması anlamına geliyordu. Bu tür ayrıcalıklar çoğunlukla devlete hizmet eden kesimlere tanınmaktaydı: Bunlar saray halkının yanı sıra, merkezdeki idareci kesimleri ve vakıf toprak ve tesislerinin idarelerinden sorumlu olan ulemayı, yeniçerileri, imparatorluk ordusuna belli sayıda silahlı asker sağlamaları karşılığında kendilerine tımar bağışlanan taşra yöneticilerini ve de köprülerin korunması gibi hizmetleri yerine getiren kırsal nüfusu içermekteydi. Ne var ki, bu kesimlerin sahip oldukları malî ayrıcalıklar, askerî-idarî kadroların imtiyazlı konumları rekabete ve pazarlığa açık bulunmaktaydı ve böylesi imtiyazları tanımlayan kural-

58 "Örf" veya yasa kavramı için, bkz.: H. İnalcık, "Örf", *Encyclopedia of Islam* (ikinci baskı), Ayrıca bkz. Halil İnalcık, "Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law", *Archivum Ottomanicum*, 1 (1969), s. 105-38.

lar merkezî yönetim ile farklı kesimler arasında iktidar mücadelelerinin süregeldiği alanlardı. 16. yüzyıldan itibaren ticaret hacminin ve merkezî devletin malî ihtiyaçlarının sürekli artmasıyla, farklı kesimlerin vergi gelirlerine el koymak için verdikleri mücadele yoğunlaştı. Öncelikle ticaretin gelişmesiyle birlikte, belirli sermaye birikimi sağlamış olan yerel esnafın, özellikle de topraktan elde edilen vergi gelirlerinin önemli bir kısmını iltizam olarak ele geçirdikleri görülmektedir. Bu dönemde iltizam kurumunun yaygınlaşması, ticarî ortamda yeşeren kesimlerin eski egemen kesimlere rakip olarak ortaya çıktığını göstermektedir.

Diğer taraftan köylü üreticilerin mali yükümlülüklerini tanımlayan kurallar da sürekli pazarlığa tâbiydi. Kısacası, gelirler üzerinde hak iddia eden kesimlerle, bu gelirlerin temelinde yatan artı değeri üreten kesimlerin zaman içinde değişmeyen egemen (askerî) ve yönetilen (reaya) kategorileri içinde hapsolmadıkları görülmektedir. Bu da Osmanlı'da birey ve kesimlerin, toplumsal düzeni ve toplumsal statüleri tanımlayan kuralların sınırlarını zorlayıp bir statüden diğerine geçebildiklerine işaret etmektedir. Burada altı çizilmesi gereken husus, kural ve kurumların, değişen tarihsel koşullarla (ticarî gelişme ve devletlerarası rekabette artış ve yükselen devlet harcamaları) birlikte dönüşen güç ilişkileri çerçevesinde dönüştükleridir. Dolayısıyla, birey ve kesimlerin toplumsal konumlarını tanımlayan kural ve kategorilerin içeriklerinde görülen değişiklikler, örneğin tımardan iltizama geçiş, Osmanlı toplum ve devletinin çöküşünden ziyade, toplum ve devletin Avrasya'daki diğer toplumlarla paylaştığı ortak modern dönüşüm sürecine işaret etmektedir.

I.10 Devletin oluşum ve dönüşüm süreçleri olarak modern dönüşüm

Modern dönüşüm, öncelikle devletin sürekli oluşum (*state formation*) ve dönüşüm (*state transformation*) süreçlerine işaret ediyor. Erken modern döneme damgasını vuran toplumda-

ki tüm ilişkilerin (üretim, vergi, ticaret) farklı toplum kesimlerinin ihtiyaç ve çıkarlarının tartışıldığı fer'i kurallar tarafından tanımlanıp biçimlenmesiydi. Yukarıda da değindiğim gibi hükümdarın temsil ettiği devlet gücü ve devletin meşruiyetini oluşturan, onun adil olma niteliği bu hukukî düzenlemelere dayanmaktaydı. Bu düzenlemeleri değişmez olarak değerlendirmek ise yanlıştır, zira değindiğim gibi fer'i kuralların koşulların değişmesiyle birlikte sürekli olarak tartışıldıklarını ve bu tartışmalar çerçevesinde söz konusu kurallarda kadılar tarafından değişiklikler yapıldığını biliyoruz. Bu örnekte de bir kez daha herhangi bir hegemonya yapısının sürekli oluşum ve değişim süreci içinde olmasının, onun doğası icabı olduğunu gözlemliyoruz.

Diğer taraftan, merkezinde padişahın sarayının bulunduğu egemenlik (hegemonya) yapısının etkinliği, (özellikle de devletlerarasındaki rekabet alanında) daha 18. yüzyılın başlarından itibaren sorgulanmaya başladı. İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde kopuşların (örneğin Mısır) ve isyanların baş gösterdiği bir geçiş döneminin ardından, egemenliğin bu kez bürokrasiyi merkezine alarak yeniden kurgulandığı görülmektedir. Ne var ki, bu noktada, Osmanlı'da sarayın egemen olduğu dönemle, bürokrasinin egemen olduğu dönem arasında çok keskin bir kopukluk olduğunu söylemek yanıltıcı olur. Bu bağlamda, süreklilikler en az kopuşlar kadar önemlidir ve bu süreklilikler arasında en önemlisi de adalete dayanan bir "idare" veya yönetim dilidir. Öte yandan bu dilde, toplumsal ilişkileri düzenleyen kurum ve kuralların giderek fer'i niteliklerinden uzaklaşıp genel bir biçim alması nedeniyle "adil" olmanın da anlamı değişiyordu. Artık devletten ve onun hukukundan beklenen adalet, hukuk kurallarının farklı durumlara duyarlı olması değil; devletin toplumun düzenleyicisi olarak topluma getirdiği yükümlülükleri (vergi ödeme, askerlik görevi vb.) ve de devletin topluma olan yükümlülüklerinin (sosyal hizmetler) tüm vatandaşlara ayrım gözetmeksizin dağıtılması anlamına geliyordu.

11. Osmanlı'da hukukî dönüşüm

Devletin dönüşümünü ve ona bağlı olarak toplumdaki ilişkiler ve faaliyet alanlarının yeniden tanımlanmasını, hukukî dönüşümden bağımsız olarak anlamak mümkün değildir. Halbuki Osmanlı İmparatorluğu'nda hukukî düzen tartışmaları bu düzenin ne kadar İslâmî ne kadar padişahın yasalarına dayanan bir düzen olduğu noktasında kilitlenmektedir. Böyle olunca da hukukî düzenlemelerin, devlet iktidarının gerçekleştirildiği alanlar olma nitelikleri gözden kaçmaktadır. Avrasya'daki diğer erken modern toplumlarda görüldüğü gibi, Osmanlı'da da üzerinde durulması gereken husus, toplumsal düzeni tanımlayan fer'i niteliğe sahip ve öznel durumları göz önüne alan kurum ve kuralların mesnetlerinin ne olduğu, meşruiyetlerini nereden aldıklarıdır.

Aydınlanma öncesi Avrasya toplumlarında meşruiyetin kaynağı Tanrı ve onun öngördüğü varsayılan düzendi. Osmanlı kanunnamelerinin giriş bölümlerinde yer alan, söz konusu düzenlemelerin şeriata uygun olduklarına dair ibareler, böylesi bir ilahî düzene yapılan atıflardı. Ancak bu, yasal düzenlemelerin dar anlamıyla dine, yani Kur'an'a veya herhangi bir dinî metne dayandırılmış oldukları anlamına gelmez. En geniş anlamıyla şer'i düzen, "adil bir düzen" veya herkesin hakkını aldığı; böylelikle dirlik ve düzenliğin egemen olduğu bir ortam anlamına gelmektedir. Padişahın yaptırımları ancak bu düzeni sağlayabildikleri ölçüde adil veya meşru sayılmaktadır.

Osmanlı'da düzenleyici kurallar (yani kanunlar) farklı hukukî kaynakları içermektedirler. Bu kaynaklar arasında Roma hukuku, fıkıh veya İslâmî hukuk kaideleri ile birlikte Orta Asya ve İran'dan devşirilmiş hükümranlık anlayışlarını da bulmak mümkündür. Ancak bu bağlamda adil bir düzeni tanımlayan şeriat anlayışından farklı olarak fıkhın, yani İslâmî hukukun özel bir yeri vardır. Fıkıh, Kur'an'a, hadislere ve fakihlerin tarih boyunca bu metinleri esas alarak oluşturdukları içtihatlara dayanmaktadır. Bununla birlikte içtihatlar, İslâmiyet'in yayıldığı farklı bölgelerde var olan âdet veya yerel hukukî söylemleri, söz gelimi İran-Sasanî devletinin mirası olan siyasa

(yönetim) anlayışlarını da içermiş, sonuçta ortaya çıkan hukukî düzenlemeler (kanunlar) herhangi bir bölgedeki farklı çıkarları uzlaştırmakla kalmamış, farklı hukukî söylem ve anlayışlarının da bir sentezini ortaya koymuşlardır. Örneğin toprak mülkiyeti ile ilgili Osmanlı kanunları, özellikle ve büyük ölçüde Roma hukukunun kategori ve kaidelerini yansıtır. Bu nedenle de Osmanlı'da yasal düzenlemelere bakıldığında, Osmanlı'nın hukukî düzeninin ne kadarının İslâmî hukuk anlayışı, ne kadarının Orta Asya mirası yasa anlayışına dayandığı; bu nedenle de dinî olmadığı varsayılan padişahın kanunları tarafından belirlendiğini tartışmak pek anlamlı olmamaktadır.

Çünkü İslâmî hukuk kuralları zaman içinde değişen toplumsal dinamiklere veya farklı coğrafyaların özelliklerine duyarsız ve mutlak kurallar olmayıp; farklı tarihsel koşulların dayattığı pragmatik kaygılar tarafından, farklı bölgelerde ve dönemlerde gerçekleşen, değişime açık uzlaşmalar tarafından biçimlenmişlerdir. Bu noktada vurgulanması gereken, padişahın inisiyatifi ile ortaya konan ve onun hükümranlığının meşru kılınmasını sağlayacak dirlik ve düzenliğin kurulmasını amaçlayan kanunların, fakihlerin oluşturduğu ve sürekli değişen koşullara uyguladıkları bir hukuk söylemine dayandırılmış olduklarıdır.

18. yüzyılın sonundan itibaren Batı Avrasya'da devletlerarasında askerî ve siyasî rekabetin yoğunlaşması ve Çin'den Atlantik'e kadar olan alanda ticarî ilişkilerin yaygınlaşmasıyla farklı bölgelerde iktidar ilişkileri dönüşmüş, yasal düzenlemelerin dayanağı olarak Tanrı'nın düzeninin yerini genel hukukî ilkeler almıştır. Zira Aydınlanma öncesi dönemde kaynakların paylaşımını öngören ve kutsal bir düzene atıf yapan fer'i kurallardan oluşan yasal düzenlemelerin yerini, özel mülk sahiplerinin topraklar (ve diğer kaynaklar) ve merkezî bürokrasilerin vergi üzerinde istisna kabul etmeyen iddialarını tanımlayan "evrensel" (*universal*) ve "yeknesak" (*uniform*) düzenlemeler almıştır. Bu düzenlemelerin mesnedi ise devlet ve toplum ilişkileri ile özel mülkiyeti genel ilkeler çerçevesinde tanımlayan anayasalardı. Ne var ki, bu süreç yer yer sorunlar çıkmasına neden olmuş ve genel ilkeleri yansıtan hukukî düzenlemelerin de

ancak tartışılmasına yol açmış, dolayısıyla yoğun toplumsal mücadeleler (örneğin vergi ayaklanmaları, özel mülkiyet karşısında köylü direnişleri) çerçevesinde yeniden biçimlenmiş, bu da yine genel ilkeleri mesnet alan fakat özel durumları da göz önünde bulunduran fer'i düzenlemelere yol açmıştır.[59]

Aydınlanma öncesi dönemde egemen olan hukuk ve meşruiyet anlayışları ışığında Osmanlı'da kırsal kesime yönelmiş olan düzenleyici kurum ve kurallar, egemen kesimlerin gelir iddiaları ile köylü ve şehirli üreticilerin geçimlik ihtiyaçlarının sağlanmasına yönelik taleplerinin çatıştıkları ve bu doğrultuda pazarlıkların yapıldığı alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Padişahın iktidarı bu iddia ve talepler arasında bir denge sağlayabildiği; bunu yaparken de siyasî-toplumsal istikrar ve huzuru sağlayabildiği ölçüde meşru sayılmış ve iktidarın önerdiği düzenleyici kurallar kabul görmüştür. Daha önce de değindiğimiz gibi, bu meşruiyetin mesnedi, kuralların ilahî bir düzen ile uyum içinde olduklarına dair inançtır. Böylece tüm yasal düzenlemeler ve buradan çıkarak da tüm toplumsal gerçekliğiyle hakkaniyeti öngören bir ahlâk anlayışı ile yoğrulmaktaydı.[60] Bu yoğrulmanın, yasal düzenlemelerin ve onların öngördükleri kurum ve kuralların içerikleri açısından ne anlama geldiğini aşağıda tartışacağım. Şimdi kısaca Osmanlı'da yasal düzen tartışması çerçevesinde kamusal alanın oluşması ile bu bağlamda din ve ahlâk öğesinin genel anlamı üzerinde durmak istiyorum.[61]

---

59 Huri İslamoğlu, "Towards a Political Economy of Legal and Administrative Constitutions of Individual Property", *Constituting Modernity:Private Property in the East and the West* içinde.

60 Toplumsal ilişkilerin düzenlenmesinde ahlâkî ilkelere öncelik tanınması ve hayatın tüm boyutlarının bir inanç tarafından anlamlandırılması ise ne Osmanlı'ya ne de İslâm toplumlarına özgüdür. Aydınlanma öncesi dönemde tüm toplumlar için geçerlidir (Lefebvre). Bu dönemde din (yani inanç dünyasının) dışında kalmış olan bir alandan söz edilemez. Farklı toplumlar arasındaki farklar ve örtüşmeler ise belirli bir ahlâkî anlayışı içeren yasal düzenlemelerin ifade edildikleri dinî veya ahlâkî söylemlerin (fıkıh, Katolik kilisesi kanonları, yasa ve bunlarla örtüşen Roma hukuku) farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Lucien Febvre, *The Problem of Unbelief in the Sixteenth Century, the Religion of Rabelais*, Harvard University Press, 1982.

61 Ahlâkî ekonomi tartışması ve hukukun ahlâkî çerçevesi ve kuralların pazarlık mevzuu olması konusundaki bir tartışma için bkz. Philip Corrigan ve De-

Şarkiyatçı yaklaşımlar Osmanlı'da kamusal alanın eksikliğine ve bu alanın devletin baskıcı uygulamaları nedeniyle engellendiğine işaret ederler. Buradaki yaklaşım ise Osmanlı'da kamusal alanı farklı kesimlerin çıkar ve ihtiyaçlarının fer'i düzenlemeler çerçevesinde tartışıldığı ve yerelin, merkezin talepleri ile bağdaştırılıp uzlaştırıldığı; farklı kesimlerin muvafakatlerinin alınmaya çalışıldığı alanlar olarak tanımlamaktadır. Bu kamusal alan ve aradaki tartışmalar bir yandan siyasî iktidarın ve meşruiyetinin temelini oluştururken, diğer yandan da bu meşruiyetin sürekli olarak sorgulanıp yenilendiği alanlara tekabül eder. Bu alanların en önemlisi de kadı mahkemeleridir. Bu bağlamda Aydınlanma sonrası Avrupa tarihinin kendine özgü dinamiklerinden yola çıkarak, Montesqieu'nun güçler ayrımı (yargı, yürütme, yasama) anlayışını anımsatacak bir şekilde Osmanlı'da kadı mahkemelerinin, yönetim pratiklerini tımarlıların alanı olarak kabul edip kadıları da onların denetleyicileri olarak tanımlayan yaklaşımın pek de geçerlilik taşımadığını düşünüyorum. Bu yaklaşım öncelikle tımarlıları ve kadıları birbirlerini merkez namına denetleyen ve merkez tarafından tayin edilen –âdeta– bürokratlar gibi değerlendirmektedir.[62] Oysa Osmanlı'nın farklı bölgelerdeki uzlaşma politikaları çerçevesinde, özellikle de Müslüman ulemanın güçlü olduğu Anadolu ve Ortadoğu'da ve hatta Balkanlar'da 16. yüzyılın ikinci yarısından sonraki dönemde büyük olasılıkla kadılar yerel ulema arasından seçilmekteydiler. Dolayısıyla bu konu Osmanlı tarihinin kara deliklerinden biridir ve araştırılması gerekir. Diğer taraftan daha çok bilgiye sahip olduğumuz bir konu, kadıların yönetim mekanizmasının çok önemli bir parçası olduğu. Burada yönetimi polisiye görevle veya güvenliğin sağlanması işlevi ile karıştırmamak gerekiyor, bu işlevi büyük ölçüde tımar sahipleri yerine getiriyorlardı. Halbuki kadılar, bir yan-

rek Sayers, "How the Law Rules: Variations on Some Themes in Karl Marx", (der.) Bob Fryer, Alan Hunt, Doreen Mc Barnet ve Bert Moorhouse, *Law, State and Society* içinde (Londra: Croom Helm, 1981), s. 21-53; E. P. Thompson, "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century", *Past and Present*, no. 50 (Şubat 1971), s. 31-55.

62 H. Inalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age* (1974).

dan bireylerin özel yaşamlarını ilgilendiren anlaşmazlık davalarına (boşanma, miras) bakarken, diğer yandan farklı bölgeler için düzenlenmiş ve her biri kurallardan oluşan kanunname maddelerinin uygulanmasında ortaya çıkan anlaşmazlıkların uzlaştırılmasında ve bu uzlaşmalar sonucunda gerektiğinde kanun maddelerinde değişiklik yapma yetkisine sahiptiler. Bu yetkinin izlerini, kadıların kanunname metinlerinin ve tahrir defteri sayfalarının kenarlarına işledikleri notlarda görmek mümkündür. Kadıların ayrıca, oluşma süreçlerinde yerel bilgiler gereken kanunnamelerin hazırlanma süreçlerine de katılıp katılmadıkları yine önemli bir araştırma konusu olarak karşımıza çıkmaktadır.

I.12. Adil düzeni kurumlardan okumak: Bağımsız köylülüğün sürdürülmesi veya "ahlâkî bir iktisadî düzen"

Daha önce de belirttiğim gibi erken modern dönemde Osmanlı'da padişahın ve onun temsil ettiği egemenliğin kabul görmesi, toplumsal düzenin, toplumsal ilişkilerin belirli kaideler ışığında düzenlenmesi anlamına geliyordu. Farklı yazarlar tarafından "koruması", "*provisionist*", "patriyarkal" şeklinde nitelenen bu düzen, farklı kesimlerin –üreticiler, askerler, idareciler, dini görevliler, göçerler vb.– kaynaklara açılımlarının sağlanması üzerine odaklanıyordu. Söz konusu olan hem köylü üreticilerin hem de şehirli halkın ve esnafın geçimlik ihtiyaçlarının karşılanmalarını öngören "ahlâkî" bir iktisadî toplumsal düzen anlayışı idi. Yalnız burada kullanıldığı anlamda ahlâk, günümüzde özellikle dindar kesimler arasında görüldüğü gibi bir "ölü değerler" tekerlemesi veya ahlâkî düzen, devletin topluma bir lütfu değildir. Osmanlı'da ahlâk ve ona dayanan toplum düzeni anlayışı, yönetimin farklı kesimlerle giriştiği ve bir ölçüde onların direniş ve serzenişlerine cevap veren idarî/siyasî pratiklerle yoğrulmuş bir meşruiyet söylemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Böyle olunca da her yeni durum, her yeni çelişki gündeme geldiğinde yeniden müzakere edilerek yeniden kurgulanır. Yönetim açısından fark-

lı kesimlerin kaynaklara olan açılımlarının sağlanması, bunun için de bu kesimlerle uzlaşılıp onların muvafakatlerinin alınması ve siyasî-toplumsal huzur ve istikrarın sağlanması, ahlâk ve ona dayanan hakkaniyet, adalet anlayışlarının içeriğini oluşturuyordu. Özetle Osmanlı'da yönetimin meşruiyet söylemini tanımlayan, toplum ve yönetimin siyaset ve toplumla ilgili muhayyilesinin sınırlarını belirleyen ahlâk, adalet ve hakkaniyet anlayışları, yaşam pratikleri –farklı kesimlerin direnişleri, mücadeleleri, yönetimin onlarla uzlaşmaları vs.– ışığında sınanıp, canlılıklarını yitirmeksizin sürekli yeniden üretiliyordu. Bu nedenle de ahlâk-adalet-hakkaniyet, anlamdan yoksun bir terane olarak değil, yönetimin varlığını sürdürebilmek için farklı kesimlerle girdiği ilişkiler içinde tanımlanıyordu. Bu da Osmanlı'nın çok karmaşık bir coğrafyada çok uzun bir zaman nasıl süregeldiğine ilişkin gerekçelerden biri olarak karşımıza çıkıyor.

Aşağıda Osmanlı düzeninin bel kemiğini oluşturan iki ana kurum olan toprak üzerindeki devlet mülkiyeti ve imparatorluk için ticareti düzenleyen kuralları bu ahlâkî düzen anlayışı çerçevesinde irdeleyeceğim.

I.13. Meşruiyet ve sosyal-iktisadî düzen

Osmanlı'da meşruiyetin ana kaynağı, farklı kesimler ile uzlaşmaları ve onların muvafakatlerini içeren kurum ve kuralların uygulanmasıydı. Padişahın kurum ve kuralların kaynağı olduğuna inanılıyordu ve bu nedenle de padişah kuralların uygulanmasından ve değişen durumlara uyarlanmalarından sorumlu tutuluyordu. Bu nedenle (sayede) de köylüden alınan vergiler üzerinde hak iddia eden tüm kesimler –bunlar arasında Osmanlı öncesi yerel egemen kesimler ve mültezimler de bulunuyordu– bu iddialarını devletin kuralları çerçevesinde gerçekleştirmişlerdir. Bu iddialar ancak kurallar çerçevesinde meşruiyet kazanıyordu. Örneğin 16. yüzyılda Rum vilayetindeki bölgelerde dinî vakıflar ile Osmanlı öncesi yönetici kesimlerin köylünün artı ürünü üzerindeki hakları bir ölçüde bu bölgeler Osmanlı egemenliğine girdikten sonra da süregelmiş fakat bu dö-

nemde bu iddiaların mesnedi Osmanlı yasal düzenlemeleri olmuştur. Öte yandan bu düzenlemeler, Osmanlı'nın bu bölgedeki güç odakları ile –Türk emirleri, vakıflar– çeşitli düzeydeki uzlaşmalarını da yansıtmaktadır.

Daha sonraki dönemlerde sarayın, özellikle de askerî masrafları artıp nakit ihtiyaçları aciliyet kazanınca önemleri artan mültezimler de köylülerin vergilerini toplarken, merkezî yönetimin hukukî ve idarî kuralları çerçevesinde hareket etmişlerdir. Özetle, farklı grupların vergi toplama faaliyetleri, köylü üretici gözünde bu kurallar aracığıyla meşrulaştırılmıştır.

Diğer taraftan, bu kuralların ana hedeflerinden biri de tarımda üretimin bağımsız köylüler tarafından yapılmasını sağlamaktı. Bu çerçevede değerlendirildiğinde, merkezî devlet açısından bağımsız köylülük yalnızca devletin gelir kaynağı olmakla kalmıyor, onun siyasî meşruiyetinin temelini de oluşturuyordu. Böylece gelirler üzerindeki çeşitli hak iddialarını köylülerin gözünde meşrulaştırmaya yarayan kurallar aynı zamanda bağımsız köylülüğün devamlılığını da güvence altına almayı hedefliyordu.

Öte yandan köylülerin bağımsızlığı yalnızca köylülerin üretim sürecine müdahale edilmemesi ve üretici emeğinin üzerinde (başka) talepler bulunmaması anlamına geliyordu; bununla birlikte köylülerin yer değiştirmeleri ya da geçimlik toprakların el değiştirmesi üzerinde çeşitli kısıtlar mevcuttu. Bu anlamda bağımsız köylülüğün korunması, merkezî yönetim açısından onun sadece malî temelini oluşturmakla kalmıyor, aynı zamanda üreticilerin gözünde meşruiyet kazanmasını da sağlıyordu. Bu çerçevede merkezî yönetim gelir kaynaklarını egemen kesimin mensupları arasında paylaştırırken bu kaygıyı ön planda tutmuştur. Dolayısıyla içte ve dışta tarım ürünlerine artan ticarî talepten yararlanmak isteyen mültezim ve vergi toplamakla yükümlü diğer kesimlerin köylü topraklarına el koyup büyük işletmeler oluşturmaları ve köylüleri serfleştirmeleri gibi vakalara pek rastlanmaz. Bu kesimler ticarî büyümeden nasiplerini, topladıkları aynî vergileri ticarî talepteki artışların sağladığı elverişli fiyatlardan satarak almışlardır.

Kimi münferit vakalar veya yaygın bir şekilde serfliğe benzer ilişkiler ortaya çıkmış olsa bile bu ilişkiler, iktidar ilişkileri çerçevesinde bir kurumsallaşmaya veya üretici ve vergi toplayan kesimin üreticilerle olan ilişkilerinin yeniden tanımlanması şeklinde bir dönüşüme uğramamışlardır. Yani temel olarak üretici ile üretimi ve üreticinin artı ürününü çeken kesim arasındaki ilişkileri belirleyen temel kurallar değişmemiş, koşulların baskısıyla hakkaniyet ilkesinin ihlal edilmesi durumlarda ise bu kurallar/kanunlar üreticilerin, örneğin mültezimler karşısındaki direnişlerine mesnet oluşturmuşlardır. Bu açıdan değerlendirildiğinde Osmanlı'da piyasa düzeni ve ticarî ilişkilerin gelişmesi, köylü ekonomisi ve toplumunu bu ilişkilerin yıkıcı etkilerinden korumaya yönelik bir siyasî kültür ve onun çerçevesinde üretilen düzenleyici kurallar çerçevesinde gerçekleşmiştir.

Bu anlayış çerçevesinde imparatorluk sınırları içindeki ticaret ve özellikle malların dolaşımı üzerindeki denetimler sonucunda bölgesel ekonomilerin ortaya çıkmaları teşvik edilmiştir. Bu bölgesellik eğilimi aynı zamanda kara nakliyatının çok pahalı olması nedeniyle sanayi öncesi toplumlarda görülen bir özelliktir. İkinci olarak erken modern dönemde Osmanlı'da ticarî faaliyetin hacmi, çoğunluğu aynî olarak toplanan vergi gelirlerinin pazarlanma düzeyleri tarafından belirlenmiştir. Köylüler de esas olarak parasal vergileri ödemek için ürünlerinin bir kısmını pazarlarda satıyorlardı. Fakat ileride de göstereceğim üzere, köylülerin pazarladığı ürün, ticaret hacminin önemli bir kısmını oluşturmuyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda iç ve dış ticaret, devlet düzenlemelerine tâbiydi. İç ticarette hem kırsal hem de kentsel pazarlarda fiyatlar devlet tarafından saptanıyordu ve ticarî muameleler devlet görevlilerince denetlenen hisba uygulamalarına tâbiydi. Ayrıca devlet, şehirlerin ve başkentin iaşesini güvence altına almak için tarımsal artı ürünün akışını önceden belirlenmiş bölgelere yönlendirmeye çalışıyordu. Ticarî düzenlemeler şehirlerin yiyecek ihtiyaçlarının ve şehirli zanaatkârlarm hammaddelerinin art bölge ürünleriyle karşılanmasını hedef-

liyordu. Köylünün, timar sahibinin eline geçen tahıl vergisini bir günlük yoldan daha uzak olmayan bir pazar yerine taşıması kuralı, İstanbul'un iaşesini sağlayan bölgelerin dışındaki bölgelerde yapılan üretimin bölgede kalmasını teşvik etmekteydi.

Diğer yandan, belli bir bölgede üretilmeyen malların dolaşımı ve büyük şehirlerin iaşesi, faaliyetleri devlet görevlilerince gözetim altında bulundurulan tüccarlara verilen imtiyazlarla sağlanıyordu. Yerel pazarlar ve ticaret, doğal olarak devlet için gümrük vergileri, pazar vergileri ve tüccarlara satılan imtiyazlardan elde edilen gelirleri kapsayan önemli bir gelir kaynağıydı. Ancak daha da önemlisi, ticaret ve pazarlar üzerindeki devlet denetimlerinin, önemli ölçüde tarımsal artı ürün üzerinde hak iddia edenlerin ellerinde bir sermaye birikimi oluşturması eğilimini ortaya çıkarmasıydı. Pazarlar, öncelikle ya aynî olarak toplanan ürün vergisini kendi iaşe masrafları karşılandıktan sonra pazarda satarak eline geçen nakit parayı merkezî hazineye gönderen ve besledikleri askerlerin yiyecek dışı gereksinmelerini karşılamak için kullanan vergi toplamakla yükümlü kesimlerin ihtiyaçlarını karşılıyordu. Ne var ki, vergi oranlarındaki artışlar, ticarî talep ve nüfustaki artışlara ve onlara cevaben üretimde meydana gelen artış oranlarına yetişememiştir. Bu da vergi toplayanların merkeze gönderdikleri veya –mültezimlerin yaptıkları gibi– merkeze göndermeyi taahhüt ettikleri miktarlardan sonra ellerinde oldukça büyük miktarların kalmasına neden olmuştur. Bu gelişmeler sonucu 17. ve özellikle 18. yüzyıllarda yerel sermaye birikimleri gerçekleşmiş, buna bağlı olarak da iltizam ilişkilerini yaygınlaştırmıştır.

Her şeyden önce bölgesel ticaret söz konusu olduğunda ticarî faaliyetin boyutları, ürün vergisinin toplam üretimin sabit bir yüzdesi olarak saptanması nedeniyle, önemli ölçüde köylünün üretim hacmindeki değişikliklere bağlı olarak farklılaşıyordu. Bu da Osmanlı açısından ticarî faaliyette, köylü üretimi ve vergi toplama mekanizmalarının ve bunlar arasındaki yakın ilişkilerin ne denli önemli olduğunu ortaya koyuyor. *Devlet ve Köylü*, Orta ve Kuzey Anadolu'daki bölgesel ekonomiler, bölge içi ve bölgelerarası ticaret bağlamında, nüfusun ve tarımsal

mallara olan ticarî talebin artmakta olduğu 16. yüzyılda, köylü üretiminin hacmi ve niteliğindeki dönüşümleri irdelemektedir.

I.14. Meşruiyet ve mülkiyet

Osmanlı bağlamında toprakta devlet mülkiyeti, devletin siyasî iktidarının bir ifadesiydi. Ancak söz konusu devlet mülkiyeti, daha sonraları, özellikle 19. yüzyılda yaygınlık kazanan manada bir özel mülkiyet değildi. Sadece siyasî iktidarı elinde bulunduran kesimin ana gelir kaynağı olan toprak üzerindeki denetimini ve bu kaynağı hükümranlığın hedefleri doğrultusunda kullanma yetkisini temsil ediyordu. Bu yetki ise toprağın kullanım hakkını üreticilere vermeyi ve yine toprağın gelirlerinden bazı kesimleri –onların desteğini sağlamak veya onlardan temin edilen nakit karşılığı– yararlandırmayı gerektiriyordu.

Bu noktada altı çizilmesi gereken husus, toprakta devlet mülkiyetinin toprağı kullanma hakkına sahip olan bağımsız köylülerin geçimlik ekonomisinin temelinde yer almasıydı. Ancak 16. yüzyılda Rum vilayetinde uygulanan malikânedivanî sisteminde görüldüğü gibi, toprakta devlet mülkiyetinin, siyasî iktidarın kaçınılmaz bir boyutu olup olmadığını herhangi bir bölgedeki siyasî mücadelenin niteliği belirlemekteydi. Osmanlı Devleti, Rum vilayetinde toprağın kuru mülkiyetini (rakaba), bölgede Osmanlı egemenliğinin kurulmasına karşı uzun yıllar direnen Türk-Müslüman umerâ sınıfına bırakmak zorunda kalmıştı. Öte yandan, devlet iktidarının vazgeçilmez öğesi olan bağımsız köylülük burada da uygulanan tahrir sistemi ve bölgelere mahsus kanunnamelerin kadı mahkemelerince uygulanması sayesinde ihdas edilmeye çalışılmıştı.

Bu noktada merkezî iktidarın, onun malî desteği ve de meşruiyet kaygılarının temeli olarak tanımladığımız bağımsız köylülük ile olan ilişkilerini tekrar gözden geçirmekte yarar görüyorum. Öncelikle merkezî yönetimin köylülük bağlamında öngördüğü ve köylülere toprağın kullanım haklarını veren ve üretim sürecinde onları serbest bırakan iktidar söylemi, kırsal bölgedeki üreticilerin özlem ve gereksinmelerine hitap ediyordu.

Bu, özellikle de Balkanlar'da olduğu gibi, Osmanlı öncesi dönemde feodal ilişkilerin ve köylülerin üretim sürecine angarya talepleri vs. aracılığıyla müdahalelerin egemen olduğu bölgelerde geçerliydi ve bu bölgelerde Osmanlı'nın gelişi bir tür sosyal devrim niteliğini almıştı. Anadolu'da durumun biraz daha karmaşık olduğu söylenebilir. Öncelikle Anadolu'daki aşiret nüfusu için yerleşmek, köylü olmak ve yönetimin vergi taleplerine ve denetimine tâbi kılınmak pek arzulanan şeyler değillerdi. Anadolu'da var olan köylü nüfus ise burada Osmanlı öncesi Türk-Müslüman beylikleri döneminde Osmanlı'ya benzer hakkaniyet kaygıları çerçevesinde hareket eden ve köylülerin geçimlik haklarına özen göstermeye çalışan bir idare alışkanlığına sahipti. Bu nedenle Osmanlı bu beylerle rekabet halinde olmasına rağmen, bu rekabette uzlaşmayı da bilmiş, Orta ve Kuzey Anadolu'da pek çok durumda kendisinden önceki düzenin devamına izin vermiş, bunu yaparken de çoğu kez rakabayı umerâya bırakmıştır.

Burada meşruiyetin temeli, yani yönetimin toplumdan olan taleplerini meşru kılan, onun vergi, köprülerin korunması vb. taleplerinin kabul görmesini sağlayan, büyük ölçüde kanunlar aracılığıyla tanımlanan ve uygulanma safhasına da hassasiyet gösterilen bir ahlâkî ekonomi (*moral economy*) yönetimiydi. Geçimlik hakkını içeren ve iktisadî faaliyetinin tâbi olduğu kuralları ahlâkî temellere dayandıran bu anlayış ise köylülerin özlem ve beklentileri ile çakışmış, hatta onların çeşitli direniş ve serzenişleri ile bütünleşip, onların siyasî kültürünü biçimlemiştir.

Özetleyecek olursak, köylüleri despotik bir hükümdarın yaptırımları karşısında pasif kalan, sindirilmiş bir kesim olarak değerlendirmek yanlış olur.[63] Egemenlik söyleminin özünü oluşturan hakkaniyet ve adalet ilkeleri, tarımsal üretim ve ürünlerin dolaşımını düzenleyen ve bir ahlâkî ekonomi anlayışıyla yoğrulmuş yasalarda ifade buluyordu. Bu düzenlemeler ise kırsal bölgedeki üreticilerin ve diğer kesimlerin itirazları ışığında, zaman içinde değişen koşulların zorlamaları ile de-

63 H. İnalcık, "Adaletnameler", *Belgeler*, cilt 2, sayı 3-4 (1965).

gişime açıktılar. Burada önemli olan merkezî yönetimin meşruiyetinin ve onu tanımlayan, onun kabul görmesinde önemli bir payı olan "padişahın adaleti"ne olan inancın sürekli ve toplumun içinden gelen kaygılarla yoğrularak sürekli yenilenmesiydi. Bir başka deyişle, Osmanlı'nın meşruiyeti, tarihsel koşullar içinde ve bu koşullar karşısında verdiği cevaplar aracılığıyla sürekli yeniden biçimlenmek durumundaydı: bu nedenle de topluma tepeden bakan, onu "medenileştirmeye" çalışan bir söylem değil, topluma şamil bir söylem niteliğindeydi. Toplumun farklı kesimleri, özellikle de köylüler itirazlarını hakkaniyet söylemi çerçevesinde ifade ediyorlardı.[64] Osmanlı yönetiminin mikro-dinamikleri olarak tanımlayabileceğimiz bu boyutları ise Osmanlı yönetiminin neden dört yüz yılı aşan bir süre boyunca farklı etnik, dinî kimliklere ve de farklı iktisadî örgütlenme biçimlerine sahip bir alanda egemen kalabildiğinin nedenlerine ışık tutar nitelikte.

Daha önce de değindiğim gibi, kırsal bölge söz konusu olduğunda "padişahın adaleti" yani hakkaniyet ilkesi, bağımsız köylülüğün varlığına dayandırılıyordu. Ne var ki, özgür köylülüğün varlığını sürdürme sürecinin çelişkisiz olduğu söylenemez. Bu süreç, özellikle ticarî faaliyetin ve ticaret hacminin arttığı dönemlerde, merkezî devletin artı ürün üzerinde hak iddia eden yerel güçleri kendi idarî-yasal kurumları çerçevesinde tutmak için verdiği mücadeleyle biçimleniyordu. Merkezî devlet, ticarî üretimi tarıma yeni açılmış topraklar üzerinde kurulan büyük çiftliklerle[65] ve pirinç üretiminde olduğu gibi devlet çiftlikleriyle sınırlamaya çalışmıştır.[66] Ancak yönetici kesimi oluşturan çeşitli grupların ticaret ve tarım ekonomisi ile yakın ilişki içinde oldukları göz önünde tutulduğunda, merkezî devletin yapması gereken ile yapabildikleri arasında bir çelişki gözlemlenmektedir. Örneğin merkezden tayin edilen yönetici-

64 Buradaki yaklaşımdan farklı olarak köylülerin siyasi ifadelerinde yöresel kültürlerin merkeziliğini vurgulayan yaklaşım için bkz. James Scott, "Hegemony and the Peasantry", *Politics and Society*, cilt 7, no.3 (1977), s. 267-96.

65 H. İnalcık, "Çiftlik".

66 H. İnalcık, "Rice Cultivation and Çeltikçi-reaya System in the Ottoman Empire, *Turcica: Revue d'Etudes Turques*, XIV (1982).

lerin, saray halkının (has, zaamet, tımar ve vakıf olarak) ve ulemanın (vakıf olarak) ellerinde geniş topraklar bulunmaktaydı. Aynı zamanda bu gruplar ve yeniçeriler ticarete önemli yatırımlar yapmışlardı. Bu nedenle, köylü aile ekonomisinin korunması ilkesinin her zaman her yerde yönetici sınıfı oluşturan tüm gruplar tarafından benimsenmiş olması beklenemez. Burada, devletin sınıfsal yapısı ile kurumsal boyutu arasında bir ayırım yapmak gerekiyor. Sözü edilen kurumsal boyut, malî ve meşruiyet kaygılarını barındırmakta ve de siyasal iktidarın etkinlik alanını tanımlamaktadır. Özgür köylülüğün varlığını korunması, temelde idarî-yasal kurumların, artı ürüne el koyanlarla üreticiler arasındaki sınıf ilişkilerine müdahalesinin sonucu olarak gerçekleşiyordu. Bu müdahale kuşkusuz her zaman aynı ölçüde etkili olamıyordu. Yine de sınırlı ticarî ilişkilere dayanan köylü aile ekonomisinin varlığını, bu kurumsal yapının mümkün kıldığı söylenebilir. Tabii ki bu bağlamda kurumlar ve kuralların sürekli yeniden biçimlenmesini sağlayan üreticilerin kendi bağımsızlıklarını korumak için giriştikleri mücadeleleri göz ardı etmemek gerekir.

Üzerinde durulması gereken bir diğer çelişki ise köylü üreticiler arasındaki güç ilişkilerinden kaynaklanır. Osmanlı vergi defterlerindeki kayıtlar, vergi mükellefleri arasındaki toprak dağılımının hiç de eşit olmadığına ve büyük işletmelerde çalışmak üzere bir köyden diğerine giden ve muhtemelen mevsimlik bir işgücü oluşturan topraksız köylülerin varlığına işaret ediyor.[67] Dahası, vergi ödemenin bütün köy halkına yüklenen bir sorumluluk olması, vergilerin haneler arasında bölüştürülmesini, hiçbir hanenin yükümlülüklerinden kaçmamasını sağlayan ve vergilerin toplanmasında önemli rol oynayan kişilerin varlığını gösteriyor. Bu kişilerin köy içindeki otoriteleri, yaşça büyük olmalarından, diğer köylülerden daha çok toprak tasarruf etmelerinden veya tımar sahipleri ya da devlet görevlileriyle kurdukları yakın ilişkilerden kaynaklanmış olabilir. Ayrıca araştırma konumuz olan Orta ve Kuzey Anadolu gibi bölgelerde tımarların önemli bir kısmı, fetih döneminde Osman-

67 "Çaba" adı verilen bu vergi mükellefleri için bkz. Bölüm IV.

lı öncesi yönetici kesimlere verilmişti. Söz konusu bölgelerdeki köylerde toplumsal ilişkilerin bu kesimlerle köylüler arasındaki uzun zamandır süregelen ilişkiler nedeniyle daha da karmaşık bir biçim almış olması da mümkün. Ancak köy düzeyindeki toplumsal ilişkiler hakkındaki bütün bu saptamalar akıl yürütmeler olmaktan ileri gitmez. Vergi defterlerinde yer alan bilgiler bölük pörçüktür ve köyün toplumsal yapısının derinlemesine irdelenmesine olanak tanımamaktadır. Farklı kaynaklar ışığında bu konuya ışık tutabilecek araştırmalara ihtiyaç vardır.

Diğer taraftan elimizde bulunan yönetime dair dokümanlar, yönetimin köylülerin serfleşmesine neden olabilecek, onları geçim kaynaklarından uzaklaştırabilecek mahiyetteki gelişmeleri engellemek için tedbirler aldığını yansıtmaktadır. Tabii bu tedbirlerin alınmalarının nedeni büyük ölçüde gerçekleşmiş veya gerçekleşmesi muhtemel suiistimallerdi. Öncelikle yasal yaptırımlar, köylülerin topraklarının satılmasını ve bölünmesini, köylülerin bir yerden bir yere gitmelerini engellemeye çalışarak köylünün geçimlik toprağı üzerinde kalmalarını sağlamaya yönelikti. Aynı zamanda bu yaptırımlar, toprağın belirli ellerde yoğunlaşmasını ve dolayısıyla haneler arasında farklılaşmaların artmasını önleyerek köy içindeki muhtemel çatışmaları da ortadan kaldırmayı hedefliyordu.

Köylü üreticiler arasındaki farklılaşmayı engellemeye yönelik bir diğer yaptırım ise artı ürünün vergiler aracılığıyla üreticilerin ellerinden alınmasıydı. Bu şekilde köylülerin elinde ciddi bir birikim oluşması engelleniyordu. Ürün vergisi ya da öşür olarak el konulan köylü artı ürünü, hanenin toplam tahıl ve diğer ürünler üretiminin yüzde 15-20'sine kadar varıyordu. Yukarıda da değindiğim gibi tahıl öşrünün aynî olarak toplanması, köylülerin pazar talebindeki değişmeler karşısında ürün farklılaşmasına gitme yeteneklerini sınırlarken, çeltik gibi kesinlikle ticarî ürünlerin üretimi genellikle köylü aile ekonomisi dışında ve özel düzenlemelere tâbi devlet çiftliklerinde gerçekleştiriliyordu. Son olarak, ilerideki bölümlerde de göstereceğim gibi, aynî öşür toplam ürünün sabit bir yüzdesi olarak saptandığından, yiyecek maddelerine olan ticarî talebin ve tarım-

sal üretimin arttığı 16. yüzyılda bile, köylü üreticilerin pazarla olan ilişkilerinde önemli bir artış olmamıştır. Başka bir deyişle pazar koşullarındaki değişmeler de haneler arasındaki farklılaşmanın artmasına ya da toprağın ve kaynakların daha eşitsiz bir dağılımına neden olmamıştır.

Ancak artı ürüne el koyma veya vergilendirmenin, köylülerin tarımsal üretimi ve böylelikle kazançlarını artırma isteklerini kırdığı, dolayısıyla tarımda verimlilik artışını veya ekonomik gelişmeyi engellediği söylenemez. Bu söylendiği takdirde köylü üretimine salt ekonomik bir mantık atfedilmiş ve erken modern toplumlarda (ve de modern) ekonomik faaliyetlerin altında yatan "ekonomik olmayan" dürtüler yok sayılmış olur. Osmanlı düzeni, fiilî üretim sürecinin düzenlenmesini ve denetimini, babadan oğula geçen toprağın kullanım hakkına sahip olan köylü üreticilere bırakmış ve bunu yaparken de köylülere, ürünlere olan talepte görülen değişiklikler karşısında üretimlerini uyarlamalarını sağlayabilecekleri bir alan tanımıştır. Öte yandan, köylülerin iktisadî gelişme olanaklarına sahip olmalarına karşın, bu gelişmenin yönünü belirleyen, üreticilerin kazançlarını artırma dürtüleri değil, artı ürüne el koyma ilişkileri veya bu ilişkileri içeren yasal-siyasal kurumlardı. Bu bağlamda 16. yüzyılda Anadolu'daki köylü aile ekonomisi çerçevesinde üretimi harekete geçiren temel unsurun, tarımsal ürünlere olan pazar talebindeki artışların değil, devletin vergi talebi olduğunu göstermeye çalıştım.

Devlet ve Köylü, vergilerin önemli bir kısmının aynî olarak alınmasının ve bu vergileri oluşturan ürünlerin önemli bir bölümünün onları toplayan kişiler tarafından yerel pazarlarda satılmasının Osmanlı'da 16. yüzyılda görülen iç ticaret patlamasının ve çok sayıda bölgesel pazarın ortaya çıkmasının nedeni olarak görüyor. İç ticareti düzenleyen ve biçimleyen kurallar, aynı zamanda imparatorluğun bölgesel birimlerinden oluşan ve kentli, köylü tüm kesimlerin geçimliklerinin sağlanması ve dirlik düzenliğin korunmasını öngören idarî yaptırımların bel kemiğini oluşturmaktadır. Bu yaptırımlar ve onların tarif ettikleri ahlâkî ekonomi anlayışına dayanan hakkaniyet ilkesi

çerçevesinde, imparatorluk birbirlerinden farklı etnik, dinî ve iktisadî-sosyal kesimleri çok uzun süre bir arada tutabilmiştir.

Son olarak şu noktayı vurgulamakta fayda var; ticarî talepteki artışın köylü üretiminin ticarî talepteki artışlardan sınırlı bir şekilde etkilendiğini söylerken bu üretimin ve de köylü hane ekonomisinin erken modern dönüşüm sürecinin dışında kaldığını kastetmiyorum. Yukarıda da belirtildiği gibi, bu etki köylü üretimine vergi talepleri aracılığıyla yansıtılıyordu. Daha da önemlisi özelikle nüfus artışları karşısında köylü üretiminin yapısının değiştiğine ve kırsal sanayilerin önem kazandığına özellikle dikkati çekmek isterim. Jan Devries, Avrupa geneli için 16. yüzyılda yükselen nüfusla birlikte kırsal bölgede de daha çok çalışan "*industrious*" bir köylü kesiminin oluşmasına ve bu gelişimin Avrupa'nın modern gelişiminde sanayi devriminden daha yaygın ve daha önemli olduğuna işaret ediyor. Bu tür gelişmeleri 16. yüzyılda Osmanlı'da kırsal sanayinin yaygınlaşmasında ve de emek-yoğun ürün rotasyonu sistemlerine geçişte görmek mümkün. Ne var ki, bu konu da henüz Osmanlı bağlamında derinlemesine araştırılmış değil.

Devlet ve Köylü kitabının yaklaşık 20 yıl sonra ve bu yılların birikimini de içeren bir kuramsal bölümle birlikte yeniden yayımlanmasının, 1980'lerden bu yana tarih yazını içindeki egemenliğini kültürel tarihe kaptırmış olan iktisat tarihi tartışmalarının gündeme gelmesine yardımcı olacağını umuyorum.

BÖLÜM II

16. YÜZYILDA İKTİSADÎ EĞİLİMLER VE OSMANLI TAHRİR DEFTERLERİ

Bu çalışma, 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda kırsal nüfusun vergilendirilme (yani artı ürünün çekilmesi) süreçlerini ve köylü hane ekonomisindeki dönüşümleri Osmanlı tahrir defterleri ışığında inceliyor. Bu verilerden yola çıkarak bu dönem için Osmanlı topraklarında nüfus eğilimleri, tarım ve sınai üretimi, kent gelişimi ve vergi gelirlerinin farklı gruplar arasında dağılımı konularında bilgi edinmek mümkün. Bu bölümde, söz konusu "bilgi edinme" sürecinin teknik boyutlarına değineceğim. Bir başka deyişle, nüfusu vergilendirmek üzere sınıflandırma amacına hizmet eden tahrir defterleri verilerinden yola çıkarak iktisadî ve toplumsal ilişkilere dair verilerin nasıl üretildiği üzerinde duracağım.

Bu inceleme için 15. ve 16. yüzyıllarda Rum vilayeti[1] sınırları

1 Osmanlı maliye sisteminde nahiye temel idarî birimdi ama bazen "kadı"nın ikâmet ettiği yer olan kaza ve nahiye terimleri eş anlamlı olarak kullanılabiliyordu (örneğin Kaza-i Karahisar-ı Demirli veya Nahiye-i Karahisar-ı Demirli). Diğer örneklerde, Tokat kazasında olduğu gibi bir grup nahiyenin belli bir kazaya bağlı olarak kaydedildiği görülüyor. Aynı zamanda 16. yüzyıl başlarına ait Rum vilayeti tahrirleri, nahiye ile eşit statüye sahipmiş gibi görünen divan kategorisini de içeriyor. Örneğin bkz. Başvekalet Arşivi, Tapu Tahrir (bundan sonra *TT*), no: 444. Kaza ve/veya nahiyeler, sancak veya liva olarak bilinen daha büyük idarî bölümlerin parçalarıydı. Vilayetler bu idarî birimlerden oluşuyordu. Ama ilk tahrirlerdeki terminolojinin tutarlı olmadığı anlaşılıyor. Söz

içinde yer alan 10 nahiye[2] seçildi. Bunlar, Tokat kazasına bağlı Cincife, Venk, Kafimi, Yıldız; Çorum livasına bağlı Çorumlu, Karahisar-ı Demirli ve Katar ile Sonisa kazasına bağlı Niksar, Karakuş, Felis nahiyeleridir. Örneklem, yaklaşık olarak 500 kırsal yerleşim birimini[3] (Tablo II) ve üç kenti –Tokat, Çorum,

---

gelimi, Cincife önceki tahrirlerde vilayet olarak yazılırken sonrakilerde nahiye olarak gözüküyor. 16. yüzyıl Rum vilayeti idarî örgütlenmesi ve farklı tahrirlerdeki terminoloji farklılıkları için bkz. Tayyip Gökbilgin, "15. ve 16. Asırlarda Eyalet-i Rum", *Vakıflar Dergisi* 6 (1965): 51-61. Yine aynı yazarın *İslâm Ansiklopedisi* (*İA*), "nahiye" maddesi.

2 Rum vilayeti sınırları zaman içinde önemli değişiklikler geçirdi. Rum-u Kadîm (Eski Rum) Amasya, Çorum, Tokat, Sivas ve Karahisar-ı Şarkî livalarından oluşurken, Kanunî Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) yapılan bir idarî düzenlemeyle oluşturulan Rum-u Hadis veya Yeni Rum, Karahisar-ı Şarkî hariç Rum-u Kadîm'i oluşturan livaların yanı sıra, Doğu Anadolu'dan Kemah, Bayburt, Malatya, Divriği ile Karadeniz kıyısındaki Trabzon ve Canik livalarını da içeriyordu.

3 Mufassal tahrir defterlerinde, kırsal alandaki üç yerleşim tipi arasında ayrım yapılıyor:

1. Temel ve sürekli yerleşim birimlerini oluşturan köy veya karye.

2. Mezra veya yerleşim olmayan ekilebilir alanlar. Bunlar ya belli bir nahiye için verilen köy listelerinin sonuna ya da bağlı oldukları köyün hemen ardına kaydediliyorlardı. Genellikle mezraların üretim değerleri köylerinkinin çok altında olup vergileri sabit miktarlar olarak veriliyordu. Yine de kayıtlarında köyler kadar üretim yapan ve farklı üründen alınan vergilerin tek tek belirtildiği mezralara da rastlanıyor. Bu tür mezralar için vergi mükellefleri de gösteriliyor. Dolayısıyla mezralar her zaman yerleşim olmayan bölgeler değildirler, bazılarında köylülerin veya çoban göçerlerin geçici olarak yerleştikleri, hatta bir kısmının tümüyle gelişkin köylere dönüştükleri anlaşılmaktadır. Mezra kategorisinin çeşitli tanımları için bkz. Halil İnalcık, *Hicri 815 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, Türk Tarih Kurumu Yayınları (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1954), s. XXIX (bundan sonra İnalcık, Arvanid); Lajos Fekete, *Die Siyaqatschrift in der türkischen Finanzverwaltung, Bibliotheca Orientalis Hungarica VII*, 2 cilt (Budapeşte: Königliche Hungarische Universitaet Druckerel, 1955), I: 77 (bundan sonra Fekete, Siyaqatschrift); Kemal Abdulfettah ve Wolf-Dieter Hutteroth, *Historical Geography of Palestine, Transjordan, and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlanger Geographisce Arbeiten, Sonderband 5 (Erlangen, 1977), s. 23-29 (bundan sonra Abdulfettah ve Hutteroth, Historical Geography).

3. Nefs. Bu terim genellikle şehir veya kasaba anlamında kullanılmaktaysa da tahrirlerde nahiye veya kazaların idarî merkezleri olan köylerin nefs olarak kayda geçirildiği görülür. Nahiyeler adlarını genellikle nefs denilen bu yerleşimlerden alıyorlardı. Bu tür köylerin her zaman belli bir nahiyedeki en büyük köy ya da önemli bir pazar yeri olduklarına dair de herhangi bir gösterge (örneğin pazar vergisi kayıtları) bulunmamaktadır. Nefslere ilişkin bir tanım için bkz. Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İÜ Edebiyat Fakültesi Ya-

Niksar– içeriyor (Harita 1 ve 2). Kullanılan defter kayıtları genellikle 1520-1575 dönemine ait olup Tokat ve Çorum bölgeleri için 1455-1520 dönemine ait kayıtların bulunması bize bu bölgelerin 15. ve 16. yüzyıllardaki iktisadî-toplumsal koşullarını karşılaştırma fırsatı veriyor. Bu incelemede kullanılan tahrir defterlerinin bir listesi Ek II.2'de görülebilir.

II.1. Genel nitelikleriyle tahrir defterleri

Tahrir defterleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisat tarihinin incelenmesinde birincil öneme sahip bir kaynaktır. Üç tür tahrir bulunur: 1) Mufassal ya da ayrıntılı defter 2) Icmâl ya da özet envanterleri ve 3) Vakıf defterleri. Bu çalışmada, idarî bölgelere (kaza ya da nahiye) göre düzenlenen ve her yerleşim bölgesinde bulunan tüm vergi mükelleflerinin dökümünü içeren, mufassal tahrirler kullanıldı. Bu defterlerdeki her mükellef dökümünün bitiminde o yerleşim yerinde bulunanların toplu olarak ödemekle yükümlü bulundukları vergi miktarı belirtilmektedir. Mufassal, ayrıca, bu ödemelerin askerî ya da idarî (tımar, zeamet ya da has) bir mercîye mi, yoksa dinî bir kuruma mı tahsis edildiği konusunda da bazı bilgiler içerir.[4]

Tahrir verilerinin yorumlanabilmesi için onlara eşlik eden kanunnamelerin de incelenmeleri gerekir.[5] Kanunnameler her-

ymları, sayı 1458 (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1969) (Bundan sonra Göyünç, Mardin Sancağı). Her üç yerleşim tipinin nahiyelere göre dağılımı Tablo 1.1'de görülebilir.

4 Tahrir defterlerinin bir betimlemesi için bkz. Ömer L. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası (IFM)*, cilt I, sayı I (1940), s. 20-59; cilt II, sayı II (1941), s. 214-247 (bundan sonra Barkan, *Nüfus Tahrirleri*) ve "Research on Ottoman Fiscal Surveys", *Studies in the Economic History of the Middle East*, (der.) Michael A. Cook (Londra: Oxford University Press, 1970), s. 163-171 (bundan sonra Barkan, Research); İnalcık, *Arvanid*; Gyula Kaldy-Nagy, *Kanuni Devrinde Budun Tahrir Defteri*, Ankara Üniversitesi, Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi Yayınları, sayı 77 (Ankara: Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi Basımevi, 1971).

5 Krş. Ömer L. Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, cilt I; *Kanunlar*, İÜ Yayınları (İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1943), s. V-LXXII (bundan sonra Barkan, *Kanunlar*); Halil İnalcık, "Suleiman the Law-giver and Ottoman Law", *Archivum Ottoma-*

hangi bir bölgenin özgün koşullarını belirtip o bölgede uygulanacak vergilendirme kurallarını ve vergi oranlarını içermektedir. Bazı durumlarda tahrirlerin baş taraflarına eklenen bu düzenlemeler, tahrirleri hazırlayacak olan görevlilere yol gösterme amacı taşıyordu. Dikkati çeken bir başka husus ise çalışmanın kapsadığı dönemde kanunnamelerin farklı bölgelerde Osmanlı öncesi uygulamaların muhafaza edildiklerine işaret etmeleridir. Dolayısıyla, elimizde herhangi bir bölge için farklı dönemlerde düzenlenmiş birden fazla kanunname metni bulunduğunda, bu kayıtlardan yola çıkarak idarenin Osmanlılaştırılması sürecini de takip etmeye çalıştık.[6]

Tahrir defterlerini, görece küçük ölçekli toprakların özgün idarî ve hukukî koşullarını yansıtan vakıf ve mukataa kayıtlarından farklılaştıran bir diğer özellikse, geniş zaman birimlerini ve büyük coğrafî alanları kapsamalarıdır. Bu da tahrir kayıtlarından nüfus, tarım ve sınaî üretiminin yanı sıra toprak kullanımı hakkında veri dizinleri üreterek zaman ve mekân ölçeğinde karşılaştırmalar yapmaya olanak sağlar. Öte yandan, tahrirlerin bazı özellikleri bu tür verilerin kullanımında belli bir hata payının dikkate alınmasını da zorunlu kılmaktadır. Yine de sınırları bir kez belirlendikten sonra defter kayıtlarına dayanarak genel eğilimler saptanabilir.

Burada tahrirlerin, araştırmacının göz önünde bulundurması gereken bazı özelliklerine ve sınırlarına değineceğim. Birincisi, 16. yüzyıl boyunca vergi mükellefi sayımlarının sık sık yapıldığını ve her bir sayımın ayrı ayrı defterlere kaydedildiğini biliyoruz. Yine de zaman zaman vergi yekûnlarının bir defterden diğerine muhtemelen yeni bir değerlendirme yapılmaksızın ak-

---

nicum I (1969): 105-138; Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, (der.) V. L. Menage (Oxford: Oxford University Press, 1973).

6 Örneğin bkz. Barkan, *Kanunlar*, s. 62-64. Aynı zamanda, Osmanlı öncesi idarî uygulamaların içerilmesi konusunda bkz. Halil İnalcık, "The Problem of the Relationship Between Byzantine and Ottoman Taxation", *Akten des XI. Internationalen Byzantinistenkongresses* (Münih, 1958), s. 237-242; Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu Arazi ve Reaya Kanunnamelerinde İlhak Edilen Memleketlerin Adet ve Kanunları ve Istılahlarının İzleri", *III. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Tebliğler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1948), s. 489-504.

tarıldığı da oluyordu. Bu eksiklik, özellikle sayımlar arasındaki zaman aralığının fazla uzun olmadığı durumlar için geçerlidir.[7] Bu çalışmada, bir vergi yekûnunun zaman içerisinde değişme göstermediği durumlarda kaydedildiği her dönem için, temsil ettiği rakamın geçerli olduğu kabul edildi. Bu kabulün ardında, verilen rakamların idarî uygulamalarda belirli bir istikrarı, hatta gerçek parasal bir durgunluğu yansıtmakta olabileceği varsayımı bulunuyor.

İkincisi; burada incelenen tahrirler, tüm gelirleri ve bütün kırsal nüfusu kapsamıyorlar. Örneğin Rum vilayeti tahrirleri, Anadolu'daki diğer bölgelerin tahrirlerinden daha kapsamlı bir görünüm arz eder ve vakıf, mülk topraklarına ilişkin sınıflandırmaların yanı sıra, müsellem türünden askerî gruplara ait kayıtları da içerir. Ne var ki, bu tahrirlerde göçebe aşiretlerin sistematik kayıtları bulunmamaktadır. Söz konusu göçebe aşiretlere ilişkin kayıtların bulunduğu yörük defterleri ise bu çalışmanın kapsamı dahilinde değildir.[8]

Tahrirlerin kullanımı ile ilgili üçüncü bir sorun ise idarî sınırların sürekli değişime tâbi tutulmaları nedeniyle tahrir verilerinin zaman içinde nüfus ve üretimde gerçekleşen değişimlerin incelenmesinde kullanılabilirliğinin hayli zorlaşmasıdır. Dolayısıyla, zaman ölçeğinde bir karşılaştırma yapılmak istendiğinde, belirli bir bölgedeki yerleşim birimlerinin bir tahrirden diğerine yeniden tespit edilmeleri gerekmektedir. Bu belirsizliği aşabilmek için herhangi bir bölgede kullanılan tahrirlerin tümünde doğrudan tespit edilemeyen bütün yerleşim birimlerini –ve de göçebe aşiret birimlerini– çalışma dışında bıraktık. Dolayısıyla bazı bölgelerdeki yerleşim birimlerinin yaklaşık yarısı araştırmamızın dışında kaldı (bkz. Tablo II.1).

Bir başka sorun ise tahrirlerin teorik olarak 30 ya da 40 yıllık aralıklarla yapılmış olmaları gerekirken, bu kurala her zaman uyulmamış olması. Anadolu'nun birçok bölgesi için iki tahrir

7 Bu durum özellikle mukataa veya iltizam gelirleri için geçerlidir. Örneğin Tokat ilindeki boyahaneler için kaydedilen mukataa gelirlerinin 16. yüzyıl boyunca değişmediği görülüyor. *TT*, no: 79, s. 25; Tapu Kadastro Arşivi, Kuyudu Kadime (bundan sonra *KK*), s. 15a.

8 Örneğin bkz. *TT*, no: 176, 270. Yörük defteri için bkz. *KK*, no: 38, s. 249a.

dizisi bulunuyor. Bunlardan biri Kanunî Sultan Süleyman (I. Süleyman, 1520-1566), diğeri de III. Murat (1574-1595) dönemine ait. Bu çalışmanın temelini de bu tahrirler oluşturuyor.[9]

Diğer taraftan 46 yıl süren Kanunî Süleyman'ın hükümranlık döneminde iki tahrir yapılmıştı. Bunlardan birisi 1520-1530 dönemine, diğeri ise 1554 dönemine ait. Ne var ki, elimizde bulunan 1554 tarihli tahrirler yalnızca Tokat civarındaki bölgeleri kapsıyor ve inceleme kapsamına giren diğer bölgeler için yalnızca 1520-1530 dönemine ait tahrirler günümüze dek gelebilmiş durumda. Dolayısıyla, farklı bölgeleri içeren iki tahrir dizisi arasında, zaman aralıkları açısından önemli farklar olması bu bölgelerin zaman içinde karşılaştırılmasını zorlaştırmakta. Öte yandan 16. yüzyıl, geniş bir coğrafî alanın sistematik olarak tahrir kayıtlarına geçirildiği ve bu kayıtların iyi korunduğu bir dönem olması nedeniyle ayrıcalıklı bir inceleme alanı oluşturmaktadır. Ne var ki, Tokat ve Çorumlu civarındaki bölgeyi kapsayan 15. yüzyılın ikinci yarısına ait tahrir kayıtlarına ulaşabilmemize karşın, Çorumlu'nun idarî sınırlarının 15. ve 16. yüzyıllar arasında büyük ölçüde değişmesi nedeniyle, 15. yüzyıl kayıtlarının zaman içinde bir karşılaştırma yapmak için kullanılması mümkün değil. 1590 sonrası dönem için Tokat'a dair kayıt içeren tek tahrir ise hayli kötü durumda ve eksik.

Tahrirlerle ilgili olarak hatırlanması gereken bir başka nokta ise vergilendirme amacıyla hazırlanmalarının böylesi bir araştırmada kullanılabilirlikleri açısından yaratabileceği sakıncalar. Nüfus hareketlerini kısıtlayan kanun hükümlerine ve bir vergi mükellefinin kayıt sırasında köyde olmaması halinde nerelerde bulunabileceği üzerine tahrirlere zaman zaman notlar düşülmüş olmasına karşın,[10] köylülerin de, kasabalıların da vergiden

9 Bu çalışmada kullanılan tahrirler ve yaklaşık tarihleri için bkz. Ek II.2.

10 Bu tür düzenlemeler ve toprağını terk edenlerden alınan çift-bozan akçesi için bkz. Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600* (Londra: Weidenfeld and Nicholson, 1973), s. 111 (bundan sonra İnalcık, Ottoman Empire); Barkan, *Kanunlar*, s. 24, 288; Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İÜ Yayınlarından, sayı 1075 (İstanbul: Sermet Matbaası, 1964), s. 44-47 (bundan sonra Güçer, *Hububat Meselesi*).

kaçma eğilimleri vardı. Vergiden kaçış oranı şüphesiz devlet denetimin derecesine göre değişiyordu. Yine de belirli bir dönemde herhangi bir bölge için bu yükümlülükten kaçışın boyutlarını saptamak mümkün değildir.

II.2. Demografik tarih ve tahrirler

Endüstri öncesi bir toplumun malî istatistiklerini temel alan herhangi bir nüfus incelemesinin kesin bir doğruluk iddiasında bulunması olanaksızdır. Bu durumda mutlak rakamlarla uğraşmak yerine eğilimlerin gösterilmesiyle yetinmek gerekir. Nüfus istatistikleri söz konusu olduğunda, Osmanlı tahrirleri ne toplam nüfus ne de doğum, ölüm ve evlenmeler hakkında bilgi içerirler.[11] Bir başka deyişle yalnızca vergi mükellefleri ya da yetişkin erkekler kayıt altına alınmış durumdadır. Vergiden muaf tutulan kişiler de –her zaman olmasa da– genellikle kaydedilmiyorlardı. Bunlar, askerî-idarî sınıfın (askerî) üyeleri olabilecekleri gibi, devlet hizmetinde olan halktan kişiler de olabiliyorlardı.[12] Kadınlar da kayıt harici tutuluyorlardı.[13]

Ayrıca kayıtlar nüfusun yaşa göre dağılımı hakkında da her-

11 Demografik tarihe kaynak olarak tahrir defterlerinin ayrıntılı bir çözümlemesi için bkz. Ömer L. Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası 10* (1951-1953): 1-27 (bundan sonra Barkan, "Tarihi Demografi"); Leila Erder, "The Measurement of Pre-Industrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century", *Middle Eastern Studies 11* (Ekim 1975): 284-301 (bundan sonra Erder, Measurement); Leila Erder ve Suraiya Faroqhi, "Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620", *Middle Eastern Studies*, cilt 15, sayı 3 (1979), s. 322-45 (bundan sonra, Erder ve Faroqhi, "Population Rise"). 19. yüzyılda vergi kayıtları üzerine yetkin bir çalışma için bkz. Kemal Karpat, "Ottoman Population Records and the Census of 1881-82-1893", *International Journal of Middle East Studies* (*IJMES*) 9 (1978): 237-274.

12 Temel muafiyetler, avarız-ı divaniye ve tekalif-i örfiye olarak bilinen olağandışı vergiler için geçerliydi. Bu yükümlülüklerden muaf tutulanlar, tahrirlerde genellikle özel statülerini açıklayan notlarla birlikte kaydediliyordu. Bu kişiler veya gruplar arasında çeltikçiler, müsellem veya köylü askerler, din görevlileri (imamlar, zaviyedârlar) vardı. Vergi muafiyetleri konusunda bkz. Halil İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", *Belleten*, cilt 23, sayı 92 (1959), 594-600 (bundan sonra İnalcık, "Raiyyet").

13 İnalcık'a göre (Arvanid, s. XXXIII) Rumeli'de dul kadınlar bazen hane reisi olarak kaydediliyordu, Anadolu'da ise benzer örneklere nadiren rastlanır.

hangi bir sistematik bilgi içermiyorlar. Diğer taraftan, bekâr (mücerred) ve evli erkekler (ya da aile reisleri) arasında bir ayrım yapılmaktaydı. Her ne kadar bekârların genç erkekler oldukları, endüstri-öncesi toplumların çoğunda olduğu gibi, erkeklerin 30 yaşına varmadan evlendikleri varsayılabilirse de,[14] "mücerred" iyi tanımlanmış bir kategori sayılmaz. Öncelikle, erkeklerin çoğu bulûğ çağma geldiklerinde kayıtlara geçirilirken, bir erkek çocuğun ne zaman çocuk olmaktan çıkıp erkek sayıldığını gösteren kesin bir yaş belirlemesi bulunmamaktadır. Büyük olasılıkla, bu uygulama bölgeden bölgeye, hatta aynı bölge içerisinde bir dönemden diğerine değişiyor. Bu da bazı bölgelerde kayıtlı çok sayıda bekâr varken diğerlerinde hiç bulunmamasını açıklayabilir.[15] İkincisi, bazı bölgelerdeki yetişkin erkekler evlendikten sonra da bekâr olarak kaydediliyorken, Hıristiyan nüfus söz konusu olduğunda, "mücerred" genellikle kaydedilmiyordu.[16] Nüfusun yaş yapısıyla ilişkili olarak, kayıtlarda bulunan diğer bir kategori de "pir-i fani", yani çalışması beklenemeyecek denli yaşlı erkeklerdi. "Pir-i fani", kayıtlı toplam vergi mükellefleri sayısının çok düşük bir yüzdesini oluşturduğuna göre, aile reisliği konumlarını sürdüren, yaşlı ama dinç erkeklerin bu kategoriye dahil edilmemiş olmaları ihtimal dahilindedir.

Kayıtların demografik kaynaklar olarak kullanılmasındaki başka bir sorun da "hane" kategorisinin tanımından kaynaklanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu için toplam nüfus tahminlerinde kullanılan yaklaşımlardan biri, beş sayısının hane halkı çarpanı olarak alınmasıdır.[17] Bekârlar ya hane halkının bir par-

14 Erder ve Faroqhi, "Population Rise".

15 Reşit olma yaşının belirlenmesine ilişkin olarak ortaya çıkan sorunların, özellikle Balkanlar bağlamında yararlı bir tartışması için bkz. Bruce McGowan, "Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)", *Archivum Ottomanicum 1* (1969): 157-164 (bundan sonra McGowan, "Food Supply"). Anadolu için bkz. Michael A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600* (Lonra: Oxford University Press, 1972), s. 64 (bundan sonra Cook, Population Pressure).

16 Bu sorunlara ilişkin bir tartışma için Geza David'e teşekkür borçluyum.

17 Osmanlı İmparatorluğu için nüfus tahminlerinde bu yöntemin kullanılması konusunda bkz. Barkan, "Tarihî Demografi"; Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda

çası olarak görülür ya da toplama eklenirler. Ne var ki, hane halkı çarpanının kullanılmasının da bazı sakıncaları vardır.[18] Öncelikle, ne tahrirlerde ne de diğer Osmanlı kaynaklarında hane halkı büyüklüğüne ilişkin hiçbir ipucu yok. Ayrıca hane halkı büyüklüğünün zaman içerisinde sabit kaldığını ya da imparatorluğun her bölgesi için genellenebileceğini varsaymak için de hiçbir sebep yok. İkinci sorun ise Osmanlı kullanımında hane kavramının ne olduğunun pek açık olmamasından kaynaklanıyor. Malî bir birim olarak hane, beş kişilik bir aileyi, yani hukukî kaynaklarda rastlanan "avarız hanesi"ni tanımlıyor olabilir. Avarız haneleri ise sayıları üç ile on beş arasında değişen evli kişilerden oluşuyorlardı.[19] Bu konuda, Osmanlı tarihçileri arasında bir fikir birliği bulunmaz. M.A. Cook, avarız hanesinin daha sonraları ortaya çıkan bir terim olduğu görüşündeyken, H. İnalcık ve U. Heyd deyimi yalnızca 15. ve 16. yüzyıllar söz konusu olduğunda kullanırlar.[20] Öte yandan malî bir birim olarak hanenin, gerçek hane tanımından küçük bir sapma göstermesi bile hane halkı çarpanını temel alan nüfus tahminlerinin doğruluğunu ciddi bir şekilde sorgulamayı gerektirir.

Toplam nüfus tahminlerine ulaşmakta kullanılan ikinci bir yöntem de, yetişkin erkeklerin toplam nüfusa oranlarının 1/3 ve 1/4 olarak saptanıp, bu oran temel alınarak hesaplama yapmaktır.[21] Bu yaklaşımın bir avantajı, doğrudan nüfus kayıtları-

---

Güney Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu: Kanunî Süleyman ve II. Selim devirleri", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, (der.) Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu (Ankara, 1975), s. 71-102.

18 Hane büyüklüklerinin değişmesi konusunda bkz. Ronald Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum", IJMES 7 (1976): 23-24 (bundan sonra Jennings, "Urban Population"); Erder, "Measurement", s. 294-96.

19 *İA*, Ömer L. Barkan, "Avarız."

20 Cook, Population Pressure, s. 64 n. 1; Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkışafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", Belleten 15 (1951): 637; Uriel Heyd, Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615 (Londra: Oxford University Press, 1960), s. 71, n. 3.

21 Bu yaklaşıma ilişkin ayrıntılı bir tartışma için bkz. Erder, "Measurement", s. 296-299; ayrıca bkz. John Russel, "Late Medieval Balkan and Asia Minor Population", Journal of the Economic and Social History of the Orient (JESHO) 3 (1969): 265-274.

na dayanması ve hane halkı çarpanında olduğu gibi, çok sayıda tanımla uğraşmayı gerektirmemesi. Bu yöntemde tüm vergi mükellefi kayıtları hesaba katılır. Ne var ki, bu yöntemin de bazı sakıncaları bulunuyor. Öncelikle bu tahminler pek iyi tanımlanmamış bir kategori olan "yetişkin erkekleri" temel almaktadır. Ayrıca toplam nüfusun tahmininde tek bir çarpan yerine alt ve üst sınırlar saptanması, büyük veri yığmlarıyla uğraşıldığında bu yöntemi kullanışsız kılmaktadır.

Sonuçta, çeşitli çarpanların kullanılması önemli bir kayma marjına neden olduğundan, bu çalışmada tahrir verileri temelinde toplam nüfus tahminleri yapma girişiminde bulunmadık. Bunun yerine, kaydedilen vergi mükellefleri sayıldı ve nüfustaki değişmelerle ilgili eğilimlerin saptanmasında da bu sayımlar temel alındı. Dolayısıyla, tablolarda sunulan nüfusla ilgili rakamlar, toplam nüfus tahminlerini değil, toplam vergi mükellefleri sayısını belirtiyor.

Ayrıca tahrirler farklı vergi yükümlülüklerinin tanımından çıkarak nüfusun toplumsal, meslekî, dinî konumlarına göre bir sınıflandırmasını içerir (bkz. Tablo II.2, II.3, II.4). Rum vilayeti tahrirlerinde, başlıca uğraşları toprağı işlemek olan bölge hane halklarının tasarruflarmdaki toprağın büyüklüğüne göre kaydedildikleri görülüyor.[22] Bir hanenin işlediği toprak tam çift, yarım çift ya da yarım çiftten az (bennak) olabilmektedir. Fakat bu üç kategorinin hangi ölçütlere göre oluşturulduğu genellikle muğlaktır. Ayrıca kanun ve idarî uygulama, vergi oranını tayin etme durumunda olanlara, tam bir çiftin iyi, orta ve düşük kalite toprak üzerindeki boyutlarının belirlenmesinde önemli ölçüde serbestlik tanıyordu.[23] Bu nedenle, bir bölgeden diğerine, çiftin boyutları büyük ölçüde değişiyordu; dağlık bölgelerde ise uygulanan belirli hiçbir kıstas yoktu. Bennak kategorisi ise yarım çiftten az olan tüm toprakları –ve genellikle hiç toprağı olmayan köylüleri de– içeren bir tür "sepet" kategori ola-

22 Osmanlı toprak/birey vergileri için bkz. İnalcık, "Raiyyet", s. 576-608; İnalcık, Arvanid, Giriş. Vergi verileri temelinde işlenen toprak genişliği tahminleri konusunda bkz. Cook, Population Pressure, s. 67-81.

23 *Başvekalet Arşivi, Mühimme Defterleri*, cilt 46, sayı 447, s. 208 ve ilgili kanunname için bkz. Barkan, *Kanunlar*, s. 45-47.

rak işlev görüyordu. Bütün bunlar dikkate alındığında, toprak kategorileri arasında bir dönemden diğerine tahrir verilerinden izlenebilen hareketlilik, aslında, parçalanmayı veya yoğunlaşmayı değil de salt malî kayıtların tutulma yöntemindeki değişiklikleri yansıtıyor olabilir. Bu olasılığın özellikle de hanelerin tasarrufundaki toprağın parçalanması söz konusu olduğunda dikkate alınması gerekir. Öte yandan, parçalanmaya karşı hukukî yasaklamalar göz önüne alındığında, bu durumun pek yaygın olamayacağını tahmin etmek de zor değildir.[24] Ayrıca tahrirlerdeki toprak kategorileri, aile reisinin elindeki gerçek toprak miktarını yansıtmayabiliyor; çünkü köylüler, civardaki küçük köylerden de toprak kiralayabiliyorlardı. Bu tür topraklarla ilgili kayıtlardan pek azı günümüze erişmiş durumdadır.[25] Bahçecilik ve bağcılık yapılan bölgelerde ise birçok köylü bahçe ve bağa sahipti. Fakat defter kayıtları sadece parasal vergi tahminlerinden ibaret olduğundan bu toprakların gerçek büyüklüğüne dair bir bilgi içermiyor.[26]

Ayrıca evlenmemiş, dolayısıyla da aile reisi olmayan, fakat bağımsız bir geçim kaynağına sahip olan topraksız köylüler

---

24 Çift parçalanması olgusu için bkz. Cook, *Population Pressure*, s. 37-38. Geleneksel köylü topraklarının parçalanmasını önlemek üzere alman tedbirler için bkz. Halil İnalcık, "Land Problems in Turkish History", *The Müslim World*, cilt 45, sayı 3 (1955), s. 223-24; ve özgül kanunlar için bkz. Barkan, *Kanunlar*, s. 254. Ayrıca Barkan, "Türk Toprak Hukuk Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat I* (İstanbul, 1940), s. 343'te bu kanun hükümlerinin iyi uygulanmadığını ileri sürüyor.

25 Bu kategoriler, özellikle de zemin toprakları için bkz. Cook, *Population Pressure*, s. 76-77; Wolf-Dieter Hutteroth, "Laendliche Siedlungen im südlichen inneranatolien in den letzten vierhundert Jahren", *Göttinger Geographische Abhandlungen* (Göttingen, 1968), s. 189, 193-94, 196, 198 (bundan sonra Hutteroth, *Siedlungen*).

26 Örneğin Macaristan'da bu topraklar köylünün bireysel mülkü sayılıyor ve öşür ödemelerine tâbi tutulmayarak işlenen dönüme (939.3 m^2) göre vergilendiriliyordu. Bkz. Gyula Kaldy-Nagy, "The Administration of the Sanjag Registration in Hungary", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 21* (1968): 201-204 (bundan sonra Kaldy-Nagy, "Administration"). Kaldy-Nagy, bostan olarak sınıflandırılan topraklarda bağcılık yapıldığını ve diğer meyve, sebzelerin ekildiğini ifade ediyor. Ayrıca bu toprakları ele geçirmek için köylülerin Hazine'ye yüksek fiyatlar ödediklerini belirtiyor. Bahçecilik ve bağcılığın büyük ölçekte yapıldığı Anadolu'nun belirli bölgelerinde benzer uygulamaların yaygın olup olmadığı ise açık değil.

"caba" olarak kayda geçiriliyorlardı.[27] Bu kişiler de belirli miktarda vergi ödemek durumundaydılar; bağımsız bir geliri olmayan bekârlar (mücerred) ise –görüldüğü kadarıyla– Rum vilayetinde vergi dışı tutuluyorlardı. Kasabalar için hazırlanan vergi listelerinde de tahrirler aile reisleriyle bekârları (caba ve mücerred) ayırt etmektedir. Ama kentlerde aile reislerinin kırsal bölgelerde olduğu gibi, çift vergisi ödemedikleri varsayılırsa, kentlerde vergi yükümlülüğü açısından bekâr/evli ayrımının ne anlama geldiği pek açık değildir.

Rum vilayeti tahrirlerinde sözü edilen diğer bir kırsal nüfus sınıflandırması da "mevkuf"tur.[28] Çift vergileri ödemekle yükümlü bu köylülerin tahrirlerdeki statüsü açık olmamakla birlikte, bu kategorinin herhangi bir sipahinin gelir elde ettiği topraklarda yaşayan ama toprakları söz konusu sipahinin adına kaydedilmeyen kişileri ifade ettiği söylenebilir. Bunların vergileri, mevkufçu veya sipahinin yetki alanı dışında kalan vergilerden sorumlu vergi memuru tarafından toplanıyordu.[29] Tablolarda, mevkuf olarak sıralanan vergi mükellefleri çeşitli çift vergileri yükümlülükleri ile birlikte verilirken, her bölgedeki toplam sayıları ayrı bir sütunda parantez içinde veriliyor.

Rum vilayeti tahrirleri, bazı nahiyelerde "müsellem" denilen köylü askerleri de kapsamaktadır.[30] Seferberlik halinde dev-

---

27 Barkan, *Kanunlar*, s. 41.

28 Mevkuf topraklara ilişkin bir betimleme için bkz. Cook, *Population Pressure*, s. 78.

29 Barkan, *Kanunlar*, s. 51, 61. Gelirlerden daha büyük pay almak konusunda mevkufçu ve sipahi arasındaki çelişkili ilişkiler için bkz. İnalcık, *Arvanid*, s. XXVI.

30 Müsellem konusunda bkz. İnalcık, "Raiyyet", s. 600-601; Barkan, *Kanunlar*, s. 9, 12. Trabzon bölgesindeki müsellemler Osmanlı fethinden sonra devlet hizmetine alınan eski Hıristiyan askerlerdi. 1582'de Osmanlı merkezî idaresi, müsellem kurumunu dağıtmaya karar verdi. Bu döneme ait kadı sicilleri ve Mühimme Defterleri, müsellemlere ve onlara ait topraklara dair uygulamalar için bkz. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu olarak Sürgünler", *IFM*, cilt 15, sayılar 1-4 (Ekim 1953, Temmuz 1954); s. 219, n. 89. Bunların komutanları "müteferrika" adı altında sınıflandırıldı ve dirlikleri kademe kademe ellerinden alındı. *Muhimme Defterleri*, sayı 322a (900/1582), s. 128. Söz konusu tarihten itibaren bu askerlerin sıradan köylü

let tarafından askerlik hizmetine çağrılan bu köylüler, düzenli köylü vergilerini ödemekle yükümlü ama "avarız-i divaniye" veya "tekalif-i örfiye" olarak bilinen olağandışı vergilerden muaftılar.[31] Müsellemler en azından belirli bölgelerde, Osmanlı öncesi idarelerin eski askerleriydi ve onlara bahşedilen vergi muafiyeti, Osmanlı hükümetinin onları imparatorluk yapısına kısmen katma ve desteklerini sağlama çabasının bir parçasıydı. Tahrirlerde bazen tüm köy halkı müsellem olarak kaydedilmişse de yaygın uygulama, belli bir köydeki müsellemlerin ve bunların ödedikleri vergilerin, sıradan köylülerinkinden ayrı olarak kaydedilmesiydi. Tablolarda müsellem, çeşitli çift vergileri yükümlüleri ile birlikte kaydedilirken, farklı nahiyeler için toplamlar ayrı olarak verildi.

Toplumsal sınıflandırmalar bağlamında ilk olarak askerî sınıf üyelerinden bahsetmek gerekiyor. Bu sınıf, dirlik sahiplerini yani sipahi ve zaimlerle sancak beylerini içerdiği gibi, kale muhafızlarını da kapsar. Bu gruplar vergilerden muaf olduklarından genellikle tahrirlerde kaydedilmiyorlardı. İncelenen nahiyeler için tahrirlerde bazen sipahiler ve/veya onların varisleri ve bazı bölgeler için kale muhafızları da kaydedilmiş bulunuyor. Tablolarda, bu kişileri "askerî sınıf mensupları" başlığı altında sıraladım. Karahisar, Yıldız ve Karakuş gibi nahiye merkezlerinde küçük kaleler olmasına karşın kırsal bölgede askerî sınıf mensuplarının sayısı pek fazla değildi. Ama şehirlerde, özellikle "mirliva"nın ikametgâhı olan Çorum ve önemli bir askerî merkez olan Tokat'ta, askerî sınıf mensuplarının nüfusun küçümsenemeyecek bir oranını oluşturduğu varsayılabilir. Tahrirlerin kaydetmediği askerî ve diğer idarî personel sayısı konusunda burada herhangi bir tahminde bulunmadım.[32] Diğer taraftan aynî ve nakdî vergi gelirlerine el koyan askerî nüfu-

---

veya reaya muamelesi görmelerine rağmen tahrir eminlerinin idarî tutuculuğu sonucu 1590'dan sonraki defterlerde bile müsellem kayıtlarına rastlanabiliyor. Örneğin bkz. *KK*, no. 174 (1613-1614), s. 115b.

31 Bkz. 12 numaralı dipnot.

32 Barkan'a göre İstanbul dışındaki Osmanlı şehirlerinde askerî sınıfın nüfusunun, toplam nüfusun % 10'u civarında olduğu tahmin ediliyor. İstanbul'da ise bu oranın % 20 civarında olduğu anlaşılıyor ("Research", s. 168).

sun yerel ekonomilerde önemli bir yeri vardı. Bunlar, bir yandan yerel ekonomilerin belli başlı tüketicilerini oluştururken, öte yandan, yerel pazarlardaki tahıl arzını belirliyorlardı.

Malikâne-divanî sisteminin yürürlükte olduğu Rum vilayetinde[33] ise Osmanlı öncesi yerel toprak sahipleri de vergi gelirlerinin bir bölümüne el koyuyorlardı ve bunların toplam vergideki payına "malikâne hissesi" deniyordu. Bu sınıf, eski Türk umerâ ailelerini ve zaviyedârları içeriyordu. Rum bölgesindeki toplumsal yapıyı ve malikâne-divanî sistemini ileride ayrıntısıyla ele alacağım. Nüfus hesapları açısından bakıldığında, yerel yönetici sınıfa dahil olanların sayısını tahrir verilerine dayanarak kesin olarak saptamak mümkün değil. Vergi kayıtlarında, önemli dinî ve askerî ailelerden gelen pîr, seyid veya emir oğullarının adlarına gerek kentlerde gerek kırsal bölgelerde sık sık rastlansa da, bu grupların vergi kayıtlarında sistematik olarak kapsanıp kapsanmadıklarını bilmiyoruz. Çünkü bazı malikâne sahipleri sipahi olarak da atanıyorlar ve muhtemelen diğer sipahiler gibi vergiden muaf tutuluyorlardı. Bu nedenle de bu kişilerin hesapların dışında bırakıldıkları varsayılabilir.

Aynı zamanda, tahrirlerde birçok zaviyedârm adı geçse de Rum vilayetinde kırsal bölgede zaviyelerin temsil ettiği dinî inançların yaygınlığı ve çok sayıda müritlerinin olduğu göz önünde bulundurulduğunda, tahrirlerde verilen rakamların gerçeği yansıttığı konusunda bir şüphe doğacaktır. 30 civarında zaviyedâr kaydı bulunan Karahisar nahiyesi dışında incelenen diğer nahiyeler için kaydedilen zaviye sayısı hayli düşüktür. Burada çeşitli olasılıklar söz konusu olabilir: Birincisi, zaviyedârlar sadece belirli –muhtemelen olağandışı– vergilerden muaf tutulduklarında ayrı kaydedilmiyorlardı[34] Öte yandan çift vergileri mükellefleri olarak kaydedildiklerinde de kim-

33 Bu sisteme ilişkin bir betimleme için bkz. Ömer L. Barkan, "Türk-Islâm Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller I: Malikane-Divanî Sistemi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası 1* (1939): 119-185, (bundan sonra Barkan, "Malikane-Divanî").

34 Yeni yerleşim birimleri kurmada zaviyelere tanınan tercihli vergi oranları için bkz. Ömer L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar, Temlikler", *Vakıflar Dergisi* 26 (1942): 279-386.

likleri genellikle belirtilmiyordu. Ne var ki, bu tür kayıtlar da hayli azdır. Daha büyük olasılıkla, zaviyedârlar mufassal defteri kayıtlarına pek sokulmamış, bunun yerine vakıf geliri sahipleri olarak ayrı tahrirlerde kaydedilmiş olabilirler. İnceleme konusu olan şehirlerin vergi kayıtlarında zaviyeler kaydediliyor, şeyhlerin isimleri veriliyor ve zaviye vakıflarının çeşitli gelir kaynakları belirtiliyorken; kırsal bölge için sadece birkaç zaviyedârın kapsanması, bu son olasılığı daha da güçlendirmektedir.[35]

Tahrirlerde din görevlilerinin ise meslekî bir sınıflandırmaya göre kaydedildikleri görülüyor. Din görevlileri arasında kayıtlarda en çok rastlananlar imamlar; hem kırsal hem de kentsel bölgelerde her mahallenin bir imamı bulunuyordu. Bu sınıflandırmanın kapsadığı diğer gruplar ise hatipler, müezzinler, duaguylar ve fakihler. Tahrirlerde, imaretlerdeki bu memurların hangi vergileri ödemekle yükümlü oldukları açık değilse de olağandışı vergilerden muaf olduklarını varsayabiliriz.[36] Aynı zamanda, tahrir kayıtlarında çok az sayıda medrese görevlisi içerildiğini, hemen hemen hiç öğrenci adına rastlanmadığını da söylemek gerekiyor. Oysa özellikle Anadolu'nun önemli bir eğitim ve kültür merkezi olan Tokat'ta öğrenci sayısının büyük boyutlara varması beklenirdi.

Tahrirler nüfusu aynı zamanda sağlık ve yaş durumuna göre de sınıflandırmaktadırlar. Âmâ, malûl ve pir-i fani (çok yaşlı) olarak tanımlanan kişiler vergiden muaf olsalar da, nüfusun önemsiz bir kesimini oluşturuyorlardı.

Tahrirlerde bulunabilecek daha anlamlı bir sınıflandırma ise nüfusun dine göre gruplandırılması. Rum vilayetindeki köylerde, gayrimüslim nüfus kayda değer boyutlara ulaşıyordu. Bu kesim Ermeniler, Rumlar ve nispeten az sayıdaki Yahudilerden oluşuyordu. Araştırma konusu bölgelerden Tokat ve Niksar civarında, sadece Hıristiyanlardan oluşan köyler olduğu gibi, önemli bir Hıristiyan nüfusun barındığı köyler de bulunu-

35 Tokat şehri için bkz. *TT*, no: 79, s. 23-25; Niksar'da *TT*, no. 54, s. 97, 99, Çorum'da *TT*, no. 44, s. 5.

36 İnalcık, "Raiyyet", s. 598-99.

yordu.[37] Genellikle, belli bir köydeki Hıristiyanların "gebran" başlığı altında ayrıca kaydedilmelerine rağmen, 16. yüzyılın ilk yarısına ait tahrirlerde Hıristiyanların çift vergileri yükümlülüklerine göre sınıflandırılmış olması nedeniyle bu yöntemin her zaman izlenip izlenmediği açık değildir. Sadece 1574-1576 arasında düzenlenen tahrirlerde, imparatorluk çapındaki genel uygulamaya uygun olarak, Hıristiyanların çift vergileri yerine ispençe ödemeleri söz konusudur. Böylece bu geç dönemde defterlerden Hıristiyanların vergi yükümlülüklerini daha açık bir biçimde izlemek mümkündür.[38] Ayrıca bu tahrirler, Hıristiyan nüfus için müzevvec (evli)-mücerred (bekâr) ayrımı da yapıyorlar. Daha önceki tahrirlerde, Hıristiyanların kaydedilişindeki muğlaklığı göz önünde bulundurarak, tahrir verilerine dayanarak Hıristiyan nüfus konusunda sonuçlar çıkarmaktan kaçındım. Vergi mükelleflerinin isimlerinden hangi dine mensup olduklarını saptayarak kayıtlardaki bu eksikliği gidermeye de teşebbüs etmedim. Diğer taraftan kentlerdeki Hıristiyan nüfus kayıtları da pek tatmin edici değildi. 16. yüzyılın başlarına ait Çorum tahrirlerinde, Çorum şehrinde yaşayıp yaşamadığı belli olmayan 14 Yahudi vergi mükellefinin adına rastlanır. Sonraki tahrirlerde ise bu grup yok olmuş gözükmektedir.[39] Çorum tahrir defterlerinde Hıristiyan vergi mükelleflerine ait hiçbir kayıt bulunmamakta. Tokat'ta, 16. yüzyılın ilk yarısında 841 Hıristiyan vergi mükellefi varken, 1574'de bu rakamın 849'a çıktığı görülüyor. İkinci rakam, bazı kayıtların hayli belirsiz olması nedeniyle sadece yaklaşık bir değer taşır. Niksar'da 1828'de 180, 1574'de ise 241 Hıristiyan vergi mükellefi kaydedilmiş görünüyor.

37 Nüfusu tümüyle Hıristiyan olan köyler, Tokat kazasında Venk ve Sonisa kazasında Karakuş nahiyelerinde yoğunlaşıyor. Venk'te gayrimüslim nüfus için bkz. *KK*, no. 14, s. 173b, 174b, 176b, 176a, 177a; Karakuş'ta *KK*, no. 14, s. 72a, 81b, 84b; Yıldız'da *KK*, no. 14, s. 225b; Cincife'de *KK*, no. 14, s. 165b; Niksar'da *TT*, no. 54, s. 105-6, 97, 99.

38 Rum vilayetinde ispençe sisteminin başlaması konusunda bkz. Rum Kanunnamesi, *KK*, no: 14, s. 3a, 4a; İnalcık, "Raiyyet", s. 606, ve resm-i çift/ispençe ayrımı için a.g.e., s. 602-8.

39 1520-1575 arası dönemde Rum vilayeti, Amasya kentindeki Musevî nüfusunda da bir düşüş olduğu görülüyor, bkz. Jennings, "Urban Population", s. 37-8.

Son olarak, Rum vilayeti tahrirlerinde, göçer aşiretler de yer alır. Ama bu kayıtlar dağınıktır ve bir tahrirde kaydedilen bir aşireti sonrakinde bulmak genellikle mümkün değildir. Öte yandan kayıtlara geçen göçerlerin çoğunun yerleşme sürecinde ve sıradan köylülerin vergi yükümlülüklerine tâbi olduklarını söyleyebiliriz. Göçerlerin yerleşim sürecini, tarımsal ekonominin dinamiği çerçevesinde, Bölüm IV'te tartışacağım.

II.3. Tahrir defterleri ve tarımsal üretim tahminleri

Bu çalışmada tarımda üretim eğilimleri tahrir defterlerinin içerdikleri vergi verilerine dayanılarak saptandı. Tahrirlerde tüm ürünler için vergiler akçe (Osmanlı para sisteminin temelini oluşturan gümüş para) olarak ifade ediliyor. Sadece, tahıl ve genel olarak baklagiller ve pamuk için öşür, kile veya başka bir birim cinsinden ölçülen gerçek miktarlar üzerinden kaydediliyor. Öşrün, mahsulün belirli bir kısmını oluşturması, bu bilgiye dayanarak toplam üretim tahminlerinin yapılmasına ve değişme endekslerinin ortaya çıkarılmasına olanak sağlar. Ama bu bağlamda, tahrirlerin içerdiği birçok kısıtı da göz önünde bulundurmak gerekir.

Her şeyden önce, tahrirlerde tüm vergiler değil, sadece sürekli vergiler kaydediliyordu; savaş yıllarında veya olağanüstü dönemlerdeki vergilere yer verilmiyordu.[40] Ayrıca tahrir tahminleri hasat dalgalanmalarına da duyarlı değildi. Bu tahminler art arda gelen üç yılın hasat ortalaması hesaplarına göre ya-

40 Aynî olarak toplanan (nüzûl) ve tarımsal ürünlerin zorunlu satışları (sürsat veya iştira) biçiminde alınan vergilere dair ayrıntılı bir betimleme için bkz. Güçer, *Hububat Meselesi*, s. 67-135. Ancak bu tür vergiler 1585 sonrasında devlet gelirlerinin önemli bir bölümünü oluşturmaya başlamışlardı. Bu nedenle tahrir kayıtlarında içerilmemelerinin bu çalışmada incelenen 1520-1575 arası döneme ilişkin tahminler üzerinde önemli bir etkisi bulunmuyor. Daha sonraki dönemde bu tür vergilerdeki artış için bkz. T. Halasi-Kun, "Sixteenth Century Settlements in Southern Hungary", *Belleten*, cilt 28, sayı: 109 (1964), s. 1-72; Hutteroth, *Siedlungen*, s. 92-100; İnalcık, "Raiyyet", s. 598-9; Sp. I. Asdrachas, "Aux Balkans du XV siecle producteurs directs et marches", *Etudes Balkaniques*, cilt 6, sayı 3 (1970), s. 46 (bundan sonra Asdrachas, "Aux Balkans"). Asdrachas'a göre Balkanlar'da 1585-1595 arasında bu vergileri % 625 artmıştır.

pılıyordu.[41] Dahası öşrün ölçümünde tahrir görevlilerinin kullandığı ölçü birimleri yer ve zamana göre değişiyordu. Bazı bölgeler için yerel ölçü birimlerinin İstanbul kilesine olan eşdeğeri biliniyorsa da[42] Rum vilayeti toprakları için bu tür bilgilere sahip değiliz. Bu da, farklı zaman ve bölgeler için, ölçü birimi temelinde, tarımsal üretim tahminlerinin karşılaştırılmasını zorlaştırmakta.

Diğer yandan, öşrün parasal eşdeğeri üzerinden yapılan hesaplamaların da bazı sakıncaları bulunmakta. Tahrirlerde kaydedilmiş resmî değerlerden türetilen para değerlerinin, piyasa fiyatlarıyla ilişkisi çok sınırlıdır. Resmî değerler, her şeyin ötesinde, idarî politikaya bağımlıydı ve piyasalarda bu değerlerin içerdiği kararları etkileyen birçok faktörden biriydi.[43] Dolayısıyla, bir birim tahılın piyasa fiyatı ile aynı dönemde bu birime atfedilen resmî değeri karşılaştırmanın mümkün olduğu durumlarda, piyasa değerinin resmî değerden hayli yüksek olduğunu görüyoruz.[44]

41 İnalcık, *Arvanid*, s. 21; Barkan, "Nüfus Tahrirleri", cilt I, sayı I (1940), s. 21; Kaldy-Nagy, "Administration", s. 197. Diğer yandan hasat dalgalanmaları büyüklüğünün anlamını Ghuyala Kaldy-Nagy ortaya koymuştur, ("Two Sultanic Has Estates in Hungary During the XVIth and XVIIth Centuries", *Acta Orientaila Academiae Scientiarum Hungaricae* 13 (1961) s. 31-62. Kaldy-Nagy, (a) Bir 1550 tahririne (b) 1585, 1586 ve 1587 yılları için bir grup has hesaplamalarına ve (c) 1670'lerde bir yıl için tek bir kaynağa dayanarak, Osmanlı yönetimi altındaki iki Macar köyünde tarımsal üretimde uzun dönemli bir düşüşü olduğunu ileri sürüyor. Ne var ki, bu eğilimin saptanmasında sadece 1585 tarihli has hesapları kullanılmış; çünkü kötü hasatlar nedeniyle 1585-87 yılları arasındaki dalgalanmalar tüm dönem boyunca görülen dalgalanmalar düzeyinde.

42 Örneğin Balkanlar için bkz. McGowan, "Food Supply", s. 165-6; Asdrachas, "Aux Balkans", s. 42. Anadolu'da bazı bölgelerin yerel kilelerin İstanbul kilesi (25 kg.) eşdeğerlerini belirleyen kanunnameler için bkz. Barkan, *Kanunlar*, s. 111, 166, 48. Ölçü birimi oynamaları sorunu üzerine bkz. Kaldy-Nagy, "Administration", s. 198.

43 Kaldy-Nagy ("Administration", s. 214) tahrir eminlerinin timar sahipleri aleyhine Hazine gelirlerini artırmak amacıyla tahılların resmî değerlerini yüksek tuttuklarından söz ediyor. Tahıllara yüksek değer biçilmesi belli bir bölgeden elde edilecek gelirlerin daha büyük miktarlar olarak saptanması demekti. Bu da dirlik olarak dağıtılacak arazinin daha küçük birimlere bölünmesi ve daha çok kişiye tahsis edilmesi anlamına geliyordu.

44 Örneğin, Orta Anadolu'da Karaman defterleri 1584'te 1 kile buğdaya 7 akçe değer verirken, pazar fiyatlarını yansıtan aynı döneme ait mülk envanterleri, aynı miktar için 20 akçe değer biçiyor. *Konya Sicilleri*, cilt 2, s. 287.

Bu farklılığın çeşitli nedenleri olabilir: Öncelikle, idarî ataletin bir payı olduğu şüphesiz. Değişen pazar değerlerine göre, çok sayıda olan tımar ve diğer dirliklerin gelir değerlerinin hesaplanmasında karşılaşılan teknik sorunlar, tahrir görevlilerine çok ağır gelmiş olabilir.[45] İkincisi, merkezî idarenin, akçenin değerindeki düşmenin fiyat artışlarına yol açtığını kabullenmekte isteksiz davranması da muhtemeldir. Çünkü böylesi bir kabul narh sisteminin yıkıldığını da kabullenmek demekti.[46] Son olarak, vergilerin bu şekilde kaydedilmesinden ortaya çıkan gelir açıkları, 16. yüzyılın sonlarında ve 17. yüzyılda artık sürekli olarak toplanmaya başlayan olağandışı vergilerle karşılanabildiğinden, bu yöntemin devletin gerçek gelirlerini etkilemediği söylenebilir.[47]

Öte yandan, piyasa fiyatlarının gerisinde de kalsa, resmî değerlerin (16. yüzyıla ait birçok tahririn de gösterdiği üzere) aynı dönem için gözlenen piyasa fiyatlarına benzer bir eğilim izlediklerini de belirtmek gerekir. 16. yüzyıl sonlarında şahit olunan yüksek fiyat artışları büyük ölçüde 1585'ten sonra ortaya çıkmıştı. Fiyat eğrisi bu tarihe kadar kademeli olarak artarken, sonrasında –1585 öncesi düzeylere bir daha ulaşmasa da– daha çok bir deve hörgücü görünümündeydi; dik bir yükselme, uzun bir düzlük ve bunu izleyen bir düşüş.[48] Bu durum, tah-

45 Elektronik hesap makinelerinin bulunmadığı bir dönemde, Osmanlı tahrir görevlileri birçok sayım ve hesaplama hatası yapıyorlardı. Bu soruna ilişkin tespitler için bkz. Heath Lowry, "The Ottoman tahrir defters as a Source for Urban Demographic History: The Case Study of Trabzon (1486-1583)" (Doktora Tezi, University of California, Los Angeles, 1977).

46 Osmanlı İmparatorluğu'nda narh sistemi konusunda bkz. Ömer L. Barkan, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tespit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar", *Tarih Vesikaları*, cilt 1, sayı 5 (1942), s. 326-340; cilt 2, sayı 9 (1942), s. 168-177; Halil Sahillioğlu, "Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul'da Fiyatlar", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, cilt 1, sayı 1 (1968), s. 36-40; sayı 2 (1968), s. 54-56; sayı 3 (1968), s. 50-53; Barkan, *Kanunlar*, s. 245; Güçer, *Hububat Meselesi*, s. 58-59. Aynı zamanda bkz. Robert Mantran, *Istanbul dans la seconde moitie du XVII siecle: essai d'histoire institutionelle, economique, et sociale* (Paris: A. Maisonneuve, 1962), s. 323-29 (Bundan sonra Mantran, *Istanbul*).

47 Bkz. bu bölümde 40 no'lu dipnot.

48 Ömer L. Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten*, cilt 34, sayı 136 (1970), s. 557-607.

rir verilerine de bir ölçüde yansır. 1585 sonrasında belgelenen bölgeler için resmî değerlerde % 166'ya varan keskin bir artış görülürken, 1585 öncesindeki tahrirlerde kapsanan bölgelerde aynı değerlerde en çok % 50'ye varan düşük bir artış görülür.[49] Hatta bu dönemde bazı bölgelerde hiç artış kaydedilmediği anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada, yukarıdaki genel gözlemlerin ötesinde, resmî değerler ve piyasa fiyatları arasında bir ilişki kurmaya çalışmadım. Bu, büyük ölçüde incelenen bölgelerde piyasa fiyatları konusundaki bilgi noksanlığından kaynaklanıyor. Bunun yerine, tarımsal üretim göstergelerini ortaya koymak için yapılan hesaplamalarda resmî değerleri temel aldım.

Farklı ürünlerin üretiminde zaman içindeki değişmeleri saptarken şöyle bir yöntem izledim: Her şeyden önce, farklı ürünlerin resmî değerlerindeki değişimler karşısında, önceki tahrirlerdeki para değerlerinin, daha sonraki tahrirlerde verilen değerlere göre ayarlanması zorunluydu. Bunun için, tahrirlerin bir ölçüm birimine (kile, mud vb.) atfedilen para değerleri konusunda bilgi sağladığı buğday ve arpa gibi ürünlerle, bu tür bilginin ya verilmediği ya da kesin olmadığı ürünler (bahçe ürünleri, meyveler, asma, keten, kenevir, pirinç ve pamuk) arasında bir ayrım yapmak gerekiyordu. Buğday ve arpa gibi ürünler için ölçü birimi başına resmî değerlerdeki değişim oranını göstermek mümkündü. Diğer ürünler için, ölçü birimi başına para değeri verilen buğday, arpa gibi tahılların resmî değerindeki değişim oranlarını alıp bu oranın tahıl dışı ürünlerin resmî değerlerindeki değişimi temsil ettiğini varsaydım.

Tahıl dışı ürünlerin gelirleri toplam meblağlar olarak kaydedilmiş olduklarından çeşitli tahıllar ve baklagiller "baklagiller ve ikincil tahıllar" başlığı altında ifade edilmiş oldu. Ne var ki, kaydedilen toplam meblağların içeriği, bir yerleşimden diğerine değişiyor ve tahrirlerde her bir ürün için ödenen vergi-

49 Rum vilayetinde, buğday ve arpanın 1585 öncesi resmî değerlerindeki eğilimler için bkz. Tablo IV. 8., IV. 11. 1585 sonrası eğilimler, Kuzey Batı Anadolu'da İznik için gösteriliyor, bkz. Faroqhhi ve Islamoğlu, "Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth Century Anatolia", *Review*, cilt 2, sayı 3 (Kış 1979), 401-436.

nin diğerlerinden ayrı olarak kaydedildiği bir örneğe rastlanmıyor. Dolayısıyla, her bir ürünün ölçü birimine atfedilen para değerini toplayarak bu rakamdan bir ortalama aldım. Tabii ki bu yöntem, tahrir görevlilerinin kullandıkları ölçü birimlerinin zaman içinde değişmediği varsayımına dayanıyor. Diğer taraftan kullanılan tahrirlerin nispeten birbirine yakın zaman aralıklarıyla düzenlenmiş olmaları ölçü birimlerinin değişmesi ihtimalini de azaltıyor.

Bu yöntemin ikinci aşaması, buğday, arpa ve "baklagiller ve ikincil tahıllar" kategorileri için toplam vergi getirisindeki değişim oranını hesaplamaktı. Para değerlerindeki değişmeleri hesaba katabilmek için ilk olarak daha önceki değerlerin yüzdesi olarak ifade edilen ölçü birimi başına değişim oranını gösterdim. Ardından, erken dönem tahrirlerinde kaydedilen vergi rakamları, daha sonraki tahrir tahminlerinin temelini oluşturan para değerlerine tekabül edecek şekilde ayarlandı. Örneğin, eğer önceki tahrirde bir kile buğdaya beş akçe değer verildiyse ve bu değer daha sonraki defterde altı akçeye çıktıysa, ortaya % 20'lik bir artış çıkması beklenir. Buğdayın toplam getiri değerini yine akçe olarak elde etmek için önceki tahrirde akçe cinsinden verilen miktara, bu miktarın % 20'si eklendi. Diğer yandan, bahçe ürünleri, meyveler, asma, keten, kenevir, pamuk ve pirincin resmî değerlerindeki değişme oranını hesaplayabilmek için buğday, arpa ve "ikincil tahıllar ve baklagiller"in resmî değerlerinin değişme oranı ortalaması alınmalıydı. Sözgelimi, eğer bu oranlar sırasıyla % 20, % 25 ve % 22 ise ortalamaları % 22 civarında olacaktı. Bu, sonuç olarak bahçe ürünleri, meyveler, asma vb.nin yaklaşık olarak resmî değerlerindeki değişme oranını temsil edecekti. Daha sonra, önceki tahrirlerde yer alan bu ürünlerin toplam getirisi, sonraki tahrirlerdeki değerlere göre ayarlandı. Nihayet, ayarlanmış rakamlar sonraki dönem tahrirlerinde kaydedilmiş vergi getirileri değerinden çıkarıldı. Böylelikle, iki tahrir arasındaki dönemde vergi getirileri değerinin artış oranının hesaplanması mümkün oldu. Sonuçta, belli bir ürünün resmî değerindeki değişimleri hesaba katarak iki tahrir arasında geçen zaman aralığında gerçek vergi ge-

lirlerindeki değişimler saptanarak her bir ürünün üretim miktarında meydana gelen değişimler tespit edildi. Tarım ürünlerinde öşür, toplam üretimin bir oranı olarak hesaplandığından gerçek vergi gelirlerinin bu şekilde yorumlanması mümkün olabildi.

Vergi mükellefi başına buğday ve arpa üretimini saptayabilmek için önce, bu ürünlerden alman vergilerin parasal eşdeğerini topladım. Daha sonra, 16. yüzyılda iki ayrı dönem için elde edilen rakamların karşılaştırılabilmesini sağlamak amacıyla erken dönem vergi değer toplamlarında resmî değerdeki değişimleri hesaba katacak şekilde bir ayarlama yaptım. Böylece elde edilen gerçek vergi getirilerini, her bölgedeki öşür oranlarını temsil eden katsayıyla çarptım. Toplam ürün karşılığı miktardan öşür payını çıkardım. Kalan toplamdan yüzde onluk bir miktarı değirmen kayıpları ve üçte biri tohum gereksinimi için düştüm.[50] Sonucu her bölgedeki vergi mükellefi sayısına böldüm.

Ürünün bölgelere göre dağılımını göstermek için, öşrün parasal eşdeğerini kullandım. Bir bölgenin toplam tarım üretiminde belli bir ürün veya ürün kategorilerinin payını hesaplamak için her bir ürün için öşrün parasal eşdeğerini vergilendirme yüzdesini temsil eden bir katsayıyı kullanarak toplam ürüne dönüştürdüm. Sonra her ürün için toplam ürünün toplam tarım üretimine oranını hesapladım.

Ancak bu yöntemi kullanırken bazı sorunlarla karşılaştım. Bazı tahrirlerde aynî olarak toplanan vergiler için para değerleri kaydedilmediğinden bu tür verileri bu çalışmada kullanmadım. Ne var ki, böyle durumlara pek sık rastlanmıyor. Öte yandan, birçok yerleşim, özellikle mezralar yani yerleşim olmayan işlenebilir topraklar için nakdî vergiler, farklı ürünlerin payları ayrı ayrı belirtilmeden toplam olarak kaydedilmiş bulunuyor.[51] Bu tür verileri kullanılabilir hale getirmek amacıyla belli bir bölge için bu türden tüm toplamları birbirine ekledim ve

50 Rum vilayetinde tahıl mahsulü konusunda bir tartışma için bkz. Bölüm IV.

51 Toplam vergiler konusunda bkz. Kaldy-Nagy, "Administration", s. 213. Mezralardan toplanan vergiler konusunda bkz. Abdulfettah ve Hutteroth, *Historical Geography*, s. 29.

elde edilen büyük toplam içinde farklı ürünlerin vergi payını o bölgedeki her bir ürünün toplam üretim değerindeki yüzde oranlarından çıkarak hesapladım. Farklı türde ürünlerin sınıflandırılmasında, Hutteroth ve Abdulfettah'm tahrir verilerine dayanarak Suriye ve Filistin bölgeleri için yaptıkları çalışmada kullandıkları yöntemi izledim.[52] Temel ürünler olan buğday ve arpa, genellikle belirsizliklere meydan vermeyecek bir şekilde kaydedildiklerinden sorun çıkarmıyorlar. Vergileri bir arada kaydedilen mısır (gavers, erzen, darı) ve yaban yulafı (kapluca) gibi diğer tahılları "ikincil tahıllar" kategorisinde topladım. Bu kategori, aynı zamanda, vergilerin ikincil tahıllarla bir arada kaydedildiği durumlarda, burçak, bakla ve börülce gibi baklagilleri de kapsıyor. Bu ürünler için toplam mahsulü hesaplarken her birini yerel vergileme katsayısıyla çarptım.

Temel olarak, "meyveler ve sebzeler" kategorisi meyve bahçeleri, asma ve sebze tarlalarından (bahçe, bağ, bostan) toplanan vergileri kapsıyor. Tahrirlerde asma ve meyvelerin bitki/ağaç sayısına göre vergilendirilip vergilendirilmediği açık değil, ağaç/asma ifadesi de nadiren geçiyor. Hesaplamalarda tüm "ağaç ürünleri" ve de bahçe ürünleri köyün vergi katsayısı ile çarpıldı. Diğer yandan, tek tek meyveler için öşür kayıtlarına sık rastlanmamakta. Sözgelimi, meyvenin genel bir terim olarak sık kullanılmasına karşın armut, dut ve cevizden (girdegan) çok az bahsediliyor. Sebzeler arasında ise sadece soğandan bahsediliyor.

Hayvanlardan alman vergiler arasında, tahrirlerde en düzenli kaydedilmiş olanı koyun ve arı vergileridir. Ne var ki, bunların mahsullerini toplam tarımsal üretim tahminlerinde kullanmadım; bunun nedeni tahrirlerde donyağı, deri, yün, süt veya bal için kaydedilen vergilerin diğer tarımsal ürünlerde olduğu gibi toplam mahsulün belirlenmiş bir parçasını temsil etmemesi.[53] Bu vergiler belirli sayıda koyun veya kovandan alman standart

52 *A.g.e.*

53 Abdulfettah ve Hutteroth, kanunlarda verilen hayvan/akçe veya arı kovanı/akçe oranları ile ifade edilen vergi yüzdelerinin açık olmadığını kabul etmelerine rağmen, küçükbaş hayvanlar için % 10'luk vergi oranı tahmin ediyorlar, *Historical Geography*, s. 29.

miktarları temsil ediyorlar. Rum vilayetinde bu oranlar iki koyuna bir akçe ve bir kovana iki akçeydi.[54] Buradan çıkarak belli bir zamanda diğer ürünlerin üretimine ilişkin olarak koyunculuk ve arıcılığın ne ölçüde yapıldığını göstermek mümkün olmasa da, tek tek nahiyelerde koyun ve kovan sayısı tahmin etmek mümkün oldu. Bu rakamlar, sonuçta farklı zamanlar ve farklı bölgeler için karşılaştırılabilir.

Çeltikten toplanan vergilerle ilgili olarak da, şöyle bir sorunla karşılaştım: Karmaşık sulama düzenlemeleri gerektirmesi nedeniyle bu ürünün yetiştirilmesi belirli miktarda sermaye yatırımı gerektiriyordu. Özellikle, ürünün sel nedeniyle yok olma ihtimali bu yatırımı zorunlu kılıyordu. Ancak ürün oranının 1/10[55] ölçeği gibi yüksek düzeylere ulaşması, çeltik üretimini diğer ürünlerin zararına çekici hale getirmişti. Osmanlı yönetimi bu eğilimi dizginlemek ve zaten sınırlı olan su kaynaklarının adil dağıtımını sağlamak için çeltik tohumu ve su dağıtımını kontrol altına almıştı.[56] Dolayısıyla büyük ölçekli çeltik üretimi küçük tarlalarda sıradan köylüler tarafından değil, devlet tarafından denetlenen ve yarıcılar tarafından işlenen büyük işletmelerde yapılıyordu. Bu uygulamalar farklı bölgelerde farklı biçimler alıyordu.[57] Kuzey Anadolu'da Tosya-Boyabat bölgesinde devlet, çeltik tarlalarından elde edilecek gelirleri, belirli miktarda nakdi ödeme karşılığında genellikle üç yıllık süresi olan sözleşmelerle ihale ediyordu.[58] Bu tür sözleşmeleri yapanlar ise yarıcı istihdam ediyorlardı. Niksar bölgesinde ise devlet

54 *Rum Kanunnamesi*, *KK*, s. No. 14, s. 5a.

55 Halil İnalcık, "Rice Cultivation and Çeltikçi-reaya System in the Ottoman Empire", *Turcica: Revue d'etudes Turque*, XVI (1982).

56 Su kaynaklarının büyük ölçüde çeltik üretiminde kullanılmasını ve böylelikle bağ ve bahçe üretiminin susuzluk nedeniyle zarara uğramasını engellemeyi amaçlayan kanun hükümleri için bkz. Barkan, *Kanunlar*, s. 112. Su ve tohum dağıtımında hükümet düzenlemeleri konusunda bkz. *a.g.e.*, s. 28, 202-203; *Encyclopedia of Islam*, 2. Baskı, Halil İnalcık, "Ma".

57 Çeltik üretiminde emek denetim tarzları konusunda bkz. Barkan, *Kanunlar*, s. 148, 202-03; sipahinin emeğe angarya yükleme haklarını kısıtlayan düzenlemeler için, *a.g.e.* s. 113.

58 Başvekalet Arşivi, Maliyeden Müdevver (bundan sonra *MM*), no. 494, s. 38-39. Ayrıca bkz. Faroqhi, "Rural Society in Anatolia and Balkans During the Sixteenth Century, I", *Turcica: Revue d'etudes Turques*, cilt 9, sayı 1 (1977), s. 170.

veya mirî, tohumu sağlıyor, çeltikçi statüsü bahşedilen köylüler ürünü ekip hasatı kaldırıyordu. Mirînin tohum payı ayrıldıktan sonra ürünün kalanı, mirî ve yarıcı arasında eşit olarak pay ediliyordu. Yarıcı kendi payından, çeltik tarlalarının içinde yer aldığı tımarın sahibine yani "sahib-i arz"a öşür ödüyordu. Üçüncü bir çeltik üretimi düzeninde ise tohumu tımar sahibi sağlıyor ve tımar sahibinin tohum payı ayrıldıktan sonra kalan ürün çeltikçilerle onun arasında bölüşülüyordu. Bu durumda çeltikçiler kendi paylarından öşür ödemiyorlardı.[59]

Niksar bölgesi için tahrirlerde kaydedilen çeltik gelirlerinin büyük kısmının öşür tahminleri olma ihtimali düşüktür. Bu kayıtların tohum değeri çıkarıldıktan sonra çeltiğin mirîye kalan kısmının parasal eşdeğerini yansıttığı söylenebilir. Bu tahminden ve sağlanan tohumun genellikle miktar olarak belirtilmesinden yola çıkarak toplam ürünün ölçü birimi olarak verildiği durumlarda öşrün toplam mahsul içindeki payını saptamaya çalıştım. Ne var ki, ölçü birimi başına resmî değerlerin bir örnekten diğerine değişmiş olabileceğinden[60] öşrü kesin bir biçimde saptamak mümkün olmadı. Bu nedenle çeltik üretiminin büyük bir kısmının toplam tarım üretimi içindeki payını göstermeye veya bu üretimi toplam tarım üretimi için yaptığın tahminlere katmaya çalışmadım. Bunun yerine çeltik mahsulü için gereken uyarlamaları yaptıktan sonra zaman içinde bu mahsulde ortaya çıkan mutlak değişimleri göstermekle yetindim.

Öte yandan bazı köylü tarlalarında da çeltik ekilmesine karşın on kileden az tohum eken köylülere çeltikçi statüsü verilmiyordu.[61] Tahrirlerde en azından Niksar bölgesi için koylu

---

59 Bu tür örgütlenme tarzının bir betimlemesi için bkz. Barkan. *Kanunlar*. s. 200-205, 54, 17.

60 Niksar'da bir örnekte 1 mud=1.000 akçe iken (*TT*, sayı 54, s. 103, 104) diğerlerinde 1 mud=725 akçe olarak gösteriliyor (*TT*, sayı 54, s. 101). Doğu Anadolu'da Malatya ve Gence'de değişen ölçümler konusunda bkz. Barkan, *Kanunlar*, s. 111, 196. Çeltik ölçüm birimi başına resmî değerin verildiği örnekler için yapılan tahminler, mirî payının, tohum payı çıktıktan sonra mahsulün % 60'ına kadar ulaştığı gösteriyor. Çeltik mahsulünü ölçmekte kullanılan birim Amasya mud'u idi.

61 Kuzey Anadolu'da, Bolu'da köylü çeltik üretimine ilişkin düzenlemeler için bkz. Barkan, *Kanunlar*, s. 31. Kanun hükmüne göre, eğer bir köylü 10-15 kile

tablalarında üretilen çeltik için öşür tahminleri kaydedilmiş olduğundan, çeltik üretiminin bu bölümü de çalışmada toplam tarım üretimi tahminlerine katıldı. Dolayısıyla tablolarda sunulan pirincin toplam tarım üretimi içindeki oranı sadece köylülerce yapılan çeltik üretimini de kapsıyor.

II.4. Öşür oranları ve vergilendirme sistemi

Farklı ürünlerden alınan mahsul ve ürünlerin toplam tarım üretimindeki payları üzerine yapılan tahminlerin güvenilirliği, büyük ölçüde ürünlerden hangi oranda vergi alındığına dair bilgimize bağlıdır. Toprak tasarrufunda malikâne-divanî sisteminin yürürlükte olduğu Rum vilayetinde, vergilendirme oranı genellikle 1/5'ti ve salarîye (yani vergi değerini biçen kişinin payı) alınmamaktaydı.[62] Diğer yandan 1/5, kuramsal olarak malikâne sahipleri ve divanî hisseleri arasında eşit olarak bölünen tahıl ve diğer ürünlerden alınan çifte öşür anlamına geliyordu. Aynı şekilde, arı kovanlarından alınan vergiler ve değirmen gelirleri bu iki hak sahibi grup arasında eşit olarak pay ediliyordu. Bireysel vergiler ve koyun vergisi de dahil olmak üzere diğer vergi gelirleri ise divanî sahibine aitti.[63] Rum vilayeti tahrir defterlerin-

çeltik ekerse çeltikçi veya yarıcı olarak kaydedilecek, ama bu miktardan az ektiğinde bu sınıflandırmaya giremeyecekti.

62 Barkan, "Malikâne-Divanî", s. 119-185. Bu sistemin yürürlükte olduğu Doğu Anadolu'nun bazı bölgelerindeki vergi oranları konusunda bkz. Barkan, *Kanunlar*, s. 63-128 (Erzurum), 73-74 (Kemah-Bayburt), 182 (Malatya); *KK*, no. 101, s. 2b-3a (Maraş). Bu kayıtlar adı geçen bölgelerdeki nüfusun, Osmanlı öncesi vergi oranlarını ağır bulduğuna ve beşte birlik vergi oranının benimsendiği Rum vilayeti kanununa (*KK*, sayı 14, s. 2a-7b) göre vergilendirilmeyi istediğine işaret ediyor. Diğer yandan, bu uygulamanın Rum vilayetinin farklı bölgelerinde farklı biçimler aldığı görülüyor. Erzurum ve Maraş'ın bazı bölgelerinde öşür (1/10) ve salariyeden (1/40) oluşan, 1/8'lik bir oran kabul edilmişti. Ancak kanun hükümleri, vergi oranı 1/5 olduğu zaman salariye alınmayacağını vurguluyorlar.

63 Divanî hissesi çift vergilerini; toprak kiralarını (resm-i dönüm veya zemin); köylüden tasarruf hakkı karşılığı alman tapu resimlerini; Hıristiyanlardan alınan cizye ve ispençe gibi vergileri; gelin vergisini (resm-i arus); koyun vergisini, suçlulardan alınan cezaların (niyabet); otlak, kışlak, yaylak, çayırlardan alınan vergileri; ve bad-ı havayı içermekteydi. Bernard Lewis, bad-ı havayı şöyle betimliyor: "Ceza, gasp, haciz, kayıt harçları, kayıp mülk ve önceden tahmin edilemeyen kaynaklardan oluşan sürekli olmayan gelirler." ("Nazareth in the

de, genellikle her yerleşim birimi için malikâne ve divanî hisselerinin sahiplerinin kimler oldukları kaydediliyordu. Yalnız divanî hissesini oluşturan vergiler ayrı ayrı belirtilirken malikâne hisselerine düşen gelirler ya defter hesaplarının tamamen dışında tutuluyor ya da ayrı yerleşimler için birer toplam olarak veriliyordu.[64] Sadece 1520-1530 arasında yapılan tahrirlerde malikâne gelirlerinin görece tutarlı bir şekilde kaydedilmiş oldukları söylenebilir.[65] Örneğin 1528 tarihli tahrirde zaman zaman toplam malikâne gelirlerini oluşturan farklı ürünlerden alınan vergilerin tek tek kaydedildiği görülüyor.[66] Ayrıca tahıl ve diğer ürünlerden alınan çifte öşrün iki hissesinin sahipleri arasında eşit olarak paylaşılması gerekirken, Yıldız nahiyesi için yaptığım hesaplamalar, bu nahiyede örneğe dahil edilen yerleşim birimlerinin çoğu için malikâne hisselerinin belirtilmesine rağmen gelirlerin sadece % 40'ının malikâne sahiplerine, % 60'ının ise divanî hissesi sahiplerine gittiğini gösteriyor. Dolayısıyla, malikâne gelirleri konusunda tahrir verilerinin dağınıklığını ve bu gelirlerin, tahrir görevlilerinin divanî vergileri olarak kaydettikleri miktara eşit olduğu varsayımının yanıltıcılığını göz önünde bulundurarak, malikâne hisselerine düşen gelirleri hesaplamanın dışında bıraktım. Bu nedenle, bu çalışmanın içerdiği tahıl ve diğer ürünlere ilişkin vergi tahminleri, divanî vergisi olarak kaydedilen rakamlara dayanıyor. Sonuçta, bu bağlamda onda bir oranında vergi, yani tek öşür alındığını varsaymak mümkün.

Sixteenth Century according to the Ottoman Tapu Registers", *Arabic and Islamic Studies in Honour of H.A.R. Gibb*, (der.) G. Makdisi (Leiden: J. Brill, 1965).

64 Malikâne gelirlerinin divanî hissesi sahibine tahsis edildiği durumlarda bile tahrir görevlileri genellikle malikâne gelirini ayrı ve bir toplam meblağ olarak kaydediyorlardı. Örneğin, Kafirni nahiyesi Ekseri köyünde malikâne gelirlerinin yarısı divanî hissesi sahibine, diğer yarısı ise Mehmet Bey'in oğlu Mustafa Çelebi'nin mülküne tahsis edilmişti. Defterlerde divanî hissesine düşen diğer vergiler ayrı ayrı kaydedilirken yine bu hisseye düşen malikâne gelirleri, "nısf-ı malikâne=300 akçe" şeklinde bir toplam olarak veriliyor (*KK*. No. 14, s. 255b). Ayrıca bkz. *KK*, no. 14, s. 22b; *TT* sayı 444, s. 319. İlgili kanun hükümleri için bkz. Barkan, *Kanunlar*, s. 73-74.

65 Örneğin bkz. *TT*, no. 79, s. 61-92, 118-28. Barkan, Amasya, Çorumlu livalarında ve Tokat kazasında malikâne ve divanî hisselerine düşen miktarları tespit etmiştir.

66 Örneğin, *TT*, no. 54, s. 135.

Bu noktada, bu araştırmada kullanılan yöntemin de birçok istisna ve belirsizliği içerdiğini işaret etmek gerek. Belli bir yerleşim biriminden elde edilen verginin toplam bir meblağ olarak yazıldığı ve ne malikâne ne de divanî sahiplerinin belirtildiği[67] durumlarda, söz konusu meblağın sadece divanî sahiplerinin topladıkları vergileri mi, yoksa hem divanî hem de malikâne gelirlerini mi temsil ettiğini bilemiyoruz. Eğer divanî sahibi her iki hissenin de gelirini alıyorsa, bu bölgede öşür oranının 1/5 oranında olması gerekiyor. İnceleme kapsamına giren bölgelerde bu tür yerleşimler, genellikle köylere bağlanmış ya da köylüler veya aşiretler tarafından işlenen mezralar ve çiftlikler görünümünde. Bu toprakların öşür gelirlerinin, bağlı oldukları köylerin gelirleri üzerinde hak sahibi olan malikâne ve divanî sahipleri arasında pay edildiği ve tahrirlerdeki rakamların sadece divanî payını yansıttığı düşünülebilirdi. Ancak 1576 tarihli tahrirde Karahisar-ı Demirli nahiyesine ilişkin bir kayıt, bu varsayımın geçerliliği konusunda şüpheler doğurur. Bu kayda göre, kışlık meralarında çiftçilik yapan aşiret nüfusu, ürettiklerinin 1/5'ini sipahiye vermek durumundaydı, yani çifte öşür ödüyorlardı.[68] Ama bu kuralın, Karahisar-ı Demirli bölgesindeki yerleşimlerin yarısını oluşturan ve çoğunlukla aşiret birimlerince işlenen bütün mezralara uygulanıp uygulanmadığını bilmiyoruz. Birçok yerleşim birimi için hasıl-ı divanî veya iki baştan kayıtlarının yer alması, bunun genel bir uygulama olmadığını gösterir. Dolayısıyla bu çalışmada, tahrir görevlilerinin standart uygulama dışındaki durumları belirtmekte gösterdikleri titizliğe güvenerek, Rum vilayeti tahrirlerinde toplam olarak kaydedilmiş vergilerin tek bir öşrü temsil ettiklerini varsaydım. Bu varsayım, hasılın hem divanî olarak ifade edildiği hem de hasılın sadece hasıl olarak hiç bir tanımlama yapılmadan kaydedildiği durumlar için de geçerli.[69] Diğer taraftan "hasıl" terimini "iki

67 Örneğin; "Mezra-ı Kara Sinan tabi-i mezbûr (Karahisar-ı Demirli) İnallu Cemaati ziraat ederler Hasıl 150". *KK*, no. 38, s. 251b.

68 *KK*, no. 38, s. 252b.

69 Hasıl ibaresine *TT*, no. 287/1554 defterinde çok az rastlanmaktadır. Bu özelliğin dışında bu defter *TT*, no. 79 (1520) ve *KK*, no. 14 (1574) defterlerinden üslup olarak büyük bir farklılık göstermez. Hasıl ibaresinin oldukça yaygın

baştan" kaydının izlediği durumlarda beşte birlik bir öşür oranı uygulandığını varsaydım. ("İki baştan", gelirin bölündüğü malikâne-divanî sistemini tanımlayan bir terimdir. Hasıl iki baştan olarak belirtildiğinde, kaydedilen "gelir" hem malikâne hem de divanî paylarını içeriyor, çifte öşür ifade ediyordu.)[70]

İkinci olarak, Rum vilayeti tahrirlerinde bazı köylerdeki mezralar için farklı ürünlerden alınan vergiler tek tek kaydedilirken malikâne ve divanî gelirleri sahipleri arasında bir ayrım yapılmıyor. Böyle durumlarda, tahrir ya sadece yerleşimin ismini veriyor ya da yerleşim adını "iki baştan" terimi izliyor. Bu yerleşimler için kaydedilen vergilerin divanî gelirlerini ve dolayısıyla tek bir öşrü ifade ettiğini varsaydım. Bu oldukça gelişkin vergi kaydetme sisteminde, "iki baştan" teriminin önemli bir özgül konuma sahip olduğu anlaşılıyor. "İki baştan" kaydı yerleşim adından sonra geliyorsa bu, kaydedilen gelirin çifte öşür ifade ettiği anlamına gelmiyor, çünkü bu örneklerde, malikâne gelirleri de çoğu kez ayrı toplamlar olarak kaydediliyordu.[71] Özetlemek gerekirse, sadece "hasıl-ı iki baştan" ibaresi ile karşılaşıldığında çifte öşür alındığını, diğer durumlarda ise tek öşür alındığını varsaydım.

Üçüncü belirsizlik kaynağı, malikâne gelirlerinin bir kısmının divanî sahibine tahsis edildiği örneklerle ilgilidir. Malikâne payının bu kısmı genellikle ayrı ve toplam olarak kaydedilmişse de bu toplamların divanî gelirlerinde de içerildiği birkaç istisnaya rastlanmakta.[72] Böyle durumlarda, divanî sahibinin al-

---

bir şekilde kullanıldığı 1520 ve 1574 tarihli defterlerde ise zaman zaman "hasıl ma'rûsûm" (hasıl ve kişisel vergiler) ibaresine rastlanır. Bu kişisel vergilerin divanî hissesine ait olduğu düşünüldüğünde, bu şekilde kaydedilen örüş gelirlerinin de divanî hissesine ait olduğu varsayılabilir.

70 "İki baştan" tanımı için bkz. Barkan "Malikâne-Divanî" s. 121-2. Yukarıdaki açıklama büyük ölçüde değirmen (asiyab) vergileri verilerine dayanır. Örneğin, Karahisar-ı Demirli nahiyesinde belirli bir zaman için çalışan değirmen taşlarından alınan vergi, resm-i iki baştan olarak tanımlanıyor. Bu miktar ise malikâne ve divanî hisseleri ayrı ayrı kaydedildiğinde bu iki hissenin toplamına eşittir. *TT*, no. 444, s. 306-333.

71 Örneğin bkz. *TT*, no. 10. 10, s. 41, 120, 126; *TT*, no. 281, s. 189-90; *KK*, no. 12, s. 56a-b; *TT*, no. 54, s. 69-70.

72 Bu tür malikâne gelirlerinin ayrı kayıtları için bu bölümde bkz. 64 numaralı dipnot. Bu durumlarda "hasıl ma'nısf-ı malikâne ve divanî" ibaresine rastlanı-

dığı malikâne gelirleri payına bağlı olarak, 1/10 ile 1/5 arasında bir vergileme oranının uygulandığını varsaydım.

Son olarak, arı kovanı ve değirmen gelirlerinin ne kadarlık kısmının tahrirlerde kaydedildiğini saptamak gerekiyordu. Öşür gelirleri konusunda yukarıda oluşturmaya çalıştığım kıstaslar ışığında çifte öşür kaydedilen yerleşimler dışındaki tüm durumlarda tahrirlerde kaydedilmiş olan arı kovanı vergilerinin sadece divanî sahibinin hisselerinin içinde yer aldığını varsaydım. Dolayısıyla, belli bir bölgedeki arı kovanlarının toplam sayısını hesaplarken, arı kovanlarından alınan toplam gelire ulaşabilmek için önce divanî gelirlerini ifade eden rakamları iki ile çarptım. Daha sonra sonucu kovanlardan elde edilen tüm vergileri temsil eden rakamların toplamına ekledim ve toplam kovan sayısını bulabilmek için çıkanı ikiye böldüm.

Değirmen vergileri, değirmen taşı sayısına ve değirmenin yıl boyunca mı yoksa mevsimlik mi çalışabildiğine göre ödeniyordu. III. Murat döneminde (1574-1596) yapılan tahrirlerde malikâne ve divanî hisselerinin gelirleri ayrı ayrı kaydedilirken, I. Süleyman dönemine ait (1520-1566) tahrirlerde, genellikle farklılaştırılmamış tek bir yekûn olarak kayda geçiyordu. Bu yekûnları genellikle "resm-i iki baştan" teriminin izlemesinden yola çıkılarak kaydedilen gelirin, birleştirilmiş olarak hem malikâne ve hem de divanî hisselerini ifade ettiği varsayılabilir.

Sadece divanî sahiplerine ait olan koyun vergileriyle ilgili ciddi bir sorun ortaya çıkmadı. Tahrirlerde köydeki koyun sürüsünden toplanan tüm verginin kaydedildiği ve hesaplamaların belli bir vergi oranı temelinde yapıldığı kabul edildi.

II.5. Tahrir defterleri: Ticarî ve sınaî vergiler

Tahrir defterlerinde, tarımdan alınan vergilerin kayıtlarının yanı sıra, ticarî faaliyetlerden ve sınaî üretimden alınan vergilerin kayıtları da bulunur. Bu ikinci tür vergiler genellikle kentlerden alınıyordu. Ancak kırsal bölgelerde de pazar ve boyahane vergileri kayıtlarına rastlanmaktadır. Diğer taraftan, kent halkı-

yor. Örneğin, *KK*, no. 14, s. 241a, 210b, 211b, 216a.

mn da tarımsal vergi yükümlülükleri olduğunu görüyoruz. Bu da büyük ölçüde Fernand Braudel'in sanayi öncesi toplumlarda tarımsal faaliyetlerin kent ekonomisinin önemli bir boyutunu oluşturduğu savını destekler.[73] Bu çalışmada tahrir defterlerinde kentler için saptanan tarımsal, ticarî ve sınaî vergi miktarlarını Tablo IV.19'da görmek mümkün. Kırsal bölgeler için kaydedilen ticarî ve sınaî vergi miktarları için ise Tablo IV.18'e bakılabilir.

Tahrir defterlerinde kentler için ticarî ve sınaî faaliyetlerden alman vergiler olarak sınıflandırabileceğimiz yaklaşık 25 kalem vergi görülüyor. Bu çokluğun nedeni genel sınıflandırmalar kapsamına giren tarım vergilerinin aksine, ticarî ve sınaî vergilerin özgün faaliyetlere yönelik olmalarıdır. Ayrıca özellikle şehir ve kasabalardaki ticarî ve sınaî faaliyetlerden alınan vergilerin bir toplam meblağ olarak kaydedilme eğilimi, kırsal vergilerde olduğundan daha yaygındır. Dahası, söz konusu toplam meblağları oluşturan farklı vergi kalemleri bir kentten diğerine değişmektedir. Bu nedenle, Tablo IV.19'da toplam meblağ olarak kaydedilmiş vergi rakamlarının yanlarına bir (+) işareti koydum ve bu meblağların içerdikleri vergi kalemlerini de oklarla göstermeye çalıştım.

Ticarî faaliyetlerden alman vergilerin en önemlisi pazar vergisi veya "bac pazar"dı. Çok sayıda şehir ve kasabanın bulunduğu Rum vilayetinde kırsal bölgeler için bac pazar kayıtlarına çok sık rastlanmaz.[74] İncelenen bölgede sadece Karahisar-ı Demirli nahiyesinde, bu nahiyenin merkezi olan köy için bu tür bir kayıt var. Tokat ve Çorum gibi büyük şehirlerde pazar-ı gaile (tahıl pazarı), pazar-ı keyl (pamuk pazarı), pazar-ı esb (hayvan pazarı) gibi her biri ayrı ayrı vergilendirilen, uzmanlaşmış

73 Fernand Braudel, *Capitalism and Material Life 1400-1800* (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1973), s. 376-78. Bu hipotezin 16. yüzyılda Anadolu kentleri çerçevesinde bir uygulaması için bkz. S. Faroqhi, "Taxation and Urban Activities, in sixteenth Century Anatolia", *Journal of Turkish Studies* (bundan sonra Faroqhi "Taxation").

74 Orta Anadolu'da, Karaman bölgesinde köy pazarları pazar vergilerinden (bac pazar) muaftırlar. Barkan, *Kanunlar*, s. 46. Rum vilayetindeki bölgeler için bu tür kayıtlara rastlanmaz.

pazarlar vardı. Ayrıca şehirlerde ticarî faaliyetleri denetlemekle görevli muhtesibler de hizmetlerine karşılık esnaf ve zanaatkarlardan ihtisab vergisi alıyorlardı.[75] Genellikle ticarî bir vergi olan ihtisabın, zanaat erbabının vergi yükümlülükleri arasında olmasının nedeni ise zanaatkarların ürettikleri malları kendi dükkânlarında pazarlamalarıydı. Tahrir defterlerinde oldukça sık rastlanan diğer bir olgu da ihtisab ve ihzâriye vergilerinin bir toplam olarak kaydedilmeleridir. İhzâriye, ticarî anlaşmazlıklar söz konusu olduğunda suçluyu mahkemeye getirme vs. masrafları karşılığı alman bir vergiydi.[76]

Sınaî faaliyetlerden alman vergiler arasında tahrir defterleri boyahane, bozahane, meyhane (şarap imalathanesi), şemhane (mum imalathanesi) gibi imalathanelerden alınan vergileri ve dokumacılık faaliyetlerinden alınan damga vergisini kapsar.

Bu vergiler iltizam usulüyle toplanıyorlardı. Örneğin, bir imalathanenin tahmini yıllık geliri merkezî hükümet tarafından açık artırmaya çıkarılmakta ve en yüksek meblağı veren kişiye üç yıllık bir süre için bu gelirleri toplama hakkı verilmekteydi. Mültezim denilen bu kişi, merkezî hükümete her yıl önceden belirlenmiş bir miktar nakdî ödeme yapmak zorundaydı. Bu miktarın üzerinde elde edilen gelir ise mültezimin kârını oluşturuyordu. Tahrir defterlerinde bulunan mukataa kayıtları mültezimlerin devlete yaptıkları yıllık ödemeleri temsil ederler.[77] Bu nedenle tahrir defteri verilerinden çıkarak mültezimlerin önemli yatırımlar yaparak elde ettikleri mukataalardan devlete yaptıkları ödemelerin ötesinde sağladıkları gelirleri saptamak mümkün değildir. Öte yandan devlete yapılan yıllık ödemeler, ticarî faaliyetin veya sınaî üretimin bir yüzdesini temsil etmekten uzaktırlar. Bu nedenle de defterlerdeki mukataa kayıtlarına dayanarak ticarî faaliyetin ve sınaî üretiminin hacmi hakkında pek bir şey söylenemez. Bu kayıtlar yalnızca

75 Muhtesip'in işlevleri için bkz. *Encyclopedia of Islam*, "İhtisab".

76 Faroqhi, "Taxation".

77 Mukataa sistemi için bkz. Fekete, *Siyaqatschrift* 1: 85-6, İnalcık, *Arvanid*, s. XXXV; Lajos Fekete, "Türk Vergi Tahrirleri", *Belleten II* (1947): 299-328, Kaldy-Nagy, "Administration", s. 182.

herhangi bir faaliyetin diğerlerine kıyaslandığında görece önemi hakkında bir fikir verebilir. Örneğin, büyükçe bir boyahanenin mukataasını elinde tutan mültezimin devlete yaptığı yıllık ödeme küçük bir boyahanenin mülteziminin yaptığı ödemeden daha fazladır. Ayrıca sınaî üretiminde ve ticarî faaliyetlerdeki değişim eğilimlerine ışık tutma açısından da mukataa kayıtları hayli yetersiz kalmaktadır. Devletin mukataalardan elde ettiği gelirlerin her üç yılda bir değişmesi beklenirken, 16. yüzyıl boyunca düzenlenen defterlerin bu değişimi yeterince yansıtmadığı görülüyor. Başka bir deyişle, bir defterden diğer deftere önemli farklar göstermeyen mukataa kayıtlarının ticarî ve sınaî faaliyetlerden devletin elde ettiği veya elde etmeyi umduğu gelirlere tekabül ettiğini söylemek pek mümkün değildir.

Burada mukataa kayıtlarından sınırlı bir şekilde, sadece mevcut ticarî faaliyetleri ve sanayi kuruluşlarını saptayabilmek için yararlandım. Sınaî üretiminde ve ticaret hacmindeki değişimler konusunda bu kayıtlardan önemli sonuçlar çıkarmaya çalışmadım. Yine de tabloları düzenlerken para değeri olarak verilen mukataa gelirleri için zaman içinde para değerindeki değişimleri dikkate alarak ayarlamalar yaptım. Bunu yaparken, resmî para değerinde 1520-1575 dönemi için % 22'lik bir artış varsaydım. Bu oran, farklı tahılların para değerindeki artış oranlarının bir ortalamasını da temsil etmektedir.

Ek II.1. Tablolar

TABLO II.1.
1520-30 ve 1574-76 Dönemlerinde İncelenen Her Nahiye İçin Seçilmiş Yerleşim Birimlerinin Türü ve Sayısı

Nahiye adı	*1520-30 ve 1574-76 dönemleri için tespit edilen yerleşim birimi sayısı*	*Örnekleme katılmayan köy sayısı*		*Örnekleme katılan mezra sayısı*		*Örnekleme katılmayan mezra sayısı*		*Köy haline gelen mezra sayısı*	*Mezraların toplam yerleşim birimlerine oranı (%)*	
		1520-30	*1574-76*	*1520-30*	*1574-76*	*1520-30*	*1574-76*		*1520-30*	*1574-76*
Cincife	10	–	1	3	3	–	–	–	30.0	30.0
Venk	32	1	–	4	3	–	2	1	12.5	9.0
Kafirni	78	2	3	9	9	3	–	–	12.0	12.0
Yıldız	20	–	1	2	2	–	3	–	10.0	10.0
Çorumlu	80	3	9	18	18	1	1	–	20.0	20.0
Karahisar-ı Demirli	76	2	6	44	35	13	51	9	58.5	46.5
Katar	40	1	2	5	2	4	6	3	12.5	5.0
Niksar	105	–	11	30	28	–	4	2	28.5	26.6
Karakuş	22	6	10	–	–	–	3	–	–	–
Felis	28	2	5	4	4	3	5	–	13.0	13.0

TABLO II.2.
1520-30 Tahrir Defteri Kayıtlarında Rum Vilayetinde Kırsal Nüfusun Vergi Mükellefiyetlerine ve Toplumsal-Dini Konumlarına Göre Sınıflandırılması

Nahiye adı	*Çift*	*Nimçift*	*Bennak*	*Caba*	*Mücerred*	*Müzevvec*	*Askeri sınıf üyeleri*	*Dini görevliler*[c]	*Sağlık sınıflandırması*	*Mevkuf*	*Müsellem*	*Hıristiyan*	*Diğer*
Cincife	17	108	82	151	108	–	–	-	1	(5)	–	(28)	17
Venk	38	180	93	188	194	–	–	1	–	(51)	–	(17)	12
Kafirni	34	386	153	321	351	–	41[a]	6	1	(35)	(71)	(215)	69
Yıldız	35	255	21	133	119	–	16[b]	6	1	(152)	–	(29)	13
Çorumlu	76	623	113	464	573	–	–	10	5	(86)	–	–	72
Karahisar-ı Demirli	33	397	138	467	515	–	5	39	5	(108)	–	–	56
Katar	145	253	38	446	350	–	6	10	1	(57)	–	–	2
Niksar	51	821	269	564	430	–	8 (13)	10 (29)	7	(98)	(59)	(128)	22
Karakuş	10	154	94	210	148	–	3 (4)	–	6	–	(55)	–	13
Felis	28	142	72	222	178	–	11	6	3	(19)	(83)	–	27

Not: Parantez içinde verilen sayılar, vergi sınıflandırılması verilen toplama dahil edilmiştir. Tabloda verilen tüm sayılar tahrir defterinde vergi mükellefi olarak kaydedilmiş kişileri temsil etmektedir.

a. Bu sayı tımarlı sipahileri veya onların çocuklarını içermektedir.

b. Bu sayı 6 tımarlı sipahiyi ve 10 kale muhafızını içermektedir.

c. Bu sınıflandırmada yer alan kişilerin yaklaşık yarısı zaviyadârlar ve onların ahfadından oluşmaktadır. Bunlardan 4'ü Kafirni'de, 5'i Yıldız'da, 4'ü Çorum'da, 14'ü Karahisar-ı Demirli'de, 25'i Niksar'da (bunların 22'si resm-i çift mükellefi olarak kaydolunmuştur), 6'sı Felis'te bulunmaktadır.

TABLO II.3.
1554 Tahrir Defteri Kayıtlarında Tokat Civarında Kırsal Nüfusun Vergi Mükellefiyetlerine ve Toplumsal-Dini Konumlarına Göre Sınıflandırılması

Nahiye adı	*Çift*	*Nimçift*	*Bennak*	*Caba*	*Mücerred*	*Müzevvec*	*Askeri sınıf üyeleri*	*Dinî görevliler*	*Sağlık sınıflandırması*	*Mevkuf*	*Müsellem*	*Hıristiyan*	*Diğer*
Cincife	13	70	74	370	243	–	–	–	–	(2)	–	(52)	10
Venk	36	130	88	522	495	–	–	–	–	(19)	–	(21)	6
Kafirni	32	292	102	896	764	–	3	4	–	(3)	(106)	(240)	33
Yıldız	16	166	23	396	292	–	39[a]	14[b]	–	(65)	–	(44)	–

a. Bu toplamın 29'u kale muhafızlarıdır. Bunlar çift vergilerinden muaf değillerdi ve vergi mükellefleri sayımlarına da dahil ediliyorlardı.
b. Bu toplam 12 zaviyedâr içermektedir. Kafirni'de kaydedilen 4 dinî görevliden ikisi zaviyedârdı.

TABLO II.4.
1574-76 Tahrir Defteri Kayıtlarında Rum Vilayetinde Kırsal Nüfusun Vergi Mükellefiyetlerine ve Toplumsal-Dinî Konumlarına Göre Sınıflandırılması

Nahiye adı	*Çift*	*Nimçift*	*Bennak*	*Caba*	*Mücerred*	*Müzevvec*	*Askeri sınıf üyeleri*	*Dinî görevliler*	*Sağlık sınıflandırması*	*Mevkuf*	*Müsellem*	*Hıristiyan*	*Diğer*
Cincife	3	60	109	228	461	247	–	1	–	(2)	–	(349)	9
Venk	36	146	118	464	918	205	3	1	–	(17)	–	(406)	7
Kafirni	18	299	159	957	1.533	316	11	2	–	(4)	(142)	(485)	9
Yıldız	18	209	52	360	550	24	70[a]	12	1	(63)	–	(42)	–
Çorumlu	44	461	144	1.323	1.474	–	–	16[c]	1	(21)	–	–	25
Karahisar-ı Demirli	24	337	362	952	1.642	–	15	53	1	(84)	–	–	8
Katar	131	235	44	910	1.077	–	7	22	1	(19)	–	–	3
Niksar	35	613	285	1.998	3.288	–	15	23 (42)	2	(120)	(215)	256	28
Karakuş	7	128	111	624	733	–	–	5	1	(29)	(145)	219	10
Felis	16	103	43	442	732	–	5	16	1	(30)	(154)	–	4

a. Bu sınıflandırmada yer alan kişilerin çoğunu zaviyedârlar oluşturmaktadır. Yıldız'da 12, Çorumlu'da 6, Karahisar-ı Demirli'de 49, Katar'da 8, Karakuş'ta 4, Felis'te 16 zaviyedâr bulunmaktadır.
b. Bu toplam 44 kale muhafızı ve 26 sipahi veya sipahi kökenli kişi içermektedir.
c. Çorumlu şehri sayımlarında bulunan 31 imam ve vaiz bu toplama katılmamıştır.

Ek II.2.
Nahiye ve kasabalarla ilgili tahrir defterleri listesi

Tekrarlardan kaçınmak ve dipnot ve tabloların fazla yer işgal etmesini önlemek üzere, bu çalışmada yararlanılan tahrirlerin derleme tarihleri aşağıdaki listede verilmiştir. Bu liste ayrıca araştırma konusu her nahiye ve kasaba için sayfa numaralarını da kapsamaktadır.

Kısaltmalar:
KK Tapu ve Kadastro Müdürlüğü Arşivi (Ankara), *Kuyud-u Kadime Defterleri*
MM Başvekalet Arşivi (İstanbul), *Maliyeden Müdevver Defterleri*
TT Başvekalet Arşivi (İstanbul), *Tapu Tahrir Defterleri*

Tahrir numarası	*Derleme tarihi (hicri-miladi)*	*Nahiye veya kasabanın adı*	*Sayfa numaraları*
TT, no.2	859/1455	Cincife	165-176
		Venk	133-164
		Yıldız	165-187
		Tokat (şehir)	3-64
TT, no. 19	890/1485	Cincife	27-33
		Venk	35-48
		Yıldız	559-569
		Tokat (şehir)	3-26
TT, no. 79	926/1520	Cincife	28-34
		Venk	35-49
		Yıldız	117-128
		Kafirni	61-92
		Tokat (şehir)	1-27
TT no. 287	961/1554	Cincife	85-95
		Venk	96-115
		Yıldız	183-207
		Kafirni	140-183
		Tokat (şehir)	1-18
KK, no. 14	982/1574	Cincife	165b-171b
		Venk	171a-183b
		Yıldız	225b-246b
		Kafirni	203a-217b
		Tokat (şehir)	1-27b
NM, no. 354	860/1456	Çorumlu	132-157
		Çorum (kasaba)	122-131
		Karahisar-ı Demirli	204-231

Tahrir numarası	*Derleme tarihi (hicri-miladi)*	*Nahiye veya kasabanın adı*	*Sayfa numaraları*
TT, no. 444	I. Süleyman'ın ilk dönemleri yaklaşık 1520-1530	Çorumlu	7-67
		Çorum (kasaba)	1-6
		Karahisar-ı Demirli	307-333
		Katar	203-227
TT, no. 387	929/1523	Çorum (kasaba)	389-401
KK, no. 38	984/1576	Çorumlu	20b-68a
		Çorum (kasaba)	7b-19b
		Karahisar-ı Demirli	228b-252a
		Katar	253-267b
TT, no. 54	935/1528	Niksar	101-104
		Niksar (kasaba)	96-101
		Karakuş	82-94
		Felis	66-81
KK, no. 12	982/1574	Karakuş	69a-84b
		Felis	54b-66a
KK, no. 10	982/1576	Niksar	29a-215b
		Niksar (kasaba)	7b-28a

BÖLÜM III

16. YÜZYILDA OSMANLI'DA VERGİLENDİRME VE TİCARÎ İLİŞKİLER

III.1. Vergilendirme veya artı ürüne el konulma süreçleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda vergilendirme (yani artı ürüne el konulma) süreci tımar sisteminin temsil ettiği kurumlar veya kurallar çerçevesinde gerçekleşiyordu. Ne var ki, Rum vilayetinin bu çalışmada incelenen bölgelerinde tımar sistemi ancak kısmen uygulanmıştır. Osmanlı öncesi dönemde Türk-Moğol hanedanlarının hüküm sürdüğü bölgelerde köylünün artı ürününe malikâne-divanî sistemi çerçevesinde el konulmuştur.[1] Bu uygulamaya göre toprağın mülkiyet hakkı (rakaba, yani toprağın kullanım hakları ve vergi gelirleri üzerindeki denetim hakkı) malikâne sahipleri olarak tanımlanan Osmanlı öncesi yönetici kesimlere bırakılmıştır. Topraktan sağlanan vergi gelirleri ise toprağı genellikle mülk ya da vakıf olarak ellerinde bulunduran mal sahipleri ile divanî hisselerini ellerinde tutan ve gelirler üzerindeki hakları merkezî yönetim tarafından belirlenen tımarlı sipahiler arasında bölüşülüyordu.

Ancak toprakta mülkiyetin Osmanlı öncesi yönetici kadrola-

1 Malikâne-divanî sisteminin ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Barkan, "Malikâne-Divanî". Ayrıca bu sistemin farklı kanun metinlerindeki tanımları için bkz. Barkan, *Kanunlar*, s. 73-4, 77, 115-6, 182, 299-300.

ra bırakılması, bu bölgedeki toprak ve vergi yönetimini, rakabe hakkının padişah veya onun temsil ettiği devlette bulunduğu Rumeli ile Anadolu'nun diğer yörelerindeki uygulamalardan farklı kılıyordu. Osmanlı öncesi dönemde geliştirilmiş olan malikâne-divanî sisteminin, Osmanlı merkezî yönetiminin yerel siyasî güçler ile uzlaşmasını sağlamış olabileceği söylenebilir. Osmanlı Devleti'ni uzlaşmaya zorlayan nedenleri ise eski Türk-Moğol topraklarının fetih koşullarında ve bu bölgedeki yönetici kadroların niteliklerinde aramak gerekir.

Kuzey ve Orta Anadolu bölgesi ilk kez I. Beyazıt (1389-1402) döneminde Osmanlı etki alanına girmişti. Bu dönemde, daha önceleri Selçuklu İmparatorluğu'nun çökmesinden sonra bölgeye egemen olan Türk beyleri, Osmanlı padişahına haraç vermeyi kabul etmişlerdi.[2] Ne var ki, 1402'de Timurlenk'in Ankara Savaşı'nda Osmanlı'yı yenilgiye uğratmasıyla bu beyler bir kez daha bağımsızlıklarına kavuştular.

Osmanlı, daha sonra 15. yüzyılın ortalarında Orta ve Kuzey Anadolu'da hâkimiyet kurabilmek için yerel yönetici kesimlere belirli ödünler vermek zorunda kaldı. Bu yönetici kesimler, Türk umerâ ; cami, medrese gibi dinî kurumların vakıflarını yöneten ulema ve zaviyelerin kurucusu ve yöneticisi konumundaki şeyh ailelerinden meydana geliyordu.[3] Anadolu'da büyük vakıf topraklarının gelirlerine el koyan ulema ve zaviyadârlar, Selçuklu döneminden bu yana çok nüfuzlu bir kesim olarak ortaya çıkmışlardı. Öte yandan umerânın mülk topraklarından elde ettikleri gelirleri dinî vakıflara devretme eğilimi nedeniyle[4] umerâ, ulema ve şeyh ailelerinin çıkarları iç içe geçmiş durumdaydı. Bölge elitlerinin birbirlerine bu denli kenetlenmiş olmaları ise Osmanlı tımar sisteminin burada tam anlamıyla uygulanamamasının başlıca nedeni olarak görülebilir.

Osmanlı merkezî yönetiminin 15. yüzyılın ikinci yarısında

2 Bkz. Bölüm IV, dipnot 12.

3 Konya ve Kırşehir'de şeyh aileleri üzerine monografik bir çalışma için bkz. Suraiya Faroqhi, "16-18. Yüzyıllarda Orta Anadolu'da Şeyh Aileleri", *Türk İktisat Tarihi Semineri*, (der.) Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu.

4 İncelenen nahiyelerdeki bu olgu için bkz. Ek II.2.

Orta ve Kuzey Anadolu'da egemenliğini kurmak ve vergi gelirlerinden önemli bir pay almak için gerçekten çetin bir mücadele verdiği görülüyor. 1520-1524 yılları arasındaki dönemde bu bölgede vergi gelirlerinin bölüşümüne ilişkin Tablo III.16 ve III.17'de sunulan veriler bu mücadelenin niteliği hakkında fikir vermektedir.[5] Bu verilere göre merkezî yönetim 16. yüzyılda malikâne sahiplerinin gelirlerini büyük ölçüde sınırlamayı başarmıştır. Bu dönemde, incelenen nahiyelerden elde edilen toplam öşrün yaklaşık 3/4'ü ya doğrudan Hazine'ye tahsis edilmekteydi ya da merkezî yönetim bu gelirlerin dağılımı üzerinde söz sahibi idi. Rakamlarla ifade edilecek olursa, merkezî yönetim, toplam divanî gelirlerin % 94'ünü ve toplam malikâne gelirlerinin % 22'sini denetliyordu. Aynı zamanda yerel kesimlerin, bilhassa umerânın eline geçen gelirlerde –özellikle divanî hisselerinde– 15. yüzyıla oranla bir azalma görülmekte. Osmanlı hâkimiyetinin kurulma aşamasında, merkezî yönetim divanî gelirlerinin önemli bir bölümünü Türk emirlerine ve onların ailelerine tımar olarak tahsis etmişti. Anlaşılan o ki umerâ kesimi, bir kez Osmanlı yönetiminin idarî ve yargı kurumları içine çekilip devlet görevlisi konumuna getirildikten sonra güç odağı olma niteliğini yitirmişti. Bu nedenle, 16. yüzyılda artık merkezî devletin kendini tımar gelirlerini umerâya vermek zorunda hissetmediği ve bu gelirleri muhtemelen bölge dışından veya içinden, sıradan görevlilere tahsis ettiği söylenebilir.[6] 15. yüzyıl defterlerinde nüfuzlu kişiler olan tımarlı sipahilerin adlarının kaydedilmiş olmaları ve bu tür kayıtlara 16. yüzyıl defterlerinde rastlanmaması böylesi bir eğilime işaret ediyor olabilir.

Ayrıca 1520-1524 döneminde tımarlı sipahilerin ellerinde bulunan malikâne ve divanî hisselerinde de bir artış görülüyor. Bu artışlar malikâne hisseleri için % 5.0'dan % 5.9'a, divanî hisseleri için % 46.2'den % 50.9'a yükselmişti. Bu dönem-

5 Tahrir defteri verilerine dayanarak farklı gelir sahiplerinin ellerine geçen gelir oranlarının nasıl hesaplandığı konusunda bkz. Ek II.2.

6 Osmanlı fetih yöntemleri için bkz. H. İnalcık, "Ottoman Methods Conquest", *Studia Islamica* 2 (1954): 103-29.

de padişah ve sancak beyi haslarına ayrılan hisselerde de belirli bir artış göze çarpmakta. Hatta 16. yüzyılın başında tımarlı sipahilerin elinde bulunan hisselerin bir kısmının da yüzyılın sonunda haslara tahsis edildiği anlaşılıyor. Böylece 1520'de toplam gelirin % 4.1'i padişah hassma tahsis edilmiş durumdayken 1524'de bu oranın % 11.6'ya çıktığı görülüyor.

Aynı zamanda, yüzyılın sonunda devlet hazinesi doğrudan denetlediği gelir kaynaklarında bir düşüş olduğu da gözlemlenmektedir. 1520 yılında Hazine, toplam divanî hisselerinin % 41.6'smı elinde tutarken, bu oranın 1576'da % 27.9'a düştüğü görülür. Hazine hisselerinin toplam malikâne hisseleri içindeki payında da bir düşüş söz konusu: Bu pay 1520'de % 17.9 iken 1524'de % 14.2'e gerilemiştir.

16. yüzyılın sonunda Hazine'nin denetlediği gelir kaynaklarının kamu vakıflarına, tımar ve padişah hassına tahsis edilmeleri yönünde bir eğilim olduğu görülüyor.[7] Bu verilerden yola çıkarak, söz konusu dönemde Orta ve Kuzey Anadolu'da Osmanlı yönetiminin ve kurumlarının artık yerleşmiş oldukları ve gelir kaynaklarının büyük ölçüde Osmanlı öncesi yerel yöneticilere değil de Osmanlı yöneticilerine tahsis edildiğini söylemek mümkündür.

İkinci olarak, gelir bölüşümü verileri 16. yüzyılda vakıfların ve bilhassa aile vakıflarının toplam gelir içerisindeki paylarında bir artış olduğuna işaret etmektedir. Malikâne-divanî sistemi çerçevesinde Osmanlı öncesi umerâ sınıfının mülk toprakları alınıp satılabiliyor ve mirasçılar arasında bölüşülebiliyor, bu nedenle de mülk sahipliklerinde kesintiler ve mülk topraklarında bölünmeler meydana geliyordu. Parçalanmayı, daha da önemlisi merkezî yönetimin topraklara el koymasını engelle-

7 Tablolarda "belirtilmemiş" sınıflandırılması altında yer alan ve defterlerde sahibi belirtilmeyen hisselerin gelirlerinin, doğrudan Hazine'ye tahsis edildiklerini varsaydım. Bu hisseler hem malikâne hem de divanî hisselerinden oluştuklarından bu ikilemi ifade etmek için tahrir defterlerinde "iki baştan" ibaresi kullanılıyor. 16. yüzyılın ikinci yarısında tahrirlerde "belirtilmemiş" hisselerin toplam hisseler içindeki payında bir düşüş görülmektedir. Sahibi "belirtilmemiş" hisselerin gelirleri büyük olasılıkla Hazine eminleri tarafından toplanıyordu. Eminler, aynî olarak toplanan gelirleri pazarda satıp elde ettikleri nakit geliri İstanbul'a göndermekle sorumluydular.

mek için mülk sahipleri mülk gelirlerini aile vakıflarına dönüştürmeyi seçiyorlardı. Ancak mülk hisseleri vakfa dönüştürüldüklerinde zaten ufak parçalara bölünmüş olduklarından, herhangi bir aile vakfının elinde büyük gelirlerin toplanmış olduğu söylenemez.[8] Bu da özellikle Osmanlı öncesi yönetici kadroların etkin olduğu bölgelerde, Osmanlı idaresinin kendisinden önceki kadroların malî güçlerini kırma konusunda başarılı olduğunu gösterir.

Öte yandan yeni yerleşimlerin ve göçer aşiret nüfusunun yoğun olduğu bölgelerde mülk topraklarında benzer bir parçalanma görülmediği gibi, buralardaki mülk topraklarının sıkça el değiştirdiklerine şahit olunmakta, toprak piyasasında belirgin bir canlılık da göze çarpmaktadır.[9] Bu eğilim ise merkezî yönetimin, yerleşik düzene geçmeyi kabul etmelerine karşılık göçerlere verdiği bir taviz olarak değerlendirilebilir.

Cami, medrese ve zaviyelerin denetiminde bulunan vakıf topraklarının en belirgin özelliğinin, bu topraklarda parçalanma ve el değiştirme eğilimlerinin hemen hiç görülmemesidir. Üstelik 16. yüzyıl boyunca cami ve medreselerin ellerinde bulundurdukları hem divanî hem de malikâne gelirlerinde önemli bir artış gözlenir. Bu artış kısmen Osmanlı öncesi yönetici sınıfın mülk gelirlerini kamu vakıflarına dönüştürmesinden kaynaklanıyordu. Ama asıl nedenin, bu dönemde merkezî devletin doğrudan denetlediği gelirlerin önemli bir bölümünün cami ve medrese vakıflarına aktarılması olduğunu da unutmamak gerekir.[10] Bu noktadan hareketle, merkezî yönetimin önceki dönemde kadı, vaiz, imam, müderris olarak eğitim ve yargı kurumlarını ellerinde tutan ulema ile uzlaşmayı amaçladığı sonucuna varılabilir. Eğitim ve yargı kurumları, Osmanlı öncesi Türk devletleri için siyasî güçlerini meşrulaştırma işlevi görüyorlardı. Osmanlı Devleti de yerel ulema ile uzlaşarak yerel

8 Karahisar-ı Demirli, Çorumlu, Venk nahiyelerinde mülk topraklarında görülen parçalanma eğilimi için bkz. Ek III.2.

9 Katar, Yıldız, Kafirni, Felis, Karakuş ve Niksar nahiyelerinde mülk topraklarında yoğunlaşma, mülk sahipliğinin sürekliliği ve bu toprakların piyasasında görülen canlılık için bkz. Ek III.2.

10 Bkz. bu bölümdeki 7 numaralı dipnot.

siyasî güçlerin meşruiyetini zedelemeyi amaçlamış olabilir. Büyük olasılıkla merkezî devlet bu bölgeye atadığı kadıları yerel ulema içinden seçiyor, böylece onları Osmanlı kanunlarının uygulayıcısı haline getiriyordu.

Bu çalışma çerçevesinde cevaplamayı amaçladığımız ana sorulardan birisi de Osmanlı merkezî yönetiminin gerek tımar sistemini yaygınlaştırarak gerekse yargı-eğitim kurumlarını etki alanı içine çekerek Orta ve Kuzey Anadolu'da egemen olmasının, bu bölge tarımında üretim düzenini ve üretim ilişkilerini nasıl etkilediği idi. Genel olarak, tımar ve yargı sisteminin yaygınlaşıp kadıların atanmaları ile merkezî yönetim, toprak sahipleri ile köylü üretici arasındaki ilişkilere doğrudan müdahale etme imkânı sağlamıştır. Aşağıda malikâne-divanî sisteminin uygulandığı bölgelerde bu müdahalenin aldığı biçimler üzerinde duracağım.

Öncelikle malikâne-divanî sistemi çerçevesinde toprağın kuru mülkiyeti (rakaba) malikâne sahibine bırakılıyordu. Daha önce de değindiğim gibi, bu uygulama imparatorluğun diğer bölgelerinde görülen uygulamalardan farklıydı. Diğer bölgelerde toprağın mülkiyeti –yani kullanım hakları ve vergi gelirleri üzerindeki denetim hakkı– merkezî devletin elindeydi. Örneğin, devlet mülkiyetindeki mirî toprakların gelirlerinin mülk veya vakıf olarak farklı kurum ve kişilere tahsis edilmelerine çok sık rastlanıyordu. Malikâne-divanî sisteminde ise mülk veya vakıf sınıflandırması ,mirî topraklarda olanın aksine sadece gelirler üzerindeki bir hakkı değil aynı zamanda toprağın mülkiyetini (yani rakabasını) de içeriyordu.[11] Diğer taraftan, toprağın mülkiyetini elinde tutan vakıf veya mülk sahipleri, topraklarından elde ettikleri "kira" geliriyle yetinmek durumundaydılar. Bu "kira"nın miktarı ve toplanma yöntemi ise Osmanlı kanunları tarafından belirleniyordu.

Toprağın "kira"sı tahıl ve diğer ürünlerin onda biri, arı kovanları ve değirmenlerden alınan verginin yarısı olarak saptanmıştı. Ayrıca malikler topraklarında üretim yapma hakkına sahip olmadıkları gibi, toprakta tasarruf hakkına sahip olan öz-

11 Barkan, "Malikâne-Divanî", s. 122-5.

gür köylüler tarafından gerçekleştirilen üretim sürecine de müdahale edemiyorlardı. Köylü üreticinin hakları ve yükümlülükleri de yine kanunlar çerçevesinde tanımlanıyordu. Köylünün kendisine ve tasarrufundaki topraklara ilişkin her türlü uygulama, toprak maliklerinin yetki alanının dışında kalıyordu ve bu uygulamalardan merkezî otoritenin kırsal bölgedeki temsilcisi olan tımarlı sipahiler ve de kadılar sorumluydu. Köylünün toprakları tımarlı sipahinin izni olmadan alınıp satılamıyordu. Tapu işlemlerinden sorumlu olan sipahi, topraklar boş kaldığında kime tahsis edileceğine karar verme hakkına sahipti. Merkezî devlet böylesi durumlar için tımarlı sipahilere divanî gelirlerini tahsis etmişti. Bu gelirler, tahıl ve diğer ürünlerinin ikinci bir onda biriyle değirmen ve arı kovanı vergilerinin diğer yarısını oluşturuyordu. Ayrıca resm-i çift, koyun ve evlilik vergileri, ceza vergileri ve tapu vergisi de tımarlı sipahiler tarafından toplanıyordu. Tımarlı sipahi, malikâne sahiplerinin topraklarını dolaysız olarak denetleyebiliyordu. Bu tür bir denetim, imparatorluğun diğer bölgelerinde mülk veya vakıf olarak tahsis edilmiş mirî topraklarında söz konusu değildi.

İkinci olarak, malikâne-divanî sistemi çerçevesinde ne malikâne sahipleri ne de tımarlı sipahiler yargı yetkisine sahip değillerdi. Mirî topraklarında olduğu gibi buralarda da yargı yetkisi merkezî devlet tarafından atanan kadıların elindeydi. Başka bir deyişle köylülerin hukukî meselelerine de kadı mahkemeleri bakıyordu.

Ayrıca mirî topraklarında görülen uygulamanın aksine, malikâne sahipleri topraklarını satabiliyor, vâkfa dönüştürebiliyor, varisleri arasında paylaştırabiliyorlardı. Bu tür işlemlerin kadıasker tarafından onaylanması zorunluluğu ise merkezî devletin, malikâne sahiplerinin ellerinde arazi toplanmasını engellemeye çalıştığını göstermektedir.

Son olarak, malikâne sahipleri Osmanlı ordusu için belirli bir sayıda atlı asker (eşkinci) beslemek zorundaydılar.[12] Vakıf toprakları için de bu tür bir yükümlülük olup olmadığı açık değildir. Merkezî devlet açısından bakıldığında, mirî topraklarm-

12 İnalcık, "Eshkinji", *Encyclopedia of Islam*, 2. basım.

daki mülk topraklarında görülen asker verme yükümlülüğünün malikâne topraklarına da uygulanması, malikâne topraklarını Osmanlı sistemi içine alma siyasetinin bir başka yönü olarak görülebilir. Şüphesiz, merkezî devlet belirli bir bölgeye ilişkin bu tür taleplerini ancak o bölgedeki siyasî gücü oranında gerçekleştirebiliyordu. Örneğin II. Mehmet (1451-1481) dönemi gibi, merkezîleşme siyasetinin başarıyla uygulandığı bir dönemde malikâne sahipleri, sonraki dönemlerden farklı olarak, Osmanlı ordusuna muntazam bir şekilde eşkinci vermişlerdi.[13]

Özetleyecek olursak, merkezî devletin idarî (siyasî) ve yargı kurumları aracılığıyla toprağın hukukî sahipleri ile köylü üreticiler arasındaki artı ürünü çekme ilişkisine dolaysız müdahalesi, malikâne sahiplerinin yerel bir güç odağı haline gelmelerini engelliyordu. Bu çerçeve içinde malikâne sahiplerinin devlet tarafından belirlenen kiraları toplayan bir sınıf konumuna indirgendiği görülüyor. Başka bir deyişle, malikâne sahipleri toprağın mülkiyetini ellerinde tutmalarına rağmen, köylünün artı ürününü çekebilmek için merkezî devletin idarî ve yargı kurumlarına bağımlı kılınmışlardı. Bu da, 16. yüzyılda Orta Anadolu'nun kuzeyinde Osmanlı siyasî egemenliğinin kurulması ve Osmanlı öncesi yönetici kadrolarının gerek gelirler gerekse yönetim üzerindeki haklarının ortadan kalkması anlamına geliyordu.

Bu gelişmeye koşut olarak, 16. yüzyılda büyük bir olasılıkla umerâ sınıfından olmayan tımarlı sipahiler ve Osmanlı ile uzlaşan yerel ulema bu bölgeden elde edilen gelirleri denetleyen iki ana grup olarak karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan devlet, köylünün tasarrufundaki toprakların bütünlüğünü korumak yolundaki iddiası sayesinde, farklı kesimlerin artı ürünü çekme süreçlerine yaptığı doğrudan müdahaleyi meşrulaştırıyordu. Dolayısıyla merkezî devlet uygulamalarının temel hedefinin gerek malikâne sahiplerinin gerekse devlet görevlilerinin köylünün üretim sürecine müdahalesini engellemek olduğu görülür. Burada merkezî devletin, köylü üreticinin korunması yolundaki siyasetinin yalnızca malî kaygılardan kaynak-

13 İnalcık, "Mehmet II", *İA*.

lanmadığını da vurgulamak gerekir. Şüphesiz köylüden alınan vergiler devlet için önemli bir gelir kaynağıydı. Ama daha da önemlisi devlet, köylü üreticinin varlığını koruyarak "adaletin mercii" ve "nizam-ı âlemin koruyucusu" olarak tanımlayabileceğimiz ideolojik işlevini de yerine getiriyordu. Devletin siyasî gücünü ve artı ürünün çekilme sürecine müdahalesini köylü reayanın gözünde meşru kılan başlıca unsur da onun yargı ve eğitim kurumları çerçevesinde ifadesini bulan bu ideolojik boyuttu.

III.2. Gelir sahipleri ve artı ürünün pazarlanması

Rum vilayetinin burada incelenen nahiyelerinde köylüden tahıl ve diğer ürünün 1/5'inin vergi (çift vergisi ve öşür) olarak tahsil edildiğine daha önce değinmiştim. Osmanlı ekonomisi 16. yüzyılda para kullanımının olanca yaygınlığına karşılık, müzmin bir nakit darlığı sorunuyla da karşı karşıyaydı. Bu nedenle tahıl, baklagiller ve pamuk gibi ürünlerden alınan öşrün aynî olarak toplandığını varsayabiliriz. Tahrir defterlerinde divanî gelirlerinin hem para hem de ürün miktarı olarak verilmesi de bu vergilerin aynî olarak alındığını göstermektedir. Ayrıca tahıl öşrünün hasattan hemen sonra harman yerinde tahsil edileceğine dair de bir kanun hükmü bulunmaktadır.[14]

Diğer taraftan, malikâne gelirlerinin ne şekilde toplandığını saptamak bir hayli zordur. II. Bölüm'de belirtildiği üzere, tahrir defterlerinde malikâne gelirleri ayrı ayrı vergiler olarak kaydedilmek yerine, her köyün malikâne gelirleri toplu bir parasal miktar olarak veriliyordu. Bu kayıtlardan yola çıkarak malikâne sahiplerinin, divanî sahiplerinden farklı olarak kendilerine ait gelirleri parasal olarak topladıklarını söylemek mümkün değildir. Bu konuya kanun hükümleri de bir açıklık getirmez. Ancak öşrün, sebze ve meyve gibi dayanıksız ürünlerden nakden almıyor olması çok daha muhtemeldir.[15] Arı kovanları ve

14 Bkz. Rum Kanunnamesi, *KK*, no: 14, s. 3a. Başka bölgelerde benzeri uygulamalar için bkz. Barkan, *Kanunlar*, s. 131, 175, 270.

15 Hububattan alınan vergilerin genel bir tanımı için bkz. Güçer, *Hububat Mesele-*

değirmenlerden alınan vergilerin, koyun vergisinin, çift resminin, evlilik vergisi ile çeşitli para cezalarının nakit olarak ödendiği ise bilinmektedir.

Burada asıl ilgilendiğimiz nokta ise farklı gelir sahiplerinin ellerine nakdî veya aynî olarak geçen vergileri nasıl kullandıkları. Örneğin, farklı gelir sahipleri aynî olarak topladıkları öşrün ne kadarını, nerelerde pazarlıyorlar; tahıl veya ürün satışlarından elde ettikleri gelirleri ve topladıkları nakit vergileri nerede ve nasıl harcıyorlardı? Elimizdeki bilgiler, bu konulara kesin cevaplar vermek için yeterli değil. Bu nedenle 16. yüzyılda Osmanlı pazar ekonomisi konusunda söylenebilecekler de sınırlıdır. Yine de tahrir defterlerinin içerdiği, gelir sahiplerinin kimliği ve gelirlerin farklı gruplar arasında nasıl bölüşüldüğüne ilişkin malumat, bu grupların tüketim ve ürün pazarlama davranışlarındaki bazı eğilimleri tespit etmemize yardımcı olabilir. Bu tür bir deneme, aynı zamanda, bu çalışmaya konu olan bölgelerdeki pazar ilişkilerini bir ölçüde ışık tutabilir.

Gelir sahiplerinden tımarlı sipahiler, aynî olarak topladıkları verginin yarısından çoğunu pazarda satıyor olmalıydılar. Defter verilerine dayanarak tımar sahiplerinin maiyetleriyle birlikte sayılarını tahmin etmek mümkün değildir. Yine de epeyce kalabalık bir kapı halkına sahip oldukları, hayat standartlarının çok düşük olmadığı ve gelirleri ile temsil masraflarını karşılamanın yanı sıra misafirperverlik yükümlülüklerini de yerine getirdikleri varsayılabilir. Tımarlarında belirli sayıda atlı asker beslemek, giydirmek, silahlandırmak ve orduya katılma masraflarını karşılamak zorunda olduklarından önemli miktarda nakit paraya ihtiyaç duyduklarını tahmin etmek zor değil. Araştırmamıza konu olan bölgelerde yaşayan bir sipahi, mesela İran'a yapılan bir seferde kendisi, maiyeti ve hayvanları için gereken yiyeceği de yanında götürmüyordu. Aynî olarak tahsil ettiği tahıl ve diğer ürün öşrünün önemlice bir kısmını pazarda satmak zorundaydı. Tabii ki bu durum, çok daha kesin bir şekilde devlet memuru tanımına giren sipahiler için de geçerli.

---

si. Bağlardan ve bahçelerden alınan öşür için ise bkz. Rum Kanunnamesi, KK, no.14, s. 3a.

Mahallî sipahiler içinse durum farklı olmalıydı. 15. yüzyıl tahrir defterleri eşraftan gelen mahallî sipahilerin –en azından bazı durumlarda– orduya asker sağlama yükümlülüğünden muaf tutulduklarını gösteriyor.[16] Ayrıca "ortalama" sipahilerin genellikle kırsal kesimde yaşamasına rağmen, mahallî sipahilerin şehirlere yerleşmiş olmaları ve ihtiyaçlarının devlet memurlarından epey farklı olması da muhtemel. Bu farkın ise öşrün tüketilen ve pazarlanan kısımları arasındaki oranı etkilediği söylenebilir. Öte yandan, bu bölgede Osmanlı öncesi umerâ sınıfından oluşan eşrafın 16. yüzyılda genel bir güçsüzleşme eğiliminde olduğunu ve mahallî sipahilere ayrılan gelir payının bu yüzyılın sonlarına gelindiğinde 15. yüzyıldaki önemini koruyamadığını biliyoruz.

İncelenen bölgelerde gelirden aldıkları pay pek önemli olmasa da valiler ve sancak beyleri, gelirlerinin daha da büyük bir kısmını pazarlıyor olmalıydılar. Kendilerinin ve kapı halklarının tahıl ihtiyaçlarının toplam gelirlerinin küçük bir bölümünü aşması mümkün değildi. Askerlerine ödemelerin bir kısmını aynî olarak yaptıkları ihtimalini göz önünde bulundursak bile, şehirlerde yaşayan bu memurların yükümlülüklerinin büyük bir bölümü ancak nakitle karşılanabilirdi.

Has gelirlerine gelince; padişahın vergi gelirlerini tahsil etmekle yükümlü olan eminlerin padişaha ayrılan tahıl vergisinin neredeyse tamamını pazarda satıp elde edilen geliri İstanbul'a gönderdikleri varsayılabilir. Ayrıca has gelirleri en yüksek teklifi yapan kişiye iltizam olarak veriliyordu. Bu da başlangıçta yatırdıkları para üzerinden kâr edebilmeyi amaçlayan eminleri, vergi karşılığı topladıkları ürünü pazarda satmaya özendiren bir diğer etkendi. Aynı durum mevkufçular veya sipahilerin belli bir bölgede doğrudan doğruya merkezî idareye gönderilmek üzere tahsil ettikleri vergiler için de geçerliydi.

Özellikle Niksar'daki pirinç mahsulünün büyük bir kısmı padişahın hassına aitti. Bu değerli ürünün diğer tahıllar gibi mahallî pazarlarda mı satıldığını yoksa Samsun limanından İstanbul'a veya pazar koşullarının daha elverişli olduğu

16 Bu konudaki tahrir kayıtları için bkz. *TT*, no. 19, s. 141, 143, 163.

diğer bölgelere mi gönderildiğini saptamak büyük önem taşımaktadır. Ne var ki, araştırmamızın bu aşamasında bu sorulara tatminkâr cevaplar bulmak mümkün değildir. Ancak bu bölgede yetiştirilen pirincin Karadeniz'in kuzeyindeki, özellikle Kırım'daki kasaba pazarlarında[17] yüksek fiyatla satıldığı biliniyor. Ayrıca Osmanlı sarayının ve büyük imaretlerin mutfak defterlerinden anlaşıldığına göre, pirincin İstanbul'daki tüketim malları arasında da özel bir yeri vardı. Öte yandan, Niksar bölgesinde yetiştirilen pirincin ne kadarının İstanbul veya Kırım'a gönderildiği, ne kadarının mahallî pazarlarda satıldığı bilinmiyor.

Rum vilayetinde toplanan gelirden önemlice pay alan bir başka kuruluş da vakıflardı. Vakıfların toplam vergi gelirleri içindeki payı, devlet temsilcilerinin payından sonra ikinci büyük kalemi teşkil ediyordu. 16. yüzyılda vakıflar, malikâne hisselerinin hemen hemen yarısını, divanî hisselerinin ise yirmide bir kadarını denetliyorlardı. Bu da araştırma konusu bölgelerdeki toplam öşür gelirinin dörtte birinin vakıflara ait olduğu anlamına gelmektedir. Hisselerin farklı vakıf kuruluşları arasında az çok eşit bir biçimde dağılmasına rağmen, malikâne hisselerinin gelirinin büyük kısmı 16. yüzyılın her iki döneminde de cami ve medrese vakıflarının denetimindeydi. Bu tür kamu vakıfların yanı sıra aile vakıflarının da malikâne gelirleri içindeki payında 15. yüzyıldan itibaren bir artış eğilimi olduğu görülüyor. 1520'de malikâne hisselerinin % 16.0'sı kamu kuruluşlarının vakıflarına tahsis edilmişken, sonraki dönemde bu pay % 19.5'e yükseldi. Aile vakıflarının payı, dönemin başlarında % 14.4 iken zamanla % 18.7'yi bulmuştu. Bu kuruluşların gelir içindeki paylarının artmasının önemli nedenlerinden biri mülk sahiplerinin, mülklerinin müsadere edilmesini ve mirasçılar arasında bölüşülerek parçalanmasını önlemek üzere mal varlıklarını aile vakıfları veya kamu kuruluşları vakıflarına dönüştürmeleriydi. Ayrıca aile ve kamu kuruluşlarının vakıfları, sürekli olarak mülk hisselerini satın alıyorlardı. Öte yandan, zaviye vakıflarının hisselerinde zaman içinde büyük değişiklik-

17 Bu bilgiyi Prof. Halil İnalcık'a borçluyum.

ler görülmüyor. 16. yüzyılın her iki döneminde bu vakıflar malikâne hisselerinden elde edilen gelirin % 15'ini ve divanî hisselerinden elde edilen gelirin % 3.5'ini alıyorlardı; toplam gelirden aldıkları pay ise çok az artmıştı. Zaviye vakıflarının büyük çoğunluğu Osmanlı öncesi dönemlerde kurulmuş, Osmanlı idaresi ise bu kuruluşların belli bölgelerin gelirleri üzerindeki haklarını tanımakla yetinmişti.[18]

Diğer taraftan zaviye vakıflarının gelirlerinde görülen bu durağanlığın bir nedeni de 16. yüzyılda Anadolu'yu kasıp kavuran Alevi isyanları esnasında ve sonrasında, merkezi devletin en azından Aleviliğe yakın görülen zaviyelerin gelirlerine el koymuş olması ihtimalidir.

Cami, medrese ve zaviye vakıflarına ait gelirler genellikle maaşlı görevliler tarafından tahsil ediliyordu, ancak bununla birlikte birçok kuruluş, bu gelirlerin tahsilatını en yüksek fiyatı teklif eden kişiye iltizama veriyordu. Vergi gelirlerinin toplanma yöntemi kuruluşun büyüklüğüne ve kaynaklarının zenginliğine göre değişiyordu. Küçük zaviye ve medreselere ait vergilerin kendi görevlileri tarafından toplanıyor olması kuvvetle muhtemeldir ama uzak bölgelerden büyük meblağlara varan vergileri tahsil eden büyük vakıfların iltizama verme yöntemini benimsemeleri daha akla yakındır.[19] Aile vakıflarının gelirlerini nasıl tahsil ettikleri belli değilse de, zaviye kurucularının ailelerinin kendi zaviyelerinde kullanılan yöntemleri benimsedikleri tahmin edilebilir.

Peki, vakıf gelirleri nasıl kullanılıyordu? Öncelikle araştırma konusu bölgelerden elde edilen gelirin aile ve kuruluşların bütün gelirini teşkil etmediğini göz önünde tutmak gerekir. Gelir sahipleri çoğu zaman bu bölgelerin dışındaki kimi tarım gelirlerine de el koydukları gibi, şehirlerdeki vakıflardan da kazanç temin ediyorlardı. Ayrıca imparatorluğun diğer bölgelerindeki zaviyeler üzerine yapılan araştırmalar, bu kuruluşların

18 Örneğin, Çorumlu Livası'nda Abdal Ata, Tokat Şehri'nde Kaplu, Niksar Nahiyesi'nde Melik Danişmend zaviyelerinin bazı köylülerin gelirleri üzerindeki hakları Osmanlı öncesi dönemden kalmıştı.

19 Faroqhi, "Rural Society; II".

vakıflarından sağladıkları gelirler dışında kendi tarımsal faaliyetlerinden elde ettikleri bazı kazançların varlığına da işaret etmektedir.[20] Rum vilayetindeki zaviyelerin de bu tür faaliyetleri olup olmadığını bilmiyoruz. Artı ürünün değişik gruplar arasında bölüşümü ve kullanımı üzerinde anlamlı sayısal sonuçlara ulaşmak için kamu kuruluşları ve aile vakıflarının gelirlerinin tümünü ve bunların üstlendikleri işlevleri içeren monografik çalışmalar yapmak gerekmektedir. Buradaki amacımız artı ürünün farklı gelir sahipleri arasındaki bölüşümüne dair genel eğilimlerin saptamakla sınırlı olduğundan artı ürünün değişik gruplar tarafından nasıl kullanıldığını ana hatlarıyla tanımlamanın ötesine geçmeyeceğiz.

Cami, medrese ve zaviyelerin, bulundukları bölgeden elde ettikleri aynî gelirlerin büyükçe bir bölümünü kendilerinin tükettikleri söylenebilir. Artı ürün bu kuruluşlara muhtemelen kervanlarla veya insan sırtında ulaştırılıyordu. Küçük bir medresede bile en az bir müderris bulunuyordu. Buna hemen her medresede bulunan ve muîd denilen yardımcılarla, en az 10-15 kadar öğrenciyi de eklemek gerekiyor. Muîd, öğrenciler ve büyük medreselerde gündelik işleri gören kişiler, medresede yaşıyorlar ve geçimlik ihtiyaçları da burada karşılanıyordu. Ayrıca bu kişilere aynî ve nakdî olarak bir maaş ödeniyordu. Dahası başka bölgelerin uleması özellikle büyük medreselere misafir oluyor ve masrafları misafir oldukları medreseler tarafından karşılanıyordu.[21] Bir tür ziyaretgâh işlevi gören zaviyelerin misafirler için yaptıkları harcamalar daha da önemli boyutlara ulaşıyordu. Ayrıca zaviyeler de çalıştırdıkları kişilere aynî ve nakdî ödemeler yapıyorlar ve genellikle zaviyede yaşayan, kimi zaman çok kalabalık olan kurucularının ahfadının geçimini sağlıyorlardı. Örneğin, İskilip'deki Şeyh Muhiddin ve Çorum'daki Enam Çelebi zaviyesi gibi önemli zaviyelerin kurucularının ahfadı, zaviyeyle doğrudan ilişkisi olmayan gelir

20 Trakya'da Kızıldeli Köyü'ndeki Bektaşî tekkesinin bu tür faaliyetleri için bkz. S. Faroqhi, "Agricultural Activities in a Bektashi Center: The Tekke of Kızıldeli 1750-1830"; *Südost-Forschungen* 35 (1976): 69-96.

21 Faroqhi, "Rural Society II".

kaynaklarına sahiptiler.[22] Tören giderleri ve aynî olarak yapılan hayır işleri ve zekât ödemeleri de zaviyelerin harcama kalemleri arasındaydı. Zaviye ve medreselerin yaptığı bu tür harcamalar büyüklükleri ve buna mukabil üstlendikleri görevler ölçüsünde değişiyordu.

Özetle bu kamu kuruluşları aynî olarak elde ettikleri gelirin büyük bir kısmını kendi görevlilerinin ve misafirlerinin beslenme ihtiyaçlarını karşılamak için kullanıyorlardı. Ürünün bir kısmını ise nakit ihtiyaçlarını karşılayabilmek için muhtemelen pazarda satıyorlardı. Örneğin bu kuruluşlar et, lamba yağı, iç yağı, odun gibi ihtiyaçlarını pazardan temin ediyorlardı. Ancak bu tür ihtiyaçların ne kadarının nakdî vergi gelirleriyle ne kadarının ürünlerin satılması yoluyla karşılandığını bilmiyoruz. Ayrıca aynî olarak ödenen maaşların bir kısmının görevlilerce, nakit ihtiyaçlarını karşılayabilmek için pazarda satıldığı tahmin edilebilir; ne var ki, çoğu zaman bu maaşların bir kısmı nakden ödeniyordu. Kudüs ve Medine'deki vakıflara tahsis edilen aynî vergilerin tümünün pazarda satıldığı kolaylıkla varsayılabilir. Bu uzak bölgelere tahılın hayvanlarla nakledilme zorunluluğunun yarattığı yüksek maliyet, ürünün satılıp gelirinin nakden gönderilmesini daha kârlı hale getiriyordu.

Aile vakıflarının eline geçen aynî vergilerin ne kadarının gelir sahiplerince tüketildiğini, ne kadarının pazarda satıldığını tespit etmek ise çok daha zordur. 16. yüzyılda Anadolu'daki yönetici kesimlerin akrabalık yapılarını anlatan aile tarihlerinin sayısı pek fazla değildir.[23] Diğer taraftan, tahrir defterlerinde aile vakıflarının gelirlerinin vakıf kurucusunun ahfadından birden fazla kişiye ödendiğine dair kayıtlara sıkça rastlanmaktadır. Bu kişilerin her birinin kendi aileleri olduğuna göre aile vakıflarının hatırı sayılır büyüklükteki aileleri temsil ettikleri söylenebilir. Bu nedenle aile vakıflarının gelirlerinin büyük bir kısmının aile-

22 Sadreddin Konevî ve Hacı Bektaş tekkelerinin giderleri için bkz. S. Faroqhi, "Vakıf Administration in 16th Century Konia", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 12 (1974): 146-172; "The Tekke of Hacı Bektaş: Social Position and Activities", *Journal of Midddle East Studies* 7 (1976): 183-208.

23 Orta Anadolu'da Kırşehir-Konya bölgesinde şeyh aileleri üzerine bir çalışma için bkz. S. Faroqhi, "Şeyh Aileleri".

nin geçimine ayrıldığı, dinî amaçlara ve hayır işlerine tahsis edilen meblağların ise çok cüz'î olduğu varsayılabilir.

Kamu vakıflarının, aile vakıflarından farklı olarak görevlilerin ihtiyaçlarının karşılanması, misafirlerin ağırlanması, sadaka (zekât) gibi hayır işleri dolayısıyla daha fazla tahıla ihtiyaç duyduklarını biliyoruz. Diğer taraftan bu türlü yükümlülükleri kamu vakıflarıyla kıyaslandığında daha sınırlı olan aile vakıflarının elde ettikleri aynî gelirlerin daha büyük bir oranını pazarda sattıkları tahmin edilebilir. Ne var ki, ailelerin hayat tarzları ve misafirperverlik yükümlülükleri konusundaki bilgilerimizin çok sınırlı olması, bu vakıfların ürün pazarlama oranları konusunda daha fazla bir şey söylememizi engellemektedir. Öte yandan, bu aileler –bilhassa şehirlerde ikamet ediyorlarsa– mamul maddelerin başlıca müşterileri arasında yer aldıklarından nakit ihtiyaçlarının olduğunu ve bu nedenle de ellerine geçen ürün vergilerinin büyük bir bölümünü pazarladıklarını tahmin etmek zor değildir.

Araştırma kapsamında yer alan gelir sahibi grupların sonuncusu ise mülk sahipleri. 1520-1576 yılları arasında mülk hisselerinin azaldığı görülmektedir; bu donemde mülk hisselerinin bir kısmının vakıflara dönüştürülmesi nedeniyle, mülklerin malikâne hisseleri içindeki payı % 29.8'den % 26.9'a, divanî hisseler içindeki payı da % 1.0'den % 0.8'e düşmüştü (Tablo III.16. ve III.17.). Bölgedeki mülk hisselerinin çoğunun varlıklarını vakıf biçiminde sürdürebildikleri söylenebilir. Vakfa dönüştürülmeyen mülk hisseleri ise genellikle çok küçük parçalara bölünerek hızla el değiştiriyorlardı. Aile vakıflarının denetimindeki hisseler az sayıdaki ailenin elinde toplanırken, mülk topraklarında bu tür bir yoğunlaşma görülmüyordu. Aile vakıflarının kurucuları arasında yer alan birkaç büyük ailenin aynı zamanda mülk sahibi olmalarına karşın, mülk sahibi fertlerin birden fazla yerleşim merkezinden gelir sağlamaları sık rastlanan bir durum değildi; bu kişilerin elde ettikleri gelir, belli bir yerleşimdeki toplam malikâne gelirlerinin sadece bir bölümünden ibaretti. Bu mülk sahiplerinin –bizim araştırmamızda kapsanmayan bölgelerde de hisselere sahip olmaları veya aile va-

kıflarından da gelir temin etmeleri ihtimalleri bir yana bırakılırsa– aynî olarak elde ettikleri gelirlerin büyük bir kısmını tükettikleri ve sadece önemsiz bir kısmını pazarda sattıkları varsayılabilir. Mülk sahiplerinin toplam gelir içinde önemli bir paya sahip oldukları ve mülklerin fazlaca parçalanmadığı Niksar ve Kafirni gibi nahiyelerde mülk sahiplerinin aile vakıflarına benzer tüketim davranışlarını benimsemiş olmaları beklenebilir. Herhangi bir mahallin şeyh ve umerâ ailelerinden ve Osmanlı yönetici sınıfından gelen bu mülk sahipleri ile aile vakıfları sahiplerinin benzer, hatta aynı toplumsal ortamdan geldiklerini söyleyebiliriz.[24]

Sonuçta, elimizdeki veriler, vakıf ve mülk sahiplerinin aynî vergilerin satılmasından ve nakdî vergilerden elde ettikleri gelirlerin yüksek bir oranını mahallî pazarlarda harcadıklarını gösteriyor. Bu oran, merkezî hükümetin çeşitli kuruluşlarının mahallî pazarlarda yaptıkları harcamalardan çok daha yüksekti. Örneğin, 16. yüzyılın sonlarında, vakıflara veya kamu kuruluşlarına ayrılan hisselerin küçük bir bölümü, sadece % 21.8'i Rum vilayeti sınırları dışındaki kuruluşlara yönlendiriliyordu. Bölge dışına yönlendirilen gelirlerin büyük bir kısmı ise Medine ve Kudüs'teki vakıflara ayrılmıştı.

Öte yandan, zaviyelere bakıldığında mahallî yoğunlaşmayı daha belirgin bir biçimde görmek mümkündür. Rum vilayetindeki zaviyelerin çoğu gelir sağladıkları yerleşim bölgelerinin hemen yakınlarına kurulmuşlardı. Gelirlerini araştırma konusu bölgelerden sağlayan cami ve medreselerin çoğu şehirlerde (veya kasabalarda) bulunuyor, zaviyeler ise genellikle kırsal kesimde yoğunlaşıyorlardı. Rum vilayetinde zaviyelerin müridlerinin en önemli bölümünü teşkil eden büyük aşiretler Çorumlu ve Karahisar-ı Demirli nahiyelerinde idiler. Tokat ve Niksar şehirlerindeki zaviyelerin gelirlerinin bir kısmı civar köylerden geliyordu. Araştırma konusu bölgelerde zavi-

24 Tahrir kayıtlarında görülen bey, emir unvanları bu kişilerin Osmanlı öncesi yönetici sınıfına mensup olabileceklerini akla getiriyor. Fakih, şeyh, pir, sufî gibi unvanlar ise bu şekilde tanımlanan kişilerin ulemaya mensup olduğuna işaret ediyor. Paşa unvanı, Osmanlı yöneticilerine veriliyordu. Mülk sahipleri arasında tüm bu unvanları taşıyanlar bulunuyordu.

ye vakıflarına ayrılmış olan malikâne hisselerinin % 55'i kırsal kesimdeki, % 45'i ise kasabalardaki zaviyelerin elindeydi (Bkz. Harita 3).

Gerek aile vakıflarının kurucuları gerekse mülk sahipleri arasında yer alan şeyh ve umerâ aileleri de yukarıda söz edilen mahallî yoğunlaşma yapısının dışında değillerdi. Bu aileler gelirlerinin çok önemli bir bölümünü belli nahiyelerdeki yerleşim bölgelerinden temin ediyorlardı, bulundukları nahiyelerin dışındaki bölgelerden gelir temin etmeleri ise nadir rastlanan bir durumdu. Bir başka deyişle bu ailelerin büyük bir bölümü zaten gelirlerini sağladıkları nahiyelerde ikamet ediyorlardı. Ancak tahrir defterlerinden böylesi ailelerin kırsal kesimde mi, kasabalarda mı yaşadığını saptamak çoğu zaman mümkün değildir. İskilip'teki zaviyenin kurucusu Şeyh Muhiddin ve Tokat zaviyesinin kurucusu Pir Ahmet Bey ailelerinin bu kasabalarda yaşadığını tahmin edebiliyoruz. Çorumlu livasmdaki köylerden birindeki zaviyenin kurucusu olan Enam Çelebi ahfadının ise zaviyede mi yoksa –en azından bir bölümünün– kasabada mı yerleşmiş oldukları hakkında ise bilgimiz yok. Ancak zaviyeler genellikle kurucuları olan aileler tarafından yönetildiklerinden, en azından yönetimle doğrudan iştigal eden aile üyelerinin zaviyede yaşadıkları söylenebilir. Umerâ ailelerinin büyük bir bölümünün ise Osmanlı öncesi dönemin yönetici sınıfını teşkil ettiklerinden dolayı kasabalarda yaşadıkları varsayılabilir.

Özetleyecek olursak, gelir sahiplerinin tüketim ve ürünlerini pazarlamada sergiledikleri davranışlara bakıldığında bu kesimlerin pazara açılım oranlarının yüksek olduğu görülür. Aynî olarak tahsil edilen gelirlerin padişah hassına ait olan ve doğrudan doğruya devlet hazinesi için toplanan kısımlarının tamamının, tımar sahiplerinin aynî gelirlerinin yarısının, vakıf ve mülk sahiplerinin eline geçen aynî gelirin üçte birinin pazarda satıldığını varsayarsak, 16. yüzyılın ikinci yarısında toplam ürün vergilerinin kabaca üçte birinin pazarda satıldığı anlaşılmaktadır. Bu da araştırma konusu bölgelerdeki toplam mahsulün % 13'üne tekabül ediyordu. 16. yüzyılın ilk yarısında gelir

sahiplerinin tarımsal artı ürünü pazarlama oranı % 12 civarındaydı ve bu oran yüzyılın ikinci yarısı için hesaplanan orandan biraz daha düşüktü. Ayrıca 16. yüzyılda tarım üretimindeki artışlar da bu dönemde gelir sahiplerinin eline geçen artı ürün miktarında, dolayısıyla bu kesimlerin pazarlarda sattıkları ürün miktarlarında bir artış olabileceğine işaret etmektedir. Bu konuyu bir sonraki bölümde daha ayrıntılı bir şekilde, kasaba pazarlarındaki ticarî faaliyetle birlikte ele alacağız.

Gelir sahibi kesimlerin ürün vergilerini nerelerde pazarladıklarının da incelenmesi gerekmektedir. Tahrir defterleri bu konuda herhangi bir bilgi içermeseler de bu kayıtlardan izleyebildiğimiz kadarıyla, araştırmaya konu olan bölgedeki tımar sisteminin yaygınlaşma eğilimi, yerel pazarlara yönlendirilen ürün vergileri üzerindeki denetimin arttığını gösterir. Şöyle ki, tımar sistemi çerçevesinde, merkezî idarenin memurlarının topladıkları ürün vergilerini, mahallî veya devletçe tespit edilen pazarlarda satmaları öngörülüyordu. Ancak gelir sahiplerinin bu pazarlarda her zaman ürünleri için en yüksek fiyatları bulamadıklarını ve sürekli olarak ürünlerini daha büyük kazançlar sağlayabilecekleri pazarlara yönlendirmeye çalıştıkları da biliniyor.

Merkezî yönetimin herhangi bir bölgede üretilen ürünün ve o bölgeden elde edilen ürün vergilerinin yerelde pazarlanmasını öngörmekteki amacı, bölgelerin en azından geçimlik yiyecek ihtiyaçlarının sağlanması açısından kendi kendilerine yeterli olmalarını sağlamaktı. Bu aynı zamanda, yerel pazarların –kasaba veya şehir– gelişmesinin teşvik edilmesi anlamına geliyordu. Ne var ki, merkezî idarenin aldığı, gelir sahiplerinin ticarî faaliyet alanlarını sınırlamaya yönelik tedbirlerin yalnızca ve kısmen (pek de kolay olmasa da) kendi memurları (tımar sahipleri, eminler vs.) söz konusu olduğunda etkin olabildiği görülmektedir. Özerk bir konuma sahip olan vakıfların ticarî faaliyetleri söz konusu olduğunda bu denetimlerin pek de etkin olmadıkları anlaşılır. Çünkü Osmanlı'nın, 16. yüzyılda aldığı idareyi merkezîleştirme yolunda aldığı tedbirler, Orta Anadolu'nun kuzeyindeki vakıfların gelirlerini ve nüfuz alanla-

rını ciddi anlamda etkilemiş değildi. Bu nedenle büyüklüklerine ve gelir kaynaklarının yaygınlığına bağlı olarak vakıfların elde ettikleri ürün vergilerini pazarlamakta diğer gelir gruplarına göre daha büyük bir serbestiye sahip oldukları söylenebilir. Ne var ki, her sanayi öncesi toplumda olduğu gibi Osmanlı'da da, özellikle de tahıl ticaretinin sınırlarını kara ulaşımındaki yüksek maliyetler belirliyordu.

Sonuçta bir yandan, kara taşımacılığındaki yüksek maliyetler, öte yandan devlet denetimi, 16. yüzyılda Osmanlı'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi Orta Anadolu'nun kuzeyinde de bölge içi ticarete dayanan canlı bir bölgesel ekonominin ortaya çıkmasını sağlamıştı. Yüzyılın ikinci yarısında tarımsal üretimde görülen artışların, toplam üründen sabit bir pay aldıkları tahmin edilen gelir sahiplerinin pazarladıkları ürün miktarlarında artışlara yol açtığını varsayarsak, aynı dönemde mahallî pazarlarda görülen ticarî faaliyetteki yoğunlaşmayı da açıklamış oluruz. Bölüm IV'te görüleceği gibi Rum vilayetindeki mahallî pazarların kırsal kesimde değil de kasabalarda bulunduğu göz önünde tutulduğunda, bu dönemde şehir ve kasabaların kaydettikleri büyüme de ticarî faaliyette yaşanan yoğunlaşmanın bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Kısaca, aynî olarak tahsil edilen öşrün pazarda satılmasıyla elde edilen gelirlerin ve diğer parasal gelirlerin yarısından fazlasının bölge içinde harcandığı varsayılabilir. Çünkü öncelikle, gelir sahipleri, özellikle mahallî pazarlarda satılan mamul malların başlıca tüketicileri arasındaydılar. Ayrıca, 16. yüzyılın sonuna doğru üretimdeki artışlar doğrultusunda gelirlerinde artış olması beklenen gelir sahiplerinin mamul eşyalara olan taleplerinde de bir yükseliş olması beklenebilir.

Sonuç olarak, bir yandan tımar sisteminin yaygınlaşması ve artma eğilimindeki aynî vergilerin sistematik bir şekilde şehir ve kasabalarda pazarlanmaları, diğer yandan hem gelir sahiplerinin[25] hem de şehir nüfuslarının, dolayısıyla şehirlerde ve kasabalardaki ticarî faaliyetin artması sayesinde, 16. yüzyılın ikinci yarısında gözle görünür bir şehirleşme temayülü göste-

25 Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları".

ren Orta Anadolu'nun kuzeyinde ciddi anlamda bir zenginleşme sağladığı söylenebilir. Bu eğilimlerin tarımda üretim ilişkilerini ve üreticilerin yaşamlarını nasıl etkilediğini ise bundan sonraki bölümde ele alacağım.

EK III.1. Tablolar

TABLO III.1.
Gelir Sahipleri: Çorumlu 1456
Örnek Büyüklüğü: 25 Yerleşim

Malikane gelirlerini ellerinde tutanlar	*Hisse sayısı: 1456*							*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1456*
	Tam	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten küçük*	
Kamu vakıfları	3			1				2
Aile veya kişisel vakıflar	1		2				3	
Zaviye	3			2				4
Mülk	12			1				10
Tımar								
Zeamet								
Hass-ı hümayûn								
Belirtilmemiş								
Toplam			28				19	

TABLO III.1. (devamı)

Divanî gelirlerini ellerinde tutanlar	*Hisse sayısı: 1456*	*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum*
Kamu vakıfları		
Aile veya kişisel vakıflar		
Zaviye	4	3
Mülk		
Tımar	21	1
Zeamet		
Hass-ı hümayûn ya da hüdavendigâr		
Hass-ı mirmiran		
Hass-ı mirliva		
Belirtilmemiş		
Toplam	25	4

TABLO III.2.
Gelir Sahipleri: Çorumlu 1520-30 ve 1576
Örnek Büyüklüğü: 80 Yerleşim

Malikâne gelirlerini ellerinde tutanlar	*Hisse sayısı: 1520-30*							*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı 1520-30*	*Hisse sayısı: 1576*							*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı 1520-30*
	Tam	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten az*		*Tam*	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten az*	
Kamu vakıfları	22		1	1	2	1	19	19	23		1	2	2	1		19
Hass-ı mirliva	22		1	1	2	1	19	19	23		1	2	2	1		19
Belirtilmemiş	15	2	2	5	1	2		12	15	2	2	6	1	2		12
Toplam	9		1	7				9	10			5		1		9
Mülk	6		4	6	3	5	1	18	5	1	4	7	3	5	1	18
Tımar				3				?				3	1	1		?
Zeamet																
Hass-ı hümayûn									1							1
Belirtilmemiş	2	1		3	1	1		1	1			2				1
Toplam				107				59 (?)				108			60 (?)	

TABLO III.2. (devamı)

Divanî gelirlerini ellerinde tutanlar	*Hisse sayısı: 1520-30*	*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı 1520-30*	*Hisse sayısı: 1576*	*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı 1520-30*
Kamu vakıfları	3	1	3	1
Aile veya kişisel vakıflar				
Zaviye	6	5	6	5
Mülk	1	1	1	1
Tımar	47	?	48	?
Zeamet				
Hass-ı hümayûn ya da hüdavendigar	–	–	11	1
Hass-ı mirliva				
Hass-ı mirmiran				
Belirtilmemiş	23	1	11	1
Toplam	80	?	80	?

TABLO III.3.
Gelir Sahipleri: Karahisar-ı Demirli 1456
Örnek Büyüklüğü: 13 Yerleşim

Malikâne gelirlerini ellerinde tutanlar	*Hisse sayısı: 1456*							*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1456*
	Tam	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten küçük*	
Kamu vakıfları	1							1
Aile veya kişisel vakıflar		1		7		4		3
Zaviye	2							2
Mülk	2	4		1		1		5
Tımar								
Zeamet								
Hass-ı hümayûn								
Belirtilmemiş								
Toplam			23					11

TABLO III.3. (devamı)

Divanî gelirlerini ellerinde tutanlar	*Hisse sayısı: 1456*	*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı*
Kamu vakıfları		
Aile veya kişisel vakıflar		
Zaviye	2	2
Mülk		
Tımar		
Zeamet		
Hass-ı Dursun Beg	11	1
Hass-ı hümayûn ya da Hüdavendigâr		
Hass-ı mirmiran		
Hass-ı mirliva		
Belirtilmemiş		
Toplam	13	3

TABLO III.4.
Gelir Sahipleri: Karahisar-ı Demirli 1520-30 ve 1576
Örnek Büyüklüğü: 76 Yerleşim*

Malikane gelirlerini ellerinde tutanlar	*Hisse sayısı: 1520-30*							*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1520-30*	*Hisse sayısı: 1576*							*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1520-30*
	Tam	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten az*		*Tam*	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten az*	
Kamu vakıfları	6							3	6	2		5				4
Aile veya kişisel vakıflar	3	5		6			9	6	3	5		6		9		6
Zaviye	11															
Mülk	4	5		6				11	12							12
Tımar	5			12			1	12	3	3		7		1		11
Zeamet								?	5			1		1		?
Hass-ı hümayûn	–								1							1
Belirtilmemiş	13			1				1	11					1		1
Toplam				88				33 (?)				82				35 (?)

(*) Bu nahiye için kaydolunmuş 15 mezra için tahrir defterleri malikâne ve divanî hisselerin ayrı ayrı belirtmemişlerdir. Ayrıca bu mezralar için çift öşür veya beşte bir vergi anlamına gelen "iki baştan" ibaresi de yoktur; bu nedenle buralardan tek öşür vergi alındığını ve bu gelirlerin hazineye intikal ettiğini varsaydım. Bu mezralar tablonun dışında bırakılmıştır.

TABLO III.4. (devamı)

Divanî gelirlerini ellerinde tutanlar	*Hisse sayısı: 1520-30*	*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı 1520-30*	*Hisse sayısı: 1576*	*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı 1520-30*
Kamu vakıfları				
Aile veya kişisel vakıflar				
Zaviye	8	8	8	8
Mülk				
Tımar	39	?	36	36
Zeamet				
Hass-ı hümayûn ya da hüdavendigâr			6	1
Hass-ı mirmiran				
Hass-ı mirliva				
Belirtilmemiş	14	1	11	1
Toplam	61	?	61	?

TABLO III.5.
Gelir sahipleri: Katar 1520-30 ve 1576
Örnek büyüklüğü: 40 Yerleşim*

Malikane gelirlerini ellerinde tutanlar	*Hisse sayısı: 1520-30*							*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1520-30*	*Hisse sayısı: 1576*							*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1520-30*
	Tam	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten az*		*Tam*	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten az*	
Kamu vakıfları	4							2	4					1		3
Aile veya kişisel vakıflar	4				1	5	1	2	5	1			1	5	2	3
Zaviye	1							1	1							1
Mülk	7			2	7	8	5	16	7			3	1	6	4	16
Tımar	1							?	1							?
Zeamet																
Hass-ı hümayûn																
Belirtilmemiş	11							1	11							1
Toplam				56				21 (?)				53				23 (?)

(*) 4 yerleşim birimi için tahrir defterleri malikâne ve divani hisselerinin kimle ait olduğunu belirtmemişlerdir. Bu yerleşim birimleri için çift öşür anlamına gelen "iki baştan" ibaresi yoktur; bu nedenle buralardan tek öşür alındığını ve gelirlerinin hazineye intikal ettiğini varsaydım. Tabloda bu yerleşim birimleri yer almamaktadır.

TABLO III.5. (devamı)

Divanî gelirlerini ellerinde tutanlar	*Hisse sayısı: 1520-30*	*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1520-30*	*Hisse sayısı: 1576*	*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1520-30*
Kamu vakıfları				
Aile veya kişisel vakıflar				
Zaviye				
Mülk				
Tımar				
Zeamet				
Hass-ı hümayûn ya da hüdavendigar	13	1	16	1
Hass-ı mirmiran				
Hass-ı mirliva	14	1	17	1
Belirtilmemiş	9	1	3	1
Toplam	36	3	36	3

TABLO III.6.
Gelir Sahipleri: Kafirni 1520, 1554 ve 1574
Örnek Büyüklüğü: 78 yerleşim*

Malikane gelirlerini ellerinde tutanlar	*Hisse sayısı: 1520*						*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1520*	*Hisse sayısı: 1554*						*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1554*	*Hisse sayısı: 1574*						*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1574*
	Tam	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten az*	*Tam*	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten az*	*Tam*	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten az*
Kamu vakıfları	2			2		3		4	2			2		3		4	2			3		3		4
Aile veya kişisel vakıflar	11			3		1	1	9	11			3		1	1	9	11			6		1	1	9
Zaviye	6			2				5	6			2				5				2				5
Mülk	12	2		9	1	1	1	23	13	2		10	1	1	2	23	6	2		12	1	1	2	23
Tımar	3	1		5		1	1	?	3	1		6		1		?	15	1		6		1		?
Zeamet																	3							
Hass-ı hümayûn																								
Belirtilmemiş	6					1		1	7			1		1		1	5					1		1
Toplam				75				42 (?)				80				41 (?)				85				42 (?)

(*) Bu nahiyede 21 yerleşim birimi için tahrir defterleri malikâne ve divanî hisselerinin kimlere ait olduğunu belirtmemektedir. Çoğu çiftlik olarak tanımlanan bu birimler için çift öşür anlamına gelen "iki baştan" ibaresi de yoktur. Bu nedenle buralardan tek öşür (1/10) alındığını ve gelirlerinin de hazineye intikal ettirildiğini varsaydım. Tabloda bu yerleşim birimleri yer almamaktadır.

TABLO III.6. (devamı)

Divanî gelirlerini ellerinde tutanlar	*Hisse sayısı: 1520*	*Hisselere elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1520*	*Hisse sayısı: 1554*	*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1554*	*Hisse sayısı: 1576*	*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1574*
Kamu vakıfları						
Aile veya kişisel vakıflar						
Zaviye						
Mülk						
Tımar	22	?	33	?	42	–
Zeamet						
Hass-ı hümayûn ya da hüdavendigâr						
Hass-ı mirmiran						
Hass-ı mirliva						
Belirtilmemiş	33	1	23	1	15	1
Toplam	55	1 (?)	56	1 (?)	57	1 (?)

TABLO III.7.
Gelir Sahipleri: Yıldız 1485
Örnek Büyük Boy: 15 Yerleşim

Mülkâne gelirlerini ellerinde tutanlar	*Hisse sayısı: 1485*							*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1456*
	Tam	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten küçük*	
Kamu vakıfları								
Aile veya kişisel vakıflar	3			2				2
Zaviye	1			1				1
Mülk	2			1	1	1	4	9
Timar								
Zeamet	1							
Hass-ı hümayûn						2		
Belirtilmemiş	4		1	1				1
Toplam				25				13

TABLO III.7. (devamı)

Divanî gelirlerini ellerinde tutanlar	*Hisse sayısı: 1485*	*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1485*
Kamu vakıfları		
Aile veya kişisel vakıflar		
Zaviye		
Mülk		
Timar	10	9
Zeamet	5	1
Hass-ı Hümayûn ya da müdavend gâr		
Hass-ı Mirmiran		
Hass-ı Mirliva		
Belirtilmemiş		
Toplam	15	10

TABLO III.8.
Gelir sahipleri: Yıldız 1520, 1554 ve 1574
Örnek Büyüklüğü: 20 Yerleşim*

Malikane gelirlerini ellerinde tutanlar	*Hisse sayısı: 1520*							*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1520*	*Hisse sayısı: 1554*							*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1554*	*Hisse sayısı: 1574*							*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1574*
	Tam	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten az*		*Tam*	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten az*		*Tam*	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten az*	
Kamu vakıfları	1					3		3	1		1			3		4	1		1			3		4
Aile veya kişisel vakıflar	3			2				2	3			2				2	3			2				2
Zaviye	2			2				3	2			2				3	2			2				3
Mülk	1			2	1	4		8	1			2		1	4	8	1			2		1	4	8
Tımar	1	1				1		7	1	1					1	7	1	1		1			1	7
Zeamet																								
Hass-ı hümayûn																								
Belirtilmemiş			1	1				1				1				1								1
Toplam	26							17 (?)	26							18 (7)	26							18 (?)

(*) Bu nahiyede bulunan 4 yerleşim birimi (2 çiftlik ve 2 mezra) için tahrir defterleri malikâne ve divanî hisselerinin kimlere ait olduğunu belirtmemektedir. Bu yerleşimler için çift öşür (1/5) anlamına gelen (iki baştan) ibaresi de yoktur. Bu nedenle buralardan tek öşür (1/10) alındığını ve gelirlerinin de hazineye intikal ettirildiğini varsaydım. Tabloya bu yerleşim birimlerini dahil etmedim.

TABLO II.8. (devamı)

Divanî gelirlerini ellerinde tutanlar	*Hisse sayısı: 1520*	*Hisselere elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1520*	*Hisse sayısı: 1554*	*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1554*	*Hisse sayısı: 1576*	*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1574*
Kamu vakıfları			1	1		
Aile veya kişisel vakıflar						
Zaviye						
Mülk						
Tımar	8	7	11	?	14	?
Zeamet						
Hass-ı hümayûn ya da hüdavendigâr						
Hass-ı mirmiran						
Hass-ı mirliva						
Belirtilmemiş	8	1	4	1	2	1
Toplam	16	1(?)	16	2(?)	16	1 (?)

TABLO III.9.
Gelir Sahipleri: Cincife 1455 ve 1485
Örnek Büyüklüğü: 1455'te 5 Yerleşim
1485'te 6 Yerleşim

Malikane gelirlerini ellerinde tutanlar	*Hisse sayısı: 1520-30*							*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1455*	*Hisse sayısı: 1576*							*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1485*
	Tam	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten az*		*Tam*	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten az*	
Kamu vakıfları	3							2								1
Aile veya kişisel vakıflar																
Zaviye									1							
Mülk	1							1								
Tımar	1							?								
Zeamet									3							1
Hass-ı hümayûn																
Belirtilmemiş									2							1
Toplam				5				3 (?)				5				3

TABLO III.9. (devamı)

Divanî gelirlerini ellerinde tutanlar	*Hisse sayısı: 1455*	*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1455*	*Hisse sayısı: 1485*	*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1485*
Kamu vakıfları				
Aile veya kişisel vakıflar				
Zaviye				
Mülk				
Tımar	5	1	6	1
Zeamet				
Hass-ı hümayûn ya da hüdavendigar				
Hass-ı mirmiran				
Hass-ı mirliva				
Belirtilmemiş				
Toplam	5	1	6	1

TABLO III.10.
Gelir Sahipleri: Cincife 1520, 1554 ve 1574
Örnek Büyüklüğü: 1520'de* 5 Yerleşim
1554'te 10 Yerleşim**
1574'te 10 Yerleşim**

Malikane gelirlerini ellerinde tutanlar	*Hisse sayısı: 1520*							*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1520*	*Hisse sayısı: 1554*							*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1554*	*Hisse sayısı: 1574*							*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1574*
	Tam	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten az*		*Tam*	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten az*		*Tam*	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten az*	
Kamu vakıfları	1							1	1							1	5							2
Aile veya kişisel vakıflar									1							1	1							1
Zaviye	1							1	1							1	1							1
Mülk																								
Tımar																								
Zeamet																								
Hass-ı hümayûn																								
Belirtilmemiş	2							1	5							1	1							1
Toplam	4							3	8							4	8							5

(*) Bu nahiyete bir yerleşim için tarih defterleri malikâne ve divanî hisselerinin kimlere ait olduğunu belirtmemektedir. Bu yerleşim için çift öşür anlamına gelen "iki baştan" kaydı da yoktur. Bu nedenle buradan tek öşür alındığını ve gelirlerinin de hazineye intikal ettirildiğini varsaydım. Bu yerleşimi tablonun dışında bıraktım.

(**) 1554 ve 1574 tarihli defterleri iki yerleşim için malikâne ve divanî hisselerinin kimlere ait olduğunu belirtmemektedirler. Bu yerleşimlerden tek öşür alındığını ve bunun da hazineye intikal ettirildiğini varsaydım.

TABLO III.10. (devamı)

Divanî gelirlerini ellerinde tutanlar	*Hisse sayısı: 1520*	*Hisselere elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1520*	*Hisse sayısı: 1554*	*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1554*	*Hisse sayısı: 1576*	*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1574*
Kamu vakıfları						
Aile veya kişisel vakıflar						
Zaviye						
Mülk						
Tımar	1	?	4	?	4	?
Zeamet						
Hass-ı hümayûn ya da hüdavendigâr					1	1
Hass-ı mirmiran					1	1
Hass-ı mirliva						
Belirtilmemiş	4	1	4	1	2	1
Toplam	5	1 (?)	8	1 (?)	8	3 (?)

TABLO III.11.
Gelir Sahipleri: Venk 1455 ve 1485
Örnek Büyüklüğü: 1455'te 24 Yerleşim
1485'te 28 Yerleşim

Malıkane gelirlerini ellerinde tutanlar	*Hisse sayısı: 1455*							*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1455*	*Hisse sayısı: 1485*							*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1485*
	Tam	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten az*		*Tam*	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten az*	
Kamu vakıfları	3							2	4	1				1		4
Aile veya kişisel vakıflar	2			1				3	2					1	1	3
Zaviye	9					2		4	10			2		2		4
Mülk	5			3	1	2		10	1			1			1	3
Tımar			1					1								
Zeamet																
Hass-ı hümayûn																
Belirtilmemiş									5			1				1
Toplam				30				20				32				15

TABLO III.11. (devamı)

Divanî gelirlerini ellerinde tutanlar	*Hisse sayısı: 1455*	*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1455*	*Hisse sayısı: 1485*	*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1485*
Kamu vakıfları				
Aile veya kişisel vakıflar				
Zaviye				
Mülk				
Tımar	24	?	23	?
Zeamet				
Hass-ı hümayûn ya da hüdavendigar				
Hass-ı mirmiran				
Hass-ı mirliva				
Belirtilmemiş			5	1
Toplam	24	?	28	1 (?)

TABLO III.12.
Gelir Sahipleri: Venk 1520, 1554 ve 1574
Örnek Büyüklüğü: 1520'de 30 Yerleşim
1554'te 31 Yerleşim
1574'te 32 Yerleşim

Malikane gelirlerini ellerinde tutanlar	*Hisse sayısı: 1520*							*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1520*	*Hisse sayısı: 1554*							*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1554*	*Hisse sayısı: 1574*							*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1574*
	Tam	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten az*		*Tam*	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten az*		*Tam*	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten az*	
Kamu vakıfları	6	1				1	1	4	7	1				1		4	7	1				1		4
Aile veya kişisel vakıflar	2			1		1		4	2			1		1	1	4	2			1		1		4
Zaviye	11			1		2		6									12			1		2		6
Mülk	2			1			3	5	2			1		3		5	2			1				5
Tımar																								
Zeamet																								
Hass-ı hümayûn																								
Belirtilmemiş	4							1	5							1	4							1
Toplam				37				20				25				14				39				20

TABLO III.12. (devamı)

Divanî gelirlerini ellerinde tutanlar	*Hisse sayısı: 1520*	*Hisselere elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1520*	*Hisse sayısı: 1554*	*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1554*	*Hisse sayısı: 1574*	*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1574*
Kamu vakıfları						
Aile veya kişisel vakıflar						
Zaviye						
Mülk						
Tımar	17	?	22	?	21	?
Zeamet						
Hass-ı hümayûn ya da hüdavendigâr			3	1	1	1
Hass-ı mirmiran						
Hass-ı mirliva						
Belirtilmemiş	13	1	6	1	10	1
Toplam	30	1 (?)	31	2 (?)	32	2 (?)

TABLO III.13.
Gelir Sahipleri: Felis 1528 ve 1574
Örnek Büyüklüğü: 24 Yerleşim*

Malikane gelirlerini ellerinde tutanlar	*Hisse sayısı: 1528*							*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1528*	*Hisse sayısı: 1574*							*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1574*
	Tam	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten az*		*Tam*	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten az*	
Kamu vakıfları	4	1						3	5							4
Aile veya kişisel vakıflar	1							1	1							1
Zaviye	2	1						3	2	1						3
Mülk	3							2	2						4	5
Tımar	2							?	3							?
Zeamet									1							
Hass-ı hümayûn																1
Belirtilmemiş	14							1	12							1
Toplam	28							10 (?)	32							15 (?)

(*) Bu nahiyede bir yerleşim için tahrir defterleri malikâne ve divanî hisselerinin kimlere ait olduğunu belirtmemektedir. Bu yerleşim için çift öşür anlamına gelen "ıkı baştan" kaydı da yoktur. Bu nedenle buradan tek öşür alındığını ve gelirlerinin de hazineye intikal ettirildiğini varsaydım. Bu yerleşim tablo dışında bırakılmıştır.

TABLO III.13. (devamı)

Divanî gelirlerini ellerinde tutanlar	*Hisse sayısı: 1528*	*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1528*	*Hisse sayısı: 1574*	*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1574*
Kamu vakıfları	3	2	4	3
Aile veya kişisel vakıflar				
Zaviye				
Mülk	2	2	1	1
Tımar	7	?	8	?
Zeamet				
Hass-ı hümayûn ya da hüdavendigar		1	1	1
Hass-ı mirmiran				
Hass-ı mirliva				
Belirtilmemiş	14	1	12	1
Toplam	27	6 (?)	27	6 (?)

TABLO III.14.
Gelir Sahipleri: Karakuş 1528 ve 1574
Örnek Büyüklüğü: 22 Yerleşim*

Malikane gelirlerini ellerinde tutanlar	*Hisse sayısı: 1528*							*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1528*	*Hisse sayısı: 1574*							*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1574*
	Tam	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten az*		*Tam*	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten az*	
Kamu vakıfları	2			1				3	1			1				2
Aile veya kişisel vakıflar				1				1				1				1
Zaviye																
Mülk	1		1	3	1			6	2		1	1	1			5
Tımar	3							?	5							?
Zeamet								1	1							
Hass-ı hümayûn																
Belirtilmemiş	9								5							1
Toplam				22				11 (?)				19				9 (?)

(*) Bu nahiyede 4 yerleşim için tahrir defterleri malikâne ve divanî hisselerinin kimlere ait olduğunu belirtmemektedirler. Bu yerleşimler için çift öşür anlamına gelen "iki baştan" kaydı da yoktur. Bu nedenle buralardan tek öşür alındığını varsaydım. 1628 tarihli defterde bu dört yerleşimin gelirlerinin tımara verildiği kaydedilmektedir. 1574 tarihli defterde ise üç yerleşimin gelirlerinin kimlerin eline geçtiği belirtilmemiş, yalnız birinin gelirinin padişah hassına olduğu kaydedilmiştir.

TABLO III.14. (devamı)

Divanî gelirlerini ellerinde tutanlar	*Hisse sayısı: 1528*	*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1528*	*Hisse sayısı: 1574*	*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1574*
Kamu vakıfları	1	1	1	1
Aile veya kişisel vakıflar				
Zaviye				
Mülk				
Tımar	5	?	9	?
Zeamet				
Hass-ı hümayûn ya da hüdavendigar			3	1
Hass-ı mirmiran				
Hass-ı mirliva				
Belirtilmemiş	12		5	
Toplam	18	1 (?)	18	2 (?)

TABLO III.15.
Gelir Sahipleri: Niksar 1528 ve 1574
Örnek Büyüklüğü: 105 Yerleşim

Malikane gelirlerini ellerinde tutanlar	*Hisse sayısı: 1528*							*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1520-30*	*Hisse sayısı: 1574*							*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1576*
	Tam	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten az*		*Tam*	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten az*	
Kamu vakıfları	19			1	1			8	19			1	1			8
Aile veya kişisel vakıflar	3			2	2			7	6			3	2	4		14
Zaviye	15			3	1			10	15			3	1			10
Mülk	45		1	15	1	4		37	42			14	2			37
Tımar																
Zeamet																
Hass-ı hümayün																1
Belirtilmemiş	11							1	11							1
Toplam				124				63				124				70

TABLO III.15. (devamı)

Divanî gelirlerini ellerinde tutanlar	*Hisse sayısı: 1528*	*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1528*	*Hisse sayısı: 1574*	*Hisseleri elinde tutan kişi veya kurum sayısı: 1574*
Kamu vakıfları				
Aile veya kişisel vakıflar				
Zaviye	3	3	3	3
Mülk	2	2	2	2
Tımar	61	?	68	?
Zeamet				
Hass-ı hümayûn ya da hüdavendigar	11	1	17	1
Hass-ı mirmiran				
Hass-ı mirliva				
Belirtilmemiş	28	1	15	1
Toplam	105	7 (?)	105	7 (?)

TABLO III.16.
Rum Vilayetindeki On Nahiyede 16. Yüzyılın İki Farklı Döneminde Malikâne Hisselerinin Gelir Sahipleri Arasında Dağılımı
Örnek Büyüklüğü:* 1520-30'da 487 Yerleşim
1574-76'da 491 Yerleşim

	Hisse sayısı: 1520-1530							*Tam hisse cinsinden hisse sayısı: 1520-30*	*Farklı kategorilerin toplam malikaâne hisselerindeki payı (%)*	*Hisse sayısı: 1574-76*							*Tam hisse cinsinden hisse sayısı: 1574-76*	*Farklı kategorilerin toplam malikâne hisselerindeki payı (%)*
	Tam	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten az*			*Tam*	*3/4*	*2/3*	*1/2*	*1/3*	*1/4*	*1/4'ten az*		
Kamu vakıfları	60	2	1	5	3	8		72	16.9	73	1	4	12	3	9		85.6	19.47
Aile ya da kişisel vakıflar	43	7	2	20	4	18	3	61.3	14.4	47	7	2	25	4	22	4	73.3	16.68
Zaviyeler	58		1	16	1	2		67.5	15.8	61	–	–	14	1	3		69.0	15.7
Mülk	81	8	6	50	13	20	14	127	29.8	79	5	5	47	8	18	14	118.6	26.9
Tımar	15	2		9	–	1	1	21.4	5.0	18	2		11	1	3	2	26.3	5.9
Zeamet																		
Hass-ı hümayûn										4					1		4.25	96
Belirtilmemiş	72	1	1	4	2	1		76.26	17.9	61			2		1		62.3	14.2

(*) 1520-30 tarihli defterlerde 50, 1574-76 tarihli defterlerde ise 51 yerleşim için malikâne divanî hisseleri ayrımı yapılmadığı gibi, bu yerleşimlerin gelir sahipleri de belirtilmemiştir. Bu tür yerleşimlerin gelirlerinin doğrudan doğruya merkezi idareye gittiğini varsaydık.

TABLO III.17.
Rum Vilayetindeki 10 Nahiyede 16. Yüzyılın İki Farklı Döneminde Divanî Hisselerinin Gelir Sahipleri Arasındaki Dağılımı
Örnek Büyüklüğü: 1520-30'da 487 Yerleşim
1574-76'da 491 yerleşim

Divanî gelirlerini ellerinde tutanlar	*Hisse sayısı: 1520-30*	*Farklı kategorilerin toplam divanî hisselerindeki payı (%): 1520-30*	*Hisse sayısı: 1574-76*	*Farklı kategorilerin toplam divanî hisselerindeki payı (%): 1574-76*
Kamu vakıfları	7	1.4	8	1.6
Aile veya kişisel vakıflar	–		–	
Zaviye	17	3.4	17	3.4
Mülk	5	1.0	4	8
Tımar	225	46.2	250	50.9
Zeamet				
Hass-ı hümayûun ya da hüdavendigâr	20	4.1	57	11.6
Hass-ı mirmiran			1	2
Hass-ı mirliva	10	2.0	17	3.5
Belirtilmemiş	203	41.6	137	27.9

EK III.2.
Gelirlerin nahiyelerdeki farklı kesimler arasında bölüşümü

Tahrir kayıtlarındaki malikâne sahiplerinin gelirlerine dair bilgiler bir hayli sorun sorunludur. Her şeyden önce malikâne vergileri tutarlı bir biçimde kaydedilmiş değildir. Ayrıca teorik olarak belli bir yerleşimin divanî ve malikâne gelirlerini elde edenlerin tahıl ve diğer ürünlerden birer öşür, değirmen ve arı kovanlarından alınan resimlerin ise yarısını almaları gerekirken, uygulamada malikâne geliri karşılığı verilen toplam meblağ, aynı durumdaki divanî sahiplerinin elde ettiği meblağdan –her zaman olmasa bile– genellikle daha azdı.[1] Araziyi tahrir edenlerin malikâne ve divanî vergilerini farklı bir biçimde değerlendirmelerinin gerekçelerini de bilmiyoruz. Ama bu uygulama, –özellikle malikâne gelirlerinin ayrıca kaydedilmediği yerlerde– söz konusu gelirlerin aynı yerleşimden elde edilen divanî gelirlerine eşit olduğu varsayımından yola çıkarak yapılan tahminlerin güvenilirliği hakkında kuşku uyandırıyor. Malikâne gelirleriyle ilgili belirsizlikler nedeniyle çalışmamızda gelir sahiplerinin teker teker elde ettikleri gelirleri tespit etmeye kalkışmadık. Bunun yerine hesaplarımızı her gelir sahibinin denetlediği hisse sayısına dayanarak yaptık. Bir tam hisse belli bir yerleşim biriminin malikâne ve divanî gelirlerinin toplamını temsil ederken, hisselerin kesirleri tek tek köylerden alınan bu gelirlerin farklı oranlarını temsil ediyor. Ancak bu yöntemin de kendine özgü bir takım sakıncaları bulunuyor. Yerleşimlerin büyüklükleri ve kaynak zenginlikleri değişken olduğundan, buralardan elde edilen gelir-

1 Bkz. Bölüm II.

ler de değişkendi. Yani bir köyün tam bir hissesine sahip olan bir kişinin o köyden elde edeceği gelir, başka bir köyün tam hissesinden elde edilen gelire eşit değildi. Bununla birlikte uyguladığımız yöntem, farklı hisse sahiplerine düşen gelirlerin kesin bir biçimde tespit edilmesine imkân vermese bile, gelirlerin farklı grup ve kurumlar arasında ne şekilde bölündüğüne ilişkin genel bir değerlendirmeyi mümkün kılıyor. Çeşitli vergi gelirlerinin kimlerin eline geçtiğine gelince; araştırma kapsamında bulunan birçok köy için çeşitli gelir sahiplerinin kimlikleri defterlerde kaydedilmiş durumdadır. Şöyle ki, kayıtlarda, "karye" (köy) başlığı altında köyün ismi, malikâne hisse ve divanî hisse sahiplerinin kimlikleri verilmekte. Malikâne hissesi çoğu zaman birden fazla hak sahibi tarafından paylaşıldığından, her pay sahibinin ismi elindeki payın miktarı ile birlikte veriliyor.

Burada gelir sahipleri sekiz gruba ayrılmıştır. İlk grupta, "kamu vakıfları" başlığı altında, medrese, cami, mevlevihane ve kervansaray vakıflarının ellerindeki hisseler yer alır. İkinci kategori mülk sahiplerinin hisselerini kapsar. Mülk sahipleri, merkezî hükümetin müsadere ve müdahalelerinden kaçınmak için hisselerini vakfa dönüştürerek ailelerinin gelecek kuşaklarının sürekli bir gelir kaynağına sahip olmalarını temin etme eğilimindeydiler. İşte bu tür vakıflar "aile veya şahıs vakıfları" başlığı altında üçüncü kategoriyi oluşturur. Dördüncü kategori, zaviye vakıflarının sahip oldukları hisseleri içerir. Tımar sahiplerine ayrılan hisseler de beşinci kategoriyi oluşturuyor. Tahrir defterlerinin çoğunda tımar sahibi için özel bir terim kullanılmamışsa da bu kişilerin çoğu zaman sipahiler oldukları tahmin edilebilir. Sipahilere 20 bin akçeye kadar olan gelirler tahsis ediliyordu.[2] 16. yüzyıl tahrir defterlerinde tımar sahiplerinin adı ve sayısı genellikle kaydedilmemişse de, 15. yüzyıla ait mufassal defterlerindeki kayıtlardan bir köyden birden fazla sipahinin gelir elde edebildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bir sipahinin farklı köylerde hissesi de olabiliyordu. Zaimler, yani

2 Tahrir defterlerinde vergi mükellefleri listelerinin kaydedildiği sayfaların kenarlarına o bölgelerden vergi toplayan sipahiyle ilgili notlar düşüldüğü görülmektedir. Bu notlarda, örneğin, sipahinin belirli bir mezranın gelirleri üzerindeki hakları açıklığa kavuşturuluyor, herhangi bir köyün dışından gelerek o köyün toprağını eken kişilerden alınan vergiler üzerinde sipahinin hakları belirtiliyor. Diğer taraftan, bazı durumlarda "tımar"ın divanî vergilerin toplanma yöntemini tanımlamak için kullanılan genel bir terim olarak kullanıldığı da anlaşılıyor. Örneğin, 15. yüzyıl defterlerinde şu tür kayıtlara sık rastlanır: "Divanî tımar hassa-ı X Beğ". *MM*, no. 354, s. 153, 139, 140. Bu durumlarda "tımar"ı dar anlamda bir sipahiye ayrılan gelirler olarak tanımlamak yanıltıcı olacaktır. Bunun yerine, tımar yöntemiyle toplanan divanî gelirlerinin çoğu kez has sahiplerinin eline geçtiğini söylemek daha doğrudur.

20 bin akçeden fazla gelir sağlayan dirliklerin (zeamet) sahipleri, gelir sahipleri kategorilerinin altıncısını oluşturmaktadırlar. Bunlara daha çok 15. yüzyıl tahrirlerinde rastlanır, daha sonraki yıllara ait tahrirler ise tımarlara ayrılan gelirlerden bahsediyor.[3] Gelir sahibi kategorilerinin yedincisi ise yılda 100 bin akçeden fazla gelir sağlayan has sahipleridir. Bu dirliklerin hisseleri padişaha aitse buna hass-ı hümayûn, vilayet yöneticisine aitse hass-ı mirmiran, kaza veya liva yöneticisine aitse hass-ı mirliva veya hass-ı sancakbey deniyordu. Sekizinci ve son kategoride ise tahrir defterlerinde sahipleri belirtilmeyen hisseler bulunmaktadır.

Son kategorideki belirsizlik farklı biçimlerde göze çarpmakta. Bazı durumlarda divanî sahipleriyle malikâne sahiplerinin kimlikleri verilmeyebiliyor. Tahrirlerde, birçok köyün çeşitli vergilerini toplayan kişilerin kimlikleri belirtilmediği gibi divanî hisseleriyle malikâne hisseleri arasında da bir ayrım yapılmıyordu. Burada akla gelen bu tür köylerin vergilerini kimin aldığı sorusudur. Rum Vilayeti Kanunnamesi'ne göre, bir tımarın sınırları içinde yeni ekilmiş toprakların vergileri o tımarın sipahisine ödeniyordu. Gelir sahiplerinin kimliğinin belirtilmediği yerleşimlerin önemli bir bölümü, 16. yüzyılın sonlarında köylülerin daha önce tarıma açılmamış toprakları ekmeye başlaması sonucu sayıları artan mezralardan meydana gelmektedir. Böyle olunca da Kanunname'den çıkarak bu toprakların vergisinin tımar sahibine ait olduğu varsayılabilir.[4] Bazı yerlerin gelirleri ise devlet hazinesi adına mevkufçular veya o bölgedeki sipahi tarafından toplanıyordu. Tahrirlerde bu tür yerlerin gelir sahiplerinin kaydedilmemesine rağmen ödedikleri vergi oranı genellikle belirtilmektedir. Eğer "iki baştan" kaydı varsa bu öşrün 1/5 oranında alındığını göstermektedir; böyle bir kaydın bulunmaması ise öşrün onda bir oranında alındığı anlamına gelir.[5]

Çorumlu

Çorumlu nahiyesinde gelir sahiplerinin tespiti için kullanılan örnek 1520 ve 1576 yılları için 80 yerleşimi kapsamaktadır. Bu yerleşimlerden alınan gelirler 105 malikâne ve 85 divanî hissesine bölünmüştür (Tablo III.2). 1456'da Çorumlu nahiyesinde bulunan 30 yerleşimden sadece 25'ine sonraki tahrirlerde de rastlamak mümkün (Tablo III.1).

3 Bu durum, özellikle Cincife ve Yıldız nahiyeleri için geçerli. Bkz. s. 206-209.

4 Örneğin, Karahisar-ı Demirli nahiyesinde aşiretler tarafından işlenen 15 mezra burada kullanılan örneğe dahil edildi. Bkz. Bölüm II, s. 101 vd.

5 Bkz. Bölüm II.

Bu 25 yerleşim, 1455-1576 yılları arasında gelir sahiplerini karşılaştırabilmek amacıyla örneğe dahil edildi.

Çorumlu nahiyesinin vergi gelirlerinin önemli bir kısmı cami, medrese ve Mevlevihanelerin eline geçiyordu. 16. yüzyılın ikinci yarısında bu kuruluşlar, nahiyedeki malikâne hisselerinin dörtte bir kadarının ve üç divanî hissesinin gelirlerini ellerinde tutuyorlardı. Ayrıca bu tür gelirlerin yaklaşık yarısı, nahiye sınırları dışındaki kurumlara gidiyordu. Beş tam malikâne hissesinin geliri, civardaki Osmancık kasabasında bulunan üç ayrı cami vakfına gidiyordu; üç tam hissenin geliri ve bu yerleşimlerden elde edilen divanî gelirleri de Tokat şehrindeki tek bir camiye aitti. Amasya Mevlevihanesi üç tam malikâne hissesine ve yine Amasya'daki bir cami bir tam hisseye sahipti. Bundan başka, üç tam malikâne hissesi Medine'deki, bir hisse ise Kayseri'deki vakıflara ayrılmıştı. Bu kategorideki malikâne hisselerinin geri kalanlarının gelirleri ise Çorum kasabasında ve nadiren Çorumlu köylerinde bulunan imaret vakıflarına aitti. Bunlardan bir tam hisse de Çorum'daki Mevlevihaneye aitti.

Kamu vakıflarına ayrılan hisselerde zaman içinde bir süreklilik görülmektedir. 16. yüzyılın iki farklı dönemine ait örnekte kapsanan yerleşimlerin sadece % 30'unun 15. yüzyıl ortasında yapılan tahrirde de kapsanmış olmasına rağmen, üç tahrirde de yer alan üç yerleşimin hepsinde malikâne hisselerinin 1455-1576 dönemi boyunca aynı caminin vakıflarına ayrıldığı anlaşılıyor.[6] Veriler ayrıca, 1520-1576 yılları arasında bu tür vakıflara ayrılan malikâne hisselerinin sayıca arttığını da gösteriyor. Mesela, ilk tahrirde kime ait olduğu belirtilmeyen bir malikâne hissesinin tamamının daha sonraki dönemde bir devlet memuru tarafından Osmancık'ta yaptırılan bir cami vakfına ayrıldığı,[7] önceden tek bir mülk sahibine ait tam bir malikâne hissesinin de ikiye bölünüp, hisselerden birinin Çorum şehrindeki bir camiye tahsis edildiği gözleniyor.[8]

Hisselerin çeşitli kamu vakfı kuruluşları arasındaki dağılımı da üzerinde durulması gereken konulardan biridir. Genel olarak, tam hisselerin gelirleri çoğu zaman birden fazla yerleşimin gelirleri üzerinde hak sahibi olan, şehirlerdeki büyük kurumların vakıflarına aitti. Küçük parçalara bölünmüş hisseler ise bir istisna hariç, köy camilerine

6 Bunlar Çorum Camii ve Çorum Kasabası'nda bulunan Emir Ahmet Çelebi Camii'dir. *MM*, no. 354, s. 136, 138, 144; *TT*, no. 444, s. 8, 12, 26, 30, 34; *KK*, no. 38, s. 34a, 24b, 28a, 21a.

7 Bu hisselerin subaşının yaptırdığı camiye tahsis edilmesi padişahın onayı ile gerçekleşmişti. *TT*, no. 444, s. 34; *KK*, no. 38, s. 23a.

8 *TT*, no. 444, s. 30; *KK*, s. 30a.

ayrılmıştı. Bu tür parçalı hisselerden birinin geliri Çorum kasabasında bir imamın geçimini sağlıyordu.

Çorumlu'daki gelirler üzerinde hak sahibi olan bir diğer kuruluş da zaviye vakıflarıydı. Bu nahiyede zaviye vakıflarına ait olan 16 malikâne hissesinden altısının geliri Ulupınar köyündeki Enam Çelebi Zaviyesi Vakfı'na aitti. Bu altı hisseden ikisi tam, üçü yarım, biri ise çeyrekti. Zaviye vakfının yarım hisselerden gelir elde ettiği bu yerleşimlerden ikisinde malikâne gelirlerinin öbür yarısı Enam Çelebi Evladının (ahfadının) Vakfı'na aitti. Ayrıca meşhur Abdal Ata Zaviyesi üç köyün malikâne gelirlerinin tamamını aldığı gibi, bu köylerden elde edilen divanî gelirleri üzerinde de hak sahibiydi.[9] Bir zaviyenin, bir köyün gelirlerinin tamamı üzerinde hak sahibi olması istisnaî bir durum değildi. Sadreddin Paşa, Hacı Bey, Elvan Çelebi ve Ahi Menteşe zaviyelerinin her biri dört ayrı köydeki malikâne ve divanî gelirlerinin tamamını alıyorlardı. Bu kategorideki diğer malikâne hisselerinden iki tam hisse iki farklı zaviyeye, bir yarım hisse ise İskilip'teki bir zaviyeye tahsis edilmişti.

Zaviyelerin elde ettiği gelirlere ilişkin vurgulanması gereken bazı hususlar bulunmaktadır. Bir kere, kamu vakıflarına ayrılan gelirlerin aksine, zaviyelere tahsis edilen gelirler genellikle Çorumlu nahiyesi içinde kalıyordu. Ayrıca zaviyelerin çoğu kırsal kesimde bulunduklarından elde ettikleri gelirler de bu bölgelere aktarılıyordu. Tarımsal gelirlerden pay alan zaviyelerden sadece ikisi –biri Çorum, diğeri İskilip'te olmak üzere– kentlerdeydi.[10] Diğer taraftan, zaviyelere tahsis edilen hisseler de –kamu vakıflarına ait hisselerde olduğu gibi– zaman içinde dikkate değer bir süreklilik gösterir. Üç tahrirde de kapsanan beş köyden üçünün gelirleri 1455-1576 döneminde aynı zaviyelere aittir.[11] Dönemin başında yarım malikâne hissesine sahip olan zaviyelerden en az ikisinin, 16. yüzyıl sonlarında bu hisselerin diğer yarısını da elde ettikleri görülür.[12] Ancak başka bir malikâne hissesinde de tam tersine bir eğilim ortaya çıkmaktadır; dönem başında Enam Çele-

9 Tahrirlerde zaviyelerin gelirler üzerindeki hakları "tarık-ül serbest ve makru" olarak tanımlanmaktadır. Bu da, merkezî devletin bu gelirler üzerindeki tüm haklarından vazgeçtiği ve de gelirlerin elde edildiği yerleşimlerin idarî işlerine karışmamayı taahhüt ettiği anlamına gelir. *KK*, 38, s. 43b, 63b, 63a. Balkan vilayetlerin çok yaygın olan bu tür vakıf taahhütlerine, malikâne-divanî sisteminin uygulandığı bölgelerde pek sık rastlanmaz. Barkan, "Malikâne-Divanî", s. 120-1.

10 İskilip'teki Ahmet Katarı ve Çorum'daki Ahi Menteşe zaviyeleri.

11 Abdal Ata, Enam Çelebi, Ahi Hacı (?) Bey ve Ahmet Bey Katarı zaviyeleri.

12 *TT*, no. 444, s. 35; *KK*, no: 38, s. 24b. Ahi Menteşe Zaviyesi'nin malikâne hissesinin üzerindeki hakkı, ayanın şahadeti ile tespit edilmişti.

bi Zaviyesi'ne ait olan tam bir malikâne hissesi, dönem sonunda bir tımar sahibine tahsis edilmişti.[13]

Çorumlu'daki malikâne gelirlerinden pay alan vakıf kategorilerinin üçüncüsü aile vakıflarıydı. Bu kategorideki hisseler birkaç ailenin elinde toplanmıştı. Bu tür 30 malikâne hissesinin geliri, 12 aile vakfına aitti. Bunlardan Arif Çelebi ve Melike Hatun'un aile vakfı sekiz tam ve bir dörtte üç hisseyle en fazla hisseye sahip olanıydı. Diğer hisseler şu şekilde dağılmıştı: Emir Mahmud Vakfı iki tam hisseye, Hacı İsrael Vakfı iki tam ve bir 3/4 hisseye, Kutlu Bey Vakfı bir tam ve bir 1/3 hisseye, Hacı Ilyas Vakfı bir tam ve iki yarım hisseye, zaviye kurucusu Enam Çelebi Evladının Vakfı bir çeyrek ve bir yarım hisseye, Hamdullah Çelebi Evladının Vakfı bir yarım ve bir 2/3 hisseye sahiptiler. Geri kalan dört hisse dört ayrı aile vakfına aitti. Hisse sahiplerinin sürekliliğine gelince: Arif Çelebi Vakfı ve Enam Çelebi Evladı Vakfı altı yerleşimdeki malikâne hisselerini 1455-1576 dönemi boyunca ellerinde tuttular. Ancak diğer aile vakıflarının sahip oldukları hisselerin el değiştirdiği görülüyor. Yine de, 16. yüzyılda aile vakıflarının ellerindeki malikâne hisselerinin sahiplerinde önemli bir değişme olmadığı anlaşılmaktadır. Sadece bir tek örnekte bir malikânenin gelirinin tümünün el değiştirdiği görülür. Bu durumda da hisse, bir aile vakfından diğerine geçmişti.[14]

Mülk sahiplerinin ellerindeki malikâne hisseleri ise hem zaman içinde istikrar göstermez hem de malikâne hisseleri arasında en çok parçalanmaya maruz kaldıkları gözlemlenir. 1576'da mülk sahiplerinin denetimindeki 25 malikâne hissesinden 13'ünün geliri farklı aile veya kişilere aitti; geri kalan gelir ise beş hisse sahibi arasında bölüşülüyordu. Bu tür hisselerin çoğunluğunu ise parçalı hisseler oluşturuyordu. Bir mülk sahibinin elinde bir tam hisseden fazlasını tutması halinde bile, elde ettiği gelir çoğu zaman farklı yerleşimlerdeki bölünmüş hisselerden geliyordu. Ayrıca üç tahrirde de kaydına rastlanan 17 yerden 14'ünde mülk sahiplerine ait gelirlerin 1455-1520 yılları arasında tamamen el değiştirdiği görülüyor.[15] Mülk hisseleri ge-

13 *TT*, no. 444, s. 35; *KK*, no. 38, s. 40b.

14 *TT*, no. 444, s. 28; *KK*, no. 38, s. 67b.

15 Mufassal defterlerinde üç mülk edinme yolu tanımlanıyor. (a) Tarık-ül istisahab veya gasp yoluyla; örneğin *TT*, no. 444, s. 32, 17-18; *KK*, no. 38, s. 22b, 32b, 34b,. (b) Tarık-ül ırs veya miras yoluyla; örneğin, *TT*, no. 444, s. 36, 13; *KK*, no. 38, s. 22a, 30a. (c) Satın alma yoluyla; örneğin, *KK*, no. 38, s. 34a, 38a. Bu tür alım satımların gerçekleşebilmesi için genellikle kadının, Anadolu Beylerbeyi'nin veya padişahın onayı (berat-ı sultanî) gerekiyordu. Örneğin, *TT*, no. 444, s. 12, 34, 18, 15, 25, 11; *KK*, no. 38, s. 30b, 41a, 24b, 21a, 35a, 56b, 43b.

nellikle başka mülk sahiplerinin eline geçmişti. En az üç durumda ise imaretlere ya da aile vakıflarına dönüştürülmüştü.[16] Mülklerin vakfa dönüştürülmesinin asıl amacı parçalanmalarını engellemekti. Dolayısıyla 16. yüzyılda mülk hisselerinin sıkça el değiştirmesine rastlanmaz. Dönemin başında belli bir kimseye ait olmayan bir malikâne hissesinin 3/4'ünün dönemin sonunda satıldığı ve satılana mülk olarak kaydedildiği yalnızca bir örnek bulunur.[17] Bir köyün divanî gelirlerinin bir mülk sahibine ait olduğu, malikâne gelirlerinin ise başka mülk sahipleri ve aile vakıfları arasında bölüşüldüğü istisnai bir örnek olduğunu da belirtmek gerekir.[18]

Malikâne gelirleri üzerinde hak sahibi olan bir başka grup da tımar sahipleriydi. Mufassal tahrirlerinde tımar sahiplerinin kimliklerini tespit etmek mümkün değildir, tahrirlerden ulaşabildiğimiz tek bilgi 1576 tarihinde tımar sahiplerinin beş ayrı yerdeki malikâne gelirlerinden pay aldıkları. Öte yandan bu tımar sahiplerinin hiçbirinin elinde tam bir malikâne hissesi olmadığı, bununla birlikte 16. yüzyılda tımar sahiplerinin ellerindeki malikâne hisselerinin arttığı anlaşılıyor. Örneğin, iki köydeki malikâne hisseleri üzerinde 1520'de kimse hak iddia etmezken, 1576'da bu gelirlerin tımarlara tahsis edildiği görülmekte.[19] Bir başka örnekte ise bir mülk sahibine ait hissenin tımara devredildiği anlaşılıyor.[20] Öte yandan dönemin başında bir tımara ait olan bir malikâne hissesinin, dönem sonunda bir zaviyeye devredilmesi şeklinde ters yönde bir gelişme de tahrir kayıtlarından gözlemlenebilir. Tımarlara ait malikâne hisselerinin başka gelir sahipleri kategorilerine devredilmesinin bu nahiye için bundan başka bir örneği bulunmaz.[21]

16. yüzyılın her iki döneminde de örneklemimizde kapsanan yerleşimlerin yarısından fazlasının divanî gelirleri üzerinde hak sahibi olanlar tımar sahipleriydi. Ama 16. yüzyıl tahrirlerinden, divanî gelirlerinden pay alan sipahilerin sayısını çıkarmak mümkün değildir.

16 Arif Çelebi ve Melike Hatun aileleri kendi mülklerini aile vakıflarına dönüştürmüşlerdi. *MM*, no. 354, s. 146, 147; *KK*, no. 38, s. 39a, 56b. Medine Şehri Vakfı'na tahsis edilen mülk gelirleri için bkz. *TT*, no. 44, s. 13, *KK*, no. 38, s. 22a.

17 *KK*. No. 38, 38a.

18 *TT*, no. 444, s. 7; *KK*, no. 38, s. 36a.

19 1456'da Koçi Bey'in mülküne ait olan gelirler 16. yüzyılda tımar gelirleri arasında yer alır. *MM*, no. 354, s. 151; *TT*, no. 444, s. 31. *KK*, no. 38, s. 37a.

20 *TT*, no. 444, s. 35; *KK*, no. 38, s. 40b. Erken dönemde malikânenin yarı hissesini oluşturan mülk gelirleri Enam Çelebi Zaviyesi'ne aitti. Malikâne hissesinin diğer yarısı ise aynı zaviyenin vakıf gelirleri arasındaydı.

21 *TT*, no. 444, s. 35; *KK*, no. 38, s. 24b.

Bu açıdan, 15. yüzyıl tahrirlerinde daha kapsamlı bilgi bulunmaktadır. Çorumlu'da, daha sonraki tahrirlerde kaydına rastlanan 25 yerden 21'inin divanî gelirini İskilip'teki bir zaviyenin kurucusu olan Ahmet Çelebi Katar'ın oğlu Mahmud Çelebi alıyordu.[22] Divanî gelirlerin yerli ahalinin elinde bu şekilde toplanması sürecinin 16. yüzyılda da devam edip etmediğini bilmiyoruz. Ancak 16. yüzyılın başlarında padişaha ait hiçbir divanî hisse yokken, 1576'da 11 yerdeki divanî gelirlerin doğrudan doğruya padişaha gitmesi (hass-ı hümayûn), merkezî hükümetin bu bölgedeki gelir kaynaklarına el attığının bir işareti sayılabilir. Ayrıca 1520 tahrirlerinde bu divanî hisselerinden sekizi tımar sahiplerine tahsis edilmişti. Ancak bu tımar sahiplerinin 15. yüzyılda olduğu gibi 16. yüzyılın başında da mahallî yönetici gruplarının üyeleri olup olmadığını ve daha sonra merkezî hükümetin bu kişilerin divanî gelirleri üzerindeki haklarına el koyup koymadığını bilmiyoruz.

Öte yandan 16. yüzyılın sonlarında sahipleri belirtilmeyen divanî hisselerin sayısının yüzyılın ilk dönemine oranla azaldığı görülüyor. 1576'da bu tür hisselerden üçünün gelirleri hass-ı hümayûna, diğerleri ise tımarlara tahsis edilmişti. Bu çalışmada kime ait olduğu belli olmayan bu tür hisselerin gelirlerinin merkezî hükümete intikal ettiği varsayıldı. Öte yandan merkezî devlet, yerel yönetici grupların elindeki gücü yok etmek için bu tür divanî hisselerin söz konusu gruplar dışındaki kişilere tahsis edilmesini tercih etmiş de olabilir.

Karahisar-ı Demirli

Karahisar-ı Demirli nahiyesindeki gelir sahipleri örneklemi 16. yüzyılın her iki dönemi için toplam 82 malikâne ve 61 divanî hisseli 76 yerleşimi kapsıyor (Tablo III.4). Ayrıca 1456 tarihli tahrirde bu nahiyeye kaydedilen 30 yerleşimden 13'ü, 16. yüzyıl tahrirlerinde de mevcut (Tablo III.3). Dolayısıyla, bu yerleşimler de örneğe dahil edildi.

Karahisar-ı Demirli'deki yerleşimlerin gelirlerinden kamu vakıflarının aldıkları pay, Çorumlu'daki kamu vakıflarının gelirdeki payları kadar önemli değildi. Bu kuruluşlar, 16. yüzyıl başlarında altı yerleşi-

22 Defterlerde Mahmut Çelebi'ye tahsis edilen gelirler "has" olarak tanımlanıyor: "Divanî tımar hass-ı Mahmud Çelebi Veled-i Ahmed Bey". Bu da bu gelirin 100.000 akçenin üzerinde olduğunu gösterir. Ayrıca defterlerde 57 kişi Mahmud Çelebi'nin nûgerânı (kulları, bendeleri) olarak kaydolunmuş durumdadır. *MM*, no. 354, s. 132. Bu bağlamda nûger veya sipahinin ne anlamda kullanıldığı açık olmamakla birlikte, nûgeranın Mahmut Çelebi'nin imparatorluk için beslediği atlı askerler olması mümkündür.

min –yani bu araştırmada kapsanan yerleşimlerin onda birinin azından– malikâne gelirlerini elde ediyorlardı; 1576'da ise kamu vakıflarının malikâne gelirlerini elde ettikleri yerleşimlerin sayısı 13'e çıktı. Vezir-i Azam Rüstem Paşa'nın satın aldığı yedi mülk hissesinin geliri (beş yarım hisse ve iki 3/4 hisse), Paşa'nın 1561'de ölümü üzerine Gümüş kasabasındaki bir cami vakfına tahsis edilmişti.[23] Geri kalan hisselerin gelirini alan kuruluşlar 16. yüzyılın her iki döneminde de değişmedi. Cemaliye Medresesi Vakfı[24] dört tam hisseye, Ballı Camii (veya Mescidi)[25] bir tam hisseye ve komşu kasaba Osmancık'taki Mehmet Paşa Camii yine bir tam hisseye sahipti. Demek ki, kamu vakıflarının aldığı gelirler uzak bölgelere gitmese bile, Karahisar'daki yerleşimlerden gelir sağlayan kurumların hepsi nahiye sınırları içinde değildi.

Zaviyeler, bu nahiyedeki belli başlı gelir sahibi gruplardan birini oluşturuyordu. Dönemin başında 11 zaviye, 11 ayrı yerleşimden malikâne geliri sağlıyordu; dönemin sonunda ise zaviyelerin malikâne gelirlerini topladığı yerleşimlerin sayısı 12 çıkmıştı.[26] Ayrıca bu yerleşimlerden yedisinin divanî gelirleri de, ellerinde bu yerlerin malikâne hisselerini tutan zaviyelere aitti. Ancak zaviyelerin gelir kaynakları üzerindeki denetimleri sadece iki örnekte süreklilik gösterir. Bu örneklerden biri meşhur Abdal Ata Zaviyesi. Bu zaviyenin Kilise Köy'ün toplam gelirleri üzerindeki hakkı 1455'te Padişah tarafından onaylanmıştı.[27] Son olarak, burada sözü edilen bütün zaviyelerin kırsal kesimde ye Karahisar nahiyesi ve çevresinde bulunduğu söylenebilir.[28]

Çorumlu'da olduğu gibi Karahisar-ı Demirli'de de aile vakıflarına

23 *KK*, no. 38, s. 242b, 239b, 245a, 233a. Rüstem Paşa, imparatorluğun her köşesinde gelir kaynaklarına el koymakla kalmayıp, Venedik'te tahıl ticaretinden de büyük kazançlar sağlıyordu. Bkz. Braudel, *Mediterranean* I: 591.

24 15. yüzyılda bu malikâne hisselerinden birinin gelirleri Alaca Medresesi'ne aitti. *MM*, no. 354 s. 218; *TT*, no. 444, s. 318; *KK*, no. 38, s. 236a.

25 1520'lerden önce Hacı İbrahim Çelebi Medresesi'nin kapanması ile bu medresenin gelirleri de Ballı Camii Vakfı'na intikal ettirilmişti. *TT*, no. 444, s. 324; *KK*, no. 38, s. 249b. Defterlerde ne Hacı İbrahim Çelebi Medresesi'nin ne de Ballı Camii'nin tam yerleri belirtilmemektedir. Yine de Ballı Camii'nin 16. yüzyılda Karahisar-ı Demirli'de yerleşme sürecinde olan Ballı Aşireti mensupları tarafından yaptırılmış olabileceği düşünülebilir. Bölüm IV, s. 180, n. 21.

26 16. yüzyılın başında Karahisar-ı Demirli kadısı Mevlana Hamdullah'ın elinde olan malikâne gelirleri yüzyılın sonunda Erkulu (?) Baba Zaviyesi vakfına devredilmişti. *TT*, no. 444, s. 325, *KK*, no. 38, s. 248a.

27 *MM*, no. 354, s. 231.

28 Tahrir defterlerinde genellikle, kentte veya kent civarında olan zaviyelerin yerleri belirtiliyor. Karahisar-ı Demirli nahiyesindeki zaviyelerin hiçbirinin yeri belirtilmediğinden bunların kırsal bölgede olduklarını varsaydım.

giden gelirler birkaç ailenin elinde toplanmıştı. Altı aile 16. yüzyılın her iki döneminde de 23 malikâne hissesini elinde bulunduruyordu. Dokuz hisseyle Sinan Bey Ailesi Vakfı ve yedi hisseyle Hacı İlyas Bey Vakfı bunların başında geliyor. Bu iki aile 15. yüzyıldan itibaren belirli malikâne gelirlerini ellerinde bulundurmakta idiyseler de, 1520 ile 1576 yılları arasında muhtemelen diğer aile vakıflarına ait hisseleri de elde ederek, malikâne hisselerini arttırmışlardı.[29] Aile vakıflarının diğer vakıflar aleyhine nasıl olup da genişleyebildiği belli değildir. Her şeyden önce, aile vakıfları genellikle satılmaz mallardan sayılıyordu. Evlilik veya diğer miras düzenlemeleri yoluyla aile vakıflarının birleşmiş olmaları ihtimal dâhilinde olsa da araştırmaya konu olan dönemde bölgedeki akrabalık yapısı bilinmediğinden bu tür iddiaları verilerle desteklemek mümkün değildir. Aile vakıflarının da diğer vakıf türlerinde olduğu gibi, farklı nahiyelerdeki köylerin gelirlerini denetlediklerinin ve gelir kaynaklarının tek bir bölgeyle sınırlı olmadığının belirtilmesi gerekir. Mesela Hacı İlyas Bey Ailesi Vakfı Karahisar'da olduğu halde Çorumlu'da da malikâne hisselerine sahipti. Çorumlu'da kendi adını taşıyan zaviyenin kurucusu olan Elvan Çelebi Evladının Vakfı da Karahisar'daki bir köyün malikâne gelirlerini alıyordu.

Karahisar-ı Demirli'deki mülkler de Çorumlu'daki mülklerin temel özelliklerini paylaşıyorlardı. Mülk sahiplerinin ellerindeki malikâne hisseleri küçük parçalara bölünmüş durumdaydı ve sadece iki mülk sahibi birden fazla hisseye sahipti. Ayrıca 1455-1576 döneminde mülkler sık sık el değiştiriyordu. Mesela, Uluca Bey evladının mülküne ait sekiz yerdeki malikâne hisselerinin yarısı, 16. yüzyılın ilk döneminde Rüstem Paşa'ya satılmış, Paşa'nın ölümünden sonra da Gümüş Kasabası'ndaki bir camiye vakfedilmişti.[30] Uluca Bey evladının diğer iki köydeki malikâne gelirleri miras yoluyla başka bir ailenin eline geçmişti.[31] Bunun dışında, mülklerin vakıflara dönüştürülmesi yönünde bir eğilimden de söz etmek gerekmekte. Aslında yüzyılın sonunda mülk sahiplerinin sayısında görülen azalmadan, birçok ailenin mülklerini vakfa çevirmiş olduğu sonucunu çıkarmak da mümkündür. Mesela, Sinan Bey Ailesi Vakfı'nın elindeki hisseler ailenin mülk biçiminde sahip olduğu hisselerden fazlaydı. İleri gelen bir kadı ailesinin

29 Aile vakıflarının bu şekilde el değiştirmeleri hakkında bilgi için bkz. *MM*, no. 354, s. 229, 209-10; *TT*, no.444, s. 311, 316; *KK*, no. 38, s. 237a, 239b. 15. yüzyılda önemli sayıda malikâne hisselerini ellerinde tutan Hamdi Bey ve Sadi Bey'in aile vakıflarının sonraki dönemde yok oldukları anlaşılıyor.

30 Bkz. bu bölümde dipnot 23.

31 *KK*, no. 38, s. 246a, 247a.

mülkü olan tam bir malikâne hissesinin 16. yüzyılın sonlarında bir zaviye vakfına tahsis edilmesi[32] de mülklerin vakfa dönüşmesi eğilimine verilebilecek bir başka örnektir.Karahisar-ı Demirli'de gelirlerin bölüşümünde en önemli yeri işgal eden grup ise tımar sahipleriydi. İlk dönemde 39, ikinci dönemde 36 köyün divanî gelirleri ve her iki dönemde de beş tam ve bir yarım malikâne hissesi tımar sahiplerine aitti. Ayrıca 15. yüzyıl tahrir defterinden anlaşıldığına göre divanî gelirler Dursun Bey adlı bir şahsın elinde toplanmış ve padişah da onun bu hisseler üzerindeki haklarını tanımıştı. Dursun Bey'in dirliğinin has olarak kaydedilmiş olması, gelirinin 100.000 akçeyi geçtiğini gösteriyor. Oğlunun da tımar sahibi olduğu göz önünde tutulursa Dursun Bey'in eşraftan biri olduğu söylenebilir.[33] 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise gelirleri tımar sahiplerinin zararına hass-ı hümayûna aktarma eğilimi görülüyor. Daha önceki dönemlerde tımar sahiplerine tahsis edilen üç köyün divanî gelirlerinin de eklenmesiyle, 1576'da divanî gelirleri padişah hassına ait olan köylerin sayısı en az altıya çıkıyordu. Ayrıca ilk dönemde biri bir tımara ait, birinin de sahibi belirtilmemiş olan iki malikâne hissesi (bir tam ve bir çeyrek hisse) sonraki dönemde padişah hassına tahsis edilmişti.

Kayıtlarda Karahisar-ı Demirli'de 1520'de 12, 1576'da ise 10 yerleşimin gelirlerinin kimlere tahsis edildiği belirtilmiyor. Bunun yerine sadece "iki baştan" ibaresi yer alıyor. 1576'daki tahrirlerde "iki baştan" ibaresinden sonra bu yerleşimlerden birine "tımar", diğerine "hass-ı hümayûn" kaydı düşülmüş. Dolayısıyla, bu yerleşimlerdeki gelirlerin iki öşür olarak tımar sahibine ve padişah hassına gittiği anlaşılıyor. Ayrıca 16. yüzyıldaki her iki dönemde de çoğu mezra olan 15 yerleşimin gelir sahipleri belirtilmiyor. Bu yerleşimlerin ve "iki baştan" kayıtları düşülmüş yerlerin gelirlerinin doğrudan doğruya merkezî hükümete gittiği, "iki baştan" ibaresi olmayan mezraların gelirlerinin ise tek öşürden oluştuğu varsayılabilir.

Katar

Katar nahiyesindeki gelir sahipleri örneği 16. yüzyılın her iki dönemi için de 40 yerleşimi kapsar. Bu yerleşimlerdeki gelirler 56 malikâne ve 36 divanî hissesine bölünmüştü. Dört yerleşimin geliri ise doğrudan doğruya merkezî hükümete aitti (Tablo III.5). 15. yüzyıl ortalarına ait Çorumlu livası tahrirlerinde Katar nahiyesi ayrı bir idarî birim

32 Bkz. bu bölumde dipnot 26.

33 *MM*, n. 354, s. 208-30 içinde.

olarak kayıtlı değildir, daha sonraki tahrir defterlerinden ise Katar'a dâhil edilen bazı köylerin 16. yüzyılda başka idarî birimlere bağlandığı anlaşılıyor. İdarî sınırların değişkenliği ve farklı birimlere bağlı yerleşimlerin izlenmesindeki güçlükler nedeniyle bu nahiye için 15. yüzyıl tahrir verileriyle 16. yüzyıl tahrir verilerini karşılaştırmaya teşebbüs etmedik. Bu nedenle, burada 1520 ve 1576 tarihli tahrir verilerini karşılaştırarak, esas olarak 16. yüzyıldaki gelişmeler üzerinde duracağız.

Katar nahiyesi gelirleri içinde kamu vakıfları Karahisar-ı Demirli örneğinden bile daha önemsiz bir paya sahipti. Bu kuruluşlar, 1520'de üç yerleşimden, 1576'da ise beş yerleşimden malikâne geliri elde ediyorlardı. İlk dönemde Caca Bey Medresesi Vakfı bir köyün ve Anadolu Eyaleti eski kadıaskerlerinden Mevlana Cafer Çelebi'nin yaptırdığı imaret vakfı iki köyün malikâne hisselerinin tümünü ellerinde tutuyorlardı. Her iki kurum da İskilip'teydi. Sonraki dönemde de bu köylerin gelirleri aynı vakıfların elinde kaldı. Ayrıca 1526 kayıtlarında imaret vakfının, daha önceki dönemde bir mülke ait olan bir malikâne hissesini ele geçirdiği görülür.[34] 1520 kayıtlarında yine mülk sahiplerine ait olan başka bir yerleşimin çeyrek hissesi, sonraki dönemde Medine Şehri Vakfı'na tahsis edilmişti.[35]

Çorumlu livasındaki diğer bölgelerin aksine, Katar nahiyesi gelirleri içinde zaviyelerin çok önemsiz bir payı vardı. Bir zaviye bulunduğu köyün gelirlerinden pay alıyordu ama bu köyün gelirlerinin ne oranda zaviyeye gittiği bile belli değil.[36]

Aile vakıfları ise nahiyedeki belli başlı gelir sahibi gruplar arasında gelmekte. Daha da önemlisi, 1520'lerle 1576 yılları arasında aile vakıflarının toplam malikâne gelirleri içindeki payının arttığı görülür. Bu kuruluşların gelir elde ettiği yerleşimlerin sayısı 1520'lerde dokuz iken 1576'da 12'ye yükselmişti. Ancak aile vakıflarının tam malikâne hisselerine sahip olmaları sık rastlanan bir durum değildir. Bu vakıfların ilk dönemde sahip oldukları 11 hisseden yedisi çeyrek veya daha küçük hisselerdi, sonraki dönemde ise ellerindeki 14 hissenin dokuzu çeyrek ve çeyrekten az hisselerdi. Bu malikâne hisselerinin gelirleri iki aile elinde toplanmıştı; bunlar Karahisar'dan da gelir alan Sinan Bey ve Şeyh Muhiddin aileleriydi. Mehmet Bey Katarî ailesinin de bir yerleşimdeki malikâne hissesinin dörtte üçünü elinde tuttuğu görülüyor. Ayrıca araştırma konusu dönemde, İskilip'teki bir zaviyenin kurucusu

34 *KK*, no. 38, s. 236b. 1520-1 (927 Hicrî) tarihinde gerçekleşen bu satış işlemi, Anadolu Kadıaskeri tarafından onaylanmıştı.

35 *KK*, no. 38, s. 262a.

36 Bir mezrada bulunan Dede Paşa Zaviyesi. *KK*, no. 38, s. 264b.

olan Şeyh Muhiddin Evladının Vakfı, mülk sahiplerinin ellerindeki hisseleri satın alarak gelir içindeki paylarını arttırmışlardı.[37]

Malikâne hisselerinde mülk sahipleri daha da önemli bir paya sahiplerdi. Ellerindeki malikâne hisseleri 1520-1576 arasında azaldıysa da, mülk sahipleri her iki dönemde de yedi yerleşimin gelirlerinin tamamını alıyorlardı. Diğer yedi yerleşimdeki malikâne hisseleri, çeşitli büyüklükte parçalara bölünmüş halde, farklı mülk sahiplerinin ellerindeydi. Bununla birlikte küçük parçalara bölünmüş mülk hisselerinin az sayıda kişinin elinde toplanmadığı görülüyor. Yedi tam mülk hissesinden dördü ise bu yerleşimlerdeki gelire sahip olma imtiyazı karşılığında belli sayıda atlı asker (eşkinci) besleme yükümlülüğünde olan tek bir kişinin elindeydi.[38]

Ayrıca araştırma konusu diğer nahiyelerdeki uygulamanın aksine Katar nahiyesinde en az 11 yerleşimin malikâne gelirlerinin 1520-1576 arasında belli bir kişi veya kuruma tahsis edilmediği anlaşılmaktadır. Bu nahiyedeki bazı köylerin uzun bir geçmişe sahip olmadıkları, 16. yüzyıla gelindiğinde göçebelerin buralara yerleşmeleriyle sisteme dahil oldukları, dolayısıyla bölgedeki diğer malikânelerin aksine, kök salmış malikâne çıkarlarının yörüngesi dışında kaldıkları söylenebilir. Her iki dönemde de Katar'daki divanî gelirlerinin sancakbeyinin ya da padişahın hassına tahsis edilmesi bu savı desteklemektedir. Demek ki, merkezî hükümet, yeni yerleşim bölgelerinin ve yeni iskân edilen reayanın gelirlerini, eski yerleşim bölgelerinde fetihten hemen sonraki dönemlerde yaptığı gibi çoğunluğunu eski yöneticilerin oluşturduğu tımar sahiplerine tahsis etmek zorunda kalmıyor, bu gelirler üzerinde doğrudan doğruya hak sahibi olabiliyordu. Ayrıca aile vakıfları ve kamu vakıflarının ellerindeki hisselerin önemli bir kısmının sahiplerine ancak 16. yüzyılda tahsis edilmesi de dikkat çekicidir. Bu tür hakların geçerli olması için Anadolu Eyaleti kadıaskerinin onayı gerekiyordu.[39]

Kafirni

Kafirni nahiyesindeki gelir sahiplerine ilişkin örneklem 1520, 1554 ve 1574 dönemleri için 78 yerleşimi kapsamaktadır. Bu yerleşimlerin gelirleri 57 divanî hissesine ve 1520'de 75, 1554'de 80 ve 1574'de

37 Şeyh Muhiddin ailesi ve zaviyesinin bir betimlemesi için bkz. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (der.) Zuhuri Danışman, 13 cilt (Istanbul Kardeş Matbaası, 1970) 5: 128 (Bundan böyle Evliya Çelebi: Seyahatname). Bu vakfın satın aldığı hisseler Anadolu Kadıaskeri tarafından onaylanmıştı. *KK*, no. 38, s. 254b.

38 *KK*, no. 38, s. 255b, 256a.

39 Örneğin, *KK*, no. 38, s. 259a, 256a.

85 malikâne hissesine bölünmüştü. Gelir sahiplerinin kaydedilmediği 21 yerleşimin gelirleri ise doğrudan doğruya merkezî hükümete aitti (Tablo III. 6).

Kafirni nahiyesi gelirlerinin yalnızca önemsiz bir kısmı kamu vakıflarının elindeydi. 16. yüzyılın ilk döneminde toplam 57 malikâne hissesinin sadece yedisi bu vakıfların denetimindeydi; bunların da sadece ikisi tam hisseydi. Yüzyılın sonraki döneminde bu vakıflara ait hisselerde bir artış görülmedi. Sadece tahrirde kendisinden meşhur bir vaiz olarak bahsedilen Mevlana Şemşeddin adlı bir şahsa 1520 tarihinde sahibi belirtilmeyen bir adet yarım malikâne hissesinin tahsis edildiği görülüyor. Bunun yanı sıra, kamu vakıflarına ait hisseler az sayıda kurumun elinde toplanmıştı. Dört malikâne hissesi (iki yarım ve iki çeyrek hisse) Hızır Paşa oğlu Mehmet Paşa'nın imaretine[40], bir tam hisse de Tokat'taki bir camiye aitti. Hüseyin Ağa adlı bir şahıs satın aldığı yarım hissenin yarısını daha sonra kurduğu bir imarete vakfetmişti. Bir tam malikâne hissesinin geliri ise Niksar Darülhuffazı'na (hafız okulu) gitmekteydi.

Zaviye vakıfları da Kafirni gelirleri içinde küçük bir paya sahipti. Bu kuruluşlar 16. yüzyıl boyunca altı köyün malikâne gelirlerinin tamamını ve iki yerleşimin malikâne gelirlerinin yarısını alıyorlardı. Kafirni'deki malikâne gelirleri üzerinde hak sahibi olan zaviyelerden en az dördü bu nahiyenin sınırları dışındaydı. Sivas'taki Çoban Zaviyesi ve Niksar'daki Melik Danişment Zaviyesi Vakıfları birer tam malikâne hissesine, Komenat Nahiyesi'ndeki Çöreği Büyük Zaviyesi Vakfı ise iki tam hisseye sahipti. Ayrıca Tokat'taki Pir Ahmet Bey ailesi ve zaviyesinin elinde iki tam ve bir çeyrek hisse vardı. Bir köyün malikâne gelirlerinin yarısı 15. yüzyılda bir mülke aitken, 16. yüzyılda o köydeki bir zaviyeye tahsis edilmişti.[41]

Aile vakıfları, malikâne gelirleri içinde diğer vakıflardan daha büyük bir paya sahiplerdi. 16. yüzyılın ilk döneminde bu vakıfların elinde 16 hisse vardı. Bir mülkün elindeki bir adet yarım hissenin bir aile vakfına dönüştürülmesi[42] ve daha önce bir tımar sahibine ait olan bir hissenin yarım hisseler halinde iki aile vakfının eline geçmesi[43] ile aile vakıflarının elindeki hisse sayısının 1574'de 19'a çıktığı görülüyor. Bu his-

40 1520'den önce gelirlerine mülk sahibinin el koyduğu dörtte birlik bir hisse bu vakıf tarafından satın alınmıştı. *TT*, no. 79, s. 68.

41 *TT*, no. 39, s. 91.

42 Bunlardan, Murad'ın kızı Fatma Hatun'un mülk gelirleri aile vakfına dönüştürülmüştü. Ancak Fatma Hatun'un soyu tükendiğinde, bu vakfın gelirlerinin Medine Şehri Vakfı'na tahsis edilmesi şart koşulmuştu. *TT*, no. 79, s. 85; *KK*, no. 14, s. 202a.

43 *TT*, no. 79, s. 68; *TT*, no. 287, s. 155; *KK*, no. 14, s. 210a.

selerin büyük bir kısmı 16. yüzyıl boyunca üç ailenin elinde bulunuyordu. Abdalvahab Evladı, yedi yerleşimin malikâne gelirlerinin tamamını almaktaydı; Mehmet ve Hacı Çelebi Vakfı üç tam ve bir yarım hisseye, Tokat'taki Pir Ahmet Bey ailesi ve zaviyesi iki tam ve bir çeyrek hisseye sahiplerdi. Geri kalan hisseler ise diğer aile vakıfları arasında dağılmıştı.

Kafirni'de malikâne gelirleri içinde en büyük payın, mülk sahipleri kategorisine ait olduğu anlaşılmaktadır. 1520'de mülk sahiplerinin elinde 26 malikâne hissesi vardı. Mülk hisselerinin sayısı 1554'de 29'a, 1574'de 31'e çıkmıştı. 1520 ile 1554 yılları arasında sahipleri daha önceden belirtilmemiş olan iki malikâne hissesinin mülk sahiplerinin eline geçtiği görülüyor. 1520'de kimseye tahsis edilmedikleri anlaşılan iki köyün malikâne gelirleri de 1554 yılına gelindiğinde iki ayrı mülk sahibi tarafından alınmaya başlamıştı.[44] 16. yüzyılda malikâne hisselerinin mülk sahiplerince satın alınmasına ve mülk sahiplerinin hisseler üzerindeki haklarının Tokat kadısı veya padişah tarafından onaylanmasına hayli sık rastlanıyor.[45] Bu gelişmelerden yola çıkarak, söz konusu dönemde Kafirni yöresinde canlı bir mülk hisseleri piyasası olduğundan söz edebiliriz. Ayrıca diğer nahiyelerin aksine, Kafirni'de mülk sahiplerinin ellerindeki hisseler küçük parçalara fazlaca bölünmüş değildi. 16. yüzyılın her iki döneminde de mülk hisselerinin büyük kısmını tam ve yarım hisseler oluşturuyordu. Bu olgu kısmen, şer'i hukukun miras uygulamalarının bir sonucu olan küçük parçalara bölünme sürecinin mülk sahiplerinin eline yeni geçen hisseler üzerinde henüz etkisini göstermemesiyle açıklanabilir. Öte yandan, mülkler az sayıda kişinin elinde de toplanmamıştı. 1574 yılında 31 mülk hissesinin 23 mülk sahibinin elinde olduğu görülüyor. Sufi Hasan Evladı, Pir Mahmud, Mevlana İlyas oğlu el Hac İlyas, Yusuf oğlu Mahmud ikişer tam hisseyle, Hızır Paşa oğlu Mehmet Paşa iki yarım hisseyle en fazla hisseyi ellerinde bulunduran mülk sahipleriydi. Geri kalan hisseler de 19 mülk sahibi arasında dağılmıştı.

Bu nahiyenin toplam gelirleri içinde en büyük pay yine tımarlara aitti. 16. yüzyılda tımarlara tahsis edilen 11 malikâne hissesinden üçü tam, diğerleri yarım veya daha küçük hisselerdi. Ayrıca tahrir defterlerinden anlaşıldığına göre, tımarlara tahsis edilen malikâne gelirlerinin daha sonraki dönemlerde mülklere veya aile vakıflarına tahsis edilmesi de mümkündü.[46] Diğer taraftan, daha önce hazineye ve mülkle-

44 Bu tür el değiştirmeler için bkz. *TT*, no. 79, s. 90; *KK*, no. 14, s. 203b; *TT*, no. 79, s. 67; *KK*, no. 14, s. 209b; *TT*, no. 287, s. 180; *KK*, no. 14, s. 223b.

45 Bu tür kayıtlar için bkz. *KK*, no. 14, s. 207a, 209a, 210a, 217b, 218b.

46 Bu gelişmeler için bkz. *TT*, no. 79, s. 64; *KK*, no. 14, s. 214a; *TT*, no. 79, s. 68; *KK*, no. 14, s. 10a.

re ait olan gelirlerin, sonradan tımarlara tahsis edildiği de görülmektedir. Her ne kadar gelir sahiplerinin bu şekilde değiştirilmesine nadiren rastlansa da (araştırma konusu yerleşimlerin sadece dördünde böylesi bir gelişmeye rastlanır), bu olgu malikâne hisselerinin akışkanlığına işaret etmektedir. Buradan çıkarak şunları söyleyebiliriz: Birincisi, mahallî sipahi olan tımar sahiplerine ayrılan gelirler, sipahilikleri sona erdiğinde muhtemelen bu kişilerin mülkü haline getiriliyordu. Ayrıca vakıfların da tımarlar üzerinde hak iddia ettikleri kimi vakalara rastlamak mümkündür. İkincisi, merkezî hükümet, sahibine tazminat ödeyerek bu mülkleri tımara dönüştürebiliyor[47] veya askerî yükümlülükler karşılığında ya da sadakatlerini sağlamak için doğrudan topladığı gelirlerin bir kısmını belli kişilere tahsis edebiliyordu. Bu eğilim en açık biçimiyle, 16. yüzyılda divanî gelirlerin dağılımında görülen değişikliklerde izlenebilir. Tımar sahiplerine ait divanî hisseleri 1520'de 22'den 1554'de 33'e, 1574'de 42'ye çıkarken, sahibi belirtilmeyen hisselerin sayısı aynı yıllar arasında 31'den önce 21'e, sonra da 12'ye düşmüştü. Tahrirlerde sahipleri belirtilmeyen gelirler doğrudan doğruya devlete ait olduğuna göre, tımarlara tahsis edilen hisselerin, sahibi belirtilmeyen hisseler aleyhine artması, bölgede tımar sisteminin yaygınlaştığını gösteriyor.

Yıldız

Yıldız nahiyesindeki gelir sahipleri örneği 1520, 1554 ve 1574 yılları için 20 yerleşimi kapsıyor. Bu yerleşimlerin gelirleri 26 malikâne ve 16 divanî hissesine bölünmüştü. Tahrirlerde sahipleri belirtilmeyen dört yerleşimin gelirleri ise merkezî hükümete aitti (Tablo III.8). Ayrıca, 1485 tahririnde de kaydına rastlanan 15 yerleşim, 1485-1576 yılları arasında gelir karşılaştırması yapabilmek amacıyla örneğe dahil edildi (Tablo III.7).

16. yüzyılın son döneminde kamu vakıfları Yıldız'da dört yerleşimden gelir alıyorlardı. Tokat'taki bir medresenin vakfı bir tam malikâne hissesine sahipti, bir köy hanı da yine aynı köyün malikâne gelirlerinin tamamını alıyordu.[48] Bu han vakfı, 16. yüzyılda kısa bir süre için köyün divanî gelirlerini de almıştı. İki çeyrek hisse ise Medine Şehri Vakfı'na tahsis edilmişti. Kamu vakıfları 16. yüzyıl boyunca –bir istisna hariç– aynı malikâne hisselerini ellerinde tuttular. Bu tek istisna da, daha önce kimsenin hak iddia etmediği bir malikâne hissesi-

47 Bu kayda göre, Mehmed Bey'in oğlu Sinan Paşa'nın mülk gelirlerine dahil bir tam malikâne hissesi, Sinan Paşa'ya başka bir yerde malikâne hisseleri verilmek koşuluyla tımara verilmişti. *KK*, no. 14, s. 245b.

48 Yakub Köyü'nde bulunan bu hanın adı Paşa Hanı idi. *KK*, no. 14, s. 245b.

nin Tokat'taki bir medreseye vakfedilmesi şeklindeydi.[49] Ayrıca kamu vakıfları sahip oldukları hisselerin hiçbirini 16. yüzyıldan önce elde etmemişlerdi. 15. yüzyılda bu hisselerden üçü sahipsizdi; bir hisse ise Emir Ahmet Çelebi mülküne aitken daha sonra bu hissenin gelirleri kendisi tarafından hana vakfedilmişti.

Kamu vakıflarının gelirleri üzerindeki hak sahiplikleri 16. yüzyıl öncesine dayanmıyor, 1485-1574 yılları arasında ise beş yerleşimden malikâne geliri alan iki aile vakfı vardı. Bunlar, bir tam ve iki yarım hisseyle Mehmet Paşa Yıldızı kızı Fatma Hatun Vakfı ve iki tam hisseyle Emir Mahmud Çelebi oğlu Mahmud Çelebi Vakfı'ydı.

16. yüzyılda zaviyelere giden malikâne gelirlerinde artış olduğu görülüyor. 15. yüzyılda kimseye ait olmayan iki tam malikâne hissesi, 16. yüzyılın ilk döneminde Hacı Lulu ve Hoca Sebil Zaviyelerine tahsis edilmişti.[50] Bundan başka, 1485-1574 dönemi boyunca Kaplu Zaviyesi iki adet yarım malikâne hissesini elinde tutmuştu. Kaplu Zaviyesi de Hoca Sebil Zaviyesi gibi Tokat'taydı.

Yıldız'da mülk sahiplerinin elindeki malikâne hisseleri çok küçük parçalara bölünmüştü. Ancak bu nahiyedeki mülk hisseleri gerek kapsam gerekse sahipleri açısından az rastlanır bir istikrar göstermektedir. Emir Ahmet Çelebi'nin 16. yüzyıl başlarında vakfa dönüştürdüğü bir tam malikâne hissesi dışında, 1485-1574 dönemi boyunca mülk hisselerinin hiçbirinin sahibi veya statüsünün değişmediği anlaşılmaktadır. Dönem boyunca mülk hisselerinin parçalanmadığı, mülk sahiplerinin toplam malikâne gelirlerinden aldıkları küçük payların da önemli bir değişikliğe uğramadığı görülür. Mülk sahiplerine ait sekiz malikâne hissesinden sadece biri, bir yerleşimin toplam malikâne gelirlerini temsil ediyordu; bir hisse yarım, bir hisse ise çeyrekti. Geriye kalan dört hisse gelirlerin dörtte birinden azını temsil ediyordu. Ayrıca hiçbir mülk sahibinin elinde birden fazla hisse bulunmuyordu.

Tımar sahiplerinin gelirlerine gelince; daha önceki dönemlerde, özellikle 15. yüzyılda, üzerinde hak iddia edilmeyen en az dört malikâne hissesi, 16. yüzyılın sonlarında tımarlara tahsis edilmişti. Ayrıca, 1574 yılında ikisi hariç bütün yerleşimlerin divanî gelirlerini tımar sahipleri alıyorlardı. Bu iki yerleşimdeki gelirin kime gittiği ise belli değildir. 16. yüzyılın ilk dönemlerinde tımarlara tahsis edilmeyen divanî gelirlerinin oranı, son döneme göre daha yüksekti. Özellikle 1520 tahririnde sekiz yerleşimin –örneğe dâhil yerleşimlerin yarısına yakınının– divanî gelirlerinin kimlere tahsis edildiği belirtilmemektedir. 15.

49 *KK*, no. 14, s. 226a.

50 Bu gelişmeleri izlemek için bkz. *TT*, no. 19, s. 562-3; *TT*, no. 79, s. 123.

yüzyılda, bu gelirlerin yerli tımar sahipleri veya zaimlere tahsis edildiği göz önünde tutulursa,[51] 16. yüzyılın başlarında merkezî hükümetin, eşrafın bu gelirler üzerindeki haklarına el koyduğu düşünülebilir. Bu gelirler, 16. yüzyılda kısa bir süre Hazine'ye gittikten sonra mahallî yönetici gruptan olmayan kişilere tımar olarak tahsis edilmiş de olabilir. Böyle bir hareket tarzı, Osmanlı Devleti'nin fetihten hemen sonraki dönemde, mahallî gelir sahiplerinin nüfuzlarının henüz devam ettiği yeni fethedilen topraklarda uyguladıkları aşamalı egemenlik kurma politikasını yansıtmaktadır.

Cincife

Cincife nahiyesindeki gelir sahipleri örneklemi 1554 ve 1574 yılları için 10 yerleşimi kapsıyor. Bu yerleşimlerdeki gelirler 8 malikâne ve 8 divanî hissesine bölünmüştü; tahrirlerde sahibi kaydedilmeyen iki yerleşimin geliri doğrudan doğruya merkezî hükümete ayrılmıştı. Bu örneklerdeki yerleşimlerin beşinin kaydına 1455, 1485 ve 1520 yıllarında rastlanmadığından, bu üç dönem için örnek sadece beş yerleşimi kapsıyor (Tablo III.9 ve Tablo III.10).

Yıldız'da olduğu gibi Cincife'de de kamu vakıflarının toplam malikâne gelirleri içindeki payı 16. yüzyılın son döneminde artmıştı. Önceki tahrirlerde sahipleri belirtilmeyen dört yerleşimin tam malikâne hisseleri 1574 tarihinde Tokat'taki bir medrese vakfına tahsis edilmişti.[52] Aynı şehirdeki darülhadis (hadis okulu) ise 16. yüzyıl boyunca bir yerleşimin malikâne gelirlerini alıyordu.[53] Yine Tokat'taki Ahi Muhiddin Zaviyesi, 1485-1574 dönemi boyunca bir tam malikâne hissesini elinde tutuyordu. 1574'de Ayas Ağa Ailesi Vakfı, 16. yüzyılın önceki dönemlerinde gelirleri kimseye ait olmayan bir mezranın malikâne gelirlerinin tamamını alıyordu. Bir yerleşimin malikâne gelirlerinin kime gittiği ise belirtilmemektedir.

Ancak Cincife'de, divanî gelirleri alan kişi ve kurumlarda görülen

51 1485'te 15 yerleşimden beşinin divanî hisseleri Mehmed Çelebi Yıldızlu'nun elindeydi. Lakabından bu nahiyenin yerlisi olduğu anlaşılan Mehmed Çelebi zaimdi ve bu divanî gelirleri zeametinin bir parçasını oluşturuyordu. Diğer divanî hisseleri farklı tımar sahiplerinin elindeydi. Bunlardan biri Sivas Seraskeri Süleyman Çelebi idi ve bir köyün tüm divanî gelirlerim alıyordu. Bir diğer tımar sahibi ise muhtemelen Osmanlı öncesi beylerden biri olan Adil Bey'in oğluydu.

52 Bu hisseler gasp yoluyla (tarık-ül istisahab) Hisariye Medresesi'nin eline geçmişti. *KK*, no. 14, s. 167b, 168b, 169a, 168a.

53 1455'te aynı köyün tam malikâne hissesi darulhadisin elindeyken, 1485 tahrir defterinde bu hissenin gelirinin Cincife zaimine verildiği görülüyor. *TT*, no. 2, s. 165; *TT*, no. 19, s. 27.

değişiklikler daha da önemli. 15. yüzyılın ikinci yarısında bu gelirler önce Şeyh Hüseyin Bey adlı bir şahsın tımarına, daha sonra da Cincife zaimi olan oğluna tahsis edilmişti. Zaim ayrıca üç yerleşimin malikâne gelirlerini de alıyordu. 16. yüzyıl başlarında, Cincife zaiminin gelirlerinin bir bölümü medreselere tahsis edilmiş, bir bölümüne de Hazine el koymuştu. 16. yüzyıl tahrirlerinde bu ailenin ismine rastlanmaz. 1520 tahririnde sadece bir yerleşimin divanî gelirlerine ait bir kayıt var ve bu gelirler tımar kategorisine dahil edilmiş durumda. Diğer yerleşimlerin divanî gelirlerinin kimlere tahsis edildiği ise belirtilmemektedir. 1574 tahririnde, bir önceki döneme ait tahrirlerde tımarlara tahsis edilen gelirlerden başka, bir yerleşimin divanî gelirinin hass-ı hümayûna, bir diğerinin gelirlerinin ise hass-ı mirmirana ayrıldığı kaydı bulunuyor. Cincife nahiyesindeki divanî gelirlerin bölüşümünün Rum vilayetindeki diğer bölgelerde geçerli genel eğilimi yansıttığı; Osmanlıların bölgedeki hâkimiyetlerini sağlamlaştırmalarıyla mahallî yönetici sınıfların haklarına el konulduğu ve merkezî hükümetin gelir içindeki payının arttığı anlaşılmaktadır.

Venk

Venk nahiyesindeki gelir sahipleri örneklemi 1520 yılı için 30, 1554 için 31 ve 1575 için 32 yerleşimi kapsıyor. Bu yerleşimlerin gelirleri üç dönemde sırasıyla 37, 25 ve 39 malikâne hissesiyle 30, 31 ve 32 divanî hissesine bölünmüştü (Tablo III.12). 16. yüzyıl tahrirlerindeki yerleşimlerin bazılarına 15. yüzyıl kayıtlarında da rastlanır. 16. yüzyıl tahrirlerinde bulunan yerleşimlerden 24'ü 1455, 28'i ise 1485 yılı örnekleminde yer alıyor (Tablo III.11).

Venk nahiyesindeki malikâne gelirleri içindeki en büyük pay birkaç kamu vakfına aitti. Sivas'ta medreseye dönüştürülmüş olan bir hastane vakfı, 16. yüzyıl boyunca üç yerleşimden malikâne geliri elde ediyordu. Dört yerleşimin malikâne gelirleri, Medine Şehri Vakfı'na tahsis edilmişti. Bir yerleşimin malikâne gelirlerinin 3/4'ü Tokat'taki Mevlanazade Darülhadisi'ne, geriye kalan bölümü ise yine aynı şehirdeki bir camiye gidiyordu. Kamu vakıflarının gelirlerini elde ettikleri yerleşimler arasında 15. yüzyıl tahrirlerinde kayıtlarına rastlananlardan, bu vakıflara tahsis edilen gelirlerin sahiplerinde 1455-1574 dönemi boyunca fazla bir değişiklik olmadığı anlaşılıyor.[54] Sadece 15. yüzyıl-

54 Halil Obası ve Aladdin Obası köylerinin malikâne gelirleri, araştırma konusu beş dönemde de, Sivas'taki bir medrese vakfına tahsis edilmişti. Diğer taraftan, Halil Alanı Köyü'nün malikâne gelirleri 1455'te bir mülk sahibinin elinde iken, 1485'te bu medrese vakfının eline geçmişti.

da muhtemelen meskûn olmayan dört bölgenin malikâne gelirleri 16. yüzyılda Medine Şehri Vakfı'na tahsis edilmişti.[55]

16. yüzyılın ikinci yarısında zaviyeler 32 köyün 15'inden malikâne geliri sağlıyorlardı. Bunların içinde en önemlisi yedi tam ve iki yarım malikâne hisselerine sahip olan Tokat'taki Kaplu Zaviyesi'ydi. Diğer beş köydeki hisselerin hepsi ise Tokat'ta bulunan dört zaviyeye aitti. Bunlardan biri yarım, diğerleri tam hisselerdi. İki tam hisseye sahip olan Ahi Muhiddin Zaviyesi dışında diğer üç zaviyenin birer hisseleri vardı. Bu nahiyede de zaviyelerin elindeki hisseler zaman içinde istikrar gösteriyorlar. Sadece bir zaviye daha önce muhtemelen hazineye ait olan gelirler üzerinde 16. yüzyılın ikinci yarısında hak sahibi olmuş; 15. yüzyılda bu zaviyeye ait olan bir malikâne hissesi de daha sonra bir tımara tahsis edilmişti.[56] Daha önce bir mülke ve bir aile vakfına giden gelirler 16. yüzyılda bir zaviyenin eline geçmişti.[57] Bunların dışında Venk'teki gelirler üzerinde hak sahibi olan zaviyeler 1455-1575 dönemi boyunca aynı köylerin malikâne gelirlerini almaya devam ettiler.

16. yüzyılın ikinci yarısında, aile vakıfları Venk'teki malikâne gelirleri içinde oldukça küçük bir paya sahiptiler. Bu vakıflara ait beş hisseden sadece ikisi tam hisseydi. Her ne kadar bu hisseler 1455-1574 yılları arasında aynı ailelerin elinde kalmışsa da, içlerinde üçü 1455 tahririnde mülk olarak kaydedilmiş, daha sonra sahiplerince vakfa dönüştürülmüştü.[58] Ayrıca 15. yüzyılın ortasında aile vakıflarına ait olan iki yerleşimin geliri daha sonra bir zaviye ve bir mülke tahsis edilmişti.[59] Elinde iki hisse bulunduran yalnızca bir aile vardı, dolayısıyla aile vakıflarının aldıkları gelirler az sayıda aile eline toplanmamıştı.

Mülk sahiplerinin toplam malikâne gelirleri içindeki payı ise daha da küçüktü. 16. yüzyılın sonlarında mülk sahiplerinin elinde bulunan altı hisseden sadece ikisi tam, biri yarımdı. Diğer hisseler, üç ayrı yerleşimdeki malikâne gelirlerinin 1/4'ünden azını temsil ediyordu. Bu hisseler de az sayıda mülk sahibinin elinde toplanmış değildi; birden faz-

55 Bu yerleşimlerden ikisi mezraydı. Muhtemelen 16. yüzyılda ekilmeye başlanan bu mezralardan biri olan Tatlı Çakur, yüzyılın sonunda köye dönüşmüştü. *TT*, no. 79, s. 49; *TT*, no. 287, s. 114.

56 Bu gelişmeyi izlemek için bkz. *TT*, no. 2, s. 159; *TT*, no. 79, s. 41; *TT*, no. 287, s. 101; *KK*, no. 14, s. 174a.

57 *TT*, no. 2, s. 146; *TT*, no. 79, s. 44. Bu mülk gelirlerinin zaviye vakfına tahsis edilmesi padişahın onayı (mukarrername-i sultam) ile olmuştu.

58 Bu gelişmeyi izlemek için bkz. *TT*, no. 2, s. 133, 135, 153; *TT*, no. 79, s. 35, 36, 43; *KK*, no. 14, s. 172b, 177b, 181a.

59 Bu gelişme için bkz. *TT*, no. 2, s. 133, 135, 153; *TT*, no. 79, s. 35, 36, 43; *KK*, no. 14, s. 172b, 177b, 181a.

la hisseye sahip olan bir tek mülk sahibi vardı. Ayrıca mülk hisselerinin sahipleri dönem boyunca büyük ölçüde değişmişti. 1455-1574 dönemi boyunca sadece bir tek mülk hissesinin sahibinin değişmediği anlaşılıyor. Diğer hisseler hızlı bir biçimde el değiştirdikleri gibi, giderek küçük parçalara da bölünmüşlerdi. Ayrıca mülk hisselerinin iptal edildiği durumlar da mevcut. 1455 tarihinde mülk olarak kaydedilmiş en az dört hissenin gelirleri, daha sonra vakıf veya tımarlara ya da doğrudan doğruya merkezî hazineye tahsis edilmişti.

Rum vilayetinin diğer bölgelerinde olduğu gibi Venk'te de gelirler içinde en büyük pay tımar sahiplerine aitti. 1520 ile 1574 yılları arasında örneğin kapsadığı yerleşimlerin 2/3'ünün divanî gelirleri tımarlara gitmekteydi. 15. yüzyılda ise divanî hisselerinin tamamı tımarlara tahsis edilmişti. 1455'te, 28 yerleşimden dokuzunun divanî gelirleri Tokat'taki kale muhafızlarına, iki hisse ise Kuzey Doğu Anadolu'da Karahisar-ı Şarkî sancağında bulunan Koyluhisar muhafızlarına ayrılmıştı. 1520 tahririnde bu gelirlerden bir kısmının sahipleri gösterilmediğinden, bu dönemde bunların doğrudan doğruya hazineye tahsis edildikleri sonucuna varılabilir. Ayrıca 1554 tahririnden, daha önce tımarlara ayrılan üç köyün gelirlerinin padişahın hassına tahsis edildiği anlaşılıyor. 1574'e gelindiğinde padişah, bu köylerden sadece birinin divanî gelirini almaya devam ediyordu; diğer iki köyün divanî gelirleri ise yeniden tımara verilmişti.

Felis

Felis nahiyesine ait gelir kaynakları Rum vilayetinin diğer bölgelerindeki kayıtlarından hayli farklı görünmektedir. Örnekte kapsanan 25 yerleşimden yaklaşık yarısının malikâne ve divanî hisseleri ayrı ayrı kaydedilmek yerine, vergi oranı sadece "iki baştan" kaydı düşülmek suretiyle belirtilmiştir. 1528'de 12 ve 1574'de 10 yerleşimin gelir sahipleri gösterilmiyor. Bu nahiyeye ait 15. yüzyıldan kalma hiçbir tahrir mevcut olmadığından, bu yerleşimlerin gelirlerinin 15. yüzyılda malikâne ve divanî hisselerine bölündüğünü ve 16. yüzyılda merkezî hükümet tarafından el konulup konulmadığını belirlemek mümkün değildir. Ayrıca 1528'de gelir sahipleri belirtilmeyen iki yerleşimin gelirlerinin 1574'de tımarlara ve padişahın hassına tahsis edildiği görülüyor. Malikâne ve divanî hisseleri ayrı ayrı kaydedilen beş yerleşimin divanî hisselerinin de tımar sahiplerine ayrıldığı anlaşılmaktadır (Tablo III.13).

1528'de kamu vakıfları bu bölgedeki beş yerleşimden gelir elde ediyorlardı. Rum vilayeti valisi Yakub Paşa mülküne ait olan bir yerleşimin divanî ve malikâne gelirlerinin Amasya Camii ve çilehanesine

vakfedilmesiyle 1574'de kamu vakıflarının toplam gelir içindeki payları artmıştı.[60] Aslında bu nahiyede mülklerin vakfa dönüştürüldüğü durumlara sıkça rastlanmaktadır. Abidin Paşa mülküne ait olan iki köyün divanî ve malikâne gelirleri 16. yüzyılın her iki döneminde de Paşa'nın Amasya'da yaptırdığı darülhadisin vakfına tahsis edilmişti.[61] Aynı şekilde, daha önce Hüseyin Ağa adlı bir şahsın mülküne ait olan bir yerleşimin malikâne gelirlerinin yarısı ile divanî gelirlerinin tamamı da bu şahsın yaptırdığı cami ve medreseye vakfedilmişti. İlaveten başka bir köyün malikâne gelirleri de bu vakfa aitti. Bunlardan başka, bir yerleşimin malikâne gelirleri ulemanın harcamalarını kapsamak üzere kurulan bir vakfa tahsis edilmişti.

Aile vakıfları ve zaviyelerinin 16. yüzyılda Felis'ten elde edilen gelirler içindeki payı daha da küçüktü. Sadece bir tek yerleşimin malikâne gelirleri bir aile vakfına gidiyordu. İki zaviye birer tam, bir zaviye ise yarım malikâne hissesine sahipti.[62]

Mülk sahipleri, 16. yüzyılın her iki döneminde de üç yerleşimden malikâne geliri elde ediyorlardı; 1528'de Yakub Paşa mülküne ait olan bir köyün malikâne ve divanî gelirleri ise sonraki dönemde bir vakfa dönüştürülmüştü. İki tam malikâne hissesi Devletyâr adlı bir şahsın evladının mülküne aitti. Bir köyün malikâne hissesi ise küçük parçalara bölünmüş halde 1528-1574 döneminde el değiştirmişti. Bir başka yerleşimin divanî gelirleri de bölgenin ileri gelen mülk sahiplerinden Abidin Paşa'ya aitti.

Karakuş

Karakuş'ta da, örnekleme dahil edilen 22 yerleşimin yarısından fazlası için tahrirlerde malikâne-divanî hisseleri ayrımı yapılmış değildir (Tablo III.14). Bu yerleşimler için kaydedilen miktarlar muhtemelen tımarlara

---

60 *TT*, no. 54, s. 70; *KK*, no. 12, s. 54a.

61 Abidin Paşa nın mülk toprakları hukukî nitelik açısından Balkanlar'daki mülk topraklarına benziyordu. Bu nedenle bir Osmanlı kumandanı olan Abidin Paşa'nın Osmanlı öncesi Rum'daki yönetici ailelerine mensup olmadığı düşünülebilir. Abidin Paşa, kendisine padişah hükmüyle verilmiş olan mülk topraklarının bütün gelirlerine el koyuyordu. Ayrıca merkezî hükümet bu topraklara idarî herhangi bir müdahalede bulunmuyordu. Abidin Paşa, mülk gelirlerini darülhadis vakfına tahsis etmişti. Ancak bu topraklardan elde edilen öşür geliri kendi ailesi için oluşturduğu bir vakfa veriliyordu. Abidin Paşa ailesi ayrıca darülhadis vakfının idari işlerinden de sorumluydu. *TT*, no. 54, s. 71; *KK*, no. 12, s. 56b.

62 Bu zaviyeler muhtemelen kırsal bölgede bulunmaktaydılar. Buradaki zaviyenin etrafında Çasnigir adlı bir köy oluşmuştu. *TT*, no. 54, s. 68. Diğerleri Şeyh Nureddin ve Şeyh Şerafeddin zaviyeleri idi. *TT*, no. 54, s. 68, 76.

tahsis edilen veya doğrudan doğruya hazineye giden toplam gelirleri göstermektedir. 1528 tahririnde 1/5 oranında vergi ödeyen dokuz yerleşimin gelirlerinin kimlere tahsis edildiği ise belirtilmemekte, yine beşte bir oranında vergi ödeyen diğer üç yerleşimin gelirlerinin de tımarlara tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Ancak 1574'de 1/5 oranında vergi ödeyen beş yerleşimin gelirlerinin kime gittiği belli değildir. Beş yerleşimin geliri tımarlara, bir yerleşiminki padişah hassına ve bir yerleşiminki de vakıflara ayrılmıştı. İlk dönemde Hazine'ye ait olan bu gelirlerin, sonraki dönemlerde tımarlara veya padişah hassına tahsis edilmesi yönünde bir eğilimin var olduğu düşünülebilir. Ancak muhtemelen 1/10 oranında vergi ödeyen üç yerleşimde tam tersine bir eğilim geçerliydi; ilk dönemde bu yerleşimlerin gelirleri tımarlara tahsis edilmişken, sonraki dönemlerde gelir sahipleri belirtilmemektedir. Aynı zamanda, en az iki köyün ayrıca kaydedilen müsellemleri (köylü askerler) ve ödedikleri vergiler padişahın hassına gidiyordu.[63] Malikâne ve divanî hisselerine ayrılmış yedi köyün divanî hisselerindeki en önemli pay ise tımar sahiplerine ve padişah hassına aitti. 1528'de iki yerleşimin divanî gelirlerinin sahipleri belirtilmemekte, beşinin ise padişah hassı ve tımarlara tahsis edildiği görülmektedir. 1574'de bu yerleşimlerden dördünün divanî gelirleri tımarlara, üçünün divanî gelirleri ise padişah hassına gidiyordu. 16. yüzyılın her iki döneminde de sadece bir tek tımar bu köylerden birinin malikâne gelirlerinin yarısını alıyordu.

Vakıflar, 1528'de üç, 1574'de ise dört yerleşimin geliri üzerinde hak sahibiydiler. Bunlardan Amasya'daki Sultan Beyazid Camii Vakfı, bir köyün malikâne ve divanî gelirlerinin tümünü alıyordu. Bir başka köyün malikâne gelirlerinin yarısı komşu Felis nahiyesinden de gelir sağlayan Hüseyin Ağa'nın yaptırdığı imarete gidiyordu. Kafirni'deki gelir sahipleri arasında da yer alan Abdulvahab Ailesi Vakfı bir yerleşimin malikâne gelirlerinin yarısını alıyordu. Vakıf kurumları yukarıdaki yerleşimler üzerindeki gelir haklarını 16. yüzyıl boyunca devam ettirmişlerdi. Bununla birlikte ilk dönemde hazineye ayrılan bir köyün malikâne gelirleri sonraki dönemlerde Medine Şehri Vakfı'na ayrılmıştı.

Mülk sahipleri ise dört yerleşimden malikâne geliri alıyorlardı. Bir istisna dışında mülk sahipleri yüzyılın her iki döneminde de aynı malikâne hisselerini ellerinde tuttular. Bu istisna da Sinan Paşa mülkünün ilk dönemde yarım malikâne hissesine sahip olduğu bir köyün diğer yarım malikâne hissesini de sonraki dönemde elde etmesi şeklinde gerçekleşti.[64] Ayrıca mülk hisseleri küçük parçalara bölünmüş hal-

63 Müsellem tanımı için bkz. Bölüm II, s. 112-113.

64 1528'de malikânenin diğer yarısının gelirleri Mevlana Abdurrahman'ın mülküne aitti. *TT*, no. 54, sayfa belli değil. Bu gelirler Erbaa Köyü'nden elde ediliyordu.

deydi. 1528'de bir köyün, 1574'de ise iki köyün malikâne gelirlerinin tamamı tek bir mülk sahibine aitti; diğer köylerden alınan malikâne gelirleri ise birkaç kişi arasında paylaşılıyordu.

Niksar

Niksar nahiyesindeki gelir sahipleri örneklemi 1528 ve 1574 yılları için 105 yerleşimi kapsar. Her iki dönemde de bu yerleşimin gelirleri 124 malikâne ve 105 divanî hissesine bölünmüştü.

Kamu vakıfları bütün yerleşimlerin 1/5'inden gelir sağlıyorlardı. Bu kuruluşların toplam gelir içindeki payları 1528-1574 döneminde sabit kalmakla birlikte her iki dönemde de kamu vakıflarına ayrılan gelirlerin önemli bir kısmı nahiye dışına gidiyordu. Kamu vakıflarının gelir sağladığı 21 yerleşimden 10'unun malikâne gelirinin tamamı Kudüs Şehri Vakfı'na tahsis edilmişti.[65] Ayrıca bir yerleşimin malikâne gelirini Tokat'taki bir medrese alıyordu.[66] Niksar'daki bir medrese iki tam ve bir 1/3 malikâne hissesini elinde bulunduruyordu, yine aynı kasabadaki darülhuffaz ve darülhadis üç tam malikâne hissesine sahipti. İki köyün malikâne gelirleri bir Osmanlı kumandanının[67] yaptırdığı bir köy camiine, bir yerleşimin geliri başka bir köy camiine ve ulemaya tahsis edilmişti.

Tüm yerleşimlerin 1/5'inin malikâne gelirleri zaviyelere aitti. 1528-1574 döneminde zaviyelerin elindeki malikâne hisseleri değişmedi. Ancak, kamu vakıflarının tersine, Niksar'daki gelirlerden pay alan zaviyelerin büyük bölümü bu nahiye sınırları içindeydi. Niksar'daki dokuz zaviye[68] 17 tam ve bir yarım malikâne hissesine sahipken, Sivas'taki bir zaviye bir köyün malikâne gelirlerinin yarısını alıyordu. Dokuz zaviyeden aralarında Melik Danişment[69] ve Ahi Halvet zaviyelerinin de bulunduğu üç zaviye Niksar kasabasındaydı. Ayrıca, üç köyün divanî gelirleri de zaviye vakıflarına aitti.

---

65 Hatum Medresesi Vakfı ve İbrahim Paşa Hatum (?) Vakfı, *TT*, no. 54, s. 101, 107, 121, 125, 127, 131, 132, 138.

66 Niksar'daki Yağbasan Medresesi, *TT*, no. 54, s. 117, 118.

67 Alaaddinli Köyü ndeki Türk Paşa Camii, *TT*, no. 54.

68 Bu zaviyelerden biri, beş köyün tam malikâne hisselerine sahipti. *TT*, no. 54, s. 108-10, 123.

69 Bu zaviye, 13. yüzyılda Danişmend Beyliği'nin kurucusu olan Danişmend ailesi tarafından kurulmuştu. Bu beyliğin tarihi için bkz. Irene Melikof-Sayar, *La geste de Melik Danişmend, Etude Critique du Danişmendname*, 2 cilt, Bibliotheque Archeologique et Historique, cilt 10 ve 11 (Paris: A. Maisonneuve, 1960).

Toplam malikâne gelirleri içinde aile veya şahıs vakıflarının önemli bir payı yoktu. Ellerindeki hisseleri 1528-1574 döneminde arttırmış olmalarına rağmen aile vakıfları çoğunlukla tam olmayan hisselere sahiptiler. 1528'de bu kuruluşların elinde olan yedi malikâne hissesinden sadece üçü tam hisseydi. 1574'de ise toplam hisse sayıları 15'e, tam hisselerin sayısı ise altıya çıkmıştı. Ayrıca bu hisseler az sayıda aile elinde toplanmamıştı. 1574 yılında sadece bir aile vakfının elinde iki hisse vardı; her iki dönemde de diğer bütün vakıflar birer hisseye sahipti.

Bu nahiyedeki malikâne gelirleri içinde en büyük paya sahip olan grup mülk sahipleriydi. Mülk sahipleri, 1528'de, örneklemde kapsanan yerleşimlerden yarısından fazlasını oluşturan 59 yerleşimden malikâne geliri elde ediyorlardı. Bu yerleşimlerden sekizinin gelirlerinin aile vakıflarına tahsis edilmesi sonucu 1574'de mülk sahiplerinin elindeki hisse sayısı 51'e düştü. Niksar'daki mülk sahiplerinin sahip olduğu hisselerin en önemli özelliğinin araştırma konusu diğer nahiyelerin çoğunun tersine, bu nahiyedeki mülk hisselerinin fazlaca parçalanmaması olduğu söylenebilir. İlk dönemde mülk sahiplerinin elinde 45 tam malikâne hissesi varken, sonraki dönemde bu hisselerin sayısı 42'ye düşmüştü. Ayrıca mülk sahiplerinin önemli bir bölümü Fağfur Paşa ve Sinan Paşa ailelerinin elinde toplanmıştı. 1528-1574 döneminde mülk hisseleri el değiştirdi; bu dönemde çok sayıda hisseye sahip olanların az sayıda hisseye sahip olanlardan mülk hisselerini satın almaları yönünde bir eğilim görülüyor.[70] Ayrıca mülk sahipleri, iki yerleşimin malikâne gelirlerinin yanı sıra divanî gelirlerini de alıyorlardı.

1528 yılında 61, 1576 yılında ise 68 yerleşimin divanî gelirleri tımar sahiplerine gidiyordu. Ayrıca padişahın Niksar'daki divanî gelirler içindeki payı –Katar hariç– araştırma konusu bütün diğer nahiyelerdeki payından daha yüksekti. 1528'de 11 yerleşimin, 1574'de ise 17 yerleşimin divanî gelirleri doğrudan doğruya hass-ı hümayûna gidiyordu. Bu gelirler dışında, ortakçıya verilmiş çeltik tarlalarından elde edilen gelirin en önemli kısmı yine padişah hassına aitti.[71]

---

70 Mülk hisselerinin muhtemelen önemli bir kısmı, sahipleri tarafından 1528 tahrir defterinin düzenlenmesinden hemen önce satın alınmıştı. Bu durumun, özellikle Mehmed Bey'in oğlu Sinan Paşa'nın hisseleri için geçerli olduğu anlaşılmaktadır, bkz. *TT*, no. 54, s. 121-2. Aynı zamanda mülk sahipleri arasında çok sayıda unvanlı kişinin olması, bu verimli topraklara Osmanlı askerî sınıfı mensuplarının çok rağbet ettiğini gösterir. Bkz. *TT*, no. 54, s. 106, 108, 114, 118, 126. Mülk hisselerinin vakfa dönüştürülmesi olgusuna da daha çok bu sınıf mensuplarının gelirleri söz konusu olduğunda rastlanır. Emir ve bey unvanları taşıyan diğer mülk sahipleri muhtemelen Osmanlı öncesi yerel yöneticiler veya onların varisleriydi.

71 Bkz. Bölüm II, s. 124-125.

Tahrirlerde, divanî gelirlerinin sahibi belirtilmeyen yerleşimlerin sayısı 1528-1574 döneminde azalmış görünmektedir. Dönemin başında bu tür yerleşimlerin sayısı 17'ydi. Dönemin sonunda ise bu yerleşimlerden 13'ünün divanî gelirlerinin tımar sahipleri ve hass-ı hümayûna tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Ancak her iki dönemde de 11 yerleşimin ne malikâne ne de divanî hisseleri belli bir kimseye tahsis edilmemişti. Diğer nahiyelerde olduğu gibi Niksar'da da bu gelirlerin hazine adına tımar sahipleri veya başka devlet görevlilerince tahsil edildiği varsayılabilir.

BÖLÜM IV

16. YÜZYILDA OSMANLI'DA KÖYLÜ AİLE EKONOMİSİ

Burada incelenen ve Orta Anadolu'nun kuzeyinde bulunan Çorum-Niksar-Tokat yöresi dağlık bir bölgedir. 16. yüzyılda Kızılırmak ve Yeşilırmak'ın çeşitli kolları ve doğu Anadolu'yu batıya ve orta platoyu Karadeniz kıyısına bağlayan ticarî ve askerî yollar bu dağlık alanı yer yer kesintiye uğratıyordu (Harita 2). Bölgenin ırmaklara yakınlığı ve sulama olanakları, bölgenin bu dönemde yoğun bir yerleşim bölgesi olmasının ana nedeniydi. Öte yandan sanayi öncesi toplumlarda güvenlik ve sağlık kaygılarının yerleşim örüntülerini belirlemekte çok önemli bir rol oynadıkları bilinmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgeleri için coğrafyacıların yaptıkları çalışmalar, 16. yüzyılda yerleşim merkezlerinin asker, göçer ve eşkıyanın geçit yeri olan ana yollardan ve sıtma yuvası halindeki bataklıklardan uzak alanlarda ve dağlık yörelerde yoğunlaştığını gösteriyor.[1] Bu çalışma, 16. yüzyılda gerek ordunun, gerek eşkıyanın ana yolları sık sık kullandığını göz önünde bulundurarak, söz konusu bölgedeki üretimin de genellikle dağ köylerinde veya dağ yamaçlarında yapıldığını varsaymaktadır.

1 Necdet Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış", *IFM*, cilt: 15, sayı: 1-4 (1953-54), s. 189-208; Abdülfettah ve Hutteroth, *Historical Geography*.

Bu dağlık fakat verimli topraklarda, buğday ve arpa başta olmak üzere, tahıl üretiminin hemen hemen bir mono-kültür oluşturmasına karşın belli bir miktarda hayvancılık da yapılıyordu.[2] Ayrıca iyi yağış alan Tokat ve Niksar yörelerinde sebzecilik, meyvecilik ve bağcılık önemli bir yer tutuyordu. Tokat şehri civarında toprağın alkalinli olması verimliliği arttırıp bitki örtüsünün daha çeşitli olmasını sağlarken[3], Çorum Livası'nda nehir vadilerinde ve Niksar yöresinde (özellikle Karakuş ve Felis'te) pamuk yetiştiriliyordu. Etrafındaki dağ silsilelerinin alçak olması sayesinde deniz ikliminin yumuşatıcı etkisinden de fayda sağlayan Samsun un güneyindeki Niksar'da pamukla birlikte önemli miktarda çeltik de üretiliyordu.

16. yüzyılda Çorum-Tokat-Niksar bölgesinde köylü ekonomisine geçimlik ve yöresel pazarlara yönelik üretim egemendi. Bu pazarlar, genellikle ticarî ve askerî yollar üzerinde bulunan ve hem ticarî, hem de kültürel-dinî merkezler olan kentlerdi. Eski Türk-Müslüman devletlerinin topraklarından oluşan bu bölgede kırsal pazarların yaygın olmayışının nedeni, şehirleşme düzeyinin yüksek olmasıydı. İncelenen alanda 12 kadar şehir veya kasaba bulunuyordu (Harita 2). Öte yandan, Orta-Kuzey Anadolu'dan bölge dışı pazarlara, öncelikle Kırım'a ve İstanbul'a, ihraç edilen pamuklu kumaş, iplik ve çeltik, köylü aile ekonomisinin dışında üretilmekteydi. İhraç edilen pamuklular şehirli dokumacılar tarafından imal edilirken, büyük çapta sulama yatırımı gerektiren pirinç üretimi de genellikle büyük devlet çiftliklerinde, yasal konumları sıradan köylülerden farklı olan ortakçılar tarafından yapılıyordu.

16. yüzyıl Orta-Kuzey Anadolusu'nda köylü aile ekonomisinde meydana gelen değişikliklerin bir yandan nüfus artışı ve büyüyen kentlerde artan ticarî talep gibi yerel gelişmelerin, öte yandan devletin artan vergi taleplerinin sonucu olarak ortaya

2 Sırrı Erinç ve Necdet Tunçdilek, "The Agricultural Regions of Turkey", *Geographical Review* 42 (1952), s. 179-203.

3 Vitale Cuinet, *La Turquie d'Asie, Geographie Administrative, Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de l'Asie Mineur*, 4 cilt (Paris: Ernest Leroux Editeur, 1892), 1: 726-7 (Bundan sonra Cuinet, *La Turquie*).

çıktığı söylenebilir. Sonraki bölümlerde bu öğelerden her birinin kırsal üretimin yapısını ve hacmini, kırsal sınıf ilişkilerini nasıl etkilediğini açıklamaya çalışacağım.

IV.1. Nüfus artışı ve köylü aile ekonomisi

Tahrir defterleri verileri, Çorum-Niksar-Tokat bölgesinde 1520 ile 1575 yılları arasındaki dönemde ortalama % 100'ü aşan bir nüfus artışının gerçekleşmiş olabileceğini göstermektedir (Tek tek nahiyelerdeki nüfus eğilimleri için bkz. Tablo IV.1 ve IV.2). 15. yüzyılın ikinci yarısına ait tahrir kayıtlarından anlaşıldığı üzere, bu dönemde başlayan nüfus artışı hızını artırarak 16. yüzyılda da sürmüştü. Bu bölgede görülen nüfus artışının belirleyici özelliği ise kent nüfusunun kırsal nüfusa oranla çok daha hızlı artmasıydı (Tablo IV.3 ve IV.4). Peki, bu büyük nüfus artışının nedenleri nelerdi?

Bir nüfusun zaman içinde süreklilik gösteren yıllık büyüme oranları göz önüne alındığında, 1520-1575 yılları arasındaki 55 yıllık dönemde on nahiyenin her biri için zımnî artış oranı yaklaşık yılda yüzde 2 olarak karşımıza çıkmakta (Tablo IV.2). Herhangi bir nüfus için yüksek olan bu oran, 16. yüzyıl Anadolusu'ndaki nüfus artışlarının doğal dalgalanmalardan kaynaklandığı konusunda ciddi kuşkulara yol açar. Endüstri öncesi toplumlarda doğurganlığın genellikle yüksek olduğu varsayılır.[4] Bu durumda nüfus artışı ancak ölüm oranında gerçekleşen bir düşüşle mümkün olabilir.[5] Halbuki sanayi öncesi toplumlarda ölüm oranındaki değişme eğilimleri incelendiğinde nüfusta % 2'lik bir artışa yol açabilecek bir düşüş ger-

4 E. A. Wrigley'in çalışmaları sanayi öncesi toplumlarda gerçekten doğurganlık dalgalanmaları olduğuna ve bunların özgül ekonomik ve toplumsal değişmelerden kaynaklanmış olabileceğine işaret eder. Bkz. Wrigley, "Family Limitation in Pre-Industrial England", *Economic History Review*, 2. Ser. cilt 19, no. 1 (1966), s. 82-109. David Herlihy de bu görüşü paylaşır, "Population, Plague and Social Change in Rural Pistola 1201-1430", *Economic History Review* 2. Ser., cilt: 18, no. 2 (1965), s. 225-244. Ancak Wrigley (*Population and History*, New York, 1972, s. 46-7) değişme aralığının göreli olarak dar olduğunu kabul eder.

5 Wrigley, *Population and History*, s. 62-76.

çekleşmiş olabileceği pek makul görünmemektedir. Öte yandan genellikle kıtlık, salgın hastalık ya da savaşların neden olduğu, "olağanüstü" yüksek ölümlülük oranlarının 16. yüzyıl Anadolusu'nda görülmemesi nüfus artışının bir kısmını açıklayabilir. Yine de artışın ne kadarının doğal dalgalanmalara atfedilebileceğini belirlemek mümkün değildir.[6] Tahrir defterleri, doğal dalgalanmaların hesaplanmasında anahtar değişkenleri oluşturan ölümler ve doğumlar hakkında hiçbir bilgi içermedikleri gibi, eski demografik yapıdaki doğurganlık oranının saptanması için önemli olan evlilik yaşma ilişkin herhangi bir ipucu da vermez.[7] Öte yandan iç göç, yüksek büyüme oranlarının açıklamasında temel öğelerden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfus hareketlerinin devlet denetimi altında bulundurulmasına ve kentlere göçün sınırlandırılmasına rağmen, bu hareketler devletin önlemler almasını gerektirecek düzeyde gerçekleşiyordu.[8] Aynı zamanda köyler arası göç de sık rastlanan bir olguydu. Bu tür göçler, göç eden

6 Önceki defterlerde kayıtlı vergi mükelleflerinin mirasçılarını sonraki defterlerden izleyerek doğal artışın boyutunu kestirmeye çalıştım. Ancak soyadları bulunmadığından, ailelerin farklı defterlerde az çok aynı sırada kaydedilme eğiliminden yararlanmam gerekiyordu. Ne var ki, bu yöntemin yalnızca zaviyedâr aileleri gibi çok belirgin bir şekilde tanımlanan aileler için geçerli olduğu varsayılabilir. Defterlerde kaydolunan vergi mükelleflerinin çoğunluğu bu özelliğe sahip değiller. Bu nedenle sözünü ettiğim yöntemi bu çalışmada uygulamamayı tercih ettim.

7 Doğal nüfus dalgalanmaları hakkında bkz. Roger Mols S.J.; "Population in Europe 1500-1700", *The Fontana Economic History of Europe* içinde, cilt 2, *The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, (der.) C. Cippola, 6 cilt (Sussex, 1977), s. 67-78.

8 Köyünü terk eden reaya, çift-bozan akçesi ödemekle yükümlüydü. Kadı'nın rızası oldukça sipahi, köylüyü köyünden ayrıldığı tarihten itibaren 15 yıl içinde köyüne zorla geri getirebilirdi. H. İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 111; Barkan, *Kanunlar*, s. 288. Bazı tahrirlerde köyünü terk etmiş bir köylünün nerede olduğuna dair kayıtlar bulunmaktadır. Bu, özellikle reayanın bir şehirde ikame ettiği durumlarda görülür. 1584 tarihli Karaman tahrir defterinin hazırlanması ile ilgili bir fermanda bir köylünün İstanbul veya Bursa'da ne kadar zaman kalması halinde kendi köyünde vergi mükellefi olarak kaydolunacağı açık bir şekilde belirtilmektedir. *MM*, no. 16, s. 209; Barkan, *Kanunlar*, s. 24. Köy düzeyinde kolektif veri mükellefiyetinin olduğu bir ortamda, herhangi bir mükellefin köyden ayrılması bütün köy halkının mağdur olması demekti. Böyle olunca, köyü terk edenlere köye dönmeleri konusunda köy sakinleri tarafından baskı yapılması olağandı.

kişinin 15 yıllık bir ikametten sonra yeni köyünün vergi kayıtlarına geçirilmesi ile meşruluk kazanıyordu.[9]

Bu yerel nüfus hareketlerine savaşlar, toplumsal huzursuzluk ya da kırsal bölgedeki ekonomik buhran nedeniyle büyük ölçekli yer değiştirmeler de ekleniyordu. 16. yüzyılın sonlarında mücerred (bekâr) ve caba (bağımsız geçim kaynağı olması beklenen bekâr köylü) sayılarındaki önemli artışlar, bu dönemde Orta-Kuzey Anadolu'ya diğer bölgelerden göçlerin artmış olabileceğine işaret ediyor (Tablo IV.5 ve IV.6). Cabaların mevsimlik tarım işçisi olarak çalıştıkları veya köylerde muhtelif işler gördükleri tahmin edilebilir. Yine de Osmanlı tarımında iş gücü yapısı konusunda bilgimizin yetersizliği bu konuda tahminlerin ötesine gitmemize izin vermiyor. Ancak Rum vilayetine bağlı Yeni-il bölgesi kanunnamesinde bulunan bir hüküm, Osmanlı yönetiminin kişisel vergilerini verdikleri sürece, cabaların bir yerden bir yere gitmelerine göz yumduğuna işaret etmektedir.[10] İncelediğimiz 10 nahiyede 16. yüzyılda caba nüfusunun vergi mükellefi erkek nüfusuna oranla daha hızlı arttığı ve bu artışın doğu Anadolu'da siyasî-askerî kargaşanın en şiddetli olduğu 1520-1554 döneminde daha da yoğun olduğu görülüyor. Bu nedenle, caba nüfusundaki artışın Doğu'dan Orta-Kuzey Anadolu'ya, devletin de göz yumduğu, bir göç hareketinin sonucu olduğu düşünülebilir. Öte yandan, aynı dönemde mücerredlerin sayılarında görülen artışı da bu iç göç olgusu ile açıklayabiliriz.[11] Ancak ne tahrir defterle-

9 Barkan, *Kanunlar*, s. 65, 253, 283. Güçer, *Hububat Meselesi*, s. 20, n. 70; M.A. Cook, *Population Pressure*, s. 33, not. 4.

10 Barkan, *Kanunlar*, s. 75-6.

11 Tahrir defterlerindeki mücerred kayıtlarının güvenilirliği tartışmaya açıktır, bkz. Leila Erder ve Suraiya Faroqhi, "Population Rise and Fall in Anatolia, 1550-1620", *Middle Eastern Studies*, cilt 15, no. 3 (1979), s. 322-45. Öte yandan, 16. yüzyılda mücerred sayılarının vergi mükellefi evli erkek nüfusa oranla daha hızlı bir şekilde artmasına bir açıklama getirmek gerekiyor. M. A. Cook nüfus artışlarından yola çıkarak bekâr nüfusun artmasını iktisadî bunalım döneminde evlenme yaşının ertelenme eğilimi ile açıklıyor bkz. *Population Pressure*. Endüstri öncesi toplumlarda bu tür eğilimler görülse de bu çalışmada, bu toplumlarda dahi nüfus artışlarının muhakkak bir iktisadî krizi beraberinde getirmediği, dolayısıyla örneğin bekâr erkeklerin sayılarının artmasını, köy ekonomisinin dışındaki faktörlerle (göç vs.) açıklayabilmenin mümkün olduğu şeklindeki yaklaşımı benimsiyoruz bkz. Bölüm I.

rinde ne de diğer kaynaklarda göç olgusuna ilişkin sistematik kayıtlara rastlanamamaktadır. Bu nedenle herhangi bir dönemdeki göç dalgalanmalarının boyutlarının sayısal bir değerlendirmesine girişmek pek mümkün değildir; bu konuda ancak dönemle ilgili genel bilgiler ışığında bazı tahminlerde bulunulabilir.

Elimizdeki veriler Anadolu'da 15. ve 16. yüzyıllarda siyasal-toplumsal istikrar koşullarındaki değişmeler ile nüfustaki dalgalanmalar arasında kuvvetli bir ilişkinin varlığına işaret etmektedir. Birbirini izleyen siyasal kargaşa ve barış dönemleri, bölgeye gelen ve bölgeyi terk eden geniş nüfus hareketlerine neden oluyordu. Dahası, nüfus hareketlerinin hepsi iradî değildi. Devlet, hem yeni fethedilen toprakları iskân etmek hem de başta aşiretler olmak üzere isyancı toplulukları yerlerinden edip bu bölgelerde kendi yasal-siyasal düzenini kurmak için geniş çapta iskân ve sürgün politikaları izliyordu.

İncelediğimiz bölgelerde Osmanlı yönetimi, 15. yüzyılın ortalarından itibaren yerel Türk hanedanlarına karşı verilen çetin mücadeleler sonucu kurulmuştur.[12] Tahrir defterleri verileri 1455-1485 döneminde Tokat ve çevresinde yavaş ya da sıfıra eşit bir nüfus artış oranına işaret etmektedir. 1471'de Tokat, Akkoyunlu Türk hanedanı tarafından yağmalanmış ve bu da kentin nüfusunun çok düşmesine yol açmıştı. II. Mehmed'in 1473'de Akkoyunluları yenilgiye uğratması, Tokat-Niksar bölgesinde Osmanlı yönetiminin sağlamlaştırılmasına yardımcı olmakla birlikte, bu bölgede siyasal kargaşa sürmekteydi. 16. yüzyılın başlarında Çorum-Tokat-Niksar bölgesi İran'daki Şii-Safevî hanedanı ile Osmanlılar arasındaki keskin rekabetin odak noktalarından biri haline gelmiştir. Safevîler, ustalıklı dinî-siyasî propaganda yoluyla, Anadolu'daki "Kızılbaş" denilen Türk Şii aşiretlerinin desteğini kazanıp onları Osmanlı hükümetine karşı isyana kışkırtıyorlardı . Osmanlılar bu isyanları ancak I. Selim'in saltanatı sırasında (1512-1520) çok

12 Burada incelenen bölgelerin askerî ve siyasî tarihleri için bkz. *İA*, Tayyip Gökbilgin, "Tokat", *Encyclopedia of Islam* (*EI*), 2. baskı, Franz Taeschner, "Çorum"; *İA*, Besim Darkot, "Niksar". Rum vilayeti tarihi için bkz. Hüseyin Hüsamettin, *Amasya Tarihi* (5 cilt, İstanbul, 1927/35).

sayıda "Kızılbaş" öldürerek ya da İran'a göçe zorlayarak bastırabildiler.[13] Osmanlı hükümeti aynı zamanda sistemli bir sürgün politikası izleyerek aşiretlerin gücünü kırmaya çalışmıştır. Anadolu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi bu bölgedeki aşiretler de yerlerinden edilip yeni fethedilen bölgelere, özellikle de Balkanlar'a sürüldüler.[14] Dolayısıyla 1485-1520 döneminde Tokat çevresindeki nahiyelerde nüfus artış oranlarının önceki dönemde gözlenen artış oranlarının altına düşmesi şaşırtıcı değildir. Anadolu'nun Orta ve Kuzey bölgeleri ancak 1520'den sonra pax-Ottomanica (Osmanlı barışı) altında göreli bir siyasal istikrara kavuşmuştur ve bu istikrar dönemi de 1570'li yıllara kadar süren nüfusta hızlı artışların görüldüğü bir döneme denk düşmektedir.

Ancak Anadolu'nun Orta ve Kuzey bölgelerindeki istikrarlı siyasî koşullar Osmanlılarla Safevîler arasındaki, 1520-1575 döneminin önemli bir kısmı boyunca süren ölüm-kalım mücadelesinin devam ettiği Doğu Anadolu için geçerli değildi. Dolayısıyla bu dönemdeki nüfus artışının en azından bir kısmının doğudan batıya göçlerle gerçekleştiği söylenebilir.[15] Böyle-

13 Kızılbaş ayaklanmaları için bkz. Irene Beldiceanu Steinherr, "Le Regne de Selim ler: Tournat dans la vie politique et religieuse de l'Empire Ottoman", *Turcica: Revue d'etudes Turques 6* (1975): 34-48; Walther Hinz, "Das Steuerwesen Ostanatoliens im 15. und 16. Jahrhundert", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gessellschaft 25* (1951): 17-201; Hanna Scohrweide, "Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schüten Anatoliens im 16. Jahrhundert", *Der Islam 41* (1965): 95-223; Ahmet Refik Altınay, *Onaltmcı Asırda Rafızîlik ve Bektaşîlik* (Istanbul, 1932).

14 Rum vilayetinden Kıbrıs ve Balkanlar'a sürülen Kızılbaşlar için bkz. O. L. Barkan, "Osmanlı Imparatorluğu'nda Bir Iskân ve Kolonizasyon Metodu olarak Sürgünler", *IFM*, cilt 15, sayı 1-4 (Ekim 1953-Temmuz 1954), s. 213-6, 229.

15 Ronald Jennings 16. yüzyılda Kayseri'deki büyük nüfus artışlarını açıklarken Doğu Anadolu'dan Batı'ya doğru göçlerin önemini vurguluyor. Buna kanıt olarak da bu dönem defterlerinde "Şarkîyan" olarak tanımlanan Ermenilerin sayılarının artmış olmasını gösteriyor, bkz. "Urban Population", 31-2. Burada incelenen ve 16. yüzyılda Hıristiyan nüfusunda önemli bir artış görülen Karakuş nahiyesi kayıtlarında da "Şarkîyan" tanımı görülüyor, *KK*, no. 12, s. 73a. Öte yandan, "cemaat-ı Şarkîyan" ibaresi Doğu Anadolu'dan gelmiş aşiretleri tanımlamak için de kullanılıyordu, *KK*, no. 12, s. 636, 59a. 16. yüzyılın ikinci yarısında Kızılbaş isyanları döneminde İran'a kaçan aşiretlerin Anadolu'ya geri dönmeleri söz konusu, *IA*, T. Gökbilgin, "Süleyman I". Ayrıca 16. yüzyılın sonuna doğru düzenlenen Rum defterlerinde "hariçten ekenler" diye tanımlanan

likle de Orta ve Kuzey Anadolu bölgesi 16. yüzyıl başında Kızılbaş isyanları esnasında kaybettiği nüfusu, fazlasıyla geri kazanmış olabilir.

Tahrir defterleri verilerine göre kırsal nüfus artışını etkilemiş olabilecek diğer bir unsur da göçerlerin yerleştirilmesidir. Ancak bu çalışmada kullanılmış olan mufassal defterler Anadolu nüfusunun önemli bir kısmını oluşturan çoban göçerleri sistematik bir şekilde kaydetmiş değillerdir.[16] Dolayısıyla bu kaynaklara dayanarak Çorum-Tokat-Niksar bölgesinde yerleşik nüfustaki artışın göçer sayısında bir azalmaya eşlik edip etmediğini belirlemek imkânsızdır.

Diğer taraftan 16. yüzyıl sonlarında Anadolu nüfusunun farklı kesimleri için toplam sayılara bakıldığında göçer nüfus artış oranının diğer nüfus kesimlerininkinin yaklaşık yarısına eşit olduğu görülmektedir. Bu eğilim de yerleşik hayata geçişin bir sonucu olarak değerlendirilebilir.[17]

Öte yandan, göçerlerin iskân edilmeleri, onların "köylüleş-

---

vergi mükelleflerine rastlanır. Bu şahısların geleneksel köy çerçevesinin dışından, bölgeye yeni gelmiş kişiler olmaları ihtimali bulunmaktadır, *KK*, no. 14, s. 219a; *KK*, no. 38, s. 245a, 247.

16 Osmanlı döneminde Anadolu'daki göçer aşiretler için bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, Ankara Üniversitesi, DTCF Yayınları, no. 170 (Ankara, 1972); "Osmanlı Devrinde Anadolu'da Yaşayan Bazı Üçoklu Boylarına Mensup Teşekküller; *IFM*, cilt 11, sayı 1-4 (1949-50), s. 437-508; "XVI. Asırda Anadolu, Suriye, Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış", *IFM*, cilt 11, sayı 1-4 (1949-50), s. 509-23; Ahmet Refik Altınay, *Anadolu'da Türk Aşiretleri 966-1200* (İstanbul, 1930). Bu çalışmada kullanılan tahrir defterlerinde göçerler sistematik bir şekilde kaydedilmiş durumdadır. Yararlandığım bütün defterlerde kaydedilmiş olan göçer gruplarını nüfus toplamlarına ilave ettim. Göçerlerin sadece tek bir defterde kaydedildiği durumlarda bunları nüfus toplamının dışında bıraktım. Örneğin bkz. *KK*, no. 12, s. 63b, 65b, 58a, 55a, 66a, 59a-b, 78a; *KK*, no. 38, s. 38b. Göçer kayıtları en çok Katar nahiyesi için bulunuyor. Burada göçerlerin resm-i çift kategorisi altında kaydedildikleri görülür. *TT*, no. 444, s. 337-48; *KK*, no. 38, s. 253b-261b. Ancak Tokat şehri nüfus toplamlarına, bu şehir için yararlandığım bütün tahrir defterlerinde kayıtlı bulunan İnallu ve Emir Sayidlu aşiretlerini katmadım.

17 Rum vilayetinde göçer nüfus tahminleri için bkz. Ö. L. Barkan, "Research on Ottoman Fiscal Surveys", *Studies in the Economic History of the Middle East* içinde, (der.) M. A. Cook (Londra, 1970), s. 170. Göçer ve yerleşik nüfusların büyüme oranlarına ilişkin bir karşılaştırma için bkz. H. İnalcık, "Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings", *Review*, cilt 1, sayı 3-4 (Kış-Bahar 1978), s. 75 (Bundan sonra İnalcık: "Annales School").

mesinin" sağlanıp merkezî devletin iradesine tâbi kılınmaları, 16. yüzyılda Osmanlı yönetiminin ana kaygılarından biriydi. Bu bağlamda devletin gelir sorununa da değinmek gerekir. Çoban göçerler köylülerin ödemesi gereken vergilerin çoğundan muaf tutuluyorlardı, ayrıca kışlık meralarında ya da mezralarında (meskûn olmayan ekilebilir topraklar) tarım yaptıklarında bile bu muafiyetlerin devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle de gelir kaygılarının ağırlıkta olduğu16. yüzyıl sonlarında düzenlenen defterlerde merkezî devletin göçerleri sıradan reaya (vergi mükellefi) ve işledikleri toprakları da köylü işletmeleri olarak kaydetme eğiliminde olduğu anlaşılmakta.[18] Burada altı çizilmesi gereken husus, merkezî yönetimin siyasî otoritesinin temelini ve başlıca gelir kaynağını oluşturan köylü üretimini korumakta son derece titiz davrandığıdır. Göçerlerle köylüler arasındaki anlaşmazlıklar, büyük bir olasılıkla, göçerlerin yerleştirilmesi ve statülerinin sıradan köylülerle aynı duruma getirilmesi için ek bir dürtü oluşturmuştur.

Ancak göçerlerin iskânına yönelik bu idarî önlemlerin başarısı tartışmaya açıktır. Bir kere göçerler yerleşmenin getireceği devlete karşı ek yükümlülüklerden kaçabilecek kadar güçlü ve kurnazdılar. Dolayısıyla iskân sürecini anlayabilmek için nüfus artışı nedeniyle mezra topraklarında üretimin yaygınlaşmasının işaret ettiği kırsal ekonomideki değişmeleri dikkate almak durumundayız. Göçerlerin ana iktisadî faaliyeti çobanlıktı. Yaşamlarının odak noktasını koyun sürülerinin dağlık-ovalık bölgeler arasındaki mevsimlik ve düzenli göç hareketleri oluşturuyordu. Hem çoban göçerlerin hem de yerleşik köylü nüfusunun arttığı bir dönemde, bu iki grup arasında zaten var olan çelişkinin daha da keskinleşmesi beklenebilir. Bu dönemde köylülerin artan nüfuslarının yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak için otlakları ekili tarlalar haline getirme çabaları karşısında göçerlerin hayvan sayılarını artırmak için otlaklarını genişletmek isteklerinin artmış olması düşünülebilir. Kırsal bölgede geçim kaynaklarının paylaşımı için verilen bu mücadele-

18 Bu sürecin Karaman bağlamında ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Wolf-Dieter Hutteroth, *Siedlungen*, s. 170-1, Mühimme Defterleri, cilt 46, sayı 4, s. 435-6.

sinde kalsa da, bir artış göstermiştir. (Tablo IV.11). Ancak bu sayılara dayanarak 16. yüzyılın sonlarında kırsal ekonominin nüfus ile kaynaklar –özellikle toprak– arasındaki olumsuz bir denge sonucu geçim buhranına girdiğini söylemek mümkün müdür? Ayrıca toprak üzerindeki nüfus baskısı acaba köylü işletmelerinin parçalanmasına, köylülerin mülksüzleşmesine ve köyden kente göçe yol açmış olabilir mi?

M. A. Cook'un Anadolu'da insan/toprak oranlarına ilişkin tahminlerinin ışığında 16. yüzyıl sonlarında burada incelenen nahiyelerde bu oranlarda bir bozulma olduğunu söyleyebiliriz. Cook, tahrir defteri verilerine dayanarak bir yandan hem nüfusta hem de ekilen toprak miktarında görülen artışa karşın, nüfus artışının ekilen alanlardaki artıştan daha hızlı olduğunu, öte yandan da köylü işletmelerinin parçalandığını ve geleneksel köylü işletmesi birimi olan çiftin bütünlüğünün korunmadığını ifade eder. Böylece Cook, toprak üzerinde artan nüfus baskısı savını desteklemekle birlikte, geç dönem defterlerinde "balta yeri" olarak geçen ve dağ yamaçlarında ekime açılan topraklara ilişkin kayıtların hızla artmasını kanıt göstererek, "köylülerin, fiziksel çevrelerince belirlenen ekim sınırlarına ulaşmakta olduklarını" öne sürmektedir.[23]

Ancak Cook'un bulgularına dayanarak 16. yüzyılın sonlarında köylü üretimi üzerindeki ana sınırlayıcı unsurun toprak kıtlığı olduğu sonucuna varabilir miyiz? Öncelikle, ekilen toprakların genişletilmesi, köylülerin üretimi artırmak için başvurdukları tek yol değildi; nadas süresini kısaltarak, ot veya yemlik ürünleri rotasyona sokmak gibi yeni gübreleme yöntemleri uygulayarak ya da sulamayı artırarak toprak kullanımı yoğunlaştırabiliyorlardı. Çorum-Niksar-Tokat bölgesinde bu tür uygulamalara ilişkin olarak tahrir defterleri verileri tatmin edici olmaktan uzak olsa da defterlerde verilen bazı bilgiler 16. yüzyıl sonlarında toprak kullanımında bir yoğunlaşmanın başladığını gösterir.

İlk olarak, ekilen alanın genişletilmesi açısından bakıldığında, daha önce de değindiğim gibi 16. yüzyıl başında düzenle-

23 *A.g.e.*, s. 22-2.

nen defterlerde mezra olarak kaydedilen yerleşim merkezlerinin sonraki dönem defterlerinde köy haline geldiklerini görüyoruz. Tahıla olan talebin artmasıyla hem köylülerin hem de göçerlerin mezra topraklarında üretimi yoğunlaştırmış ve buralarda daimi olarak yerleşmiş olmaları beklenebilir. 16. yüzyıl sonlarında küçük işletmelerin sayılarındaki artışın işaret ettiği toprakların parçalanmasının en azından bir kısmı, var olan işletmelerin parçalanmasına değil, bu mezra topraklarının bölünmesine bağlanabilir.[24] Bu konuya toprak dağılımındaki değişiklikleri tartışırken yeniden döneceğim. Burada söylemek istediğim özetle, nüfus artışının her zaman parçalanmaya yol açmayacağı ya da yeni ekime açılan toprakların muhakkak düşük nitelikli (marjinal) topraklar olmadıklarıdır. Köylülerin ya da göçerlerin elinde bulunan ve yeterli nüfusun olmayışı ya da ihtiyacın düşük olması nedeniyle yoğun olarak işlenmeyen topraklarda nüfus arttığı zaman üretim yoğunlaşabilir. 16. yüzyıl başına ait defterlerde pek çok köyde yakın zamanlara kadar ekilen fakat artık işlenmeyen topraklara yapılan atıflar da bu ihtimali desteklemektedir.[25] Bu atıfların geç dönem defterlerinde yer almıyor olması, bu toprakların uzun süre nadasta olması ya da 16. yüzyıl sonlarında yoğun bir şekilde işleniyor olmaları anlamına gelebilir.

İkincisi, 16. yüzyıl sonlarına ait defterlerde "balta yeri" kayıtlarının artmış olması köylülerin daha az verimli toprakları ekime açtığı anlamına gelmek zorunda değildir.[26] Baltayla ya da yakılarak ekime açılan topraklarda kesilen ağaç kökleri ve yanmış otlar gübreleme işlevi görüyordu. Bu nedenle bu toprakları sürmeye ve çift hayvanı kullanmaya gerek kalmıyordu. Dahası bu topraklarda, diğer toprakların ekiminde önemli bir fa-

24 Toprakların bölünmesi konusunda bkz. *a.g.e.* s. 98.

25 *A.g.e.* s. 78.

26 Tokat civarındaki dört nahiye için "balta yeri" kayıtlarına ilk kez *TT*, no. 287 (1554)'te rastlanır. Ancak 1574 tarihli tahrir defterinde "balta yeri" kayıtlarının sayılarında bir düşüş görülür, bkz. *KK*, no. 14. Bu topraklarla ilgili bilgi için ayrıca bkz. Cook, *Population Pressure*, s. 78-9, 101. Felis ve Karakuş nahiyeleri için "balta yeri" türü topraklar "günhiden fetih olunan yerler..." ibaresiyle tanımlanmaktadır. *KK*, no. 12, s. 69a, 70a, 77b, 84b, 84a, 70b, 63b, 57b, 64a, 60b, 58b, 61b, 63a. Ormanların kesilip tarım alanı haline getirilme olgusuna ilişkin genel bir tartışma için bkz. Boserup, *Agricultural Growth*, s. 24-31.

aliyet olan zararlı otların ayıklanması da gerekmiyordu. Dolayısıyla bu toprakları işleyen köylüler hem daha az çalışıyorlar hem de çift hayvanlarının beslenmesi için toprak ve ürün ayırmaktan kurtuluyorlardı. Öte yandan, "balta yerleri" iki-üç yıl yüksek ürün veriyor, bir kez ateş görmüş toprakta çok ot yetiştiğinden buraları daha sonra da otlak olarak da kullanılabiliniyordu. İncelenen bölgelerde 16. yüzyıl sonlarında yetiştirilen koyun sayısındaki artışlar, bu toprakların en azından bir kısmının otlak olarak kullanmaları ile açıklanabilir. Özetle, bu tartışma ormanlık bölgelerin tarıma açılmasına toprak kıtlığı dışında başka unsurların yol açmış olabileceğini göstermektedir.

Üçüncüsü, 16. yüzyıl sonuna ait defterler baklagillerden (mercimek, bakla, nohut) alınan vergileri de kapsamaktadır (Bu ürünlerin üretim endeksleri ve baklagillerin toplam tarım üretimindeki payı için bkz. Tablo IV.12 ve IV.13). yüzyılın ilk yarısına ait defterlerde ise bu tür kayıtlara rastlanmamakta. Tahrir defteri verileri aynı zamanda arpa üretimindeki artışların buğday üretimindekilerden daha fazla olduğunu gösteriyor (Tablo IV.II). Gerek baklagiller gerek arpa hayvan yemi olarak da kullanılabileceğinden, bu ürünlerin üretimindeki artış çift hayvanları için ayrılan otlakların sınırlandırılarak toprak kullanımının yoğunlaştırılması yönünde bir gelişmeye işaret eder.[27] Aynı zamanda, baklagil ekimine başlanması köylülerin toprağı gübrelemeye yönelik çabalarının küçümsenmeyecek bir göstergesidir. Baklagiller atmosferdeki azotu tutma yetenekleri nedeniyle gübre niteliğine sahipler ve buğday, arpa gibi ürünlerle rotasyona sokulduklarında, bunların tohum başına verimliliğini arttırdıkları bilinir.[28] Ne var ki, tohum/ürün oranları ya da

27 Hayvan yemi üretiminin arttırılması konusunda genel bir tartışma için bkz. Boserup, *Agricultural Growth*, s. 38-9. Burada incelenen nahiyeler için son dönem tahrir defterlerinde rastladığımız çayır, otlak, kışlak, yaylak sayıları şöyle: Yıldız'da 8, vergisi 250 akçe; Venk'te 3, vergisi 120 akçe; Kafirni'de 1, vergisi 72 akçe; Karahisar-ı Demirli'de 2, vergisi 1280 akçe. Çorumlu ve Cincife nahiyeleri için bu tür kayıtlar bulunmamaktadır. Bu kayıtların ayrıntılı bir tanımı için bkz. Abdulfettah ve Hutteroth, *Historical Geography*, s. 71.

28 Endüstri-öncesi tarım toplumlarında nüfus artışı karşısında üretimin arttırılmasında bu tür gübreleme tekniklerinin benimsenmesi için bkz. Boserup, *Agricultural Growth*, s. 37-9.

her birim topraktan kaldırılan ürün verilerinin elimizde bulunmaması nedeniyle baklagillerin rotasyonda kullanılmasının etkileri saptanamamaktadır.[29] Ancak 16. yüzyıl sonlarında buğday ve arpa üretiminde artış oranlarının göreli olarak yükselmesi, bu gübreleme yönteminin artış eğilimini etkileyen unsurlardan biri olabileceğini düşündürüyor (Tablo IV.II). 16. yüzyıl sonlarında hayvancılığın gelişmesinin yol açtığı doğal gübre kullanımındaki artışın da toprak verimliliğini etkilemiş olabileceği muhtemeldir. (Tablo IV.17)

Diğer taraftan, üretimin artığı bir dönemde nadas süresinde bir kısalma olup olmadığı veya bu sürenin tamamen ortadan kalkıp kalkmadığı konusunda bilgimiz çok yetersiz. Kanun hükümlerinden sadece Osmanlı yönetiminin köylüye toprağını nadasa bırakma hakkını tanıdığını, ancak toprağın birbirini izleyen üç yıl boyunca işlenmediği durumlarda köylünün toprak üzerindeki tasarruf hakkını kaybettiğini biliyoruz.[30] Yine bir kanun hükmü bazı bölgelerde toprağın yarısının her yıl nadasa bırakıldığına işaret etmektedir.[31] Ne var ki, bu tür bilgiler 16. yüzyılda Osmanlı Imparatorluğu'nda meydana gelmiş olabilecek değişmelere ışık tutmaz.

---

29 Bir arazi biriminde kullanılması gereken asgari tohum miktarı bazı kanunnamelerde belirtiliyor, bkz. Fatih Sultan Mehmet Kanunnamesi (F. Kraelitz, "Kanunname Sultan Mehmeds des Eroberers", *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte* (1921); Barkan, *Kanunlar*, s. 46; Rum Kanunnamesi *KK*, no. 14, s. 3a. Kullanılan tohum miktarından söz eden kanun hükmüne bir kez rastladım, bkz. Barkan, *Kanunlar*, s. 41. Profesör İnalcık'ın göndermeleri de burada incelenen dönemde tohum kullanımının arttığına işaret ediyor, bkz. İnalcık, "Raiyyet", s. 581, n. 26. Böyle bir artışın saptanması, kullanılan tohum ile kanunnamelerin saptadığı, kullanılması gereken tohum miktarının karşılaştırması ile mümkün olabilir. Cook, Rum vilayetinde çift başına 10 mud tohum kullanıldığını tahmin ediyor. Ancak 16. yüzyılda Rum'da bir mud'un ne kadar olduğunu bilemiyoruz. Ayrıca Cook, tohum/verim oranının bire üç olabileceğini de öneriyor. Ancak bu oran Ortaçağ Avrupa standartlarına oranla hayli düşük. Zaten Cook da eldeki verilerle 16. yüzyıl Osmanlı tarımında verimlilikte değişiklikler konusunda kesin bir şey söylemenin imkânsız olduğu kanaatinde, bkz. *Population Pressure*, s. 15-68.

30 Barkan, *Kanunlar*, s. 7, 25, 30, 79, 198, 233.

31 Nadas konusunda *TT*, no. 8'de Aydın Livası'ndaki sipahi hassaları ile ilgili olarak bilgi veriliyor. Örneğin, "Altı çiftlik hassa yeri var her yıl üç çiftliği ekilir ve üçü nadas olur", bkz. Cook, *Population Pressure*, s. 15, n. 1, 6, 22, 78. Bazen bir yaz ürününden söz ediliyor: "Çiftlik-i Hassa on çiftlik her yıl beş çiftliği ekilir ve beş çiftliği nadas olup yaz terekesi ekilür", *a.g.e.*, s. 72, 82.

Son olarak, tahrir defterlerinde sulama yöntemleri veya tekniklerine ilişkin hiçbir kayıt bulunmadığından sulama ve sulanan toprakların miktarı hakkındaki bilgimiz de sınırlıdır. Ancak bostancılık, meyvecilik, bağcılık ve köylü topraklarında pirinç yetiştirilmesi gibi sulama gerektiren faaliyetlerdeki artış, köylülerin su kullanımını da arttırmış olabileceklerini göstermektedir. Irmak ya da dere yataklarına yakın bölgelerde emekyoğun sulama yöntemleri benimsenmiş, insan ya da hayvan emeğiyle bu kaynaklardan su alınıp tarlalara dağıtma yoluna gidilmiş olabilir. Aynı zamanda, mirî topraklarda çeltik üretiminin artmış olması sulamaya yapılan sermaye yatırımlarının arttığını ve bu faaliyete daha fazla işgücü ayrıldığını düşündürmektedir. Ayrıca tahrir defterlerinde kırsal bölge için çok sayıda su değirmeni kaydı bulunur; bu sayı bazen belli bir köy için beş ya da altıya çıkmaktadır. Bu da, su enerjisinden sıklıkla yararlanıldığını gösteren bir başka işarettir. Dahası, 16. yüzyıl sonlarında çalışır haldeki değirmen taşı sayısındaki artış da tarımsal üretimdeki artışa bağlı olarak köylülerin su enerjisinden yararlanmalarında bir artış olduğunu gösterir[32] (Tablo IV.18).

Yukarıda ortaya konulan veriler ışığında 16. yüzyılda Çorum-Niksar-Tokat bölgesinde nüfusun arttığı dönemde, ekilebilen topraklarda bir daralma olduğuna veya toprakların artan nüfusu besleyemediğine dair bir sonuç çıkarmak mümkün değildir. Bu dönemde büyük teknolojik buluşlar olmadığı halde, köylülerin ürünlerine olan talepteki artış karşısında bellekllerinde olan ve de yoğun toprak ve emek kullanımı gerektiren tekniklere başvurdukları anlaşılıyor. Dahası, 16. yüzyıl sonlarında ekime açılan toprakların düşük nitelikli olduğunu varsaymak için yeterli neden bulunmaz. Ormanlardan açılan toprakların durumu bu noktayı kanıtlar. Öte yandan, toprak kullanımının yoğunlaştırılması, emeğin daha yoğun kullanımını ge-

32 16. yüzyılın başında düzenlenen defterlerde değirmenler için kullanılan "harabe" tanımı, daha sonraki defterlerde bulunmuyor. Bu, sonraki dönemde değirmencilik faaliyetlerinin arttığının bir göstergesi olabilir, bkz. Tablo IV. 18. Güneybatı Anadolu'da su değirmenleri ve su gücü kullanımı konusunda bkz. Xavier de Planhol, *De la plaine Pamphylienne aux lacs pisidiens, nomadism et vie peysanne* (Paris 1958).

rektiriyordu. Bu koşullar altında köylülerin daha fazla çalıştıklarını, hatta kimi köylü ailelerinin emek kiralama yoluna gittiklerini söylemek mümkündür. 16. yüzyıl sonlarında topraksız köylü ya da caba sayısındaki büyük artışlar böylesi bir iş gücünün varlığına işaret etmektedir.[33]

Nihayet 16. yüzyılda Çorum-Niksar-Tokat bölgesinde nüfus artışlarının toprak dağılımında bir kutuplaşmalara yol açtığı ya da küçük köylü işletmelerinin yok olmasına neden oldukları söylenemez. M. A. Cook'a göre, 16. yüzyıl sonlarında toprağın gerçek dağılımı, ilk bakışta dikkati çeken işletmelerin parçalanması eğiliminden beklenmeyecek kadar eşitlikçiydi.[34] Örneğin tahrir defteri verileri bu dönemde Tokat yöresindeki nahiyelerde tek bir kişinin tasarrufunda görünen toprakların çoğunun aslında paylaşıldığını gösteriyor. Boşta kalan toprakların tasarruf haklarının, topraksızlara verilmesi yolunda bir eğilim olduğunu da biliyoruz. Dahası, 16. yüzyıl sonuna ait defterlerde kayıtlı olan balta yerlerinin çoğu, başka toprağı olmayan köylülerin elindeydi. Ayrıca nüfusun arttığı dönemde kırsal bölgedeki tefeciliğin ve köylünün mülksüzleşmesinin hız kazandığını gösteren hiçbir kanıt bulunmaz. Daha da önemlisi, –gerçekleştiği kadarıyla– köylü mülksüzleşmesinin, büyük mülklerin ortaya çıkmasına neden olduğuna dair bir göstergeye rastlamak da mümkün değildir.[35]

Bu noktada sorulması gereken, Çorum-Tokat-Niksar bölgesinde köylü aile ekonomisinin, demografik büyüme dönemlerinde sanayi öncesi toplumlar için öngörülen kaderi neden paylaşmadığı. Daha önce kırsal ekonomideki gelişmelerin Osmanlı toplumundaki artı ürüne el konma ilişkileri çerçevesinde değerlendirilmesinin önemine değinmiştim. Bu bağlamda küçük köylü işletmelerinin bütünlüklerinin korunmasında artı ürünün çekilmesini sağlayan devletin siyasî-hukukî uygulamalarının önemi üzerinde duracağım.

Öncelikle, işletmelerin parçalanması tahrir defterleri verilerinin ilk bakışta yansıttıkları kadar büyük boyutlarda gerçekleş-

33 Bkz. bu bölümde 10 numaralı dipnot.

34 Cook, *Population Pressure*, s. 22-5.

35 *A.g.e.*, s. 37-9.

miş olmayabilir. Diğer taraftan, küçük işletme sayısındaki hızlı artış var olan işletmelerin bölünmesinden çok mezra topraklarının ya da açık arazinin bölünmesini yansıtıyor olabilir. Aynı zamanda, tımar sahipleri kendi işledikleri ve zaman zaman da köylülere kiraya verdikleri bir miktar toprağı denetim altında bulunduruyorlardı. Bu uygulama, üreticinin işletme büyüklüğünü ailesindeki kişi sayısına göre ayarlanmasını sağlayarak köylü üretimine belli bir esneklik getiriyordu. Öte yandan, iç göç söz konusu olduğunda yeni gelenlere bu toprakların kiralanmış olabileceği de ihtimal dahilindedir. 16. yüzyılın sonlarında hem nüfus artışı hem de iç göçün hızlanması nedeniyle tımar sahiplerinin, ellerindeki toprakların daha büyük bir kısmını kiraladıklarını söyleyebiliriz.

Tarım ürünlerine olan ticarî talebin arttığı bir dönemde tımar sahiplerinin, ellerindeki toprakları büyük mülklere dönüştürmek yerine bu yolu tercih etmeleri, tımar sahiplerinin ekim yaptığı alanları ve köylülerden talep edebilecekleri angarya hizmetlerini sınırlayan devlet önlemlerinin etkinliğini gösterir. Bu, ileride de değinileceği üzere Osmanlı toplumundaki ticarî gelişmenin özgül yapısına da ışık tutmaktadır.

Diğer taraftan, tarımda üretim artışlarının önünde, toprakların parçalanması ve toprak kıtlığı gibi engellerin olmadığını da göz önüne alacak olursak, 16. yüzyılda Çorum-Niksar-Tokat bölgesinde nüfus artışının kırlık bölgelerde bir geçim buhranı yaratarak köylüleri kentlere göçe zorladığını söyleyebilir miyiz? Büyük bir olasılıkla hayır. İlk önce, aşağıda göstereceğim gibi, kişi başına düşen buğday ve arpa üretiminin azalmasına karşın köylülerin, 16. yüzyılın sonlarında meyve, sebze, baklagil ve koyun gibi diğer besin maddelerinin üretimini arttırdığını görüyoruz. Bu nedenle, köylülerin beslenme biçimlerini değiştirmeye ya da daha az buğday yemeye zorlanmış olabilecekleri öne sürülebilir ama bu, onların gerçekten bir geçim buhranına itildikleri anlamına gelmez. İkincisi, önemli boyutlarda olduğu anlaşılan kente göç olgusu, büyük olasılıkla köylü ekonomisinin artan nüfusu besleyememesinden çok, kentlerdeki iş olanaklarının çoğalmasından kaynaklanıyordu. Köylü-

ler, özellikle gençler, köylerinde üretimin yoğunlaşmasının yol açtığı ağır ve sıkıcı çalışma koşullarına katlanmaktansa levent olarak sancak beylerinin, valilerin hizmetine girmeyi ya da öğrenci olarak medreselere katılmayı tercih etmiş olabilirler. 16. yüzyıl sonlarında hem yerel yöneticilerin maiyetlerinin hem de medreselerdeki öğrenci nüfusunun çok büyüdüğünü biliyoruz. Bu gelişmelerin merkezî yönetim ile ulema ve yerel yöneticiler arasındaki güç dengelerini de etkilediği söylenebilir. Bir başka deyişle, büyük olasılıkla kente göç olgusunda belirleyici olan kırsal nüfus artışı ya da köylü ekonomisindeki gelişmeler değil, ekonomi dışındaki gelişmelerdir.

Genellikle 16. yüzyılda kent nüfuslarının kırsal bölge nüfusundan daha hızlı büyümesi, kırsal bölgede nüfus artışlarının bir sonucu olarak görülmez; bu çalışmanın ortaya koyduğu veriler ışığında, bu dönemdeki kent-kır ilişkilerine daha ayrıntılı bakılmasının gerekli olduğunu düşünüyorum. 1554-1574 döneminde Tokat şehri nüfusunun % 157 arttığını görüyoruz (Tablo IV.4). Aynı dönemde Tokat civarındaki dört nahiyede ortalama nüfus artışı ise % 47. Nüfus artışı, bu nahiyelerde 1520-1554 döneminde görülen % 70 artışın oldukça altında seyrediyor. Dolayısıyla 16. yüzyılın ikinci yarısında Tokat şehrinin, çevre nüfusunun bir kısmını çektiği söylenebilir. Dahası 1520-1554 arasında, Tokat şehri nüfusunda % 20 kadar bir düşüş olduğu göz önüne alındığında, bu şehrin sonraki dönemdeki büyümesinde göçlerin ne denli önemli bir rol oynadığı anlaşılır. Çorum ve Niksar şehirleri ise 1520-1575 döneminde sırasıyla % 123 ve % 244 ile aynı dönemde % 105 büyüyen Tokat'tan daha da büyük bir nüfus patlamasına şahit olmuşlardı. Ancak bu 50 yıllık dönemde Çorum ve Niksar kentlerinin hinterlandını oluşturan nahiyelerde görülen nüfus artışları, Tokat'ın hinterlandını oluşturan bölgedeki nüfus artışlarından daha düşüktür. Buradan çıkarak Çorum-Niksar bölgesinde kırdan kente göç olgusunun daha sürekli olduğunu söyleyebiliriz. Bu süreklilik ise Çorum-Niksar bölgesinin hinterlandını oluşturan kırsal bölgenin üretim düzeylerinin görece düşük olması ile açıklanabilir (Ek IV.2 ve Tablo IV.8-IV.2).

IV.2. Ticarî gelişme ve köylü aile ekonomisi

Şimdiye kadar köylü aile ekonomisinin nüfus artışına nasıl tepki gösterdiğini inceledik. Bunu yaparken de nüfus artışlarının kırsal bölgede bir geçimlik krizi ile sonuçlanmasının kaçınılmaz olmadığına dikkati çektik. Üzerinde durulması gereken bir başka nokta da, incelenen bölgelerde 16. yüzyılda tarımsal üretimin hacminde hatırı sayılır artışlar görülmesidir. Bu artışları, kısmen Osmanlı yönetiminin Rum vilayetinde sağladığı siyasî-toplumsal huzur ortamının sonucu olarak açıklamak mümkün. Ancak üretimdeki değişmelerin belirleyicisi olarak ürünlere olan talepteki dönüşümleri irdelemek gerekmektedir. Ne var ki, kırsal bölge nüfusunun artması ve köylülerin geçimliklerini sağlamak için çeşitli yöntemlere başvurarak üretimi arttırmaya çalışmaları, değişen talep yapısının ve bu değişmeye olan tepkinin sadece bir yönünü yansıtır. Tarımsal üretimdeki artışların genellikle emek-yoğun yöntemlerle gerçekleştiği hatırlanırsa köylülerin bu külfete katlanmaları için kendi geçimliklerini sağlamanın ötesinde aile ekonomisinin dışında oluşan taleplere cevap verdikleri düşünülebilir.

16. yüzyılda Çorum-Niksar-Tokat bölgesinde hızla büyüyen kentlerde tarımsal ürünlere olan talepte önemli artışlar olduğunu biliyoruz. Diğer taraftan kırsal nüfusun artışı farklı bölgelerdeki köylüler arasında ve belki de daha önemlisi, köylüler ve göçerler arasında ticarî ilişkilerin yoğunlaşmasına neden olmuş olabilir. Bu tür gelişmelerin Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinde kırsal bölge pazar ve panayırlarının yaygınlaşmasına yol açtığını da biliyoruz.[36] Ancak Rum vilayeti defterlerinde kırsal bölge pazarlarına ait kayıtlara pek rastlanmaz. Büyük bir olasılıkla Rum'da çok sayıda şehir/kasaba olması kırsal bölge pazarlarını gerektirmiyordu. Yine de 1576 tarihli tahrir defterinde göçebe nüfusun yoğun olduğu Karahisar-ı Demirli nahiyesinde bir köy için pazar vergisi kaydı bulunması, bu dö-

36 Batı Anadolu kırsal bölge pazarları için bkz. Suraiya Faroqhi, "Sixteenth Century Periodic Markets in Various Anatolian Sancaks: İçel, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın, and Mentese", *JESHoO* 22 (1978), s. 32-80.

nemde kırsal bölgede ticaretin artmış olabileceğine işaret etmektedir[37] (Tablo IV.18). Bu bölümde özellikle kentlerde artan ticarî talebin ve 16. yüzyılda devletin artan vergi taleplerinin köy aile ekonomisi üzerindeki etkilerini saptamaya çalışacağız.

Piyasa talebinin köylülerin tahıl üretimi üzerindeki etkisini ölçmek için önce 16. yüzyıl boyunca inceleme konusu bölgelerde vergi mükellefi başına pazarlanan artı üründeki değişmeleri hesaplamaya çalıştık.[38] Ancak yerel ölçü birimlerinin kilogram cinsinden ya da zaman içinde ve farklı bölgeler arasında karşılaştırma yapmayı olanaklı kılacak herhangi bir standart ölçü birimine karşılık eşdeğerleri bilinmediğinden bu çalışma pek yararlı olmadı.[39] Bu nedenle, köylülerin geçimlerini sağlamaları için gereken ürün miktarını hesaplamak[40] ve sonra da öşür ödemeleri, değirmendeki kayıplar ve tohum gereksinmeleri düşüldükten sonra ürünün pazarlama için ayrılmış olabilecek bölümünü belirlemek mümkün olmadı. Bunun yerine, bu tür miktarlar için belli bir çıkarma yaptıktan sonra vergi mükellefi başına buğday ve arpa üretimini saptamaya çalıştım. Tablo IV.16'te sunulan sayılar 16. yüzyıl boyunca vergi mükellefi başına buğday ve arpa üretiminde genel bir düşüşe işaret ediyor. Ama bu rakamlar, tarımsal üretimin artmakta olduğu bir dönemde köylülerin bizzat pazarladıkları artı üründe bir düşüş olduğu anlamına gelir mi? Köylülerin buğday ve arpa tüketiminde önemli değişiklikler olmadığı varsayılırsa bu sorunun yanıtı olumlu olmalı. Öte yandan, köylülerin ürünlerinin bir kısmını, parasal vergileri ödemek ve kent pazarlarından işlenmiş mal almak için satmak zorunda oldukları dikka-

37 Bu pazar vergisi 425 akçe olarak kaydediliyor, *KK*, no. 38, s. 229a.

38 Osmanlı İmparatorluğu nun Balkan eyaletleri ile ilgili benzer çalışmalar için bkz. I. Asdrachas, "Aux Balkans du XV. Siecle: Produsterurs directs et marchaes", *Etudes Balkaniques* 6 (1970): 36-59; B. McGowan, "Food Supply and Taxation on Middle Danube, 1568-1579", *Archivum Ottomanicum I* (1969): s. 139-96.

39 Macaristan'da tahıl ölçülerinde zaman içinde meydana gelen değişiklikler için bkz. Gyula Kaldy-Nagy, "The Administration of the Sancak Registrations in Hungary", *Acta Orientalia Academiae Scientireum Hungaricae 21* (1968): 198.

40 Endüstri öncesi toplumlarda asgari geçimlik düzeylerinin hesaplanması konusunda bkz. McGowan, "Food Supply", s. 153-7; Braudel, *Mediterranean*, I: 205; Asdrachas, "Aux Balkans", s. 46-7.

te alınırsa, köylü ailesinin tüketimi buğday ve arpadan baklagillere veya akdarı gibi daha düşük nitelikli ürünlere kaydırdığı söylenebilir mi? Diğer bir deyişle, artan kentsel talep böylesi bir kaymaya neden olabilir mi? Bu soruları yanıtlamak için bu dönemde devletin buğday ve arpa talebinin boyutlarına ve bunun köylü üretimi üzerindeki etkisine de bakmak gerekmekte.

Devletin köylü ekonomisi üzerindeki talepleri, aynî olarak toplanan öşür ve olağanüstü durumlarda ve savaşlarda konan vergilerdi. Öşür, inceleme konusu bölgelerde çifte ondalık olarak almıyor ve ürünün beşte birine tekabül ediyordu. Olağanüstü vergilerden nüzûl de aynî olarak toplanıyor; bu verginin 2/3 ya da 4/5'i buğday, 1/3 ya da 1/5'i ise arpa olarak ödeniyor; öte yandan bu vergiler bazen sürsat veya zorunlu devlet alımı şeklinde almıyordu.[41] Ne var ki, tahrir defterlerine kaydedilmediklerinden inceleme konusu dönem için olağanüstü vergilerin miktarlarını belirlemek olanaksızdır. Ayrıca 1590 öncesine ait ayrı kayıtlar da bulunmamaktadır.[42] İmparatorluk ordusunun İran seferlerine giderken sürekli geçtiği Çorum-Niksar-Tokat bölgesinden 16. yüzyıl sonlarında devletin vergi talebinin artmış olması muhtemel. Bu nedenle, vergilerin köylülerin artı ürünlerinin önemli bir kısmını götürdüğü ve toplam tahıl ürünündeki artışların büyük ölçüde sefer halindeki ordunun gereksinmelerinin karşılanması için devletin talebi tarafından uyarıldığı söylenebilir.[43] Bu da, ordu atları için temel bir besin olan arpa üretimindeki yüksek artış oranlarını açıklayabilir. Aynı zamanda, ilerde görüleceği gibi, tımar sahiplerinin aynî olarak topladığı vergiler bölgesel pazarlarda satılan tarımsal artı ürünün büyük kısmını oluşturuyor, bir başka deyişle aynî vergiler toplam üretimin önemlice bir yüzdesine tekabül ediyordu. Böylelikle aynî vergi miktarları üretimdeki artışla doğru orantılı olarak arttığı ve bu artışların pazarlanan tahıl miktarına yansıdığı söylenebilir.

41 Bu vergilerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Güçer, *Hububat Meselesi*.

42 Yolların, köprülerin bakımı ve derbentlik görevlerini üstlenen köy halkları avarız-ı divaniye ve tekalif-i örfiyeden muaf tutuluyorlardı, bkz. *KK*, no. 14, s. 183a; *KK*, no. 38, 233a; *KK*, no. 14, s. 222b. Niksar'da çeltikçilerin bu vergilerden muaf tutulduklarına dair kayıtlar için bkz. *TT*, no. 54, s. 103, 106-7.

43 İnalcık, "Annales School", s. 89.

Ayrıca özellikle Çorum yöresindeki tahrir kayıtları göçebe aşiretlerin at yetiştirme faaliyetlerine ilişkin bilgiler de içerir.[44] İmparatorluk düzeyinde taşımacılık ve ulaşım alanlarında önemli rol oynayan göçerlerin Osmanlı ordusuna da at temin ettiklerini biliyoruz.[45] Ticaretin yoğunlaştığı ve Anadolu'da harplerin olduğu 16. yüzyılın ikinci yarısında göçerlerin yetiştirdikleri atlara olan talepte bir artış beklenebilir. Göçer nüfusun yoğun olduğu Yıldız, Çorumlu, Katar, Karahisar-ı Demirli gibi nahiyelerde arpa üretiminde –buğday üretimiyle kıyaslandığında– görülen mutlak ve görece artışlar (Tablo IV.11) göçerlerin genellikle hayvan yemi olarak kullanılan arpaya olan taleplerinde bir artışa işaret etmektedir. Bu da 16. yüzyılın ikinci yarısında at yetiştirme faaliyetlerindeki artışın bir göstergesi olabilir. Ayrıca köylülerin de mahsullerin az da olsa bir bölümünü –özellikle nakit olarak alınan vergilerin ödenmesi amacıyla– pazarladıkları söylenebilir. Ek IV.1'deki tablolarda ve Ek IV.2'de burada incelenen her nahiye için tarımsal ürünlerin dağılımı, bu dağılımda 16. yüzyıl boyunca meydana gelen değişiklikler ve üretimdeki mutlak değişiklikler ayrıntılı olarak verilmiştir.

Bu bölümde, yukarıda sıraladığım verilere dayanarak Çorum-Niksar-Tokat bölgesinde köylü ekonomisinin pazarlara olan açılımlarını inceleyeceğim. Öncelikle, 16. yüzyılın ikinci yarısında buğday üretiminde görülen artışların büyüyen kent pazarlarına yöneldikleri söylenebilir. Bu dönemde Kafirni ve Cincife (Tokat), Karakuş (Niksar) gibi şehir veya kasabalara yakın bölgelerde ve Çorum ve Niksar nahiyelerinde buğday üretiminde görece ve mutlak artışlar görülüyor (Tablo IV.11). Şüphesiz bu konuda herhangi bir sonuca varmadan ön-

44 Çorum'un hemen güneyinde Yozgat'ta at yetiştirme faaliyetleri için bkz. Cuinet, *La Turquie* I: s. 292-6. Göçerlerin at yetiştirme faaliyetleri için bkz. *KK.* no 38, s. 239b, 258a.

45 Osmanlı İmparatorluğu'nda goçebe aşiretlerin uzun mesafeli ticarete katkıları için bkz. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü 1691-1696*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, no: 998 (İstanbul, 1963), s. 19-22, ayrıca Xavier de Planhol, *Le fondemenets geographiques de l'histoire de l'Islam* (Paris, 1968), s. 225, Güçer, *Hububat Meselesi*, s. 13, n. 36.

ce 16. yüzyılda Osmanlı Imparatorluğu'nda beslenme biçimleri hakkında daha çok bilgi edinmemiz gerekmektedir.[46] Örneğin, buğday ekmeğine şehirlilerin daha çok rağbet ettiğini varsayabilir miyiz? Bu durumda köylülerin kendilerinin darı veya çavdar ekmeği tüketip, ürettikleri buğdayın önemli bir kısmını kent pazarlarında sattıklarını söyleyebilir miyiz?

16. yüzyılın sonuna doğru yine kentlere yakın olan Niksar, Çorumlu ve Cincife nahiyelerinde meyve, sebze üretiminde ve bağcılıkta görülen mutlak ve göreli artışlar tahıl ürünlerinde görülen mutlak artışlardan daha yüksektir. Bu da köylülerin bir bölümünün büyüyen kentlerde hazır pazar bulan meyve ve sebze üretimine ağırlık vermiş olabileceğini gösteriyor (Tablo IV.12, IV.13, IV.14). Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı bölgeleri için tahrir defterlerinde kayıtlı olan vergilerin meyve, sebze ve bağ üretiminin sadece pazarlanan kısmına ilişkin olduğunu ve bu ürünlerin, köylü ailelerinin kendi tüketimleri için ürettikleri bölümünün büyük bir olasılıkla vergiden muaf olduğunu dolayısıyla tahrir tahminlerinde yer almadığını biliyoruz.[47] Eğer bu durum, burada incelenen bölgeler için de geçerli idiyse, bu ürünlerin "toplam" üretimi için tablolarda verilen sayıların gerçekte fiilen üretilen miktarları değil, yalnızca pazarlanan toplam ürün miktarlarını yansıttıklarını vurgulamak gerekir. Böylelikle, meyve ve sebze üretimindeki yükseliş, artan piyasa talebinin doğrudan bir göstergesi olarak alınabilir. 16. yüzyılda özellikle Tokat civarında Cincife nahiyesinde bağcılığın yaygınlaşmasının önemli bir göstergesi de 1574 defterinde bu böl-

46 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'da farklı sınıfların yedikleri ekmek türleri konusunda bkz. Walter Minchinton, "Patterns and Structure of Demand 1500-1750", *Fontana Economic History of Europe*, cilt 2; *The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, (der.) L. M. Cipolla, s. 115-20.

47 Macaristan'da tahrir defteri kayıtlarından yola çıkarak köylü ailelerinin kendi tüketimleri ve pazar için ürettikleri sebze oranları için bkz. Kaldy-Nagy, "Administration", s. 203-4, Batı Anadolu'da Aydın ve Menteşe için bkz. *TT*, 8, 148, 337 sayılı defterler, *KK*, 129, 110, 167 sayılı defterler. Örneğin, Menteşe eyaletinde Ula kasabası halkı sebze bahçelerinin merkezî devlet tarafından vergilendirilmesine karşı çıkarken bu bahçelerin ev bahçeleri olarak değerlendirilmesini talep etmişlerdi, *TT*, no. 110, s. 89b. Rum defterlerinde bostan vergilerinin çok düşük meblağlar oluşturması bu bölgede de Batı Anadolu'da görülen uygulamaların geçerli olabileceğine işaret etmektedir.

ge için 4.090 akçe gibi yüksek bir meblağın şıra (üzüm suyu) vergisi olarak kaydolunmasıdır (Tablo IV. 18). Şıranın büyük olasılıkla şarap olduğunu varsayarsak, bu üretimin Tokat şehrinde nüfusun önemli bir kısmını oluşturan Hıristiyanların talebine cevap verdiği düşünülebilir.

Öte yandan, incelenen nahiyelerde keten ve kendir üretimi büyük bir olasılıkla doğrudan tüketim için yapılıyordu (Tablo IV.12, IV.13, IV.14). Keten tohumundan yemeklerde kullanılan yağ ve türlü ev ilaçları elde edilirken, kendir de ip yapımında kullanılıyordu. Aynı şekilde, ham pamuk üretiminin özellikle Tokat yöresinde doğrudan tüketim için evlerde yapılan pamuk dokumacılığı ve iplik üretiminde yöneldiği söylenebilir. İncelenen nahiyelerde pamuğun toplam tarım üretiminin çok küçük bir yüzdesini oluşturması ve üretim içindeki payının 16. yüzyıl boyunca önemli bir değişiklik göstermemesi bu dönemde pamuk üretiminde, özellikle şehirlerdeki zanaatkarların gereksinmelerini karşılamaya yönelik büyük çapta bir ticarîleşme olmadığını gösterir. Bu bölgede Tokat gibi önemli pamuk dokuma merkezleri olduğu düşünülürse, bu kentlerdeki zanaatkârlarının ham pamuk ihtiyaçlarını bölge dışından karşıladıkları söylenebilir.Diğer taraftan, Çorumlu livası (Katar, Karahisar-ı Demirli) ve Niksar civarında (Felis, Karakuş dahil) pamuk üretiminde, hem mutlak hem de diğer ürünler ile karşılaştırıldığında görülen görece artışlar, bu nahiyelerde kırsal bölgedeki evlerde doğrudan tüketim için yapılan pamuklu dokuma üretiminin ötesinde bir ticarî üretimin başlamış olabileceği izlenimini verir (Tablo IV.12, IV.13, IV.14). İlerde de görüleceği gibi, bölgede bir boyahanenin kurulması da, söz konusu dönemde özellikle Çorumlu livasında kırsal dokuma faaliyetinin hızlandığını kanıtlar.

Bütünüyle ticarî bir ürün olan çeltik üretiminde de 16. yüzyıl sonlarında kesin bir artış görülüyor (bkz. Tablo IV.12, IV.13, IV.14). Bazı kanunnamelerde bu ürünün gelişmesinin hangi aşamasında pazarlanması gerektiği bile belirtilmektedir.[48] Da-

48 Bu konuya ilişkin kanun hükümleri için bkz, Barkan, *Kanunlar*, s. 17, 28, 31, 54, 113, 148, 200-5. Çeltik üretimi konusunda burada verilen bilgiler büyük

ha önce, çeltik üretiminin düzenlenmesinin büyük ölçüde köylü aile ekonomisi dışında kaldığını belirtmiştik. Çeltik üretiminin önemli olduğu Niksar bölgesinde üretimin büyük kısmı padişahın has topraklarında yapılıyordu. Uygulamada bu, padişah tarafından atanan bir görevlinin ya da eminin belirlenen tohum miktarlarının sağlanmasından, sonra da ürünün satılmasından sorumlu olduğu anlamına geliyordu. Tahrir defterlerinde padişahın payına düşen ürünün nasıl kullanıldığı hakkında bilgi bulunmamasına rağmen, bu payın önemli bir kısmının imparatorluğun başka bölgelerine ve özellikle Samsun limanından Kırım'a sevk edilmek üzere yerel pazarlarda tüccarlara satıldığını varsayabiliriz. Aynı zamanda, bir miktar pirinç, Amasya ve Tokat gibi önemli idarî ve dinî merkezlerde sayıları pek çok olan imaretler ve diğer vakıf kurumlarınca satın almıyordu. Ortakçılar ya da çeltikçiler de kendi paylarına düşen ürünü yerel pazarlarda satıyorlardı. Ayrıca köylülerin bu değerli ürünü kendi tüketimleri için kullanmaları beklenemeyeceğinden, onların da az miktarda da olsa kendi tarlalarında ürettikleri çeltiği yerel pazarlarda sattıklarını varsayabiliriz. Dolayısıyla, 16. yüzyıl sonlarındaki çeltik üretimindeki artışın bu ürüne olan ticarî talepteki artışların oldukça kesin bir göstergesi olduğu söylenebilir.

Yalnız, piyasa talebini karşılamak için diğer ürünlerden çeltik üretimine ne ölçüde bir kayma olduğunu bilemiyoruz. Merkezî hükümet böyle bir eğilim olabileceğinin çok iyi farkındaydı ve diğer ürünlerin ekildiği alanlara çeltik ekilmemesi için özen gösteriyordu. Bunu yaparken yalnızca buğday ve arpa gibi geçimlik ürünlerin üretimini güvence altına almaya değil, aynı zamanda küçük köylü üreticilerin ektikleri ve tasarruf hakkını ellerinde bulundurdukları toprakların bütünlüklerini de korumaya çalışıyordu. Ancak çeltik üretimini sınırlayan hükümet yönergelerinin ve belirlenen tohum miktarından fazlasını ekenlere karşı alman önlemlerin çok fazla sayıda oldukla-

ölçüde Profesör Halil Inalcık'ın çalışmalarına dayanıyor, bkz, "Rice Cultivation and Çeltikçi-Reaya System in the Ottoman Empire", *Turcia: Revue d'Etudes Turques* XIV (1982).

rı göz önünde bulundurulursa, devletin hem devlet işletmelerinde çeltik üretimini arttırarak büyük servetler edinmeye çalışan eminlerle hem de köylünün topraklarına el koyarak onları çeltik üretmeye zorlayan yerel idarecilerle sürekli bir mücadele içinde bulunduğu sonucuna varılabilir. Bu eminler ve idarecilerin, kârlarını artırmak için köylüye yasa dışı angarya hizmetleri yüklediklerini de biliyoruz.[49] Diğer taraftan çeltik üretimini arttırmanın çekiciliği, bu ürünün "yasa dışı" üretilmesine de neden oluyordu. Dolayısıyla incelenen nahiyelerdeki gerçek çeltik üretiminin tahrir defterleri kayıtlarına yansıdığından daha fazla olduğu düşünülebilir. Ayrıca çeltik tarlalarında köylülerin "serfleştirilme" olasılığının diğer üretim alanlarına göre daha yüksek olduğu da akılda tutulmalıdır. Ne var ki, çeltik yetiştirilen bölgelerin özgül koşullarına ilişkin mevcut bilgiler bu önermelerin kesinlik kazanmasına izin vermiyor.

16. yüzyıl sonlarında, inceleme konusu bütün nahiyelerde, özellikle de şehirlerin civarında olanlarda, yetiştirilen koyun sayısındaki önemli artışlar kent pazarlarına yönelik üretimin arttığını gösterir. Tokat civarındaki Cincife ve Kafirni'de, Çorum şehrinin bulunduğu Çorumlu nahiyesinde, Niksar şehri civarındaki Niksar ve Karakuş nahiyelerinde görülen artışlar bu eğilimin göstergeleri olarak değerlendirilebilir. Ne var ki, Tablo IV.17'de verilen ve Rum vilayeti tahrir defterlerindeki koyun vergisi (öşr-ü ağnam) kayıtlarına dayanarak elde ettiğimiz sayılar, genellikle yerleşik köylülerin koyunculuk faaliyetlerini yansıtmaktadır. Bu defterler Rum'da sayıları oldukça kabarık olan göçerlerin koyun vergisi yükümlülüklerini genellikle içermez. Bu vergilerin kaydedildiği yörük defterleri ise bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Bu nedenle Yıldız[50] ve Karahisar-ı Demirli gibi, 16. yüzyılda yoğun bir göçer nüfusa sahip olan nahiyelerdeki koyun sayısında görülen düşüş veya önemsiz artışların bu bölgelerdeki koyunculuk faaliyetlerinin ger-

49 Barkan, *Kanunlar*, özellikle s. 113, 200-5.

50 Bu nahiyede göçerlerin etkisini köy isimlerinde görmek mümkündür. Örneğin Karkın, Eymur, Alayund, Şami gibi isimler aynı zamanda aşiretlerin de isimleriydi. Aşiret isimlerinin bir dökümü için bkz. Sümer, *Oğuzlar*.

çek boyutlarını yansıttığı söylenemez. Örneğin, Karahisar-ı Demirli için defterlerde göçerlerin tarımsal vergi yükümlülükleri kaydedilirken koyun vergileri yazılmamaktadır. Ama Katar nahiyesinde iskân edilme sürecinde olan Mugal Tatarlarına dair defterler hem tarımsal hem de koyun vergilerini kapsamaktadır.[51] Bu kayıt ise 16. yüzyılda Katar'da göçerlerin yetiştirdikleri koyun miktarında yüksek bir artış olduğunu gösterir.

Son olarak üzerinde durmamız gereken bir başka nokta da yerleşik köylü nüfusun koyunculuk faaliyetlerinde görülen artışların, onların pazarladıkları koyun sayısında bir artışa işaret etmediği. Ne yazık ki, köylülerin beslenme biçimleri hakkında elimizde yeterli bilgi mevcut olmadığından söz konusu ilişkiyi de tam olarak tespit edebilmek mümkün değildir. Örneğin köylü ailelerinin fiilen ne kadar et, iç yağı, deri ve süt ürünü tükettiklerini ve bu ürünlerin ne kadarını pazarladıklarını bilemiyoruz. 16. yüzyılda Orta Anadolu'daki imaret mutfaklarında bile et tüketiminin düşük oranlarda olduğu göz önünde tutulursa[52] sıradan köylülerin daha da az et tükettikleri söylenebilir. Öte yandan, 17. yüzyılda İstanbul'da peynirin orta halli kesimler tarafından tüketildiğini, ancak kaymak, yoğurt gibi yiyeceklerin yalnız zenginlerin sofralarında bulunduğunu biliyoruz.[53] İç yağı, büyük bir olasılıkla, hem köylüler hem de kentliler tarafından yemeklerde kullanılıyordu. Koyun derisinden, köylülerin ayakkabı yerine ayaklarına sardıkları çarıkların yapıldığını biliyorsak da, köylü ekonomisinde deri kullanımına ilişkin çok az bilgi bulunmaktadır. Aynı zamanda, tabaklamanın önemli bir iş sahası olduğu kentlerde hareketli bir deri piyasası bulunuyordu. Bu konudaki bilgilerimiz çok kesin olmasa da, köylülerin eti ve diğer hayvansal ürünleri iyi fiyat aldıklarında pazarlarda satmayı tercih edecekleri tahmininde bulun-

51 Bkz. bu bölümde dipnot 22.

52 Konya'da Sadreddin Konevî ve Eskişehir'de Seyid Gazi tekkelerinde bu tür uygulamalar için bkz. Suraiya Faroqhi, "Vakıf Administration in Sixteenth Century Konya: The Zaviye of Sadreddin Konevî", *JESHO* 17 (1974): 145-72.

53 Robert Mantran, *Istanbul dans la seconde moitie. Du XVIIe siecle: essai d'histoire institutionale, economique et Soicale, Bibliotheque Archeologique d'Istanbul*, cilt 12 (Paris, 1962), s. 201-2.

manın pek de yanlış olmayacağı kanısındayım. Bu, özellikle de nüfusun artmasıyla pazarlanabilir tahıl ürünlerinde bir düşüşün yaşandığı ve kırsal nüfusun nakit vergilerin ödenmesi ve kent pazarlarından mamul mallara olan ihtiyaçlarını karşılayabilmek için nakit sıkıntısı içinde oldukları dönemlerde geçerliydi. Öte yandan, yün üretimi koyun yetiştiriciliğinin önemli bir yan ürünüydü. Köylülerin ürettiği yünün en azından bir kısmı köy zanaatkârlarınca kullanılırken, bir kısmı da kent dokumacıları tarafından satın alınıyordu.

Kent pazarlarında koyun ürünlere olan talebin artmasına karşın, kırsal bölgede pastoral üretim veya hayvancılık faaliyetlerinin ağır bastığı bir ekonomiye, dolayısıyla tarlaların otlağa dönüştürülmesine yol açabilecek önemli bir kayma olduğunu söylemek mümkün değildir. Devlet önlemleriyle korunan tahıl üretimi 16. yüzyıl boyunca tarımda egemen faaliyet alanı olarak kalmıştır.[54] Ne var ki, bu dönemde koyunculuğun öneminin arttığı da yadsınamaz. Köylü aile ekonomisi açısından bu, ya bazı toprakların otlak olarak ayrılması ya da –hayvanların tarlalarda otlaması halinde– tarlaların daha uzun zaman nadasa bırakılması anlamına geliyordu. İkinci durumda, tarlalara bırakılan hayvan gübreleri toprağın veriminin artmasına katkıda bulunuyordu. Yalnızca otlak olarak kullanılan toprakların korunması ya da tarlaya dönüştürülmesi yolundaki eğilimleri konusunda ise[55] bu alanlar tahrirlerde sistematik bir biçimde kaydedilmediklerinden kesin bir tespit yapabilmek mümkün değildir. Öte yandan koyunculuğun tahıl üretiminden çok daha az emek-yoğun olan bir faaliyet olduğu düşünülürse, köylülerin zaten eskiye göre daha çok çalışıyor oldukları bir dönemde, otlakların tarla haline dönüştürülmesinin işi arttıracağı düşüncesi bu toprakların tarla haline getirilmelerini önlemiş olabilir. Elverişli piyasa koşullarına eklenen bu kaygı, bu dönemde koyunculuk faaliyetlerindeki artışı kısmen açıklayabilir. Fakat çoban göçerlerin ekonomisi ayrıntılı bir şekilde incelenme-

54 16. yüzyılın sonunda ve 17. yüzyılın başında Balkanlar'da hayvancılık faaliyetlerinde görülen artışlar için bkz. McGowan, "Food Supply".

55 Bkz. s. 230, 231.

den burada öne sürülen savlar yalnızca geçici tespitlerdir. Sorun, çoban göçerlerin henüz iskân sürecinde oldukları ve bu nedenle de faaliyetlerini sıradan köylülerinkinden ayırt etmenin çok zor olduğu Orta ve Kuzey Anadolu gibi bölgelerde daha da karmaşık bir hal almaktadır.

İncelenen nahiyelerde koyunculuk faaliyetlerindeki artışa karşın arıcılıkta 1520-1575 döneminde görece bir gerileme görülmektedir. Arıcılığın ürünü olan bal genellikle tatlandırıcı (veya şeker) niyetine kullanılıyordu; defterlerdeki bilgiye dayanarak köylü ekonomisinde ne kadar bal üretildiğini saptamak mümkün değilse de, vergi miktarlarından her köyde bulunan arı kovanı sayısı hesaplanabilmektedir (Tablo IV.17). Bu kovanların sayısında bütün nahiyeler için görülen genel düşüş eğilimi, köylülerin 16. yüzyıl sonlarında emek-yoğun bir faaliyet olan arıcılığa pek rağbet etmediklerini gösteriyor. Bu durumda köylü ailelerinin faaliyetlerini geçimlik ve vergi ödemeleri için gerekli olan ürünlerin üretilmesine yönelttikleri söylenebilir. Diğer yandan Tokat civarında Kafirni, Venk, Çorumlu ve Niksar nahiyelerinde, 16. yüzyılda binin veya iki binin üzerinde kovan bulunması Tokat, Çorum Niksar gibi kentlerde bala olan talebin varlığını (artış eğiliminde olmasa da) göstermektedir. Ayrıca köylüler her zaman bal ile birlikte pekmez de kullanıyorlardı. Pekmez ise genellikle zaten şarap ve şıranın hammaddesini oluşturan ve bu bölgede yaygın şekilde üretilen üzümden yapılıyordu. Bu durum, özellikle Cincife, Çorumlu, Karahisar-ı Demirli gibi bağcılık faaliyetlerinin arttığı bölgelerde kentsel talebin neden pekmeze yönelmiş olabileceğini de göstermektedir.

IV.3. Tarımdışı faaliyetler: Dokumacılık

Şimdiye kadar köylü ekonomisini incelerken tarıma yönelik faaliyetler üzerinde yoğunlaştık. Fakat köylülerin aynı zamanda hem kendi ihtiyaçlarını hem de özellikle yerel pazarlardaki talebi karşılamak için mamul mal üretimi yaptıklarını da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. 16. yüzyılda Rum vila-

yetinde bu üretim yünlü-pamuklu iplik ve dokumalardan meydana geliyordu.

Elimizde kırsal kesimde dokumacılık faaliyetlerine ilişkin olarak, boyahanelerden alman vergiler dışında bir kanıt bulunmamaktadır (Tablo IV.18). Bu vergiler de, söz konusu tesislerin gelirlerinin iltizama verildiği şahısların her yıl Hazine'ye ödedikleri yekûnları temsil etmektedir. Ancak belli miktarda bir paranın önceden ödenmesi halinde mültezime üç yıllık bir muafiyet tanınması sık görülen bir uygulama olduğundan, Hazine'ye ödenen miktarlar boyahanelerde sürdürülen faaliyetin güvenilir bir göstergesi değildir, yani tahrir defterlerinde görülen miktarlar, mültezimlerin bu tesislerden elde ettikleri gelirleri yansıtmamaktadır. İlaveten, bir köyde boyahane bulunması o köyde dokumacılık faaliyetinin varlığına işaret etse de, bunun aksi her zaman doğru olmayabilir. Anadolu'nun diğer bölgelerine ait bilgilerden anlaşılacağı üzere köylüler boyama işlemini büyük ölçüde evlerinde veya ahırlarda yapıyorlardı. Bu tür faaliyetlerin çapını saptamak mümkün değildir. Bu nedenle de tahrirlerde boyahanelerin varlığına dair hiçbir kaydın bulunmadığı bölgelerdeki iplik dokuma ve üretiminin boyutlarını saptayamıyoruz. Öte yandan, boyahanelerin bulunduğu bölgelerde, mültezimlerin köylülere boyama işlemini boyahanede yaptırmaları için epeyce baskı yaptıklarını ve böylece köylü dokumalarının daha büyük bir kısmının ticarî olarak boyanmasını sağladıkları varsayılabilir.[56] Bu durumda boyahane kayıtları bulunan bölgelerde, sırf boyahanenin varlığının bile oldukça hacimli bir dokumacılık faaliyetine işaret ettiği söylenebilir.

Kafirni'deki boyahane, ticaret yollarıyla bağlantısı olan bölgenin en büyük yerleşim yerinde, Amlus köyünde bulunuyordu[57] (Tablo IV.18). Bu nahiyede pamuk yetiştirilmediği düşünülürse, eğer Kafirni köylülerinin bölge dışından pamuk it-

56 Örneğin Mühimme Defteri'nde (cilt 74, s. 38) bir kayıt, Tosya kazasında, buradaki boyahane idarecisinin boyama işlemlerinin evlerde yapılmasını engellemeye çalıştığı ve köylünün bundan şikâyetçi olduğu bilgilerini içermektedir.

57 *İA*, Tayyip Gökbilgin, "Tokat". Şimdilerde bu köy Almus kazasının merkezî durumunda.

hal edip dokudukları varsayımı bir yana bırakılırsa, boyahanenin civardaki pamuk yetiştirilen bölgelerdeki köylü dokumacıların ihtiyaçlarını karşıladığı söylenebilir.[58] Ancak gerek yöredeki köylülerin gerek göçerlerin ürettikleri yün iplikleri veya yünlü kumaşları boyamak üzere Amlus'a getirmeleri daha güçlü ihtimaldir. Her ne kadar incelediğimiz tahrirlerde ne yün ne de yünlü üretimi hakkında herhangi bir bilgi yoksa da, 16. yüzyılda Kafirni ve civar nahiyelerde köylü ekonomisinde koyun yetiştiriciliğinin öneminin artmış olması, yün üretimi ve yünlü kumaş dokumacılığının kırsal nüfusça sürdürülen faaliyetler arasında olduğuna işaret edebilir. Ne var ki, elimizde göçerlerin bu tür faaliyetlerine ait ancak bölük pörçük bilgiler vardır. Yine de, Anadolu'nun diğer bölgeleri hakkında bilgilerin ışığında yünlü dokumacılığın göçer aşiretlerin başlıca uğraşlarından biri olduğunu biliyoruz. Ayrıca elimizdeki tahrirlerden anlaşıldığına göre göçer etkisinin kuvvetle hissedildiği Yıldız nahiyesinde bir boyahanenin bulunması da bu olgunun bir kanıtı olarak görülebilir.[59]

16. yüzyılın sonlarında, merkezî hükümetin Kafirni ve Yıldız'daki boyahanelerden elde ettiği gelirlerde bir düşme görülmekte. 1520 yılında Kafirni'de bu gelirler 2.000 akçeye (2.440 ayarlanmış akçe) ulaşıyordu. Bu rakam 1554'de biraz yükselip 2.200 akçeye (2.684 ayarlanmış akçe) çıktıktan sonra 1574'de 1.254 akçeye düşmektedir. Yıldız'da mukataa gelirleri 1485'de 140 akçeden (175 ayarlanmış akçe), 16. yüzyılın her üç döneminde de 400 akçeye yükselmesine rağmen, bu dönemde resmî değerlerin artması karşısında bu nahiyede de bu gelirlerde 1554-1574 döneminde küçük bir düşme görülür. Bu azalma eğiliminin neyi gösterdiği açık değildir. Boyahanelerden gelen gelirlerin kısmen de olsa köylülerin dokuma faali-

58 Anadolu'nun diğer bölgelerinde kırsal bölgede pamuk dokumacılığı için bkz. S. Faroqhi, "Notes on the Production of Cotton and Cotton Cloth in Sixteenth and Seventeenth Century Anatolia", (der.) Huri Islamoğlu-İnan, *The Ottoman Empire and the World Economy* içinde.

59 Ankara'da kırsal bölgede sof (keçi kılı) üretimi ve ticareti için bkz. Özer Ergenç, "1600-15 Yılları Arasında Ankara İktisadî Tarihine Ait Araştırmalar", (der.) Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu, *Türk İktisat Tarihi Semineri* içinde.

yetlerinin bir göstergesi olduğu kabul edildiğinde, bu gelirlerin demografik büyüme ve piyasa talebinin arttığı koşullarda azalmasıyla, köylülerin kendi geçimleri için ihtiyaç duydukları veya piyasa talebinin arttığı gıda maddelerinin üretimi üzerinde yoğunlaşıp tarımdışı uğraşlara daha az zaman ve emek ayırdıklarını varsayabilir miyiz? Bu durumda köylülerin giyecek ihtiyaçlarını giderek artan bir şekilde kent pazarlarından karşılıyor olmaları, yani kentle kır arasındaki işbölümünde bir keskinleşme beklenebilir. Tarihsel olarak, örneğin 17. yüzyılda İngiltere'de olduğu gibi, bu tür gelişmeler köylü aile ekonomisinde pazar için üretilen bir ürünün ağırlık kazanmasıyla birlikte çoğu kez köklü değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Ancak araştırma konusu bölgelerde ticarî tarım üretimindeki artışın Osmanlı köylü aile ekonomisinde böylesi bir değişime yol açtığına dair bir gösterge bulunmamaktadır.

Öte yandan, köylü hanelerinin faaliyetleri arasında dokuma üretimi aleyhine bir değişmenin gerçekleşmemesi halinde, boyahane işlemlerindeki ve dolayısıyla merkezî hükümetin boyahanelerden elde ettiği gelirdeki düşüşlerin açıklanması gerekmekte. Bu düşüşün boyama maliyetini düşürmek amacıyla köylülerin ipliklerini ve dokumalarını boyahaneler yerine kendi evlerinde boyamayı tercih etmelerinden kaynaklandığı söylenebilir.

Son olarak, kırsal bölgelerdeki boyahanelerin göçerlerin ihtiyaçlarını da karşıladıklarını varsaydığımız takdirde, göçerlerin boyahane hizmetlerine olan taleplerindeki düşüşü veya dokuma faaliyetlerindeki muhtemel bir azalmayı nasıl açıklayabiliriz? Ayrıca bu dönemde yünlü ürün talebinin yükselmiş olması daha muhtemelken, bu faaliyetin gerçekten azalmış olabileceği düşünülebilir mi?

Ancak gelirlerdeki azalmayı, tahrir kayıtlarına geçirilen boyahane iltizamı gelirlerinin bu tesislerin gerçek faaliyetlerini yansıtmamasıyla da açıklamak mümkündür. 16. yüzyılın değişik dönemlerinde derlenen tahrirlerde ayrı tahminler yapılmadan aynı rakamlar bir tahrirden ötekine aktarılmış olabilir. Böyle olunca da boyahaneler hakkında tahrir verileri her ne ka-

dar bir bölgedeki dokuma faaliyetinin varlığını gösterse bile, bu faaliyetteki zaman içindeki değişmeler konusunda güvenilir sonuçlar vermiyor olabilirler. Yine de, boyahanelerden sağlayabileceği gelirlerin gerçekten artmış olması halinde merkezî hükümetin böyle bir fırsattan neden yararlanmadığını anlamak çok zor. Ayrıca Karahisar-ı Demirli'deki boyahane gelirlerinin 16. yüzyılın başlarında 300 akçe (366 ayarlanmış akçe) olarak kaydedilmişken, 1576'da 1.000 akçeye çıkmış olması, bu gelirlere dair tahrir tahminlerinin bu kuruluşların faaliyet düzeylerindeki değişime her zaman duyarsız olmadığını göstermektedir. Aynı zaman aralığında bu nahiyedeki pamuk üretiminin artması da dokuma ve eğirme faaliyetlerindeki artışın bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu da, boyahane vergi verilerinin işaret ettiği gibi bu faaliyette görülen yükselme eğiliminin bir kanıtı olabilir.

16. yüzyılda Rum vilayetinde dokuma ve eğirme faaliyetlerinin kırsal kesimde sürdürülen başlıca zanaat faaliyetleri arasında olduğu görülmektedir. Fakat köylüler kendi imalatlarının çoğunu muhtemelen kendileri boyadıklarından, tahrirlerin içerdiği boyahane verilerinden bu faaliyetlerin gerçek boyutları ve zaman içinde gösterdikleri değişim konusunda pek az bilgi edinebiliyoruz. Öte yandan, nüfusla doğru orantılı olarak ev tüketiminin artmasının, kırsal dokuma ve eğirme zanaatlarını teşvik etmiş olması beklenir. Ayrıca kentlerdeki boyahanelerin gelirlerindeki düşme bir gösterge olarak kabul edilirse, 16. yüzyılın sonlarında kentlerde kırsal zanaat ürünlerine olan talebin arttığı bile öne sürülebilir (Tablo IV.19). Kırsal zanaat ürünlerine talebin gerek kentlerde gerek kırlarda artması bölgesel ham pamuk ve yün ticaretini de teşvik etmiş olabilir. Köylülerle göçerler arasındaki yün mübadelesinin artması da muhtemeldir. Ayrıca kumaş ve iplik talebindeki artış yerel hammadde üretimini teşvik etmiş olabilir. Pamuk üretiminin arttığı Karahisar-ı Demirli'de, tahrir verilerinden görüleceği gibi, kırsal dokuma faaliyeti de artmıştı. Yün üretimindeki değişmelere gelince, bu konudaki bilgimiz yukarıda da değindiğim gibi daha da yetersizdir.

Son olarak, kırsal dokuma ve eğirme faaliyetlerindeki değişmelerin yerel ve bölgesel boya ticaretini önemli ölçüde etkilemiş olabileceğini de eklemek gerekmektedir. Gerek köylüler gerek boyahaneler yerel olarak üretilmeyen boyaları yerel pazarlardan satın alıyorlardı.[60] Yün boyamasında zorunlu bir madde olan şap da, hem köylü hem göçer dokumacılar tarafından kullanılan önemli bir ticaret maddesiydi.[61] Kırsal kesimde yapılan eğirme ve dokuma faaliyeti karşısında, boyama işlemi için bu kadar gerekli olan boya ve şap gibi ürünlerin ticaretinde bir artış var mıydı? Başka bir deyişle, evlerdeki kumaş ve iplik tüketiminin artması kırsal ekonomide zincirleme bir etki yaratarak bu ürünlerin üretimi için gerekli malların üretim ve ticaretini teşvik etmiş miydi? Bu aşamada, bu tür sorulara cevap bulmak o kadar kolay değildir.

IV.4. Özet sonuçlar

Bu bölümde Rum eyaletinde 16. yüzyıl boyunca köylü hane ekonomisinde üretilen tarımsal ürünlere olan ticarî talebin arttığını, bu artışla birlikte köylü üreticilerin pazara açılımlarında bir artış söz konusu olsa da ticarîleşme eğiliminin bu ekonomideki üretim biçimlerini ve ilişkilerini büyük ölçüde etkilemediğini gösterdik. Öncelikle, köylülerin artı ürünlerinin önemli bir kısmına, iki temel ürün olan buğday ve arpa üzerindeki aynî vergilerle el konması, bu ürünlerin pazara dönük üretimini büyük ölçüde sınırlıyordu. Öte yandan, özellikle nakit vergilerin ödenmesi ve köylü hanesinin diğer nakit gereksinmelerin sağlanması için köylüler ticarî amaçlarla meyve ve sebze üretimi ve koyun yetiştiriciliğiyle uğraşıyorlardı. 16. yüzyıl sonla-

60 Nil denilen mavi boya, defterlerde Tokat boyahanesinin önemli masrafları arasında sıralanmaktadır, *MM*, no. 160, s. 35a-36a. Ne var ki, köylülerin böylesi pahalı bir boya kullanmaları beklenemez.

61 Şap, Rum vilayetinde Karahisar-ı Şarkî Nahiyesi'nden çıkmaktaydı. 15. yüzyılın ortasına kadar bu bölgeden elde edilen şap, bütün Akdeniz dunyasına ihraç ediliyordu. Bu tarihten sonra ise Karahisar-ı Şarkî'de çıkan şap, büyük ölçüde imparatorluk içi ihtiyacı karşıladı. Ayrıca şap deri tabaklamakta da kullanılıyordu. Jean Delumeau, *L'alum de Rome, Xve-XIXe siecle*, Ecole pratique Historique, Ports-Routes-Trafics XIII (Paris, 1962), s. 16.

rında ticarî talebin artmasıyla bu ürünlerin üretimlerinde artışlar görülmüştür. Ancak bu "ticarîleşme" eğilimi sınırlıydı; dönem boyunca aynî vergilerin ödenmesi ve geçinmek için yapılan tahıl üretimi kırsal ekonomiye egemendi. Çeltik gibi kesinlikle ticarî olan ürünlerin üretimi genellikle köylü aile ekonomisinin dışında, devlet çiftliklerinde gerçekleşiyordu.

Öte yandan, üreticilerin pazarlara doğrudan açılımları sınırlı kalırken, ticarî talepteki artışla köylünün artı ürünü üzerinde hak sahibi olan kesimlerin pazarlara olan açılımlarının yoğunlaştığı görülüyor. Bölüm III'de de gösterdiğimiz gibi, 16. yüzyılda Çorum-Niksar-Tokat bölgesinde bu kesimler tımar sahipleri, diğer yerel yöneticiler ve ulemadan oluşuyorlardı. Öncelikle aynî olarak toplanan ürün vergisi toplam ürünün sabit bir oranı olarak tespit edildiğinden, toplam ürün arzındaki artışlar bu kesimlerin pazarladığı artı üründeki artışlara yansımaktaydı. Kaba bir tahminle 16. yüzyılın ikinci yarısında, inceleme konusu bölgelerdeki toplam ürün vergisinin –tek tek kesimlerin tüketim gereksinmeleri için bir pay ayrıldıktan sonra– yaklaşık 2/3'ünün yerel kent pazarlarında satıldığı sonucuna varılabilir. Demek ki, bu bölgedeki toplam buğday ve arpa ürününün yaklaşık % 13'ü kent pazarlarında satılıyordu. Dolayısıyla yerel kentlerin yiyecek gereksinimlerinin büyük ölçüde pazarlanan aynî vergilerle karşılandığı söylenebilir. Ayrıca yiyecek maddeleri için artan talebin yarattığı fiyat artışlarından da vergi gelirlerine el koyan kesimler yararlanmışlardır. Örneğin tımar sahiplerinin öşrün pazarlanmasından ve topladıkları nakit vergiden elde ettikleri gelirlerin yarıdan fazlasını, çok büyük olasılıkla, yerelde harcadıkları tahmin edilebilir. Ulema ve tımar sahipleri şehir ve kasabalarda üretilen mamul malların belli başlı tüketicileriydi. 16. yüzyıl sonlarında sayılarının artmasıyla hem masraf ve tüketimleri hem de gelirleri artan bu kesimlerin kentlerde üretilen zanaat ürünlerine olan talebin artmasında önemli katkıları olduğu söylenebilir. Hal böyleyken, bu dönemde görülen yerel kentsel gelişme, büyük ölçüde tarım gelirlerine el koyan kesimlerin, tarım ürünlerine olan ticarî talebe bağlı olarak gelirlerinin artmasıyla açıklanabilir.

Bu "sınırlı" ticarî gelişim modelinin köy hane ekonomisinde üretim ve ilişkiler üzerindeki etkilerine gelince; 16. yüzyıldaki ticarî gelişmenin sonucu olarak kentsel ve kırsal alanlar arasındaki ekonomik işbölümünde bir keskinleşme olduğu ve bununla paralel olarak köylü üreticilerin tarım ürünlerinin üretiminde uzmanlaşıp mamul mallara olan ihtiyaçlarını karşılamak için giderek artan bir şekilde kentteki zanaat üretimine başvurdukları söylenemez.

Bu tür değişmelerin bir göstergesi kırsal bölgedeki tarımdışı faaliyetlerde –ki dokumacılık bunların en önde gelenidir– görülen değişmelerdir. İncelenen dönemde Çorum-Tokat-Niksar bölgesinde dokumacılık faaliyetlerinde genel bir düşüş eğilimi görülmektedir. Bu da, köylülerin zaman ve emeklerinin bir kısmını zanaat üretiminden çekip yoğun tahıl ve tahıldışı ürün üretimine kaydırmış olabileceklerini akla getirmektedir.[62] Aynı zamanda tarım ürünlerinden alınan aynî vergiler ve kırsal bölgede geçimlik ürünlere artan talep karşısında köylülerin kent pazarlarına olan açılımlarının sınırlanmış olabileceğine, yani kentte üretilen ürünleri alabilecek güçlerinin pek de kalmamış olabileceğine de işaret etmektedir. Bu nedenle kendi dokumacılık faaliyetlerini azaltsalar da köylülerin ihtiyaçlarını kent pazarlarından karşıladıkları söylenemez. Bu dönemde kentlerde zanaat ürünlerine olan talepteki artış büyük ölçüde bu ürünlere konulan vergilerin gelirleri üzerinde hak sahibi olan kesimlerin talebinden kaynaklanıyordu. Bu dönemde söz konusu kesimlerin hem sayıları hem de gelirleri artmaktaydı.

Öte yandan, göçer nüfusun egemen olduğu Karahisar-ı Demirli'de dokuma üretimindeki artış eğilimi –ki, bu eğilimin yanı sıra ham yün ve ham pamuk üretimi de artıyordu– bu bölgede göçerler ve yerleşik köylü nüfus arasındaki ticarî ilişkilerde yoğunlaşma olabileceğini göstermektedir. Bu bölge köylüle-

62 Köy ekonomisinin gelişmesinde tarımdışı ürünlerin üretimleri için bkz. S. Hymer ve S. Resnick, "Model of an Agrarian Economy with non-Agricultural Activities", *American Economic Review* 59 (1969): s. 493-506; Jan Devries, Boserup modelinin de eleştirisini yaparken köylü ekonomisinin bu boyutuna değinmektedir, "Labour/Leisure Trade Off", *Peasant Studies Newsletter*, cilt 1, sayı 3 (1972).

ri –emek ve zamanlarının giderek daha fazlası yoğun tarımsal üretim yöntemleri tarafından emildikçe– göçerlerden satın aldıkları işlenmiş mal miktarını artırmış olabilirler. Dahası, göçerlerle takas ilişkileri içine girebildiklerinden köylüler muhtemelen göçerlerin ürettiği malları nakit isteyen kent zanaatkârlarının ürettiklerine tercih etmiş olabilirler.

Osmanlı'da ana verginin aynî olarak toplanması esasına dayanan artı ürüne el koyma ilişkileri çerçevesinde 16. yüzyılda görülen nüfus artışları, aynı zamanda özellikle kentlerdeki büyüme sonucu ortaya çıkan tarım ürünlerine olan ticarî talep artışlarının köylü hane ekonomisindeki ilişkileri sınırlı ölçüde etkilemiştir. Dolayısıyla bu talep artışları karşısında köylü üreticiler arasında büyük ve küçük üreticileri ayrıştıracak, büyüklerin küçükleri yutmasına ve de küçük üreticilerin mülksüzleşmesine neden olacak türden gelişmeler yaşanmamıştır.

Tarım ürünlerine olan ticarî talepteki artışların köylü hane ekonomisi üzerindeki sınırlı etkileri ve de köylü hane ekonomisinin süregelmesi, Osmanlı'ya özgü bir idarî yapının ve yapının içerdiği bir idare anlayışının sonucuydu. Öncelikle, farklı yasal ve idarî düzenlemelerin içerdiği bu yönetim anlayışı köylü aile ekonomisinin bütünlüğünün korunmasını ve bu bağlamda bir "ahlâkî" toplum düzeni öngörüyordu. Bu öngörü, incelenen belgelerde ticarî çeltik üretimi üzerindeki kısıtlamalar şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Kısıtlamalar öncelikle çeltik gibi ticarî getirisi yüksek olan bir ürünün büyük miktarlarda ekilmesini sağlamaya çalışan vergi toplamaktan sorumlu kesimlerin faaliyetlerini sınırlamayı hedefliyordu. Bu faaliyetlerin başında da köylü topraklarına el konulması ve köylülerin çeltik tarlalarında bu kesimlere tâbi ortakçı ya da serf olarak çalıştırılmaları geliyordu.

Diğer taraftan vergi gelirleri üzerinde hak iddia eden kesimler, ticarîleşme eğiliminden köylü haneleri tarafından üretilen ve aynî vergi olarak el koydukları köylünün artı ürününü pazarlayarak yararlanabilmişlerdir. Osmanlı yönetimin siyasal-yasal çerçevesinin etkinliği, ticarî talepteki artışlar karşısında gelir sahiplerinin köylülerin işlediği toprakları ele geçirerek ti-

carî toprak sahiplerine dönüşmelerini engelliyordu. Bu da, daha önce de değindiğimiz gibi, 16. yüzyıl sonlarında tarımsal ürünlere olan piyasa talebi artarken timar sahiplerinin hassa topraklarını neden köylülere kiraladıklarını veya sattıklarını büyük ölçüde açıklamaktadır.

Özetle Osmanlı yönetiminin öngördüğü siyasal-yasal düzenlemeler çerçevesinde köylü ekonomisinin pazarla buluşması vergilendirme mekanizması aracılığıyla gerçekleşiyordu. Böylece aynî vergi olarak toplanan tarımsal artı ürün, pazarlanan artı ürünün büyük bölümünü oluşturuyor ve ticarî talepteki artışların köylü hane ekonomisi, oradaki üretim yapısı ve ilişkileri üzerindeki etkileri de sınırlanmış oluyordu. Şöyle ki, iç ticaret üzerindeki denetimler aracılığıyla, kentlerin besin ve hammadde gereksinimlerinin, hinterlandlarının üretimiyle karşılanması amaçlanıyor; bu da bölge bazında kent ve kırsal bölge arasındaki ilişkinin güçlenmesine neden oluyordu. Örneğin kentlerde tarım ürünlerine olan talep artışlarından kazançlı çıkan gelir sahiplerinin (ve daha küçük ölçekte de olsa kırsal nüfusun) mamul mallara taleplerindeki artışlar, kentlerdeki zanaat üretiminin gelişmesine ve bu üretimi destekleyen dinî vakıf kuruluşlarının güçlenmesine yol açmıştır. Sonuçta bu bölgeyi temel alan iktisadî gelişme modeli çerçevesinde büyük ölçüde vergi gelirlerine el koyan kesimin ve de kentlerdeki ticaret ve zanaat erbabının bir bölümünün elinde ciddi bir sermaye birikimi gerçekleşmiş, bu birikim 16. yüzyılı izleyen dönemde ortaya çıkan yerel güç odaklarının temelini oluşturmuştur.

Ek IV.1. Tablolar

TABLO IV.1.
Kırsal Nüfus: Toplam Vergi Mükellefleri

Şehir-kasaba adı	*1455*	*1485*	*1520-30*	*1554*	*1554-76*
Cincife	362	434	485	780	1.111
Venk	451	594	775	1.284	1.895
Yıldız	430	519	574	904	1.324
Kafirni	–	–	1.094	2.138	3.286
Çorumlu	–	–	1.974	–	3.522
Karahisar-ı Demirli	–	–	1.659	–	3.394
Katar	–	–	1.251	–	2.521
Niksar	–	–	2.181	–	6.100
Karakuş	–	–	638	–	1.838
Felis	–	–	688	–	1.362

TABLO IV.2.
Kırsal Nüfusun Büyüme Oranları (%)*

Şehir-kasaba adı	*1455-85*	*1485-1520*	*1520-54*	*1520-75*	*1554-75*
Cincife	20 (0.6)	11 (0.3)	61 (1.4)	129 (1.5)	42.4 (1.7)
Venk	32 (0.9)	30.5 (0.8)	65.7 (1.5)	144.5 (1.6)	47.6 (1.9)
Yıldız	21 (0.6)	10.6 (0.3)	57.5 (1.3)	130.6 (1.5)	46.4 (1.8)
Kafirni	–	–	95 (2.0)	172.5 (2.0)	53.7 (2.0)
Çorumlu	–	–	–	78.4 (2.1)	–
Karahisar-ı Demirli	–	–	–	104.6 (2.2)	–
Katar	–	–	–	101.5 (1.4)	–
Niksar	–	–	–	179.6 (2.1)	–
Karakuş	–	–	–	188 (2.3)	–
Felis	–	–	–	98 (1.5)	–

(*) Parantez içindeki rakamlar yıllık ortalama büyüme yüzdelerini, diğer sayılar ise toplam büyüme yüzdelerini göstermektedir.

TABLO IV.3.
Kent Nüfusu: Toplam Vergi Oranları

Şehir kasaba adı	1455-1460		1485		1520-30		1554		1574	
	Toplam vergi mükellefi sayısı	*Mücerred*	*Toplam vergi mükellefi sayısı*	*Mücerred*	*Toplam vergi mükellefi sayısı*	*Mücerred*	*Toplam vergi mükellefi sayısı*	*Mücerred*	*Toplam vergi mükellefi sayısı*	*Mücerred*
Tokat	3.116	–	1.892	87	1.888	365	1506	–	3.868	1.258
Çorum	438[a]	10	–	–	1.339[a]	432	–	–	2.984	1.750
Niksar	–	–	–	–	327	88	–	–	1.127	488

(a) Bu rakam, Başvekalet Arşivi, Maliyeden Müdevver, No. 354'ten alınmıştır. İdarî birimlerin sınırları sık sık değiştiğinden, bu tahriri kullanarak kırsal nüfusun zaman içindeki değişmesiyle ilgili karşılaştırmalar yapmak mümkün olmamıştır.

(b) Bu rakam, Başvekalet arşivi, Tapu Tahrir, No. 387'de (1522-23) kayıtlı icmal tahririne dayanılarak hesaplanmıştır. Bu araştırmadaki kırsal nüfus tahminlerinde kullanılan ve yine 1520-30 döneminde düzenlenmiş olan Başvekalet Arşivi, Tapu Tahrir, No. 444 Çorum kasabasındaki vergi mükelleflerinin tam bir listesini içermemektedir.

TABLO IV.4.
Kent Nüfusunun Büyüme Oranları (%)*

Kasaba adı	*1450-1485*	*1485-1520*	*1450'den 1520-30'a*	*1520-54*	*1520-30'dan 1575'e*	*1554-1576*
Tokat	- 39.2 (-1.7)	-2 (0.0)	-39.4 (-0.7)	-20.2 (-0.7)	104.8 (1.4)	156.80 (4.8)
Çorum	-	-	205.7 (1.6)	-	122.8 (3.8)	-
Niksar	-	-	-	-	244.6 (2.5)	-

(*) Parantez içindeki sayılar yıllık ortalama büyüme oranlarını, diğer sayılar ise toplam büyüme oranlarını göstermektedir.

TABLO IV.5.
Kırsal Bölgede Bekâr Erkek Nüfusun Vergi Mükellefi Evli Erkek Nüfusuna Oranı (%)

	1520-30		*1554*		*1574-76*	
Nahiye adı	*Caba*	*Mücerred*	*Caba*	*Mücerred*	*Caba*	*Mücerred*
Cincife	31.1	22.3	47.4	31.2	20.5	42.0
Venk	24.2	25.0	40.6	38.5	24.4	48.4
Yıldız	29.3	29.0	41.9	35.7	29.1	46.7
Kafirni	23.2	20.7	39.4	32.3	27.2	41.5
Çorumlu	23.5	29.0	-	-	37.5	41.7
Karahisar-ı Demirli	28.2	31.0	-	-	28.0	48.3
Katar	35.6	27.9	-	-	36.0	42.7
Niksar	25.8	19.7	-	-	30.5	50.2
Karakuş	32.9	23.2	-	-	33.9	39.8
Felis	32.3	25.8	-	-	32.4	53.7

Not: Buradaki oranlar Tablo II.2, Tablo II.3 ve II.4'te verilen sayılara dayanmaktadır.

TABLO IV.6.
Kentlerde Mücerredlerin Toplam Evli Erkek Nüfusuna Oranları (%)

Kent adı	*1520-30*	*1554*	*1574-76*
Tokat	19.3		32.5
Çorum	32.3		58.6
Niksar	27.0		43.3

Not: Buradaki oranlar Tablo IV.3'te verilen sayılara dayanmaktadır.

TABLO V.7.
Tahıl Üretimi ve Nüfus Endeksleri

Nahiye adı	*Defter düzenleme tarihi*	*Buğday üretimi*	*Arpa üretimi*	*Nüfus*
Cincife	1455	138	119	74
	1485	120	87	89
	1520	100	100	100
	1554	120	127	161
	1574	152	145	229
Venk	1455	119	118	58
	1485	138	96	76
	1520	100	100	100
	1554	118	138	165
	1574	147	182	244
Kafirni	1520	100	100	100
	1554	117	136	195
	1574	182	100	300
Yıldız	1455	218	273	80
	1485	135	105	90
	1520	100	100	100
	1554	119	165	167
	1574	136	141	230
Çorumlu	1520-30	100	100	100
	1576	146	175	178
Karahisar-ı Demirli	1520-30	100	100	100
	1576	106	137	206
Katar	1520-30	100	100	100
	1576	110	131	201
Niksar	1528	100	100	100
	1574	175	153	279
Karakuş	1528	100	100	100
	1574	198	185	288
Felis	1528	100	100	100
	1574	124	134	198

Not: Taban=100. 1520-30 tarihleri arasında düzenlenen Tapu Tahrir (TT) 19, 54, 444 no'lu defterleri taban olarak kabul edilmiştir. Tarımsal üretim endeksleri Tablo V.8 ve IV.11'de verilen sayılara; nüfus endeksleri ise Tablo IV.1 ve Tablo V.2'de verilen sayılara dayanmaktadır.

TABLO IV.8.
Tahıl Vergileri Tahminleri ve Büyüme Oranları 1485-1520

Nahiye adı	*Ölçü birimi başına parasal değer 1485*	*Ölçü birimi başına parasal değer 1520*	*Parasal değerde değişme oranı (%)*	*Toplam vergi (akçe olarak) 1485*	*Yeni parasal değere göre ayarlanmış toplam vergi (akçe olarak)*	*Toplam vergi (akçe olarak) 1520*	*Vergi gelirlerinin büyüme oranı (%)*
Cincife							
Buğday	1 mud=50 akçe	1 mud= 100 akçe	100	7.600	12.600	15.200	-17
Arpa	1 mud=40 akçe	1 mud=80 akçe	100	3.520	7.040	8.133	+15.5
Venk							
Buğday	1 mud=50 akçe	1 mud=100 akçe	100	18.400	36.800	26.580	-27
Arpa	1 mud=40 akçe	1 mud=80 akçe	100	7.200	14.400	15.038	+4.4
Yıldız							
Buğday	1 mud=50 akçe	1 mud=100 akçe	100	13.900	27.800	20.625	-26
Arpa	1 mud=40 akçe	1 mut=80 akçe	100	5.840	11.680	11.060	-5.3

TABLO IV.9.
Tahıl Vergileri Tahminleri ve Büyüme Oranları 1455-85, 1455-1520

Nahiye adı	*Ölçü birimi başına parasal değer 1455*	*Ölçü birimi başına parasal değer 1485-1520*	*Parasal değerde değişme oranı (%)*	*Toplam vergi (akçe olarak) 1455*	*Yeni parasal değere göre ayarlanmış toplam vergi (akçe olarak)*	*Toplam vergi (akçe olarak) 1485-1520*	*Vergi gelirlerinin büyüme oranı (%)*
Cincife							
Buğday	1 mud=60 akçe	1 mud= 50 akçe (1485)	-16.6	10.440	8.700	7.600 (1485)	-12.6
		1 mud=100 akçe (1520)	65	10.440	17.400	1.260 (1520)	-27.6
Arpa	1 mud=40 akçe	1 mud=100 akçe (1485)	0	4.840	4.840	3.520 (1485)	-27
		1 mud=80 akçe (1520)	100	4.840	9.680	8.133 (1520)	-16
Venk							
Buğday	1 mud=60 akçe	1 mud= 50 akçe (1485)	-16.6	18.940	15.784	18.400 (1485)	-16.5
		1 mud=100 akçe (1520)	65	18.940	31.566	26.580 (1520)	-15.8
Arpa	1 mud=40 akçe	1 mud=100 akçe (1485)	0	8.880	8.880	7.200 (1485)	-19
		1 mud=80 akçe (1520)	100	8.880	17.760	15.038 (1520)	-15.3
Yıldız							
Buğday	1 mud=60 akçe	1 mud= 50 akçe (1485)	-16.6	26.320	21.934	13.900 (1485)	-36.6
		1 mud=100 akçe (1520)	65	26.320	43.866	20.625 (1520)	-53
Arpa	1 mud=40 akçe	1 mud=100 akçe (1485)	0	15.120	15.120	5.840 (1485)	-61.3
		1 mud= 80 akçe (1520)	100	15.120	30.240	11.060 (1520)	-63

TABLO IV.10.
Tahıl Vergileri Tahminleri ve Büyüme Oranları 1554-1575

Nahiye adı	*Ölçü birimi başına parasal değer 1554*	*Ölçü birimi başına parasal değer 1574*	*Parasal değerde değişme oranı (%)*	*Toplam vergi (akçe olarak) 1554*	*Yeni parasal değere göre ayarlanmış toplam vergi (akçe olarak)*	*Toplam vergi (akçe olarak) 1574*	*Vergi gelirlerinin büyüme oranı (%)*
Cincife							
Buğday	1 kile=5 akçe	1 kile=6 akçe	+20	15.141	18.168	23.064	+27
Arpa	1 kile=4 akçe	1 kile=5 akçe	+25	10.345	12.931	14.780	+14.3
Venk							
Buğday	1 kile=5 akçe	1 kile=6 akçe	+20	31.403	37.683	46.966	+24.6
Arpa	1 kile=4 akçe	1 kile=5 akçe	+25	20.792	25.990	34.233	+31.7
Kafirni							
Buğday	1 kile=5 akçe	1 kile=6 akçe	+20	65.127	78.152	121.332	+55.2
Arpa	1 kile=4 akçe	1 kile=5 akçe	+25	45.553	56.941	67.015	+17.7
Yıldız							
Buğday	1 kile=5 akçe	1 kile=6 akçe	+20	24.573	29.487	33.790	+14.6
Arpa	1 kile=4 akçe	1 kile=5 akçe	+25	18.227	22.783	18.787	−17.5

TABLO IV.11.
Tahıl Vergileri Tahminleri ve Büyüme Oranları 1520-54, 1520-75

Nahiye adı	*Ölçü birimi başına parasal değer 1520-30*	*Ölçü birimi başına parasal değer 1554 & 1574-76*	*Parasal değerde değişme oranı (%)*	*Toplam vergi (akçe olarak) 1520*	*Yeni parasal değere göre ayarlanmış toplam vergi (akçe olarak)*	*Toplam vergi (akçe olarak) 1554 & 1574*	*Vergi gelirlerinin büyüme oranı (%)*
Cincife							
Buğday	1 kile=5 akçe (1520)	1 kile=5 akçe (1554)	0	12.600	12.600	15.141	+20
		1 kile=6 akçe (1574)	+20	12.600	15.120	23.064	+52.5
Arpa	1 kile=4 akçe (1520)	1 kile=4 akçe (1554)	0	8.133	8.133	10.345	+27
		1 kile=5 akçe (1574)	+25	8.133	10.166	14.780	+45
Venk							
Buğday	1 kile=5 akçe (1520)	1 kile=5 akçe (1554)	0	26.580	26.580	31.403	+18
		1 kile=6 akçe (1574)	+20	26.580	31.896	46.966	+47.2
Arpa	1 kile=4 akçe (1520)	1 kile=4 akçe (1554)	0	15.038	15.038	20.792	+3
		1 kile=5 akçe (1574)	+25	15.038	18.797	34.233	+82
Yıldız							
Buğday	1 kile=5 akçe (1520)	1 kile=5 akçe (1554)	0	20.625	20.625	24.573	+19
		1 kile=6 akçe (1574)	+20	20.625	24.750	33.790	+36.5
Arpa	1 kile=4 akçe (1520)	1 kile=4 akçe (1554)	0	11.060	11.060	18.227	+65
		1 kile=5 akçe (1574)	+25	11.060	13.272	18.787	+41.5

TABLO IV.11. (devamı)

Nahiye adı	Ölçü birimi başına parasal değer 1520-30	Ölçü birimi başına parasal değer 1554 & 1574-76	Parasal değerde değişme oranı (%)	Toplam vergi (akçe olarak) 1520	Yeni parasal değere göre ayarlanmış toplam vergi (akçe olarak)	Toplam vergi (akçe olarak) 1554 & 1574	Vergi gelirlerinin büyüme oranı (%)
Kafirni							
Buğday	1 kile=5 akçe (1520)	1 kile=5 akçe (1554)	0	55.580	55.580	65.127 (1554)	+17
		1 kile=6 akçe (1574)	+20	55.580	66.696	121.232 (1574)	+82
Arpa	1 kile=4 akçe (1520)	1 kile=4 akçe (1554)	0	33.492	33.492	45.553 (1554)	+36
		1 kile=5 akçe (1574)	+25	33.492	41.865	67.015 (1574)	+60
Çorumlu							
Buğday	–	–	–	–	–	–	–
	1 kile=5 akçe (c. 1520)	1 kile=5 akçe (1576)	+20	70.994	-85.192	124.917 (1554)	+46.6
Arpa	–	–	–	–	–	–	–
	1 kile=4 akçe (c. 1520)	1 kile=4 akçe (1576)	+25	32.837	41.046	71.982	+75.3
Karahisar-ı Demirli							
Buğday	–	–	–	–	–	–	–
	1 kile=5 akçe (c. 1520)	1 kile=6 akçe (1576)	+20	78.627	94.352	99.737	+5.7
Arpa	–	–	–	–	–	–	–
	1 kile=4 akçe (c. 1520)	1 kile=54 akçe (1576)	+25	32.758	40.947	56.229	+37.3

TABLO IV.11. (devamı)

Nahiye adı	Ölçü birimi başına parasal değer 1520-30	Ölçü birimi başına parasal değer 1554 & 1574-76	Parasal değerde değişme oranı (%)	Toplam vergi (akçe olarak) 1520	Yeni parasal değere göre ayarlanmış toplam vergi (akçe olarak)	Toplam vergi (akçe olarak) 1554 & 1574	Vergi gelirlerinin büyüme oranı (%)
Katar							
Buğday	1 kile=5 akçe (y.1520)	1 kile=6 akçe (1576)	+20	47.333	56.799	62.333	+10.4
Arpa	1 kile=4 akçe (y.1520)	1 kile=5 akçe (1576)	+25	22.152	27.690	36.478	+31.7
Niksar							
Buğday	1 kile=5 akçe (1528)	1 kile=6 akçe (1574)	+20	69.961	83.953	147.225	+75.3
Arpa	1 kile=4 akçe (1528)	1 kile=5 akçe (1574)	+25	48.771	60.963	93.513	+53.4
Karakuş							
Buğday	1 kile=6 akçe (1528)	1 kile=6 akçe (1574)	0	16.372	16.372	32.461	+98.2
Arpa	1 kile=5 akçe (1528)	1 kile=5 akçe (1528)	0	11.629	11.629	21.511	+84.9
Felis							
Buğday	1 kile=6 akçe (1528)	1 kile=6 akçe (1574)	0	24.672	24.672	30.669	+24.3
Arpa	1 kile=5 akçe (1528)	1 kile=5 akçe (1574)	0	13.391	13.391	17.953	+34

TABLO IV.12.
Farklı Ürünlerin Toplam Üretim İçindeki Payı (%)

Nahiye adı	Defter düzenleme tarihi	Buğday	Arpa	Baklagiller ve ikincil tahıllar	Sebze ve meyve	Pamuk	Keten ve kendir	Çeltik
Cincife	1455	45.0	20.8	–	30.7	–	3.3	–
	1485	42.5	19.6	–	33.6	–	4.2	–
	1520	45.7	29.5	–	19.8	–	4.8	–
	1554	47.2	32.2	5	19.3	–	7	–
	1574	39.9	25.8	1.2	30.1	–	3.2	–
Venk	1455	65.5	30.7	–	2.6	.3	.9	–
	1485	65.0	25.4	–	9.0	.4	.2	–
	1520	59.7	33.5	–	6.3	.2	.2	–
	1554	52.9	35.0	.9	9.3	.2	1.6	–
	1574	52.5	27.1	1.6	15.0	.4	3.2	–
Kafirni	1520	60.8	37.2	–	1.8	–	.25	–
	1554	53.9	37.7	2.3	4.6	–	1.3	–
	1574	60.4	33.4	1.0	4.2	–	1.0	–
Yıldız	1455	63.5	36.4	–	–	–	.1	–
	1485	70.3	29.3	–	–	–	.4	–
	1520	64.2	34.4	–	.07	–	1.4	–
	1554	54.9	40.9	3.3	.6	–	.5	–
	1574	61.9	34.5	1.8	.3	–	1.5	–
Çorumlu	1520-30	65.9	31.6	–	2.5	0.8	–	–
	1576	59.9	34.0	.9	5.0	–	.2	–
Karahisar-ı Demirli	1520-30	66.8	28.6	–	1.2	3.3	–	–
	1576	56.0	33.7	.4	5.0	4.5	.5	–
Katar	1520-30	65.0	30.4	–	1.6	2.9	–	–
	1576	57.4	33.6	.3	3.0	5.6	–	–
Niksar	1528	49.0	34.2	.09	9.3	2.9	1.2	3.2
	1574	48.6	30.8	.2	14.0	3.4	1.4	3.7
Karakuş	1528	52.6	36.9	–	7.1	3.0	.4	–
	1574	53.6	30.8	1.4	4.8	3.9	.2	–
Felis	1528	61.1	34.2	–	4.2	.4	–	–
	1574	56.0	32.8	.09	6.2	3.8	.9	–

TABLO IV.13.
Tahıl Dışı Ürünlerin Üretim Endeksleri

Nahiye adı	*Defter düzenleme tarihi*	*Baklagiller ve ikincil tahıllar*	*Sebze ve meyve*	*Bağcılık*	*Pamuk*	*Çeltik*	*Keten ve kendir*
Cincife	1455	–	178	244	15	–	34
	1485	–	98	244	–	–	50
	1520	–	100	100	100	–	100
	1554	100	371	56	–	–	24
	1574	327	631	166	–	–	149
Venk	1455	–	28	89	168	–	450
	1485	–	30	519	222	–	88
	1520	–	100	100	100	–	100
	1554	100	219	92	112	–	945
	1574	222	405	258	348	–	2315
Kafirni	1520	–	100	100	–	–	100
	1554	100	325	–	–	–	651
	1574	52	397	358	–	–	739
Yıldız	1455	–	–	–	–	–	24
	1485	–	–	–	–	–	38
	1520	–	100	–	–	–	100
	1554	100	1076	–	–	–	40
	1574	53	566	–	–	–	148
Çorumlu	1520-30	–	100	100	100	–	–
	1576	–	423	36	25	–	–
Karahisar-ı Demirli	1520-30	–	100	100	100	–	–
	1576	–	454	1457	165	–	–
Katar	1520-30	–	100	100	100	–	–
	1576	–	323	167	235	–	–
Niksar	1528	100	100	100	100	100/100[a]	100
	1574	291	311	180	185	142/185	179
Karakuş	1528	–	100	–	100	–	100
	1574	–	109	–	351	–	119
Felis	1528	100	100	–	100	100/-	–
	1574	540	174	–	1158	124/-	–

Not: Taban=100. 1520-30 yılları arasında derlenen Tapu Tahrir, 54, 79, 44 sayılı defterler taban olarak alınmıştır. Tokat civarındaki nahiyelerde belli bir ürün için 1520 defterlerinde vergi kaydedilmediği durumda 1554 tarihli Tapu Tahrir, no: 287 taban olarak alınmıştır. Yukarıdaki endeks sayıları Tablo IV.14 ve IV.15'e dayanmaktadır.

(a) Burada verilen ilk sayı ortakçıların çeltik üretimini, ikinci sayı ise köylülerin çeltik üretimini temsil etmektedir.

TABLO IV.14.
Tahıl Dışı Ürünlerin Vergi Gelirlerindeki Büyüme Oranları (%)

Nahiye adı	*Defter düzenleme tarihi*	*Baklagiller ve ikincil tahıllar*	*Sebze ve meyve*	*Bağcılık*	*Pamuk*	*Çeltik*	*Keten ve kendir*
Cincife	1455-85	-	+47.3	-2.0	-	-	+4.4
	1485-1520	-	+4	-59	-	-	-33
	1520-54	-	+271	-44.8	-	-	-76
	1554-74	+227.3	+70	+202	-	-	+521
	1520-74	-	+531	+66	-	-	+49
Venk	1455-85	-	+1.7	+470	+20	-	-81
	1485-1520	-	+235	-161.5	-55	-	+13
	1520-54	-	+119	-8	+12	-	+845
	1554-74	+122.4	+85	+180	+211.4	-	+146
	1520-74	-	+305	+158	+248	-	+221
Kafirni	1520-54	-	+225	-	-	-	+551
	1554-74	-48	+22	-	-	-	+13.6
	1520-74	-	+297	+258	-	-	+639
Yıldız	1455-85	-	-	-	-	-	+54.5
	1485-1520	-	-	-	-	-	+160.6
	1520-54	-	+976	-	-	-	-50.5
	1554-74	46.5	-48	-	-	-	+200.7
	1520-74	-	+466	-	-	-	+48.7
Çorumlu Karahisar-ı Demirli	(1520-30)-1576	-	+354	+1357	+65	-	-
Katar	(1520-30)-1576	-	+223	+67	+135	-	-
Niksar	1528-76	+191.5	+211.5	+80.1	+85.3	+42.5/ +85*	+79.7
Karakuş	1528-76	-	+8.9	-	+251	-	+10
Felis	1528-76	+440	+74.6	-	+1056	+24	-

(a) Burada verilen ilk sayı ortakların çeltik üretimini, ikinci sayı ise köylülerin çeltik üretimini temsil etmektedir.

TABLO IV.15.
Tahıldışı Ürünlerin Vergi Tahminleri (akçe olarak)

Nahiye adı	*Defter düzenleme tarihi*	*Baklagiller ve ikincil tahıllar*	*Sebze ve meyve*	*Bağcılık*	*Pamuk*	*Keten ve kendir*	*Çeltik* *Ortakçılık*	*Öşür*
Cincife	1455	–	990	6.150	30	780[a]	–	–
	1485	–	480	5.540	–	750	–	–
	1520	100	998	4.525	359[b]	1.000	–	–
	1554	168	3.704	2.495	–	240	–	–
	1574	671	7.689	9.200	–	1.820	–	–
Venk	1455	–	320	430	90	255	–	–
	1485	–	300[c]	2.260	100	45	–	–
	1520	–	2.009[d]	870	90	102	–	–
	1554	519	4.401[e]	801	101	964	–	–
	1574	1.408	9.935[f]	2.741	383	2.894	–	–
Kafirni	1520	–	1.553	200	–	240	–	–
	1554	3.073	5.046	–	–	1.563	–	–
	1574	1.953	7.518	875	–	2.166	–	–
Yıldız	1455	–	–	–	–	60	–	–
	1485	–	–	–	–	85	–	–
	1520	–	25	–	–	443	–	–
	1554	1.473	269	–	–	219	–	–
	1574	960	170[g]	–	–	803	–	–
Çorumlu	1520-30	–	2.510[h]	138	80	–	–	–
	1576	1.711	12.966[i]	60	25	411	–	–
Karahisar-ı Demirli	1520-30	–	984[j]	114	3.253	–	–	–
	1576	611	5.451[k]	2.026	6.539	766	–	–
Katar	1520-30	–	580	570	2.132	–	–	–
	1574	290	2.286[l]	6.539	766	–	–	–
Niksar	1528	134	4.231[m]	10.045[n]	4.160	1.777	135.179	4.492
	1574	475	16.073[o]	22.072	9.402	3.892	235.112	10.152
Karakuş	1528	–	2.189	?[p]	1.033	106	–	–
	1574	823	2.365	470	3.625	117	–	–
Felis	1528	10	1.706	?[q]	160	–	4.840	–
	1574	54	2.975	823[r]	1.850	682	6.000	–

Not: Tabloda verilen rakamlar tahrir defterlerinde kaydedilen parasal tahminlerdir. Bir dönemden diğerine görülen fiyat değişmeleri için bir ayarlamaya tâbi tutulmamışlardır. Bu nedenle bir defterden diğerine zaman içinde görülen değişmeler gerçek değer üzerinden hesaplanan değişmeleri yansıtmaz. Vergi tahminlerinde gerçek değişme oranı yüzdeleri Tablo IV.14'te verilmiştir.

a. Bu toplamın 600 akçesi keten ve cevizden alınan vergilerdir. 1485 tarihli tahrirlerde keten vergisi genellikle ceviz, bostan veya pamuk vergileri ile bir arada verilmektedir. / b. Bu toplamın 300 akçesini pamuk ve keten vergileri oluşturmaktadır. / c. Bu toplamın 300 akçesi bağ ve meyve vergileridir. / d. Bu toplamın 1.082 akçesi bağ, meyve ve ceviz vergileridir. / e. Meyve vergisi bu toplamın hemen hemen tamamını oluşturmaktadır. / f. Bu toplamın 1.800 akçesi bağ ve meyve vergisidir. / g. 50 akçe ceviz vergisi dışında bu toplamın tamamı bostan vergisidir. 1554 tarihli tahrirde ise 60 akçe soğan vergisinin dışında kalan miktar bostan vergisidir. / h. Bu toplamın 613 akçesi bağ ve meyve vergisidir. / i. Bu toplamın 6.915 akçesi bağ ve meyve vergisidir. / j. Bu toplamın 950 akçesi bağ ve meyve vergisidir. / k. Bu toplamın 976 akçesi bağ ve meyve vergisidir. / l. Bu toplamın 1.208 akçesi bağ ve meyve vergisidir. / m. Bu toplamın 1.161 akçesi bağ ve meyve vergisidir. / n. Bu toplamın 970 akçesi şıra ve bağ vergisidir. / o. Bu toplamın 4.057 akçesi meyve, bağ ve bostan vergisidir. / p. 1.190 akçe meyve, bağ ve bostan vergisidir. / q. 640 akçe meyve, bağ ve bostan vergisidir. / r. 1.182 akçe meyve, bağ ve bostan vergisidir.

TABLO IV.16.
Vergi Mükellefi Başına Düşen Buğday ve Arpa Üretimi

Nahiye adı	*Defter düzenleme tarihli*	*Vergi mükellefi başına buğday üretimi (akçe olarak)*	*Vergi mükellefi başına buğday üretimi (kile olarak)*	*Vergi mükellefi başına arpa üretimi (akçe olarak)*	*Vergi mükellefi başına arpa üretimi (kile olarak)*
Cincife	1520	161.0	26.8	107.3	21.5
	1554	120.0	20.0	83.2	16.6
	1574	105.9	17.6	67.7	13.5
Venk	1520	213.0	35.5	125.0	25.0
	1554	149.3	25.8	103.6	20.7
	1574	113.0	18.8	78.5	15.7
Kafirni	1520	320.6	53.4	204.7	40.9
	1554	186.8	31.0	135.2	27.0
	1574	184.8	30.8	103.9	20.8
Yıldız	1520	219.6	36.6	123.0	24.6
	1554	165.0	27.5	129.8	25.9
	1574	120.6	21.6	72.9	14.6
Karahisar-ı Demirli	1520-30	224.0	37.3	100.0	20.0
	1576	116.0	19.3	71.0	14.2
Katar	1520-30	231.0	38.5	113,2	22.6
	1576	125.8	20.9	73.9	14.8
Niksar	1528	196.5	32.7	142.2	28.4
	1574	114.4	19.0	73.2	14.7
Karakuş	1528	92.9	15.5	64.6	12.9
	1574	66.7	11.2	46.5	9.3
Felis	1528	102.8	17.2	57.8	11.5
	1574	68.8	11.4	40.4	8.0

TABLO IV.17.
Koyun ve Kovan Vergileri ve Sayıları

Nahiye adı	*Defter düzenleme tarihi*	*Koyun vergisi (akçe olarak)*	*Koyun sayısı*	*Vergi mükellefi başına koyun sayısı*	*Kovanlardan alınan divanî vergileri (akçe olarak)*	*Kovanlardan alınan toplam vergi (akçe olarak)*	*Kovan sayısı*
Cincife	1455	400	800	2.2	–	–	–
	1485	1.130	2.260	5.2	280	560	200
	1520	580	1.160	2.4	373	746	373
	1554	1.202	2.404	3.0	57	114	57
	1574	5.480	10.960	9.8	212	424	212
Venk	1455	120	240	.5	–	–	–
	1485	865	1.730	2.9	804	1.608	804
	1520	345	690	9	865	1.730	8.675
	1554	1.791	3.582	2.8	1.336	2.672	1.336
	1574	2.968	5.936	3.1	1.536	3.072	1.536
Kafirni	1520	1.633	3.266	2.9	1.446	2.992	1.446
	1554	5.550	11.100	5.2	2.815	5.630	2.815
	1574	10.068	20.136	6.1	2.398	4.796	2.398
Yıldız	1455	340	680	1.6	–	–	–
	1485	1.519	3.038	5.8	284	568	284
	1520	860	1.720	2.9	277	554	277
	1554	1.707	3.414	3.7	222	444	222
	1574	1.526	3.052	2.3	208	416	213
Çorumlu	1520-30	2.859	5.718	2.9	3.002	8.671	4.335
	1576	5.014	10.028	2.8	2.183	4.786	2.393
Karahisar-ı Demirli	1520-30	3.467	6.934	4.2	2.416	5.263	2.631
	1576	3.555	7.110	2.0	2.006	4.252	2.126
Katar	1520-30	4.124	8.248	6.6	710	1.326	663
	1576	7.298	14.596	5.8	640	1.280	640
Niksar	1528	7.452	14.904	6.8	2.955	5.910	2.955
	1574	15.500	31.000	5.0	2.888	5.776	2.888
Karakuş	1528	1.373	2.746	4.3	203	470	235
	1574	2.848	5.696	3.0	213	460	234
Felis	1528	610	1.220	1.8	122	595	297
	1574	1.725	3.450	2.5	212	482	241

TABLO IV.18.
Kırsal Bölgede Ticarî ve Sınaî Vergiler

Nahiye adı	*Defter düzenleme tarihi*	*Pazar vergisi*	*Değirmen (asiyab) vergisi ve değirmen taşı sayısı*[a]	*Boyahane vergisi*	*Yol vergisi*	*Diğerleri*
Cincife	1520	–	330 (8 hacer)	–	–	–
	1554	–	360 (10 kıta)	–	–	–
	1574	–	558 (13 kıta)	–	–	4090 (resm-i şıra)
Venk	1520	–	691 (9 hacer)	–	–	–
	1554	–	859 (14 kıta)	–	–	–
	1574	–	932 (18 kıta)	–	–	–
Kafirni	1520	–	1772 (28 hacer)	2000	–	–
	1554	–	1843 (29 kıta)	2200	1500[b]	–
	1574	–	2269 (38 kıta)	1254	–	–
Yıldız	1520	–	455 (11 hacer)	400	1500	430 (revgan)
	1554	–	427 (10 kıta)	400	1500	–
	1574	–	540 (15 kıta)	400	–	–
Çorumlu	1520-30	–	3454 (60 hacer)	–	–	–
	1576	–	3575 (65 bab)	–	–	–
Karahisar-ı Demirli	1520-30	–	1843 (37 hacer)	300	–	–
	1576	425[c]	3124 (59 bab)	1000	–	–
Katar	1520-30	–	215 (5 bab)	–	–	–
	1576	–	266 (6 bab)	–	–	–
Niksar	1528	–	1776 (53?)[d]	–	–	970 (resm-i şıra)
	1574	–	2532 (72?)	–	–	–
Karakuş	1528	–	1647 (37?)	–	–	–
	1574	–	1763 (42?)	–	–	–
Felis	1528	–	2445 (212)[e]	–	–	–
	1574	–	1371 (262)	–	–	–

(a) Parantez içindeki rakamlar kullanılan değirmen taşlarına aittir. Defterler değirmen taşı için farklı dönemlerde farklı ibareler kullanmaktadırlar. Örneğin, hacer (taş anlamında), kıta (bir birim), bab (kapı anlamında).
(b) Bu sayı tamga (damga) vergisini de içermektedir.
(c) Burada pazar vergisi, öşür ve ağnam, asiyab vergileri ile birlikte verilmektedir. Yukarıdaki sayı toplam 13.000 akçeden diğer vergilerin toplamı olan 12.575 akçe çıkarılarak elde edilmiştir. KK. No. 38, s. 228b.
(d) Niksar, Karakuş ve Felis nahiyeleri kayıtlarında değirmen taşı birimleri belirsizdir. Örneğin kıta'nın hacer'e veya bab'a eşit olup olmadığı açık değildir.
(e) 2445 akçe, asıyab-ı dibekten alınan 1090 akçe tutarında mukataa gelirini de içermektedir.

EK IV.2.
Tarım ürünlerinin bölgelere göre dağılımı ve üretimde değişmeler

Burada, araştırma konusu nahiyelerdeki ürün dağılımını betimleyip, 16. yüzyılda her ürünün üretiminde görülen değişmeleri vereceğim. Bu analize temel olan veriler Tablo IV.8-IV.11 ve IV.12-IV.15'ten izlenebilir.

Tokat kentinin hemen kuzeyindeki verimli vadide bulunan Cincife nahiyesinde tarımsal üretimde 1485-1520 yılları arasında bir gerileme, takip eden dönemde ise bir yükselme eğilimi gözlemlenmekte. Buğday üretimi 1520 yılına kadar sürekli olarak azalmış, 1520-1554 döneminde kaydedilen % 20'lik artışa rağmen, 15. yüzyıl ortasındaki üretim düzeyi ancak 1574 yılında aşılmıştı. Buğday üretimi 1520-1574 döneminde % 52 oranında artmıştı. Aynı dönemde arpa üretimi % 45'lik bir artış göstermişti. Ancak araştırma konusu dönemin ilk kısmında arpa mahsulünde daha önemli bir artış görülmüştü. Arpa üretimi 1455-1485 döneminde düştükten sonra sürekli artmaya başlamıştı, 1554'e gelindiğinde arpa üzerinden alınan vergi 1455 düzeyinden daha fazlaydı. 16. yüzyılın sadece ikinci yarısında arpa üretiminin kaydettiği artış oranı (% 14) buğdaya göre daha düşüktü. Dönem boyunca bağcılık gerileme eğiliminin en belirgin olduğu faaliyetti. Bu eğilim, 1554'e kadar devam etti. 1554-1574 döneminde ise bağcılık keskin bir artış grafiği çizerek % 200'lük bir oranda yükseldi. Her ne kadar 15. yüzyıl ortasındaki üretim düzeyi 1574'de aşılamadıysa da, 1574 tarihinde şıradan alınan vergi kayıtlarına rastlanması bağcılığın öneminin artmış olduğunu gösterir. Bağcılığın tersine meyve yetiştiriciliği ve bostancılıkta araştırma konusu dönem boyunca devam eden

bir artış eğilimi gözlenir. Dönemin başlarında önemsiz boyutlarda olan bahçe ve bostan ürünleri üretimi, 1520-1554 yılları arasında hızlı bir artış kaydetti. Keten üretimi ise 15. yüzyıldaki üretim düzeylerinin epeyce altına düştükten sonra ancak 1574'de bu düzeylere yaklaştı.

Buraya kadar olan kısımda belirli ürünlerin üretimindeki mutlak değişmeleri ele aldım. Ancak farklı dönemlerde çeşitli ürünlerin toplam üretimdeki göreli paylarının bulunması ve bir dönemden diğerine ürün dağılımındaki değişmelerin izlenmesi de gerekmekte. Cincife'deki toplam üretimde meyve, sebze ve bağ ürünlerinin payı, dönem boyunca büyük dalgalanmalar gösterdi. 15. yüzyılda bu ürünler toplam üretim içinde 1/3'lük bir paya sahipken, bu pay 1520 ve 1554'te 1/5'e kadar düştü. Tahılların, özellikle buğday ve arpanın, toplam üretim içindeki payı ise 1520 ve 1554 yıllarında 15. yüzyıla göre artmıştı. 16. yüzyılın sonlarında meyve, sebze ve bağ ürünlerinin toplam üretim içindeki payı yine 1/3 oranında yükselirken, buğdayın toplam üretim içindeki payı yüzde 40 gibi bütün araştırma konusu dönemlerde görülen en düşük düzeye geriledi. 1574'de arpa üretimi toplam üretimin 1/4'ünü oluşturuyordu; bu da, 15. yüzyıla göre yüksek ama 16. yüzyılın diğer iki döneminde arpa üretiminin toplamdaki 1/3'lük payına göre düşük bir orandır.

15. ve 16. yüzyıllardaki beş dönemde ürün dağılımı karşılaştırması bize şu sonuçları vermektedir: Birincisi, özellikle 16. yüzyılın ilk yarısında arpa ekiminde yoğunlaşma vardı. İkincisi, yine aynı dönemde bağcılık faaliyetlerinde bir gerileme görülmüştü. Son olarak, 16. yüzyılın sonlarında tarımsal üretim faaliyetinde bağcılık, bostancılık ve meyve yetiştiriciliğine doğru bir kayma gözlenirken, tahılların, özellikle buğdayın toplam üretim içindeki payının 16. yüzyılın diğer dönemlerine göre azaldığı söylenebilir. Ayrıca 16. yüzyılın ikinci yarısında mercimek ve bakla gibi ürünler de yetiştiriliyordu. Ancak bu üretim epeyce önemsiz boyutlardaydı; bakla ve mercimeğin toplam üretim içindeki payı 1554'de % 0,5, 1574'de ise % 1,2 oranındaydı. Toplam tarımsal üretimde ketenin payı genellikle % 3 ile % 5 arasında değişmesine rağmen, 1554'de % 0,7'lik bir payla bütün zamanlarında kaydettiği en düşük orana kadar azalmıştı. 1554, aynı zamanda toplam arpa ve buğday üretiminin toplam üretim içindeki payının araştırma konusu dönemler içinde en yüksek olduğu yıldı. Pamuk mahsulü baklagil üretiminden bile daha önemsiz bir paya sahipti. 1455 ve 1520 tahrirlerinde ancak küçük miktarlarda pamuk üretimi kayıtlarına rastlanır. Bostancılık ve bağcılık üzerinde yoğunlaşma sonucu pamuk ekiminin sona ermiş olduğu düşünülebilir.

Yine Tokat civarındaki verimli vadide bulunan Venk nahiyesinde-

ki tarımsal üretim örüntüsü genelde Cincife'dekine benzese de bazı önemli noktalarda ayrılmaktadır. Bir kere, meyve yetiştiriciliği, bostancılık ve bağcılığın toplam üretim içindeki payı Cincife'ye göre daha düşüktü. Yine de 16. yüzyılda Venk'te bostancılık ve meyve yetiştiriciliği faaliyetinde kayda değer bir artış görülür. Araştırma konusu diğer bütün dönemlerde meyve yetiştiriciliği, bağcılık ve bostancılığın toplam içindeki payı % 10'dan az iken bu oran 1574'de % 15'e kadar yükselmişti. Her ne kadar bu nahiyede bağlardan alınan vergiler çoğu zaman bahçe ve bostanlardan alınan vergilerle birlikte kaydedildiğinden (Tablo IV.15), bağlardan alınan vergileri saptamak genellikle mümkün değilse de, bağcılık üretiminin 1455 ile 1485 yılları arasında % 470 oranında bir sıçrama yaptığı, 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar sürekli gerilediktен sonra 1554-1574 yılları arasında % 180'lik bir artış kaydettiği anlaşılıyor. Bu artışa rağmen, 1574'deki bağcılık üretimi 1485 yılına göre daha düşüktü. Öte yandan, Cincife'de olduğu gibi Venk'te de meyve ve sebze üretimi 15. yüzyılda önemsiz bir miktardayken sürekli yükselerek 16. yüzyılda kayda değer düzeylere varmıştı.

Venk'te tahılların toplam üretim içindeki payı Cincife'ye göre daha yüksekti. 15. yüzyılda buğdayın toplam içindeki payı % 65'ti. Bu pay 16. yüzyılın üç döneminde önce % 59'a sonra % 52'ye düştü. Bu ürünün üretimindeki mutlak değişmelere gelince, Cincife'nin aksine Venk'te buğday üretiminin 15. yüzyıl ortasındaki düzeylere göre sürekli bir gerileme kaydettiğini görmüyoruz; üretim 1455-1485 yılları arasında % 16 oranında arttı. Sonraki 35 yıllık dönemde ise buğday üretimi bir gerileme eğilimi içine girdi. Her ne kadar 1520-1554 yılları arasında % 18'lik ve 1554-1574 yılları arasında % 24'lük artışlar 16. yüzyılda bir yükselme eğiliminin varlığına işaret ediyorsa da, 15. yüzyıl ortasındaki üretim düzeyi ancak 1574'de aşılabildi. Öte yandan, arpa üretimi 16. yüzyılda buğday üretimine göre daha sürekli ve hızlı bir artış gösterdi. Araştırma konusu dönem boyunca arpa üretiminin toplam üretim içindeki payı 1/3'le 1/4 arasında değişti. 1455 ile 1485 yılları arasında geriledikten sonra arpa mahsulü 1485-1520 döneminde % 4 oranında arttı. Daha sonra, üretimin artış oranı hızlanarak 1520-1554 döneminde % 38'e ve 1554-1574 döneminde % 32'ye ulaştı. 1520-1574 yılları arasında arpa mahsulü % 82'lik bir artış gösterirken, buğday üretimindeki artış % 47'de kaldı.

16. yüzyılın ikinci yarısında Cincife'de olduğu gibi Venk'te de tarımsal üretim bir ölçüde çeşitlendi. Mercimek, nohut ve bakla gibi baklagillerle darının bir arada toplam üretim içindeki payı 1554'de % 0.9, 1574'de ise % 1.6 oranındaydı. Bu dönem boyunca bu ürünlerin üretiminde % 227'lik bir artış görüldü. Ayrıca keten üretiminin

toplam üretim içindeki payı yükselerek 1574'de % 3.2'ye ulaştı. Keten mahsulü 1455-1520 yılları arasında geriledikten sonra 16. yüzyılda hızlı bir artış gösterdi. 1574'e gelindiğinde keten üretimi 15. yüzyıl ortasına göre beş kattan fazla artmıştı. Araştırma konusu dönemlerin hiçbirinde toplam üretim içindeki payı % 0.5' geçmeyen pamuk üretimi 15. yüzyıl düzeylerine göre sürekli bir gerileme içine girdikten sonra 1554-1574 döneminde % 221 oranında arttı. 1574 yılında pamuk üretiminde 15. yüzyıl düzeyleri aşıldı.

Yeşilırmak Vadisi'nin güneyindeki dağlık bölgede bulunan Yıldız'da tahıl mono-kültürü Venk'tekinden daha da belirgindi. Araştırma konusu dönemlerin hiçbirinde buğday ve arpanın bir arada toplam üretim içindeki payı % 96'nın altına düşmedi. 16. yüzyılda bu ürün yapısı küçük miktarda burçak, mercimek ve nohut üretilmesi ve daha da küçük boyutlarda sebze ve meyve yetiştirilmesiyle bir miktar değişikliğe uğradı. Baklagillerin üretim içindeki payı 1554'de % 3.3, 1574'de ise % 1.8 düzeyindeydi. Sebzecilik ve meyveciliğin toplam içindeki payı ise 16. yüzyılın hiçbir döneminde % 0.5'i geçmedi. Öte yandan, araştırma konusu dönemlerin hepsinde keten üretimi önemsiz boyutlarda olsa da devam etti. 1520 ve 1574 yıllarında bu ürünün toplam içindeki payı % 1.5'ti.

Venk ve Cincife'deki gelişmelere paralel olarak Yıldız'da da buğday ve arpa üretimi 1455-1520 döneminde bir gerileme içine girdi. Buğday mahsulü 1520-1554 döneminde % 19, 1554-1574 döneminde % 14 oranında arttıysa da, 16. yüzyıl boyunca üretim 15. yüzyıl ortasındaki düzeylerin altında kaldı. Arpa üretimi ise 1520-1554 dönemlerinde hızlı bir artış göstererek % 65 oranına yükseldi. 1554'e gelindiğinde, 1455 yılındaki arpa üretimi düzeyi çok az da olsa aşılmıştı. Ancak 16. yüzyılın sonlarında arpa üretiminde % 16'lık bir azalma görüldü. Buna rağmen, 16. yüzyılda arpa mahsulündeki toplam artış oranı buğdaya göre daha yüksekti. Ayrıca 16. yüzyılın ikinci yarısında buğdayın toplam üretim içindeki payı önceki dönemlere göre düşmüştü. Arpanın toplam üretim içindeki payı ise 1/3 civarında az çok bir kararlılık göstererek, 1554'de % 41'e ulaştı. 1554 yılında buğday üretiminin toplam üretim içindeki payı araştırma konusu dönemlerde kaydedilen en düşük orana, % 55'e düştü.

1554-1574 döneminde, baklagil üretiminde arpa üretimine benzer bir gelişme görülür. Bu ürünlerin toplam içindeki payı 1574 yılında azaldığı gibi, mutlak miktarları da 16. yüzyıl sonlarında % 46 oranında geriledi. Bostancılık ve meyve yetiştiriciliğinde de 16. yüzyıl başlarında bir artış kaydedilmesine rağmen, 1554-1574 döneminde bir gerileme görüldü. Keten üretimi ise 1455-1520 yılları arasında sürekli

yükselip 16. yüzyılın ilk yarısında bir gerileme eğilimi içine girdikten sonra, yüzyılın sonlarında % 200 gibi yüksek bir oranda arttı. 1574' e gelindiğinde keten üretimi araştırma konusu dönemdeki en yüksek düzeye ulaşmıştı.

16. yüzyılda Kafirni'de de tahıl üretiminin yaygın olmasına karşın baklagil ve keten üretimi önemli ölçülere varmıyordu. Bostancılık, meyve ve sebze yetiştiriciliğinin toplam içindeki payı araştırma konusu dönemlerin hiçbirinde % 5'i aşmadı. Ancak Tokat kazasındaki diğer üç nahiyenin aksine Kafirni'de buğday üretimindeki artış oranı, özellikle 16. yüzyılın sonlarında arpa üretimininkinden daha yüksekti. Her ne kadar 1520-1554 döneminde arpa mahsulünde buğdaya göre daha hızlı bir artış görüldüyse de, 1554-1574 döneminde bu gelişme yerini zıt bir eğilime bıraktı. Bu dönemde, buğday üretimi % 55 oranında artarken arpa üretimi yüzde 17 gibi düşük bir artış hızıyla geride kaldı. Baklagil üretiminde önemli bir gerilemenin ortaya çıkması sonucu, bu ürünlerin toplam üretimdeki payı 1554'de % 2.3 oranındayken 1574'de yüzde 1'e düştü. Bostancılık ve meyve yetiştiriciliği ise 16. yüzyıl boyunca sürekli bir gelişme gösterdi. Bu ürünlerin üretimindeki en önemli artışlar yüzyılın başlarında görüldü. Bu nahiyede bağcılığın meyve ve sebze yetiştiriciliğine göre önemsiz bir yeri vardı. 1554 tahririnde asma üzerinden alınan hiçbir vergi kaydına rastlanmıyor; 1520-1574 yılları arasında ise bu üretimde artış görülmüştü. Aynı şekilde keten üretiminde kaydedilen sürekli artışın en önemli kısmı 16. yüzyılın başlarında gerçekleşmişti.

Tokat bölgesinin kuzeybatısındaki yüksek ovalarda bulunan Çorumlu livasının üç nahiyesinde de tarımsal üretimin en belirgin özelliği tahıl üretiminin yaygınlığıydı. Tokat civarındaki bütün nahiyelerde olduğu gibi burçak, mercimek ve nohut gibi baklagillerin ekimine bu üç nahiyede de 16. yüzyıl sonlarında başlanmıştı. Bu üç nahiyenin hiçbirinde baklagil ve burçak üretiminin toplam üretimin içindeki payı % 1'i geçmiyordu. Bu dönemde Çorumlu ve Karahisar-ı Demirli'de küçük çapta da olsa kenevir üretiminin başladığı görülüyor. Her üç nahiyede de meyve-sebze yetiştiriciliği ve bağcılık yapılıyordu; bu ürünlerin üretimi Çorumlu kasabasını da içeren Çorumlu nahiyesinde önemli boyutlara ulaşıyordu. Pamuk üretimi ise Karahisar-ı Demirli ve Katar'da belli bir öneme sahipti.

Her ürünün üretimindeki değişmelere ayrı ayrı bakıldığında bu bölgedeki tüm nahiyelerde 1520-1576 döneminde arpa üretiminin buğday üretiminden daha hızlı arttığı görülüyor. Katar ve Karahisar-ı Demirli'de buğday mahsulü sırasıyla % 5.7 veya % 10.4 oranlarında artarken bu nahiyelerdeki arpa üretiminde sırasıyla % 31.7 ve %

37.3 oranında artış kaydedildiği anlaşılıyor. Çorumlu'da gerek buğday üretimindeki % 46.6'lık artış gerek arpa üretimindeki % 75.3'lük artış diğer iki nahiyeye göre çok daha yüksekti. Bu nahiyede de arpa üretiminin buğdaya göre daha hızlı arttığı görülüyor. Ayrıca buğday mahsulünün toplam üretim içindeki payı son dönemde ilk dönemdekine göre daha küçüktü; arpa üretiminde ise tam tersine bir gelişme gözlemlenmesi, arpa ekimine doğru kısmî bir yönelmenin gerçekleştiğini gösteriyor. Meyve-sebze-bağcılık üretiminde de önemli artışlar kaydedilmişti. Üstelik bu kategorinin toplam tarımsal üretim içindeki payı da artmış, bu oran yüzyılın başlarında Çorumlu'da % 2.5, Karahisar'da % 1.2 ve Katar'da % 1.6 iken, yüzyılın sonlarında Katar'da % 3'e, diğer iki nahiyede % 5'e ulaşmıştı. Her ne kadar bağcılık faaliyetindeki değişmeleri ayrıca ölçmeye çalıştıysak da, tahrirlerde bağlardan alınan vergiler genellikle meyve ve bostanlardan alınan vergilerle bir arada kaydedildiğinden, Hazine'nin bağlardan gelmesini beklediği vergi miktarını kesin olarak saptamaya imkân yoktur. Bu nedenle elde ettiğimiz rakamların pek de tatminkâr sayılmayacaklarını söylemek gerekiyor. Pamuk mahsulüne gelince, bu üründe Karahisar-ı Demirli'de % 65'lik, Katar'da ise % 135'lik bir artış görüldü. Üstelik pamuğun toplam üretim içindeki payı ilk dönemde Karahisar'da % 3.3, Katar'da % 2.9 iken, bu oranlar son dönemde sırasıyla % 4.5 ve % 5.6'ya yükseldi. Bu gelişme, pamuk ekimine ayrılan kaynakların (emek ve toprak) çoğaldığının da bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Niksar, Karakuş ve Felis nahiyelerinin, Rum vilayetindeki araştırma konusu diğer bölgelerden en önemli farkı, bu nahiyelerde yetiştirilen ürünlerin daha çeşitli olmasıydı. Bu nahiyelerde de buğday ve arpa, 16. yüzyıl sonlarında yetiştirilen baklagillerle birlikte, temel ürünlerdi. Meyve-sebze yetiştiriciliği ve ceviz başta olmak üzere bağcılık özellikle Niksar nahiyesinde önemli boyutlara ulaşıyordu. Niksar nahiyesi, aynı adı taşıyan kasabayı tarım ürünleri açısından besliyordu. Bu nahiyede pamuk ve daha küçük ölçüde keten ve kenevir ekiliyordu.

Ancak bu nahiyelerde yetiştirilen ürünler arasında çeltiğin ayrıcalıklı bir öneme sahip olduğunu söylemek gerekir. Felis ve Karakuş'ta da çeltik üretimi yapılmasına rağmen, bu üretimin gerçekten kayda değer boyutlara ulaştığı tek nahiye Niksar'dı. Bu bölgede 16. yüzyılda çeltik üretiminin büyük bir gelişme kaydettiği görülmekte. 1528 yılında Niksar'da ortakçılık düzenlemeleri çerçevesinde üretilen çeltik mahsulü, resmî değerlemeye göre 135,179 akçe (164,198 ayarlanmış akçe) tutarken bu yekûn % 42.4'lik bir artış göstererek 1574'de 235,112 akçeye yükseldi. Her ne kadar Bölüm II'de de değindiğimiz

sorunlar çeltik üretiminin bu bölümünün toplam tarım üretimi içindeki payını tahmin etmemizi engelliyorsa da, köylü topraklarında yetiştirilen çeltiğin her iki dönemde de toplam üretimin % 3 kadarını oluşturduğu görülmektedir. Sıradan köylülerin yaptığı çeltik ekimi % 85 oranında artmıştı. Felis'te ortakçı tarafından ekilen çeltiğin parasal değeri ise % 1.6 gibi daha düşük bir oranda artmıştı: 16. yüzyılın iki döneminde toplam mahsulün değeri sırasıyla 4.840 akçe (5.904 ayarlanmış akçe) ve 6.000 akçeydi. Karakuş'ta ise ilk dönemde çeltikle ilgili hiçbir kayda rastlanmaz. Sonraki döneme ait tahrirde ise 600 akçe tutarında tek bir kayıt bulunmaktadır.

Tahıl üretiminin zaman içinde geçirdiği değişikliklere gelince; Niksar ve Karakuş'ta buğday, arpaya göre daha hızlı bir artış göstermişti. Ayrıca bu iki nahiyede buğdayın toplam üretim içindeki payı ya sabit kalmış veya sonraki dönemde ilk döneme göre bir parça yükselmişti. Demek ki, bu nahiyelerde Çorumlu'daki bölgelerde görülenin aksine bir gelişme kaydedilmiş, buğday üretimi hem göreli hem de mutlak olarak artmıştı. Felis'te ise buğday üretimindeki % 24.3'lük artış Niksar'daki % 75.3'lük ve Karakuş'taki % 98.2'lik oranların altında kaldığı gibi, bu nahiyede arpa üretimindeki % 34'lük artış buğday üretimine göre daha yüksek bir oranı temsil etmekte. Ayrıca buğdayın toplam üretim içindeki payının ilk dönemde % 61.1 iken sonraki dönemde % 56'ya düşmesi arpa ekimine doğru bir yönelmenin gerçekleştiğini göstermektedir.

Üç nahiye içinde meyve-sebze yetiştiriciliği ve bağcılığın en yaygın olduğu yer Niksar'dı. Bu nahiyede meyve ve sebze üretiminde % 211.5'lik, bağcılıkta ise % 80.1'lik bir artış görülmüştü. Ayrıca bu kategorinin toplam tarımsal üretim içindeki payı ilk dönemde 9.3 iken sonraki dönemde % 14'e çıkmıştı. Felis'te de, meyve-sebze ve bağcılık üretimi % 74.4 gibi nispeten düşük bir oranda olsa da gelişme kaydetmişti. Bu ürünlerin toplam üretim içindeki payı 1538'de % 4.2 iken 1574'de % 6.2'ye yükseldi. Karakuş'ta meyve-sebze üretiminde ve bağcılıkta % 8.9 gibi önemsiz bir artış görüldü. Bu nahiyede bu ürünlerin toplam üretim içindeki payları ilk dönemde % 7.1 iken sonraki dönemde % 4.8'e düştü. Demek ki, 16. yüzyılın sonlarında Karakuş'taki köylülerin Niksar ve Felis'teki köylülere göre meyvecilik ve bağcılık faaliyeti üzerinde daha az yoğunlaştıklarını, gayretlerinin büyük kısmını buğday başta olmak üzere diğer ürünlere ayırdıklarını söyleyebiliriz.

Her üç nahiyede de pamuk ekiminde önemli gelişmeler kaydedildiyse de, bu konudaki en çarpıcı artış % 1056'lık bir oranla Felis'te görülür. Bu nahiyede pamuğun toplam üretim içindeki yeri 1528'de

% 0.4 gibi önemsiz bir düzeyden 1574'de % 3.8'e çıkmıştı. Niksar ve Karakuş'ta ise pamuğun toplam üretim içindeki payına dikkate değer bir artış gerçekleşmedi. Bu iki nahiyede her iki dönemde de bu pay % 3 civarında kaldı. Felis'teki ürün çeşitlemesi sürecinin bir başka göstergesi, 16. yüzyılın sonlarında küçük ölçekli olsa da keten ve kenevir ekiminin yapılmasıydı. Bu ürünlerin üretiminde Niksar'da % 79.6, Karakuş'ta % 10'luk artışlar görüldü. Bu ürünlerin toplam üretimdeki payı Niksar nahiyesinde % 1 civarında sabit kaldıysa da Karakuş'ta bu pay 1528'de % 0.4 iken 1574'de % 0.2'ye düştü.

Rum vilayeti köylülerinin uğraşları arasında koyun yetiştiriciliği ve arıcılığa da değinmek gerekir. Bölüm III'te ele aldığımız teknik sorunlar nedeniyle bu faaliyetlerin belli bir dönemde diğer tarımsal faaliyetler arasındaki göreli önemini saptamak mümkün değildir. Diğer taraftan, koyun sürülerinin büyüklüğündeki ve nahiyelerdeki arı kovanları sayılarındaki mutlak değişmelere ilişkin rakamları, tarımsal üretimdeki değişmeleri Bölüm IV'te tartıştık.

Hayvansal ürünlere gelince, elimizde bu konuya ilişkin çok sınırlı bilgi bulunmaktadır. Tahrirlerde sadece tereyağından alınan vergilerle (resm-i revgân) ilgili kayıtlara rastladık. Karahisar-ı Demirli tahrirlerinde bir aşiretin ürettiği tereyağıyla ilgili bir tek kayıt yer almakta; bu da aşiretin yazlık merasından alınan vergiyle birlikte yazılmış durumda. Yıldız nahiyesi içinde 1520 tahrirlerinde de benzer bir kayıt bulunmaktadır.[1] Bu bölük pörçük bilgiden hareketle tereyağı üretimindeki değişme saptanamaz. Üstelik bu vergiler genellikle göçerlerden alındığından[2] köylülerin ürettikleri tereyağını da muhtemelen yansıtmamaktadır. Öte yandan, koyundan elde edilen ürünler içinde en önemlisinin yün olmasına rağmen, tahrirlerde köylerdeki yün üretimi veya kullanımı konusunda herhangi bir bilgiye yer verilmemektedir.

1 Yıldız için *TT*, no. 79, s. 119, Karahisar için *TT*, no. 444, s. 307.

2 Resm-i revgân Niksar Nahiyesi'nde göçerlerden alınan vergilerden biriydi, *TT*, no. 54, s. 140.

BÖLÜM V

BİR BÖLGESEL EKONOMİ MODELİ: KENT PAZARLARI VE KÖYLÜ AİLE EKONOMİSİ

Bu çalışmanın kapsamına giren Rum vilayeti sınırları içerisinde yer alan şehir ve kasabalar, 1520-1570 yılları arasında istisnaî bir nüfus artışına sahne oldu. Bu dönemde vergi mükelleflerinin sayısı Tokat'ta 1.888'den 3.868'e; Çorum'da 1.339'dan 2.984'e çıkarken, Niksar'da üç kattan fazla artarak 327'den 1.127'ye yükselmişti (Tablo IV.3 ve IV.4). Bölüm IV'te de değinildiği gibi hem şehirlerde hem de kırsal bölgede nüfus artışını belirleyen ana faktör Doğu Anadolu'nun savaş yorgunu bölgelerinden kaynaklanan göçlerdi. Şehir ve kasabaların bu denli büyümeleri ise kırsal bölgede ve kentlerde iktisadî faaliyetlerin artmasına ve dönüşmesine yol açmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu dönüşümler, devletin hukukî-siyasî pratikleri bağlamında gerçekleşmiştir. Başka bir deyişle bu dönüşüm, kırsal bölgeden elde edilen artı ürüne nasıl ve kimlerin el koyacağını, üretimin kimler tarafından ve nasıl yapılacağını, bu ürünün kimler tarafından pazarlanacağını tanımlayan kurallar (örneğin kanunname hükümleri) çerçevesinde gerçekleşiyordu. Bu kurallar ise farklı düzeylerde, farklı kesimlerle merkezî yönetim ve onun temsilcileri arasında yapılan pazarlık ve anlaşmaları içeriyordu. Bu kuralların niteliklerine bakıldığında onların sadece toplumda egemen olan iktidar ilişkilerini yan-

sıtmakla kalmayıp aynı zamanda bu ilişkilerin merkezî otorite ile farklı kesimler arasında süregelen çekişmeler ışığında gerçekleşen değişimlerle, zaman içinde ortaya çıkan özel durumlara uyarlanma süreçlerine işaret ettikleri görülür. Dolayısıyla 16. yüzyılda Anadolu'da görülen ve belirli bir bölgesel hinterland tarafından desteklenen kentsel gelişim modelinin, bölgesel ekonomilerin gelişmelerini öngören iktidar ilişkileri ve onların tâbi tutuldukları pazarlıklar sonucu ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

V.1. Şehirler ve tarımsal art alanları

Şehir ve kasabaların büyümesi, tarımsal art bölgelerden yeterli gıda maddesi ve hammadde akışına[1] veya şehir ahalisi ile kırsal üreticiler arasındaki mal alışverişine bağlıydı. Diğer taraftan, köy ve kent arasındaki ilişkilerin niteliklerini ve zaman içindeki dönüşümlerini anlamak için bu mübadele ilişkilerini tanımlayan ve de mümkün kılan kurumlara yani kurallara bakmamız gerekmekte. Bu kurallara göre, 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda hububat ve diğer geçimlik ürünlerin ticareti, merkezî yönetimden alınan izinlere tâbiydi. Burada amaçlanan, idarî birimlerin (nahiye veya kaza) temel ihtiyaçlarının karşılanması açısından kendi kendilerine yeterli olmalarının sağlanmasıydı.[2] Şehirlerin gelişimi açısından bu, herhangi bir taşra şehrindeki tüketimin sadece o şehrin kendi tarımsal art bölgesinden sağlanan geçimlik maddelerle sınırlanması demekti. İstanbul'un gereksinimlerini karşılamak ve temel yiyecek ve hammaddelerin üretildikleri bölgelerden diğer bölgelere akışını sağlamak için yapılan bölgelerarası ticaret de sıkı ku-

1 Kentsel büyüme ve tarımsal verimlilik arasındaki ilişkinin kusursuz bir değerlendirmesi için bkz. E. A Wrigley, "Parasite or Stimulus: The Town in a Pre-industrial Economy", (der.) Philip Abrams ve E.A. Wrigley, *Towns in Societies: Essays in Economic History and Historical Sociology* içinde (Cambridge: Cambridge University Press, 1978), s. 295-309. (Bundan böyle Wrigley, "Parasite or Stimulus").

2 Lütfi Güçer, "Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tabi Olduğu Kayıtlar", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt 13, sayı 1-4 (Ekim 1951-Temmuz 1952), s. 79-82.

rallara tâbiydi. Sadece merkezî hükümet tarafından imtiyaz verilen tüccarlar ürünleri pazarlardan satın alıp belirlenen pazarlara götürebiliyorlardı.

16. yüzyılda İstanbul pazarının hububat ve diğer gereksinimleri açısından, Rum vilayetindeki şehirler birincil kaynaklar arasında değildi.[3] Bu durum, kısmen sanayi öncesi toplumlarının genel bir özelliği olan kara taşımacılığının pahalı olmasıyla açıklanabilir. Bu özellik, devletin belirli bir bölgede üretilen ürünlerin diğer bölgelere akışına getirdiği kısıtlarla birleşiyor ve neticede şehirlerin ihtiyaçları büyük ölçüde kendi art alanlarının ürünleri ile karşılanıyordu. Hinterlandın ürünleri şehir ve kasabalara, köylülerin nakit ihtiyaçlarını karşılamak için pazarladıkları ürünler ve vergi toplayan kesimlerin aynî olarak topladıkları vergilerin bir kısmını pazarlamaları sonucu ulaşıyordu (Tablo IV.4). Bu yapı da 16. yüzyılda şehirlerdeki nüfus artışlarına ve şehirlerin gelişmesine ışık tutabilir. Örneğin bu yüzyılda Tokat gibi nüfusu 10.000'in çok üzerinde bir şehrin ihtiyaçları ancak bu şekilde karşılanabilmiştir. Öte yandan, İstanbul pazarına yönelik üretimin öncelikli olduğu Balkanlar'da ve Batı Anadolu'da kırsal pazarlar mevcutken, bu bölgelerde şehir gelişiminin Rum eyaleti ile kıyaslandığında sınırlı olduğu görülür.[4] 16. yüzyılda sadece inceleme konusu olan bölgede, farklı

3 Ancak bu, söz konusu bölgenin İstanbul ile ticaretten tamamıyla soyutlandığı anlamına gelmez. Bu çalışmanın kapsamında yer alan üç şehir arasındaki bölgelerarası ticaret bağlantıları bu bölümün son kısmında incelenmektedir.

4 Rum vilayetindeki kentsel yoğunluk, yerel pazarların ve panayırların yaygın olduğu Batı Anadolu ve Balkanlar'daki duruma tamamen zıt bir model oluşturuyordu (S. Faroqhi, "Sixteenth Century Periodic Markets in Various Anatolian Sancaks: İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın and Menteşe", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, cilt 22, sayı 1 (1978), s. 50-68). Faroqhi, Hamid ili örneğinde, Batı Anadolu ve Balkanlar'da kırsal pazarların ve panayırların yaygınlığının ve bu bölgelerin İstanbul pazarına çeşitli ürünler sağlama yükumlüklerinin kasaba pazarlarının seyrekleşmesine neden olduğunu kaydediyor. Hamid ilinde üretilen pamuklu giyeceklere saraydan gelen talep için bkz. *Mühimme Defterleri (MD)*, sayı 6, 33 (1564-1565); *MD*, sayı 84, 23, 28 (1628-29). Osmanlı vesikalarından elde edilen bilgiye göre bu giyecekler aynı zamanda kırsal kesimdeki dokumacıları saf dışı bırakan bir fason üretim düzenlemesi (*putting-out*) çerçevesinde üretiliyordu. Buna göre devlet tarafından atanan tüccarlar, kırsal kesimdeki dokumacılara –ki bunlara büyük köy izlenimi veren yerleşim yerlerindeki dokumacılar da dahildi– ham-

büyüklüklerdeki 12 şehir ve kasaba bulunuyordu.[5] Ayrıca bölgedeki kentsel yerleşimin yoğunluğu, farklı kasabaların tarımsal art bölgelerinin iç içe geçmelerine yol açmıştı. Bunlardan sadece Çorumlu ve Niksar, Çorum ve Niksar şehirlerinin art bölgelerini oluşturuyordu. Çorumlu livasındaki (Çorum kasabasının hemen güneyinde yer alan) Karahisar-ı Demirli nahiyesi de, büyük bir ihtimalle Çorum' un art alanında yer alıyordu. Aynı livanın sınırları içinde bulunan Katar nahiyesi ise, İskilip kasabasının art bölgesinin bir parçasıydı. Yine Felis, Amasya şehrinin art bölgesinin bir bölümünü oluştururken, yakınındaki Karakuş nahiyesi Niksar kasabasının art alanıydı (Harita 1, 2). Tokat kazası sınırları içinde yer alan Venk, Cincife, Yıldız ve Kafirni nahiyeleri, Tokat şehrinin art bölgesini oluşturuyordu ama Tokat'ın art bölgesi bu nahiyelerle sınırlı değildi.

Gelir sahiplerinin topladıkları aynî vergileri veya öşür vergisini nakde çevirme süreçleri, bölgesel şehirlerin gelişiminde merkezî bir role sahipti. Bölüm III'te verilen rakamlara göre gelir sahipleri, öşür vergisinin yaklaşık 3/4'ünü satıyorlardı. Bu rakam ise çalışmaya konu olan nahiyelerdeki toplam hububat hasılatının % 13'üne denk geliyordu. Ayrıca köylüler, ürünlerinin bir kısmını nakdî vergileri karşılayabilmek için satmak zorundaydılar. Fakat Bölüm IV'te de belirtildiği gibi, farklı gelir sahibi kesimleri tarafından pazarlanan tarımsal artı ürünün miktarıyla karşılaştırıldığında köylülerce pazarlanan artı ürünün miktarı çok sınırlı kalıyordu.

Ticareti yönlendiren kuralların başında öşür olarak topla-

madde sağlıyor ve ürünü İstanbul'a getiriyorlardı. Öte yandan dokumacıların temel geçim kaynaklarıysa kendi arazilerinde yaptıkları üretimdi, bu konuda ayrıca bkz. S. Faroqhi, "Notes on Cotton Production", (der.) Islamoğlu-Inan, *Ottoman Empire and the World Economy* içinde. Benzer bir tez Balkanlar da kırsal panayır ve pazarların sürekliliği için de öne sürülebilir. Nitekim bu panayır ve pazarlar gerek saraya gerek İstanbul halkına hububat, besi hayvanı ve yünlü giyecek sağlıyorlardı. 1750-1860 döneminde Doğu Tesalya'daki ilk endüstriyel üretim için bkz. Socrates D. Petmezas, "Patterns of Proto-industrialization in the Ottoman Empire: The Case of Eastern Thessaly, 1750-1860", *The Journal of European Economic History*, cilt 19, sayı 3 (Kış 1990), s. 575-601.

5 Büyük bir şehir olan Tokat; İskilip, Çorum, Gümüş, Merzifon, Amasya, Zile, Niksar olmak üzere yedi orta büyüklükte kasaba; Osmancık, Ladik, Sonisa, Turhal olmak üzere, dört küçük kasaba, bkz. Harita 2.

nan artı ürünün bölgesel pazarlarda satılması geliyordu. Örneğin tımar sahipleri tarafından toplanan aynî vergiler söz konusu olduğunda, tımar sahibinin payına düşen hububatın köylülerce en yakın pazara ya da bir günlük yoldan daha uzak olmayan pazarlara götürülerek satılmaları öngörülüyordu. Şehirlerdeki belli başlı vakıf kurumlarının hakkı olan ya da taşradaki yöneticiler veya padişahın has ödeneklerinin kapsamına giren ürün vergilerinin daha önceden belirlenmiş pazarlara akışı da yine bu kurala bağlıydı. Rum vilayetindeki vakıf kurumlarının kırsal gelirlerinin coğrafî dağılımı bu akışı açık bir şekilde göstermektedir (Harita 3). Örneğin Tokat'taki vakıflar, Çorumlu ve Niksar'daki yerleşim bölgelerinden aktarılan gelirlerin alıcısı durumundaydılar; Amasya'daki vakıflarsa, Çorumlu'daki yerleşim bölgeleri ile Tokat civarındaki nahiyelerden gelir topluyorlardı. Dolayısıyla vakıf gelirlerinin dağılımı, Amasya ve Tokat gibi yoğun nüfusa sahip önemli merkezlerin gıda ihtiyaçlarının temini için geniş art bölgelere gereksinim duyduklarını göstermektedir; daha küçük kasabalardaki vakıflar ise büyük ölçüde civardaki art bölgelerin ürünleri ile besleniyorlardı. Öte yandan hem önemli vakıf kurumlarının ve hem de has gelirleri, genelde mültezimler tarafından toplanıyor; aynı zamanda mültezimden ürünü, pazarlanacağı şehre kendi imkânlarıyla nakletmesi bekleniyordu. Bu durumda söz konusu şehir pazarı en yakın pazardan daha uzak mesafede olabiliyordu. Ayrıca mültezimler, ürün vergilerinin satışından elde edilen nakit kazancı belirlenmiş kişi ya da kurumlara aktarmakla yükümlü olduklarından, pazar seçiminde tımar sahiplerinden daha özgür davranabiliyorlardı. Oysa tımarlılar, hububat vergisinin nakli için köylüye bağımlıydılar ve bu nedenle en yakın pazarı tercih etmek zorunda kalıyorlardı.

Bu çalışmaya konu olan üç şehrin hepsinde tarım ürünlerinin tâbi tutuldukları pazar işlemlerine verilen öncelik, bölgesel ekonomilerin oluşmalarını öngören pazarlama ağlarının ve onları tanımlayan kuralların etkili olduklarına işaret etmektedir. Benzer şekilde, pazar işlemlerinden elde edilen gelirler hakkındaki malî tahrir verileri de gerek Çorum ve Tokat'taki hububat

ve at pazarlarının gerek Tokat'taki pamuk pazarının varlığını doğrular niteliktedir (Tablo V.1). Bu verilerin gösterdikleri bir başka noktaysa, bu şehirlerin aynı zamanda art bölgelerindeki üretim merkezleri için birer pazar konumunda olduklarıdır. Niksar'a ilişkin tahrirlerde, pazarlarda hangi ürünler için vergi alındığı belirtilmemektedir. Dolayısıyla farklı tarım ürünlerindeki ticaret bir yana, genelde tarımsal ürün ticaretinin ölçeği hakkında bile tam bilgi edinebilmek mümkün değildir. Yine de, 1528 yılı için kaydedilen 3.000 akçelik (kat'i rakam 3.660) ve 1574 yılı için kaydedilen 10.000 akçelik damga vergileri sınırlı da olsa tarım ürünlerindeki ticaretin bir göstergesi olarak alınabilir[6] (Ek 2). Bu durumda Niksar, kendi art bölgesinde üretilen tarım ürünleri için bir pazar olarak kabul edilebilir.

Kent nüfuslarının çarpıcı bir artış gösterdikleri 16. yüzyıl boyunca, şehir ve kasaba pazarlarında tarım ürünleri ticareti de gözle görülür şekilde artmıştı. Örneğin Çorum'da at pazarından elde edilen gelirler, 1520'lerde 13.615 akçeden (kat'i rakam 16.610) 1576'da 36.000 akçeye yükselirken, hububat pazarından elde edilen gelirler de yükseliyordu. Ayrıca Niksar'da bu dönemde sadece hububat ürünlerinin değil, Niksar'ın art bölgesindeki köylüler tarafından üretilen pirincin de daha fazla miktarının Niksar pazarına aktığı öne sürülebilir. Bununla beraber, Ek 2'de de belirtilen teknik sorunlardan dolayı, pazar hareketlerindeki dönemsel değişimleri saptamak mümkün değildir.

Tarım ürünlerinin pazarlanmalarında gözlemlenen artma eğilimi, bu ürünlerin üretimlerindeki artış eğilimlerine koşut bir şekilde gerçekleşmiştir. Bölüm IV'te görülen üretim eğilimlerinin de ortaya koyduğu gibi bu, özellikle hububat üreti-

6 Örneğin bkz. *TT*, sayı 44, s.6. Bac-ı bazar ve ceza-i bad-ı hava (muhtelif) vergileri ile zemin veya kiralanan araziler üzerindeki tapu senedi matlupları Tamgavat genel başlığı altında (damga vergisinin ya da tamga'nın çoğulu) dahil edilmişti. Aslında Rum vilayetlerinde yapılan tahrirler genelde damga vergisi ve bac-ı bazar, ya da tüm pazarlanan mallardan toplanan matluplar arasında ayırım yapmamaktadır. Tahrircilerin bu terimleri birbirlerinin yerine de kullandıkları anlaşılıyor. Ayrıca Niksar'da 1528'de yapılan tahrirlerde damga vergisine mezbahadan elde edilen gelirler de dahil edilirken, 1574'te yapılan tahrirde damga vergisi tek olarak kaydedildiği anlaşılıyor (Tablo V.1).

mi için geçerlidir.[7] Öte yandan kentlerde artan talebin tarımsal üretim üzerindeki etkisi, büyük ölçüde vergilendirme talebi dolayımıyla ortaya çıkıyordu. Şehir ve kasaba pazarlarında satılan kırsal artı ürünün, önemli bir miktarının vergi toplayıcılarına aynî vergi halinde ulaşan kısım olması, gelir sahiplerinin şehir ve kasabalarda tarım ürünlerine olan talebin artmasından en fazla faydayı sağlayan kesim olduklarını gösterir. Buna bağlı olarak da gelir sahiplerinin köylüler üzerinde daha fazla aynî vergi vermeleri için baskı yaptıklarını biliyoruz; bu da köylülerle vergileri toplayan kesimler arasında toplanan verginin miktarı üzerine şiddetli anlaşmazlıklar yaşanmasına neden oluyordu. 16. yüzyılın son çeyreğinde taşra yöneticilerinin, gittikçe artan sıklıkta kanundışı yollardan köylünün artı ürününü gasp ettiklerine dair bilgiler[8] bu tür ihtilafların göstergesidir. Taşra yöneticilerinin hukuka uygun olmayan miktarlarda hububat teslimi için köylülere baskı yapmasının ana nedeni, sayıları artmakta olan kapı ahalisinin tüketim gereksinimlerinin yanı sıra, yüksek hububat fiyatlarıydı. Nitekim örneğin 1595-97 yılları arasında Çorum sancak beyinin bu tür uygulamaları, köylüler tarafından merkezî hükümete şikâyet edilmişti.[9]

---

7 Bununla beraber Çorum'un art bölgesindeki at yetiştiriciliğinin boyutları ile şehir pazarındaki at ticaretinin düzeyi arasında aynı tür ilişkiyi kurmak mümkün değildir. Bu konuda kesin olarak bildiğimiz tek şey, at yetiştiriciliğinin göçebelerin geçim kaynaklarından biri olduğu, bkz. Bölüm IV, s. 239, dipnot 44 ve 45. Bu konuda ayrıca bkz. Faroqhi, "Rural Society, I" içinde, s. 181-82. Faroqhi "atçeken" olarak tanınan göçebe grupların atlar için vermek zorunda oldukları haraçtan bahsediyor. Bir kısım reaya resmî posta hizmeti için at sağlamakla yükümlüydü (ulak beygirleri). Çorum livasında bulunan Koyunbaba tekkesindeki dervişlerin bu tür yükümlülükleri için bkz. *Mühimme Defterleri*, cilt 52, s. 363.

8 Bu gelişmeler Celali ayaklanmalarının da sebepleri arasındaydı. 16. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Celalî ayaklanmaları, 16. yüzyıl sonlarında ve 17. yüzyıl başlarında, hububat ve diğer tarım ürünlerinin geliri üzerinde hak iddia eden farklı gruplar ve onların maiyetleri tarafından kırsal kesimin yağmasıyla sonuçlandı. Celali ayaklanmaları hakkında, bkz. Mustafa Akdağ, *Celâlî İsyanları: Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası* (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1975); W. J. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion, 1000-1020/1591-1611* (Berlin, 1983).

9 Çorum bölgesindeki gasp olayları için bkz. S. Faroqhi, "Fatih Döneminden Evliya Çelebinin Seyahatine Kadar Çorum", el yazması, s. 16, n.53-4 (bundan sonra Faroqhi, "Çorum"). Bu makale gözden geçirilerek İngilizcede de yayımlandı: "Town Officials, Timar-Holders and Taxation: The Late 16th Century

Şehirlerin büyümesi ve şehir pazarlarında satılan tarım ürünlerinde görülen artış, aynı zamanda pazarlanabilir artı üründen daha fazla pay almak isteyen kesimlerin kendi aralarındaki ihtilafın da sertleşmesine neden oldu. Çalışmaya konu olan nahiyelerde hükümdarın ve taşra yöneticilerinin payına düşen gelirlerdeki artma eğilimi (Tablo III.16 ve III.17), has ve tımar gelirlerinden yararlanan kesim içerisindeki çekişmenin habercisiydi. Has gelirleri, mültezimler tarafından toplanıyordu. Mültezimler, topladıkları aynî vergilerin hemen tümünü yerel pazarlarda satabiliyorlardı. Halbuki tımarlılar, öşür vergisinin önemli bir kısmını kendi gereksinimleri ve askerlerinin tüketimi için ayırmak zorundaydılar. Bu açıdan bakıldığında, 16. yüzyıl sonlarında gerek has arazilerinin büyümeleri gerek iltizam sisteminin yaygınlaşmasının, şehirlerdeki tahıl talebinin giderek artmasının yanı sıra, merkezî devletin artan nakit kaynak ihtiyacının da bir sonucu olduğu söylenebilir. Ayrıca Niksar art bölgesinde padişahın has gelirlerine ayrılan payın yüksekliği ve bu payın 16. yüzyıl boyunca artma eğiliminde olması (Tablo III.15) ve bu bölgede pirinçten elde edilen vergi gelirlerinin, tımar sahiplerinin hububattan aldıkları vergilere oranla çok yüksek olması, tımar sahipleri ile pirinç vergilerini toplayan eminler arasında sürtüşmelere yol açmış olabilir. Öte yandan, padişaha ait has kapsamına giren pirincin büyük bir bölümünün bölgenin dışındaki pazarlarda satılmış olabileceği ihtimali epey kuvvetlidir.

Benzer şekilde, bölgedeki şehirlerdeki ve Mekke ve Medine'deki vakıf kurumlarına ayrılmış olan toprakların ve yine mültezimler tarafından toplanıp yerel pazarlarda satılan ürün miktarındaki artışlar da, vakıf idarecileriyle tımar sahipleri ara-

---

Crisis as seen from Çorum", *Turcica* 18 (1986), s. 53-82. Faroqhi, birincil olarak 1004-05/1595-97 dönemi mahkeme kayıtlarından (şeriye sicilleri) elde ettiği bilgilere dayanmakta. Bu kayıtlar, Çorum Kütüphanesi'nde bulunan *Çorumlu Dergisi*'nin "Ekler" bölümünde bulunabileceği gibi, mikrofilm kopyalarına da Orta Doğu Teknik Üniversitesi Kütüphanesi'nden ulaşılabilir. Bu çalışmada kayıtların mikrofilm kopyalarından faydalanıldı. Mahkeme kayıtları ve şeriye sicilleri bundan böyle *ŞS*, *Çorumlu Dergisi* eki ise *Çorumlu-Ek* olarak geçecektir. Çorum bölgesindeki kanundışı gasplar ile ilgili bilgi için bkz. *ŞS*, s.19a, 69b ve *Çorumlu-Ek*, s.114, 324-5.

sında ihtilafa neden oluyordu. Bu bağlamda vakıf idarecileriyle gelirlerinin önemli bir kısmını büyük vakıf kurumlarına aktaran has sahipleri arasında bir ittifak doğmuş olması da beklenebilir.

Bu noktada, şehirlerin gelişmelerine ışık tutması açısından kırsal nüfusun da ciddi bir şekilde arttığı bir dönemde kırsal kesimdeki tarım üretiminin, hızla artan şehir ve kasaba nüfuslarının gereksinimlerini karşılamakta ne derece yeterli olduğunun araştırılması gerekmektedir. Şehir halkının şehir dışındaki kendi mülkleri olan tarla, bağ veya bahçelerde yaptıkları üretimin niteliği ve bu üretimde16. yüzyıl boyunca meydana gelen değişiklikler bu soruya bir ölçüde yanıt verebilir.

V.2. Şehir ve kasaba halkının tarım faaliyetleri

Tüm sanayi öncesi toplumlarda görülen uygulamalara uygun bir şekilde[10] Rum vilayetindeki şehir ve kasaba sakinleri de tarımsal üretim yapıyorlardı. Tahrir kayıtlarından elde edilen bilgilere göre şehir ve kasaba sakinleri, civardaki arazilerde tahıl üretiyor, bağ ve bahçelerde sebze ve meyve yetiştiriyor ve bir miktar da büyükbaş hayvan besliyorlardı (Tablo V.I). Bu faaliyetlerin şehirlere dağılımına bakıldığında hububat üretiminin en yoğun olduğu bölgenin Çorum olduğu anlaşılıyor. Nitekim Çorum'da ödenen hububat öşrü miktarı 1520'lerde 6.541 akçe (kat'i 7.980) iken, 1576'da 14.000 akçeye ulaşmıştı. Tokat ve Niksar'da ise şehir ve kasaba sakinleri tarafından ödenen öşür miktarı nispeten daha düşük seviyedeydi. Hatta bu gelirler, Tokat'ta 1520'de 820 akçeden (kat'i 1.000) 1574'te 640 akçeye düşmüştü. Diğer taraftan bütün şehir ve kasaba sakinlerinin yoğun olarak bostancılık ve bağcılıkla da uğraştıkları söylenebilir. Çorum'da bu faaliyetler üzerinden alınan vergiler 1520'lerde 595 akçe (kat'i 722) iken, 1576'da 6.000 akçeye ulaşmıştı. Ancak elde edilen gelirlerdeki reel artış bu rakam-

10 17. ve 18. yüzyıla kadar genel olarak Akdeniz bölgesinde tarımsal üretimin şehir için önemi hakkında bkz. Traian Stoianovich, *French Historical Method, The Annales Paradigm* (Ithaca: Cornell University Press, 1976), s.68; ve Fernand Braudel, *Capitalism and Material Life 1400-1800* (Londra: Weidenfield and Nicolson, 1973), s.376-380.

lardaki artış kadar çarpıcı değildir. 1520'lerde bağcılıktan elde edilen gelirlerin bir bölümü devlet cetvellerindeki diğer gelirlerle birlikte kaydedildiğinden, burada verilen toplama dahil edilmedi. Yine de 1576 için söz konusu gelirlerde bir artış eğilimi olduğunu söylemek mümkündür. Niksar'da bağcılıktan elde edilen gelirler 1528'de 2.000 akçeden (kat'i) 1574'te 3.000 akçeye çıkmıştı. Tokat'ta ise bu rakam 1520'de 4.758 akçeyken (kat'i) sonraki dönemde 3.900 akçeye düşmüştü.

Son olarak, eldeki kayıtlara göre Çorum'da büyükbaş hayvan yetiştiriciliği ve arıcılıktan elde edilen gelirler 16. yüzyıl başlarında önemli rakamlara ulaşırken, sonraki dönemlerde söz konusu gelirlerde gözle görülür bir düşüş yaşandığı anlaşılmaktadır. Diğer yandan Tokat tahrir defterlerinde bu alanlardaki faaliyetlerle ilgili bilgiye rastlanmaz. Niksar'daysa, sonraki dönemlerde daha da azalacak olan mera vergisi için küçük rakamlar göze çarpar.

Yukarıdaki veriler, bazı şehir ve kasaba sakinlerinin tarımsal faaliyetlerinde bir artış olduğunu göstermektedir. Şehir ve kasaba sakinleri, diğer kentsel faaliyetlerinden elde ettikleri gelirlerin yanı sıra ek gelir elde etmek amacıyla, ürettikleri meyve ve sebzeyi de pazarlamaya başlamışlardı. Bu açıdan, şehir civarındaki kırsal alanlarda küçük araziye sahip olan şehirli zanaatkar, tüccar, hatta vakıflarda görevli kişilerin, 16. yüzyıl sonlarında şehir pazarlarında artan gıda talebine cevap vermek üzere bu tür faaliyetlere girişmiş ve üretimlerini artırmış olmaları beklenebilir. Öte yandan Tokat ve Niksar'da şehirli halk tarafından yapılan hububat üretimi, Çorum'dakinin aksine bu dönemde azalma eğilimindeydi.[11]

Ne var ki, bu verilere dayanarak bir yandan Tokat'ta şehrin büyümesine bağlı olarak şehir ve kırsal kesim arasındaki işlevsel uzmanlaşmanın yoğunlaştığı; oysa şehir nüfusunun gerek şehre gerek kırsal kesime özgü ekonomik faaliyetlerde bulun-

11 16. yüzyıl boyunca Çorum'da toplanan tarım vergileri 13.623 akçeden (kat'i 16.620) 21.197 akçeye yükselirken, Tokat'ta 5.758 akçeden (kat'i) 4.540 akçeye düşmüş; Niksar'da ise cüz'i bir artış kaydederek 3.794 akçeden (kat'i) 3.840 akçeye çıkmıştı.

duğu Çorum'da uzmanlaşmanın aynı derecede gerçekleşmediği sonucuna varmamız pek mümkün değildir. Böyle bir sonuca varabilmemiz için her şeyden önce kentler ve kırsal kesim arasındaki ticaretin artmış olduğunu gösterebilmemiz gerekir. Oysa Osmanlı örneğinde böyle bir durumdan söz etmek mümkün değildir. Bu çerçeve içinde pazarlanan ürün miktarı büyük ölçüde vergi oranları ve artı ürüne el koyma ilişkileri tarafından belirlenmekteydi.

Başka bir deyişle, kırsal üretime şehirden gelen talep aynî vergilere el koyan kesimin bu vergilerin pazarladıkları bölümü tarafından karşılanıyordu. Bu ise şehir-kır arasındaki iş bölümü düzeyinin, şehirlerde bulunan ve topraktan elde edilen gelirler üzerinde hak iddia eden kesimlerin pazarladıkları kırsal artı ürün miktarıyla belirlendiğini göstermektedir. Buradan hareketle, örneğin kırsal artı ürün üzerinde hak iddia eden önemli vakıf kurumlarının –bu kurumların tüketim gereksinimleri hesaplandıktan sonra geriye kalan artı ürün mültezimlerce toplanıyordu– bulunduğu Tokat'ta hububat satışının yüksek rakamlara ulaşması muhtemeldi. Vakıfların sayıca daha az olduğu Çorum'la karşılaştırıldığında Tokat'taki bu durum, şehir halkının tarımsal üretime girmesini daha az gerektiriyordu. Benzer şekilde, Niksar'daki zaviyelere ve şehrin art bölgesindeki diğer devlet vakıflarına dağıtılan malikâne ve divanî hisseleri, Çorum'daki benzer kurumlara dağıtılan hisselerle karşılaştırılabilir düzeydeydi. Niksar'ın Çorum'a göre daha küçük olduğu göz önüne alınacak olursa, vergiler üzerinde hak iddia eden kesimler tarafından pazarlanan ürün vergilerinin bir kısmının şehir nüfusunun besin gereksinimlerini karşıladığı, buna bağlı olarak 16. yüzyıl sonlarında şehir halkının hububat üretiminde herhangi bir artışa ihtiyaç duyulmadığı sonucuna varılabilir. Çorum'da ise durum bunun tam tersi bir görünüm arz ediyordu.

Ayrıca şehir ve kırsal kesim arasındaki uzmanlaşma derecesinin, art bölgelerde üretilen tarım ürünlerinin ne kadarının o bölgelerdeki şehir ve kasabalara ulaştığı ve bu konuda, merkezî devletin koyduğu kurallara ne kadar uyulduğuyla da ilişkili ol-

duğunu unutmamak gerekir. Şöyle ki, örneğin tahılların üretildikleri bölgelerin uzağında, fiyatların daha yüksek olduğu pazarlara nakledilmesini içeren kaçakçılık faaliyetlerindeki artışla birlikte şehir sakinleri tarafından yapılan tarım üretiminin artması beklenebilir. Ancak çalışmanın kapsadığı bölgelerde bu tür gelişmelerden söz etmek mümkün değildir.

Kısaca bu çalışma, şehir ve kasabaların gelişmesini artı ürüne el konulması ve aynî vergilerin pazarlanmasma ilişkin kurallar çerçevesinde ele almaktadır. Bu çerçeveden baktığımızda Osmanlı'da kentler ve kırsal kesim arasındaki iş bölümünün akışkan niteliği dikkati çeker. Bu akışkanlık ise şehirli nüfusun kolaylıkla tarımsal üretime geçebilmesi ya da kentsel ve kırsal ekonomik faaliyet arasında kolaylıkla gidip gelebilmesi şeklinde kendini ifade etmektedir. Bu açıdan kentsel büyümenin çeşitli iktisadî faaliyetler üzerindeki etkisinin söz konusu kurallar tarafından dolayımlandığı söylenebilir. Bu yaklaşım ise kent ve kırsal kesim arasındaki işbölümünü, onun derecesini açıklarken sadece ticarî talepteki artışlarla sınırlı kalmayıp bu ilişkinin ortaya çıktığı özgün tarihsel bağlam içinde incelenmesinin önemine dikkat çekmektedir.

V.3. Bölge şehirlerinin gelişimi ve taşra yöneticileri

16. yüzyılda Anadolu'daki şehirlerin gelişmesi büyük ölçüde, tarımsal artı ürünü yönlendiren kurallara bağlıydı. Ne var ki, aynî vergilerin pazarlanmasını düzenleyen, onların akışını üretildikleri bölgedeki pazarlara yönlendiren kurallar taşra yöneticileri tarafından uygulanmaktaydı. Bu yöneticilerin her şeyden önce, yönettikleri şehirlerin art bölgesinde üretilen tarım ürünlerinin bu şehirde pazarlanmalarını sağlamak için üreticileri ve aynî vergiler üzerinde hak iddia eden mültezim ve tımar sahiplerini ikna etmeleri gerekiyordu. Taşra yöneticileri arasında subaşılar, kadı ve muhtesibleri (pazar müfettişleri) sayılabilir. Bu yöneticiler açısından şehrin gereksinimlerinin karşılanması, sorumluluk alanlarında adalet ve düzeni idame ettirmelerini de güvence altına almak açısından da öncelikliydi.

Mirlivaların nakit ve maiyetlerinin yiyecek gereksinimleri, yetki alanları dahilindeki vilayette bulunan haslardan elde edilen gelirlerle karşılanıyordu. Bu gelirler, mültezimler veya mirlivanın tahsildarı tarafından toplanıyordu.[12] Aynî vergilerin pazarlanması sonucu ortaya çıkan pazar vergileri de yine aynı yöneticiler tarafından toplanmaktaydı. Bu vergilerden yararlananlar arasında mirlivalar ve subaşıların yanı sıra, onların mukataalarını alan muhtesipler de bulunmaktaydı. Diğer taraftan, şehirde yine iltizama verilen ve mültezimler tarafından toplanan diğer vergiler arasında, pazardan alınan matlub ve de boyahane vergileri de vardı.[13]

Bu açıdan taşra yöneticilerinin, şehir nüfuslarının arttığı dönemlerde bulundukları şehrin art bölgesindeki idarî birimlerin (nahiyelerin) sınırlarını genişletmeye çalışmış olmaları muhtemeldir. İdarî birim yöneticileri arasında bu genişletme eğiliminden doğan ihtilaflar, 15. ve 16. yüzyıllarda Rum'daki nahiyelerin sınırlarında görülen değişkenliğin açıklamasında kısmen yardımcı olabilir.[14] Taşra yöneticilerinin hem şehirlerin gereksinimlerini karşılama hem de şehirlerindeki ticarî faaliyeti yüksek seviyelerde tutma istekleri aynı zamanda ürünlerin İstanbul'un gereksinimlerini karşılamak üzere bölgelerinden çıkmasına direnmelerine neden olmuştu. Bu açıdan taşra yöneticilerinin çıkarları şehir halkınınkiyle kesişiyordu. Bu çalışmanın kapsadığı şehirlerden Çorum'da, başkentin gereksinimlerinin sağlanmasına yönelik bu tür taleplere nadiren rastlanıyordu. Yine de, 1575-76 ve 1577-78 yıllarında merkezî yönetimin bölgeden hububat talebinde bulunması, taşra yöneticilerinin ve şehir halkının ciddi direnişiyle karşılaşmıştı.[15] Öte

12 Çorum valisinin hissesine düşen yasal ve yasadışı vergilerin subaşı tarafından toplanması hakkında bkz. *Çorumlu-Ek*, s.84-85; *ŞS*, s.136a.

13 Çorum valisinin pazardan alınan matluplar ve boyahane gelirlerinin alıcısı olması hakkında bkz. *ŞS*, s.64a, *Çorumlu-Ek*, s.117.

14 Bu çalışmaya konu olan nahiyelerin sınırlarındaki değişiklikler için bkz. s. 101-102, dipnot 1 ve 2.

15 1575-76 ve 1577-78 yılları arasında merkezin Çorum'dan hububat talebine karşı direniş için bkz. Faroqhi, "Çorum", s.35-6; *MD*, cilt 31, no.3 (987/1579-80), s.144; cilt 27 no 390 (983/1575-6), s.170; *ŞS*, s.101b, 136b.

yandan, merkezî yönetim 1595-96 yıllarında bölgede yetiştirilen tüm koyunların İstanbul'a gönderilmesini emretmiş ve şehir mezbahasında koyun kesimini yasaklamıştı.[16]

Niksar şehrinin art bölgesinde bulunan devlet çiftliklerinde üretilen pirinç ise düzenli olarak İstanbul pazarlarına ve Kırım'a gönderiliyordu. Bölüm IV'te de belirtildiği gibi, pirincin köylülerin kendi arazilerinde üretilmesini önlemeye yönelik hükümet talimatnamelerinin sıklığı, merkezî hükümet temsilcileri ile pirinç üreticileri ve bu üreticilerin aynî vergilerini toplayan kesimler (tımarlılar ve vakıf kurumları da bunlara dahildi) arasında ihtilafa işaret etmektedir. Tımarlılar ve vakıflar vergileri üzerinde hak iddia ettikleri topraklarda pirinç üretilmesini istiyorlardı. 16. yüzyılın ikinci yarısında gerek yerel gerek bölgelerarası pazarlarda pirince yönelik ticarî talebin artmasıyla birlikte bu yerel çekişmelerde de bir artış olup olmadığı konusunda bilgiye sahip değiliz. Bu dönemde, şehirlerde yerleşik olan taşra yöneticilerinin de (kadı, subaşı ve muhtesibler) pirinç mahsulünün Niksar ya da civardaki herhangi bir şehir pazarında satılması için baskı uygulamış olmaları muhtemeldir.

Merkezin talepleri tarım ürünleriyle sınırlı kalmıyordu. Zanaat faaliyetleri de düzenli olarak aynî vergilendirmeye tâbiydi.[17] Bunun yanı sıra zanaatkârlar, mecburî satışlara ve kural dışı vergilendirmeye de maruz kalıyorlardı. Örneğin 16. yüzyılın sonlarına doğru imparatorluk ordusunun Çorum'da bulunması, yerel zanaatkârın bu tür taleplerle karşılaşmasına yol açmıştı. Dahası zanaat erbabı, yaptıkları işe ordunun gereksinim duyması halinde imparatorluk ordusuna katılmak zorunda bırakılıyordu. Bu da zanaatkarın orduyla beraber sürekli yer değiştirmesine ve farklı konaklama yerlerinde imalathane açmaları anlamına geliyordu. Bu tür yatırımlar için gereken sermaye ise yerel zanaat teşekkülleri tarafından sağlanıyordu.

16 Çorum'daki koyun haczi için bkz. Faroqhi, "Çorum", s.15; *MD*, cilt.6, s.476 *Çorumlu-Ek* içinde s.177.

17 Bu açıdan özellikle, Selanik'te yünlü mamuller, Aydın'da pamuklular, ve Bursa'da ipeklilerden alman aynî vergiler için, bkz. S. Faroqhi, "The Fieldglass and the Magnifying Lens: Studies of Ottoman Crafts and Craftsmen", *The Journal of European Economic History*, cilt 20, no.1 (Bahar 1991), s.47, 39.

Diğer taraftan, zorunlu satışlar ve aynî vergi taleplerinin tarım ürünlerinde olduğu gibi yerel zanaat üretimini de canlandırmış olması beklenebilir. Ne var ki, özellikle ordu imalathaneleri için yapılan sermaye harcamalarının ve orduya katılma mecburiyeti gibi uygulamaların yerel zanaatkârlar açısından sıkıntı yaratmış olması muhtemeldir. Aynı zamanda bu tür düzenlemelerin şehirlerdeki üretim seviyesini olumsuz bir şekilde etkilemiş olması ve şehir halkının ihtiyaçlarının karşılanmasında güçlükler yaratması beklenebilir. Nitekim Çorum'da merkezî ordunun taleplerinin, gerek zanaatkârlar ve loncaları gerek taşra yöneticileri tarafından hoşnutsuzlukla karşılandığını biliyoruz.[18]

Son olarak, gerek şehirlerde ve kırsal kesimde bulunan yöneticiler (özellikle timarlılar) gerek vakıf gelirlerinden yararlananlar ve mülk sahipleri, zanaat mallarının tüketicisi olarak şehir ekonomilerinin canlanmasına katkıda bulunuyorlardı. Aslında vergi gelirlerine el koyan kesimlerin çalışma kapsamındaki bölgelerden elde ettikleri gelirlerinin yarısından fazlasının yerel olarak harcandıkları söylenebilir.[19] Bu kesimlerin şehir pazarlarından yaptıkları alımın çoğunlukla silah, at nalı, eyer, giyim eşyası, yiyecek maddeleri ve atlar üzerinde yoğunlaşmış olması beklenebilir.[20] Daha önce de belirtildiği gibi vergiler-

18 Zanaatkârların askere alınmaları ve buna karşı direniş örnekleri için, bkz. *SS*, s.188a.

19 Kamu kurumlarının vakıflarına tahsis edilen gelir paylarının sadece küçük bir kısmı (% 21.8) Rum vilayetinin sınırları dışındaki, kutsal kentler olarak kabul edilen Medine ve Kudüs'teki dinî kuruluşlar için ayrılmıştı, bkz. Ek III.2.

20 Çeşitli gelir sahibi grupların muhtemel harcama kalıpları söz konusu olduğunda, vakıflara veya mülk sahiplerine gelirlerin aynî olarak satışından ve nakdî vergilerden elde edilen gelirlerden düşen paym, merkezî hükümet temsilcileri ile karşılaştırıldığında, çok daha büyük bir kısmının yerel olarak harcandığını söylemek mümkündür. Vakıf gelirlerinin dağılımı için, bkz. Harita 3. Zaviyeler söz konusu olduğunda ise yerel harcama eğiliminin daha da belirginleştiği görülebilir. Bu misafirhanelerin hepsi Rum ilinde ve genelde gelirlerini sağladıkları yerleşim bölgeleri civarında bulunuyordu. Aynı zamanda çalışmanın konusu olan bölgelerden akan gelirlerle geçinen cami ve medreseler çoğunlukla şehirlerde bulunurken, zaviyeler kırsal bölgelerde yoğunlaşıyordu. Bu duruma örnek olarak, yoğun aşiret nüfusuna sahip Çorumlu ve Karahisar-ı Demirli nahiyelerindeki zaviyeler verilebilir. Buradaki aşiretler aynı zamanda Rum vilayetindeki zaviyelerin mensuplarının da büyük çoğunluğunu oluşturuyorlar-

den muaf oldukları için bu kesimlerin kaç kişiden oluştukları hakkında bilgi sahibi değiliz. Barkan'a göre bu kesimler, İstanbul ve Edirne gibi belli başlı merkezler dışında, Osmanlı şehirlerinin çoğunda toplam nüfusun hemen hemen % 10'unu oluşturuyorlardı.[21] Ayrıca yine Barkan, 16. yüzyılın ikinci yarısında sıradan vergi mükelleflerinin sayısındaki artışla karşılaştırıldığında idarî-askerî sınıfın sayılarında kaydedilen artışın daha hızlı olduğunu göstermektedir. Buradan hareketle, 16. yüzyılın sonlarında şehirlerdeki imalat sanayiindeki gelişmelerin ve mamul mallara olan talebin idarecilerin sayılarındaki artışlardan etkilendiğini söylemek mümkündür. Yine de Rum vilayetindeki üç şehir üzerinde yapılan çalışmadan yola çıkılarak, şehirlerin idarî hiyerarşideki yerinin ve buna bağlı olarak da şehirlerde bulunan idareci-asker nüfusunun, kentsel gelişimin mutlak belirleyicisi olmadığını görmekteyiz.

Diğer taraftan, aile vakıflarının kurucuları ve mülk sahipleri olan şeyh ve umerâ aileleri aynî vergilerin pazarlarda satılması sonucu elde ettikleri gelirleri yerel olarak harcama eğilimindeydiler. Bu aileler gelirlerinin büyük bir kısmını kendi yaşadıkları kaza veya nahiyelerden sağlıyorlardı. Ne var ki, bu ailelerin bölgedeki şehirlerde mi yoksa kırsal bölgede mi ikamet ettikleri konusunda bilgimiz yoktur. Bu konuda sadece İskilip'teki zaviyenin kurucusu olan Şeyh Muhiddin ve Tokat'taki zaviyenin kurucusu Pir Ahmed Bey ailelerinin, zaviyelerin bulundukları şehirlerde yaşadıklarını biliyoruz. Çorumlu'daki zaviyenin kurucusu olan Enam Çelebi'nin torunları söz konusu olduğunda ise zaviyenin bulunduğu yerde mi yoksa şehirde mi yaşadıklarına dair kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Öte yandan, zaviyelerin yönetimi, genellikle kurucu ailelerin elinde olduğundan, en azından yönetimle doğrudan ilgili aile üyelerinin zaviyelerde yaşadıkları tahmin edilebilir. Bununla birlikte Osmanlı öncesi dönemde yönetici sınıfı oluşturan umerâ ai-

dı. Tokat ve Niksar'daki zaviyeler ise gelirlerini bu şehirlere bağlı nahiyelerden sağlıyorlardı. Toplamda, çalışmanın konusu olan bölgelerde zaviye vakıflarına tahsis edilen malikâne hisselerinin % 55'i kırsal kesimde bulunan zaviyeler, % 45'i şehirlerdeki zaviyeler tarafından kullanılıyordu.

21 Barkan, "Research", s.168.

lelerinin ağırlıklı olarak şehirlerde yaşadıklarını söyleyebiliriz.

Bu çalışmanın kapsadığı üç şehirde de idarî faaliyetler yerine getiriliyordu ancak bu şehirlerin hiçbiri o dönemde Amasya veya Sivas'ın idarî hiyerarşide sahip olduğu öneme sahip değildi.[22] 16. yüzyıl boyunca sadece Çorum bir liva merkeziydi. Şehirde mirliva ve kanunların uygulanmasından sorumlu bir subaşı bulunuyordu. Ayrıca şehirde bulunan idareci ve askerler arasında mirlivanın maiyeti ve subaşının yardımcılarının yanı sıra bir muhtesib, yeniçeriler ve şehir kalesi komutanı ile onun askerleri vardı.[23]

Ancak idarî önem açısından Çorum, Amasya'nın gerisinde kalıyordu. 16. yüzyılda İran savaşları sırasında Sultan Süleyman bir yıl Amasya'da ikamet etmiş ve imparatorluk bu dönem süresince buradan yönetilmişti. Aynı zamanda 15. ve 16. yüzyıllarda çeşitli dönemlerde Osmanlı hanedanına mensup şehzadeler Amasya'da görev yapmışlardı. Buna rağmen 16. yüzyılın ikinci yarısında Çorum'un nüfusu Amasya'nınkinden daha fazlaydı. Çorum, 15. yüzyılda küçük bir kasaba iken, 16. yüzyılda orta seviyede bir bölge pazarı niteliği kazanmıştı. 1520-1576 yılları arasında Çorum'daki nüfus artışı % 122,8 oranında gerçekleşirken, bu oran Amasya için % 50,8 olmuştu.[24]

16. yüzyılın sonlarında, 10.000'in üzerindeki nüfusu ile Anadolu'nun en büyük şehirlerinden olan ve 1520-1575 döneminde büyüme oranı Amasya'nın iki katı olan Tokat'ın idarî konumu, Çorum'unkinin daha da altındaydı. Tokat, 15. yüzyılda beylerbeyinin (Rum vilayeti valisi) ikametgâhı iken, 16. yüzyılda idarî hiyerarşideki konumu itibariyle gerilemiş, bir kazanın idarî merkezine dönüşmüştü.[25] İdarî konumundaki

22 Rum vilayetindeki şehirlerin idarî konumları için bkz. Tayyib Gökbilgin, "15. ve 16. Asırlarda Eyalet-i Rum", *Vakıflar Dergisi*, 6 (1965), s. 51-61. 16. yüzyılda Sivas, sancak beyinin olduğu kadar Rum vilayeti valisinin (beylerbeyi) de yönetim merkeziydi. 1553-1555 Osmanlı-İran savaşı sırasında Kanuni Sultan Süleyman, İmparatorluğu Amasya'dan yönetmişti. Avusturya elçisi Busbecq Padişah'ı Amasya'da ziyaret etmişti.

23 Çorum'daki kalenin tasviri için bkz. Faroqhi, "Çorum", s.21-22.

24 Amasya'nın nüfus sayımları için bkz. Jennings, "Urban Population", s.37-38.

25 Tokat'ın nüfusu 15. yüzyılda, 16. yüzyılın çalışmaya konu olan dönemleriyle karşılaştırıldığında çok daha fazlaydı (Tablo IV.3). Bu saptama kısmen de olsa,

gerilemeye rağmen Tokat, 16. yüzyıl boyunca Osmanlı ordusu için geleneksel mola yeri olma konumunu sürdürdü. Önemli sayıda asker barındıran büyük bir kalesi de bulunan Tokat'taki diğer önemli idarî görevliler ise kadı ve subaşıydı.

Tokat'tan çok daha küçük bir şehir olan Niksar da bir kadı tarafından yönetiliyordu. Subaşı şehirde kanunların uygulanmasından sorumluydu. Ancak kalesinin küçüklüğünden de anlaşılacağı gibi şehir, askerî açıdan önemsizdi.[26] Bununla birlikte Niksar, 16. yüzyılda % 200'ü aşan büyüme oranıyla Amasya'yı geride bırakmıştır.

Nihayet çalışmanın kapsadığı her üç şehir de dinî eğitim ve faaliyet açısından önemli merkezlerdi. Çorum, Tokat ve Niksar'daki cami, medrese ve zaviye gibi kurumların vakıfları, bu şehirlerin art bölgelerinden elde edilen vergilerin bir kısmına el koyuyorlardı. Bu kurumlar da bölgede vergiler üzerinde hak iddia eden diğer kesimler gibi, topladıkları ürün vergilerinin bir bölümünü şehir pazarlarında satıyor ve bu satıştan elde ettikleri nakit tutarı yine yerelde harcıyorlardı.

Vakıf kurumları ve taşra yöneticileri, ticarete ve zanaat faaliyetlerine de yatırım yapıyorlardı.[27] Aslında taşra yönetici-

---

Tokat'm 16. yüzyılda idarî hiyerarşide yaşadığı düşüşle açıklanabilir, *İA*, s.v. "Tokat", Tayyip Gökbilgin.

26 Niksar ve Çorum kalelerinin tasviri için bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 7:230-31 (Tokat); 3:192-93 (Niksar); 4:104-05 (Çorum). Evliya Çelebi'ye göre bu kaleler, 16. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Celalî isyanları sırasında asilerin yağmalarından kaçan kırsal nüfus için bir sığmak işlevi görüyordu. Nitekim göçmenler, güvenliği artıran tam donanımlı bir kaleye sahip şehirleri tercih ediyorlardı. Öte yandan, kale komutanının ve askerlerin asilerle işbirliği yapıp kırsal kesimi yağmalama ihtimalleri de bulunuyordu. Çorum ve civarındaki bu tür olaylar için bkz. Faroqhi, "Çorum", s.20.

27 Yeniçerilerin Tokat'ta giriştikleri riba faaliyetleri (murabaha) ve bu yolla istimlâk edilen bağ ve bahçeler hakkında bkz. *MD*, cilt LXXV, s.194. Vesikalarda bu tür faaliyetlere karşı yerel nüfustan gelen şikâyetler de yer alır. Zanaat alanında ve ticarette faaliyet gösteren yeniçerilerin loncalarla da ilişki kurdukları biliniyor. Diğer taraftan, gerek ulema gerek taşra yöneticileri para vakıflarına yatırım yapıyorlardı. Bu vakıflar zanaatkarlara ve tüccarlara kredi sağlıyorlardı. Osmanlı şehirlerindeki para vakıfları hakkında bkz. Ronald Jennings, "Loan and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records, and Sheria Court of Anatolian Kayseri," *JESHO*, 16 (1973), s.168-216; Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Riba-Faiz konusu: Para Vakıfları ve Bankacılık," *Vakıflar Dergisi* 9 (1971), s. 35-56; H. İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Em-

lerinin kendilerine ihsan edilen gelirleri vakıflara veya önemli kuruluşlara devretmeleri[28] ve vakıflara yapılan bağışlardan yararlanan ulemanın yönetici, özellikle kadı kimliğine de sahip olmaları, vakıf kurumlarının ve taşra yöneticilerinin faaliyetlerinin örtüşmesine yol açmıştır. Çorum kadısı örneğinde görüldüğü gibi ulema, genellikle varlıklı kişilerden oluşuyordu.[29]

Çalışmanın kapsadığı şehirlerdeki belli başlı kamu kurumlarının vakıfları, aynı zamanda zanaatkarlara ve/veya perakendeci tüccarlara kiraladıkları ve vakıflar için önemli bir gelir kaynağı olan dükkânlara da sahipti. Dahası bu kurumlar, büyük bir ihtimalle şehirlerde iş merkezlerinin kurulmasında etkili olmuşlardı.[30] Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan önceki dönemde de var olan bu vakıflar, küçük vakıflara oranla vakıf dükkânlarının büyük bir kısmını ellerinde bulunduruyorlardı. Çorum'da Büyük Cami Vakfı tüm vakıf dükkânlarının % 87'sine; Niksar'daki Dar-ü'l-hayr Medresesi Vakfı şehirdeki vakıfların % 74'üne; Tokat'taki Hacı İvaz Külliyesi Vakfı ise tüm vakıf dükkânlarının 1/3'üne sahipti.[31] Dolayısıyla 16. yüzyılda gerek şehirdeki mülklerin önemli bir kısmının malikleri olarak gerek bölge içi ve bölgelerarası ticarete büyük çaplı yatırımlar yapmış

---

pire," *The Journal of Economic History*, 29 (1969), s. 97-140; Ömer L. Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, 953 (1546) Tarihli (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, 1970).

28 Osmanlı komutanı Abidin Paşa'nın büyük miktarlarda gelir paylarını cami-medrese kuruluşlarının vakıflarına devri hakkında bkz. Ek III.2, s. 212, dipnot 61.

29 16. yüzyıl sonlarında, Çorum kadısının malvarlığı hakkında bkz. *ŞS*, s.119b-120 (*Çorumlu-Ek*'te de yayımlanmıştır, s.122); *ŞS*, s.57b, 106a, 106b 111a, 113b-114b.

30 Ömer L. Barkan, "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar," *IFM*, cilt 23, no.1-2 (1963), s.239-96.

31 Bu kurumlardan, Çorum'daki büyük Cami ve Hacı İvaz Medresesi Vakfı, Osmanlı iktidarının bu bölgede henüz tam olarak kurulmadığı 15. yüzyılın ilk yarısında da vardı, *MM*, no.354, s.114 ve Franz Taescher ve Rudolf M. Riefstahl, *Aus der moschee Qasim Pasa* (Berlin, W de Gruyter, 1932). Kuruluş tarihinin Osmanlı iktidarından öncesine uzanıp uzanmadığı hakkında bilgi olmamakla beraber Niksar'daki Dar'ü-l hayır Medresesi'nin 1514'ten önce de var olduğu biliniyor. Son olarak Osmanlı iktidarından önce kurulmuş olan, Çorum'daki Ahi Ali Zaviyesi Vakfı tüm vakıf dükkânlarının % 22'sine sahipti.

olmaları nedeniyle, vakıfların şehirlerin gelişmesinden en çok yararlanan kurumlar olduğu söylenebilir.

Özetlemek gerekirse, Osmanlı Imparatorluğu'nda şehirlerin gelişmesi büyük ölçüde şehir pazarlarında kırsal ürünlerin ticaretinin artması sonucu gerçekleşmiştir. Bu ticarette, 16. yüzyılda nüfustaki ve vergi taleplerindeki artışlar sonucu meydana gelen üretimdeki artışların da büyük rolü olmuştur. Bu ticarî yoğunluğun önemli bir nedeni ise üretimdeki artışların, toplam üretimin belirli bir oranı olarak hesaplanan ürün vergilerindeki artışlara yansıması ve de pazarlanan ürün vergilerinde de paralel bir artış görülmesidir.

Bu gelişmelerin sonucu olarak Çorum ve Niksar gibi bölgesel pazarların bulunduğu şehirlerin bu dönemde büyüdüklerini görmekteyiz. Büyümenin önemli bir göstergesi ise zanaat imalatında görülen canlanmadır. Tarımsal vergiler üzerinde hak iddia eden farklı kesimlerin gelirlerinin artmasıyla, bu kesimlerin zanaat mallarına olan talepleri de artmıştı. Aynı zamanda bu dönemde zanaat mallarına yönelik vergi taleplerindeki artışlar da bu sektörün gelişmesine katkıda bulunmuştu. Dahası, gerek şehirlerde yaşayan ve şehirdeki ticarî vergileri toplamakla sorumlu olan taşra yöneticileri gerek belli başlı kurumların vakıfları, ticarete ve zanaata yatırım yapıyorlar ve zanaatların gelişmesini teşvik ediyorlardı.

V.4. Şehirlerde sinai üretim ve sinai malları ticareti

Zanaat mallarının ticareti ve bu mallar da yine üreticiler tarafından yapıldığı için bu alandaki ticarî faaliyetler bu malların imalat süreçlerinden ayrı olarak ele alınamaz. Örneğin zanaatkarlardan alman ihtisab vergisi, hem bir pazar vergisi hem de imalat vergisi niteliğindeydi (Ek 2). Öte yandan, belli başlı pazar vergileri olan damga vergisi ve/veya bac-ı bazar sadece mamul mallara özgü değildi. Bu yüzden çalışmada mamul mallara özgü olan ve tahrir kayıtlarında geçen ihtisab vergileri üzerinde durulmuştur. Ancak bu vergiler tüm mamul mallar üzerinden genel bir vergi olarak alındıklarından, farklı kalemlerin ticare-

tinin veya üretiminin hacmi ya da niteliği hakkında bir şey söylemek mümkün değildir. Bu kayıtlardan ve ilaveten boyahanelerin gelir hesaplarından yola çıkarak yalnızca dokumacılıktaki dönüşümleri tasvir etme imkânına sahip olabiliyoruz.

Tokat'a ait 16. yüzyıl tahrirlerinde ihtisab vergileri diğer gelirlerle birlikte ve tek bir meblağ olarak kaydedildiklerinden, bu kayıtları çalışmanın bu bölümüne dahil etmedik (Tablo V.1). 1520'de Çorum'da bu vergilerin tutarı 10.000 akçeydi. 1576'daki kayıtlarda ihtisab vergilerini de içeren toplu meblağın önceki dönemin toplam vergilerinden daha yüksek olduğunu göz önüne alırsak, bu dönemdeki artışı tam olarak söyleyemesek de, ihtisab vergilerinde bir artış olduğu sonucuna varabiliriz. Ancak Niksar'da ihtisab vergileri, 1528'de 600 akçeden (kat'i 732) 1574'te 500 akçeye düşmüştü.

Bu vergilerin hangi mallar üzerinden alındığı ya da bu şehirlerdeki zanaatkâr veya tüccarlar tarafından üretilip satılan malların neler oldukları sorusuna ancak dokumacılık bağlamında bir cevap verebilmemiz mümkündür. Vakıf dükkânlarıyla ilgili verilerden de anlaşılacağı gibi Çorum ve Tokat'ta, manifaturacılar (bezzaz), pamuk dokumacıları ve kumaş boyacıları ayrı ayrı çarşılarda toplanmışlardı. Aynı zamanda Tokat'ta ham pamuk temizleyicileri ve pamuk ipliği perakendecilerinin çarşıları, Çorum'daysa takke üreticileri ve ipek satıcıları için ayrı çarşılar mevcuttu. Niksar'da da manifaturacı dükkânları bulunuyordu. Ayrıca Çorum'da vakıf dükkânlarının şehirdeki değişik zanaat faaliyetlerine göre dağılımı, dokumacılığın nisbî önemini bir kez daha ortaya koyar. Bu şehirdeki 148 vakıftan 45'i dokumacılıkla iştigal eden zanaatkâr ve/veya tüccarlara aitti. Her ne kadar Tokat ve Niksar'daki vakıf dükkânları hakkındaki veriler farklı meslek grupları tarafından kullanılan dükkânlara ilişkin sayısal bilgi içermiyorsa da, bu dükkânları kullanan kişilerin ticarî faaliyetlerinin daha çok dokumacılık alanında yoğunlaştığı; dolayısıyla bu şehirlerde de üretim ve ticarette dokumacılık sektörünün önde geldiği anlaşılmaktadır. Son olarak her üç şehirdeki boyahane gelirlerinin kayıtları, dokumacılığın üretimdeki önemini belgeler.

Dokumacılık sektöründeki üretim ve ticaretin 16. yüzyıl boyunca geçirdiği dönüşümü anlamak açısından, bu çalışmaya kaynak teşkil eden veriler yetersizdir . İhtisab vergilerindeki değişimin şehirlerdeki dokuma üretimi ve ticaretindeki değişimleri kısmen de olsa yansıtması beklenebilir. Bununla birlikte Ek 2'de de görüldüğü gibi bu vergiler sadece dokuma faaliyetlerinden alınmıyordu. Öte yandan, dokumacılıktaki değişimlerin göstergesi olarak boyahane gelirlerindeki eğilimlere bakıldığında, resmî hesaplara göre bu gelirler 1520-1575 yılları arasında her üç şehirde de azalma gösterir. Bu azalma eğilimi, en belirgin olarak 9.760 akçeden (kat'i) 4.000 akçeye düşüşle Niksar'da gerçekleşmişti. Çorum'da boyahane gelirleri, 26.840 akçeden (kat'i) 25.000 akçeye, Tokat'ta ise 101.667 akçeden (kat'i) 83.334 akçeye düşmüştü.[32]

Ancak boyahane gelirlerindeki düşüşe bakılarak saptanan dokumacılık faaliyetlerinde görülen azalma eğilimi, bu iktisadî faaliyet dalındaki gerçek eğilimi yansıtmayabilir. Her şeyden önce zanaatkârlar, hem ürün vergisi ve düzensiz hacizlere hem de imparatorluk ordusu tarafından uygulanan ve 16. yüzyılın ikinci yarısında büyük olasılıkla artmış olan mecburî satışlara tâbiydiler. Bunlara artan şehir nüfusunun dokumaya olan taleplerindeki artışlar eklendiğinde bu dönemde dokuma mallarının üretiminde bir azalma beklenemez. Bu açıdan tahrirlerde saptanan azalma eğilimi, tahrir kayıtlarıyla ilgili sorunları yansıtıyor olabilir. Büyük boyahaneler genelde iltizam usulüne göre vergilendiriliyordu; bu yüzden mukataalardan elde edilen

32 Ancak 1552-53 yılında boyahanenin yıllık kirası 76.000 akçeydi, *MM*, no.160, s.35a. Yine de şehirdeki tek boyahanenin bu olup olmadığını bilmediğimiz için söz konusu düşüşün boyama işinde bir krizin göstergesi olduğunu kesin olarak söyleyemiyoruz. Fakat yıl sonundan önce merkezî yönetime verilen bir rapora dayanarak, 1552-53 yılının bu vergilerin mültezimleri için kötü bir yıl olduğu tahmin edilebilir. Nitekim beş aylık dönemde kazanılan 46.741 akçeden, 28.707 akçe işletme harcamalarına gitmiş ve hazineye sadece 18.034 akçe ayrılmıştı. Bu eğilimin yıl boyunca devam ettiğini varsayarsak, mültezimin kaybının 30.000'i aştığını söyleyebiliriz. Ayrıca boyacıların ve yıkayıcıların, diğer benzeri tesislerdekinden farklı olarak, araç-gereçlerin asıl sahibi olmayıp sadece ücretli işçiler oldukları Tokat'taki boyahanede faaliyetlerin teşekkül şekli boyahanedeki merkezîleşmeyi göstermektedir, *MM*, no.160, s.35a vd.

gelirlerin kayıtlarında saptanan genel sorunların (bkz. Fk V.2) boyahane gelirleri için de geçerli olduğu söylenebilir.

İkinci olarak, kırsal kesimdeki boyahanelerden elde edilen gelirlerle ilgili –Bölüm IV'te de gösterildiği üzere– tahrirlerde geçen değerler boyama ve dokuma faaliyetlerini tüm boyutlarıyla yansıtmamaktadır. Kırsal bölgedeki dokumacıların önemli bir bölümünün, mamullerini çoğunlukla kendi evlerinde veya dükkânlarında boyadıklarını saptamıştık. Bu eğilim, 16. yüzyılda şehirler için de geçerli olabilir. Bu dönemde şehirlerde tüccarlar tarafından örgütlenen parça başı üretim faaliyetlerinin artışıyla, evlerde gerek sıradan şehir halkı gerek zanaatkâr tarafından yapılan boyama, çıkrıkçılık ve dokuma faaliyetlerinin artmış olması da muhtemeldir.[33] Bu açıdan, boyahanelerden elde edilen gelirlerdeki düşüş, genel şehir dokumacılığındaki azalma eğiliminden çok bu dönemde büyük tesislerin faaliyetlerindeki bir yavaşlamayı yansıtıyor olabilir. Aslında gelirleri multezimler tarafından toplanan büyük boyahaneler ile zanaatkârlar tarafından işletilen boya dükkânları arasında bir rekabet olduğunu zaten biliyoruz. Tokat ve Çorum'daki zanaatkârların yeni boyahanelerin açılmasına karşı çıkmaları buna bir örnek olarak gösterilebilir.[34]

---

33 Şehirlerde, tüccarlar tarafından organize edilen bu faaliyetler için bkz. S. Faroqhi, "Merchant Networks and Ottoman Craft Production (16th-17th Centuries)", (der.) Yuzo Itagaki, Masao Mori ve Takeshi Yukawa, *The Proceedings of International Conference on Urbanism in Islam* içinde, 5 cilt (Tokyo, 1989), cilt 1, s.1166-17; H. Gerber, "Guilds in Seventeenth Century Anatolian Bursa" *Asian and African Studies*, cilt IX, no.1 (1976), s.59-83. Bu konuda, Balkanlar'ın 19. yüzyıl sonundaki durumu için bkz. Michel R. Palairet, "The Decline of the Old Balkan Woolen Industries, 1870-1914", *Viertel*, cilt 70, no.3 (1983), s. 331-62.

34 Yeni boyahanelerin açılmasına yerel kumaş boyacılarından olduğu kadar, gerek sıradan boya atölyeleri gerek mukataa olarak işletilen boyahanelerden gelen tepki, söz konusu rekabeti doğrular niteliktedir, *Başvekalet Arşivi Şikayet Defteri*, cilt 1, s.32; *Muhimme Defterleri*, cilt 74, s.38. Aynı zamanda Anadolu'da, Ankara ve Hamid dışında kalan şehirlerdeki küçük boya atölyeleriyle ilgili gelir kayıtlarının olmaması hakkında bkz. S. Faroqhi, *Towns and Townsmen in Ottoman Anatolia Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650* (Cambridge: CUP, 1984), s.149 (Bundan sonra Faroqhi, *Towns*). Faroqhi, aynı zamanda, bu atölyelerin vergiden muaf vakıf kurumlarına ait olmaları ihtimaline de dikkat çekmektedir.

Öte yandan boyahanelerden elde edilen gelirleri kapsayan tahrir bilgileri, dokuma malları üretiminde gerçek bir azalmayı gösteriyorsa, bu azalmanın loncalar tarafından idare edilen ve gerek işgücü gerek ürün kaynakları üzerinde loncanın koyduğu kısıtlamalara tâbi olan şehir imalatının zararına köylerdeki dokumacılık faaliyetlerinde bir artışın göstergesi olup olmadığı sorulabilir.[35] Ne var ki, bu konulardaki bilgimiz hayli sınırlıdır. Tahrirlerdeki kırsal kesimdeki boyahanelerle ilgili bilgilere dayanarak Tokat civarındaki nahiyelerde bu tesislerin faaliyetlerinde düşüş kaydedildiği, Çorum'un art bölgesinde bulunan Karahisar-ı Demirli'deki boyahaneden elde edilen gelirlerde ise gözle görünür bir artış olduğu söylenebilir.[36] Bu artış, 16. yüzyılda, Çorum'daki yün imalatında 15. yüzyıla oranla büyük bir düşüşün yaşandığı dönemde gerçekleşmişti.[37] Buradan hareketle, Karahisar-ı Demirli boyahanesinden elde edilen gelirlerdeki yükselişin, kırsal kesimde imal edilen yünlülerin şehir pazarlarındaki satışlarda bir artışın bir göstergesi olduğunu söylemek mümkündür.

Aslında daha önce de görüldüğü gibi, kırsal kesimdeki dokuma imalatında gerek kırsal gerek kentsel talepteki artışa bağlı olarak kaydedilen artışların, kırsal kesimde bulunan boyahanelerin tahrirlere yansıyan gelirlerinden çok daha yüksek olması da muhtemeldir. Örneğin 16. yüzyılın ikinci yarısında Niksar'daki boyahaneden elde edilen gelirlerde kaydedilen ciddi azalmanın ve damga vergisi gelirlerindeki artışın, kısmen kentteki dokuma faaliyetleri karşısında kırsal dokumacılığın büyümesini ve kırsal kesimden şehirlere dokuma ürünlerinin akışındaki artışı yansıttığını söylemek olasıdır. Ancak Rum vilayetinde dokumacılıkla ilgili bilgilerimizin yetersizliği, bizi bu

35 Bu olgunun genel bir tartışması için bkz. Wrigley, "Parasite or Stimulus," s.301-02.

36 Karahisar-ı Demirli'deki boyahane hakkında bkz. Bölüm IV, s. 247-251.

37 Çorum'da yünlü giyecekler (sof) üzerinden alınan vergilerle ilgili olarak elimizde 1456 tarihli bir tek kayıt vardır, *MM*, no.354, s.129. Diğer yandan, 16. yüzyıl tahrirlerinde böylesi kayıtların bulunmamasına ve mahkeme kayıtlarına bakarak bu dönemde Çorum'da yünlü imalatında bir düşüşten bahsetmek mümkündür, bkz. Faroqhi, "Çorum", s.33.

tür faaliyetlerin boyutları hakkında kesin sonuçlara varmaktan alıkoymaktadır. Nitekim bu durumun özellikle geçerli olduğu Niksar'da ne kasaba civarındaki boyahanelerden ne de pamuk imalatının önemli olduğu komşu nahiye Karakuş'ta dokumacılık faaliyetleri hakkında bilgiye sahibiz.

Öte yandan şehirlerde göze çarpan dokumacılık faaliyetleri; pamuk, keten, yün kumaş, bez ve iplik yapımını ve kumaş boyası imalatını içerir. Bölüm IV'te de bahsedildiği üzere pamuk, çalışmanın kapsadığı her üç şehrin art bölgesinde de farklı miktarlarda üretiliyordu. Dahası pamuk üretimi, 16. yüzyılın ikinci yarısında artış kaydetmişti. Her ne kadar bu artışın önemli bir bölümü büyük bir ihtimalle kırsal kesimdeki yerel dokumacıların yarattığı talebin bir sonucu ise de en azından bir bölümünün şehirli zanaatkârlarm, çıkrıkçıların ve dokumacıların taleplerindeki artışla açıklanması da söz konusudur. Yine de belli başlı boyahanelerin faaliyetlerindeki azalmaya rağmen şehirli zanaatkârlarm imalatında da belli ölçüde bir artış yaşanmış olması muhtemel görünüyor. Bu da şehir ve köyler arasındaki ham pamuk ticaretinde bir artış olduğunu göstermektedir.

Bölgede ham pamuk ticaretinin önemi, pamuğu tartmak için kullanılan kamu kantarlarından alman vergilere de yansımakta. Çorum'da 1520'lerde 10.000 akçe olan bu vergiler, bir sonraki dönemde artış gösterir. Aynı zamanda Çorum'daki pamuk dokumaları ve iplik imalatının, büyük ölçüde şehrin kendi tarımsal art bölgesinde gerçekleştirildiği de bilinmektedir. Buna karşılık Tokat'taki pamuk dokumacılığının boyutları ve pamuk pazarı, bu şehirdeki zanaatkârlar tarafından kullanılan pamuğun en azından bir bölümünün Rum vilayeti dışındaki bölgelerden sağlandığı ihtimaline işaret eder. Aynı şekilde Tokat'ta imal edilen pamuk dokumalarının, başta Kırım olmak üzere imparatorluğun diğer bölgelerine ihraç edildiğini biliyoruz.[38] Ancak özel-

38 Bu konuda, dikkatimi Rum vilayeti içinde kalan bölgelerden Kırım'a yapılan pamuk ticaretinin önemine çeken Profesör Halil İnalcık'a teşekkür borçluyum. Ek olarak, 18. yüzyıl Ermeni seyyah Inciciyan gezi notlarında Erzurum'a ve İstanbul'a, Tokat'tan yapılan pamuklu giyecek ihracından bahseder. Aynı kaynağa göre, bu dönemde Tokat, Diyarbakır ve Musul'dan pamuklu giysi, Kayseri'den de kumaş boyası ithal ediyordu, Hrand D. Andreasyan, *Polonya-*

likle uzun mesafe pamuk ticaretiyle iştigal eden tüccarların faaliyetlerine ışık tutabilecek 16. yüzyıl mahkeme zabıtlarının elimizde bulunmaması, bu konudaki bilgimizi sınırlamakta.

Art bölgelerinde koyun besiciliğinin yaygın olduğu bu üç şehirde dokumacılığın önemli bir dalını oluşturan yünlü imalatı ile ilgili tahrir verileri bulunmuyor. Ancak 17. yüzyıl başlarında Tokat'tan Venedik'e yünlü giysi ihracatı yapıldığını biliyoruz.[39] 16. yüzyılda bu şehirde yünlü giysilerin ihraç malları olarak üretilmediğini düşünmek için bir neden yoktur. Bu tür üretim için gerekli olan ham yün büyük bir ihtimalle gerek Tokat'ın art bölgesinden gerek Rum vilayetini oluşturan geniş alanda bulunan göçebeler ve köylüler tarafından sağlanıyordu. Öte yandan Çorum ve Niksar'daki yünlü giysi imalatçılarının hammadde ihtiyaçları, muhtemelen bu şehirlerin art bölgelerinden temin ediyorlardı. 16. yüzyılda yün üretiminde en azından Çorum'da bir azalma olduğunu bilmemize rağmen, yukarıda da değinildiği gibi şehrin art bölgesinde köylüler ve göçebeler tarafından imal edilen yün dokumaların gerek bölgelerarası gerek bölge içi ticaretinde artış ihtimalini göz ardı edemeyiz.

Bursa'dan Tebriz'e uzanan "İpek Yolu"nun üzerinde bulunan Tokat ve Çorum için ham ipek ticareti ve ipek imalatı da önem taşıyordu (Harita 2). Kaynaklarda 15. yüzyılda Tokat-Amasya bölgesinde ham ipek üretimi hakkında bilgiler mevcutsa da, Tokat'taki ipek sanayiinin büyük ölçüde İran'dan ve ardından Bursa'dan gelen ipek arzına dayandığı söylenebilir.[40] Bu sebeple merkezî hükümetin, 16. yüzyılda imparatorluğun dışına gümüş ve altın akışını durdurmak için İran'la ticareti kısıtlama-

---

lı Simeon'un Seyahatnamesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, no.1073 (İstanbul: Baha Matbaası, 1964), s. 176-7 (Bundan sonra Andreasyan, *Polonyalı Simeon*). Son olarak Inciciyan Tokat'ın Aydın'dan ithal ettiği ham pamuğa da değinir, *a.g.e.*

39 Tayyip Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Belgeler," *Belgeler*, no. 9-12, s.130. Inciciyan'a göre 18. yüzyılda Tokat, Ankara'dan yünlü giysi ithal etmekteydi. Andreasyan, *Polonyalı Simeon*, s. 177.

40 16. yüzyılın sonlarında Bursa'daki ham ipek üretiminin artması ve bu şehirden diğer Anadolu şehirlerine ipek ihracatı hakkında bkz. Fahri Dalsar, *Türkiye Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1960), s. 387-89.

ya yönelik tedbirleri sonucunda, söz konusu ticaretteki dalgalanmaların ipek sanayiini etkilemiş olmaları muhtemeldir.[41] Çorum'daki ham ipek satan dükkânlar, ipekli dokuma imalatı açısından Tokat'la karşılaştırıldıklarında önemsiz kalmakla beraber, gerek ham ipek ticaretinin gerek ipek işlemeciliğinin bu şehirde de varlığına işaret eder.

Son olarak işaret edilmesi gereken bir başka nokta da, dokuma üretiminde kullanılan boya ve şap ticaretinin de önemli olmasıdır. Bazı boyalar yerel olarak üretilirken, çivit gibi kalemler uzun mesafe olmasa dahi bölgelerarası ticaretle sağlanıyordu. Diğer yandan şap, büyük ölçüde şap madenleriyle ünlü olan Karahisar-ı Şarkî bölgesinden sağlanıyordu.[42]

Osmanlı şehirlerindeki iktisadî faaliyet için önemi açısından dokumacılık sektörünü, deri imalat ve ticareti takip ediyordu. Vakıf kayıtlarında Tokat ve Çorum'da ayakkabı imalatçıları için ayrılmış vakıf dükkânlarına rastlanmaktadır. Ayrıca yine Tokat'ta bir de saraçlar çarşısı bulunuyordu. Ancak bu çalışmada kullanılan tahrirlerin hiçbirinde, bu şehirlerdeki ya da kırsal kesimdeki tabaklama faaliyetlerine ilişkin verilere rastlanmamakta. Fakat mahkeme zabıtları, 16. yüzyılın ikinci yarısında Çorum'da aynı zamanda deri ticaretiyle de iştigal eden sepiciler olduğunu gösteriyor.[43] Tabaklamanın önemi, Evliya Çelebi'nin 17. yüzyılda Tokat ve Niksar'daki tabakhanelerle ilgili tasvirlerinde de görülür.[44] Şüphesiz bu tesisler, bölgede koyun yetişti-

41 Söz konusu ticaret için bkz. Halil Inalcık, "Bursa and the Commerce of the Levant." *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 3 (1960), s. 131-47.

42 Bkz. Bölüm IV, s. 251, dipnot 60 ve 61. İnciciyan'a göre Tokat'ta kullanılan kökboyaları ve sarı boya Kayseri'den ithal ediliyordu, Andreasyan, *Polonyalı Simeon*, s. 177.

43 Faroqhi, 15. yüzyılda Çorum'daki tabaklama ve deri imalatı aktivitelerini tartışırken, 17 tabaklama atölyesi ve 15 deri mamul dükkânı olduğunu ifade ediyor, ayrıca tabakçılar arasındaki alışverişi de 16. yüzyılda ekonominin bu dalındaki canlılığın bir kanıtı olarak sunuyor, "Çorum", s.33-4; ayrıca, bkz. *SS*, s.57b, 77b.

44 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 7:233 (Tokat için), 3:194 (Niksar için). Evliya Çelebi Niksar'daki tabaklama faaliyetlerini ayrıntılı olarak anlatır. Yazdıklarına göre şehri kesen nehir suları tabakhanelerin bulunduğu alana akıyor ve sepici değirmenleri için gerekli su gücünü sağlıyordu. Bu değirmenler, derinin tabaklanmasında önemli olan palamudun –meşe palamudu– öğütülmesinde kulla-

ricisi göçebeler ve köylüler tarafından sürdürülen hayvan derisi üretiminin önemli boyutlarda gerçekleştirildiği 15. ve 16. yüzyıllarda da bulunuyor olmalıydılar. Ancak 16. yüzyılda hayvan derisi üretimindeki artışın, deri işlemeciliğinde ve eyer, koşum takımı, ayakkabı, çizme gibi deri ürünlerinin imalatında da paralel bir artışa yol açıp açmadığı; yerel talebi aşarak dış pazarlara yönelip yönelmediği konusunda bir şey söyleyemiyoruz. Osmanlı zanaatkârları tarafından tabaklanan deri, başta Venedik olmak üzere dış pazarlarda aranan bir mamuldü. Rum vilayetinde imal edilen derinin bir kısmı dış pazarlarda satılabiliyordu.[45] İlaveten, çalışmanın konusu olan bölgelerden yapılan deri ihracatının, İstanbul'la ticarette önemli bir kalem oluşturduğu söylenebilir.[46] Aslında devletin deri ticareti üzerinde kurduğu denetim mekanizması, büyük ölçüde başkentin ihtiyaçlarının karşılanmasıyla ilgiliydi. Ne var ki, Rum vilayeti sınırları içindeki şehirlerde işlenen deri ve deri mamullerinin İstanbul pazarına ulaşıp ulaşmadığı konusunda bilgi sahibi değiliz. Nihayet, devlet tarafından yapılan düzenlemeler, şehirlerdeki sepicilerin ve/veya deri eşya imalatçılarının hammadde ihtiyaçlarının, bulundukları şehrin art bölgesinden ve şehir mezbahalarından karşılanmasını sağlamaya yönelikti. Anadolu'daki diğer şehirler hakkındaki veriler, hayvan derilerinin bölgelerarası ti-

---

mlıyordu. Ayrıca tahrirlerden geçen dibekhaneden –değirmen taşı fabrikası– 1528'de 1.000 akçeye varan gelir sağlandığı anlaşılıyor. Şehir halkının tarımsal faaliyetleri bahçecilik ve asma yetiştiriciliği ile sınırlı olduğundan ve hububat ekimi önemsiz bir seviyede seyrettiğinden, değirmenlerin sepicilerin gereksinimlerini karşıladığı ve dibekhanenin de bu değirmenlere taş sağladığı tahmin edilebilir. Bu konuda, dericilikle ilgili ayrıntılı bir tartışma için Profesör Dominico Sella'ya teşekkür borçluyum.

45 İnalcık, *Ottoman Empire*, s.137. 18. yüzyılda Tokat-Samsun-Romanya güzergâhını izleyen deri ticareti için bkz. Joseph P. Tournefort, *Relation d'un Voyage du Levant*, 2 cilt (Paris: D l'imprimerie Royale, 1717) I:431 (Bundan sonra Tournefort, *Voyage du Levant*).

46 İstanbul'la deri ticareti için bkz. Faroqhi, *Towns*, s.164-8. Tokat'taki tabaklama faaliyetleri 17. yüzyıl seyyahı Tavernier tarafından da anlatılır. Tavernier bu dönemde Tokat'ın mavi deri imalatıyla ünlü olduğunu söylüyor. Sepicilik aynı zamanda Tokat civarındaki Şarlıköy'de de yapılmaktaydı. Jean Baptiste Tavernier, *Les six voyage de Jean Baptiste Tavernier en Turquie, en Perse, et aux Indes*, 2 cilt (Utrecht: Guillaume vande Water, Guillaume & Jacob Poolsum, 1712), cilt 1, bölüm 1, s.42 (Bundan sonra Tavernier, *Voyage*).

caretle uğraşan tüccarlara satılmasının yerel zanaatkarlar için yaygın bir tehdit oluşturduğunu göstermekte. Rum vilayetindeki bölgelerde koyun yetiştiriciliğinde izlenen artışın, bölgelerarası hayvan derisi ticaretini hızlandırması beklenebilir. Ancak bu gelişmenin şehirli sepiciler ve imalatçılara ham madde akışını engelleyip engellemediğini bilemiyoruz.

Son olarak tabaklamada kullanılan palamut –meşe palamudu– daha çok Rum vilayeti dışındaki bölgelerden ithal ediliyordu.[47]

Şehirlerdeki ticaret ve imalat faaliyetlerinde üçüncü bir kalem de metal eşyalardı. Bu konudaki tek bilgi kaynağımız olan vakıf kayıtlarında, Tokat ve Çorum'da nalbantların bulunduğu çarşılardan, yine Çorum'da kuyumcu ve iğne imalatçılarının bulunduğu çarşılardan bahsedilir. Ayrıca bakır çaydanlık imalatçılarının bulunduğu çarşılardan da anlaşılacağı üzere, Tokat bakır işleri ile ünlüydü. Tokat'taki bakırcıların, ihtiyaç duydukları hammaddelerin büyük bir bölümünün Küre'deki bakır madenleri tarafından karşılandığı biliniyor. İstanbul'daki ve diğer büyük şehirlerdeki bakır işçilerinin hammaddeleri de Küre madenlerinden sağlandığı için Küre'den hammadde ithali sıkı bir denetim altında tutuluyordu.[48] Öte yandan Tokat'ta imal edilen bakır eşyalar yerel tüketimin yanı sıra, İstanbul'la ticarette de önemli bir yere sahipti.[49]

Nalbantlar tarafından imal edilen at nalları ve at nalı çivileri, gerek askerî personel gerek kır-şehir üst sınıfları için önemli bir yerel tüketim kalemiydi. Bu zanaatkârlar demir gereksinimlerini büyük bir ihtimalle Divriği'deki madenlerden karşı-

47 İnciciyan, Diyarbakır ve Musul'dan ithal edilen ve Tokat tabakhanelerinde kullanılan palamuttan bahseder. Andreasyan, *Polonyalı Simeon*, s.177.

48 Kuzey Anadolu'da bulunan Küre'deki bakır madenleri için bkz. Faroqhi, *Towns*, s. 171-8. Aynı zamanda, bkz. *IA*, s.v. Tayyip Gökbilgin, "Tokat". 18. yüzyıl kaynaklarına göre Tokat'ta çaydanlık ve diğer aletlerin imalatında kullanılan bakır Diyarbakır, Erzurum ve Kastamonu'dan ithal ediliyordu, Andreasyan, *Polonyalı Simeon*, s.176-77 ve Tournefort, *Voyage du Levant* 1:431 vd.

49 Tokat'tan ithal edilen bakır mamulleri önce Erzurum ve Amasya pazarlarında satılıyor, daha sonra Karadeniz'deki Samsun limanından İstanbul'a nakledili-yordu, Andreasyan, *Polonyalı Simeon*, s.176-7 ve Tournefort, *Voyage du Levant* 1:431 vd.

lıyorlardı.[50] Demir, aynı zamanda Osmanlı askerleri tarafından kullanılan silah, kılıç ve kalkanın imalatında hammadde olarak kullanılıyordu. Fakat burada kullanılan kaynaklar, çalışmanın kapsadığı şehirlerdeki silah imalat faaliyetlerine ilişkin bilgi vermiyorlar. Bununla birlikte demir ve at nalı, at nalı çivileri ve silah gibi demir mamullerinin ticaretinin devlet tarafından sıkı bir denetim altında tutulduğunu; ordu tarafından ihtiyaç duyulan bu mamullerin imparatorluk dışına akışının yasak olduğu biliniyor.[51]

16. yüzyılın ikinci yarısında muhtemelen her türlü metal eşyaya yönelik talep artmıştı. Her şeyden önce Tokat'ın nüfusundaki ve İstanbul'dan gelen talepteki artış, bakır eşya üretimini canlandırmıştı. Yine taşra yöneticilerinin ve maiyetlerinin sayılarındaki artış ve de merkezî ordunun taleplerindeki artışın silah ve atlar için gereken malzemelerin üretimini olumlu bir şekilde etkilemesi beklenebilir. Ancak bu alanda vergi kayıtlarının bulunmaması nedeniyle, söz konusu faaliyetlerin hacmi ve zaman içinde üretimlerinde meydana gelen değişiklikler hakkında kesin bilgiye sahip değiliz. Bu eksiklik, metal malları üretimi için de söz konusudur. İmparatorluk içinde metal malların akışının devlet denetimi altında olması ve loncaların bu malların üretimi üzerinde öncelik hakkı, lonca sistemi dışında metal mal üretimini hemen hemen imkânsız kılıyordu. Bu durumda farklı şehirlerdeki lonca örgütlenmeleri ve belirli lonca ürünlerinin vergiden muaf olup olmadıkları hakkında bilgi edinmemiz gerekmektedir.

Diğer bir konu ise gıda üretimi. Helva, börek ve başlıca besin kaynakları olan ekmek ve etin satıldığı dükkânlardan başka her üç şehirde de meyhaneler ve bozahaneler bulunuyordu. Bu kesimlerin zaman içerisinde geçirdikleri değişimleri belirleyebilmek için yararlandığımız tahrir kayıtları, Çorum ve Niksar'daki meyhane ve bozahanelerin faaliyetlerinde 16. yüz-

50 Divriği'deki demir madenleri ve demir eritme işlemleri için bkz. Faroqhi, *Towns*, s.187-8 ve Osmanlı Anadolusu'nda metal üretimi için bkz. s.175. Yine Tokat'taki Hıristiyan demir işçileri için bkz. Tavernier, *Voyage*, cilt 1, bölüm 1, s.105.

51 Demir mamullerinin İran'a kaçak ihracı için bkz. Faroqhi, *Towns*, s.188.

yılda bir yavaşlama olduğuna işaret ediyor. Bu gelişmenin arkasında yatan etkenler, iktisadî olmaktan çok siyasî nitelikteydi. Anlaşıldığı kadarıyla 16. yüzyılda kuzeydoğu Anadolu'da merkezî hükümete karşı birbiri ardı sıra meydana gelen ayaklanmalarda, kentlerde bulunan meyhane ve bozahaneler asiler için bir çeşit toplanma yeri görevini görüyordu. İdeolojik ifadelerini dinî muhalefette bulan bu ayaklanmaları bastırırken merkezî hükümet, Sünnîler tarafından hoş karşılanmayan bu müesseseleri kapatmayı görev bilmişti.[52] Sonuç olarak, Çorum'da 1520'lerde meyhane ve bozahanelerden elde edilen toplam gelir 10.000 akçe (kat'i 12.200) iken, 1576'da 500 akçeye düşmüştü. Söz konusu azalma, Niksar'da çok daha çarpıcıdır. Bu şehirde 1520'lerde meyhaneden 6.000 akçe, bozahaneden ise 400 akçe gelir elde edilirken, 16. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde bu gelirle ilgili herhangi bir kayda rastlanmamaktadır.

Meyhane ve bozahanelerin şehirlerden silinişi şarap ve boza üretimi ve ticaretinde ciddi bir dönüşüme yol açmış olmalıdır. Şarap üretimi, büyük ihtimalle yoğun Hıristiyan nüfusun ve sonuçta şarap kullanımına karşı olmayan heterodoks Kızılbaş mezhebinin mensuplarının yoğun olduğu Rum vilayetinin kırsal kesimlerinde yapılıyordu.[53] Evlerde üretilen şarap üzerinden vergi alınmamasına rağmen Anadolu'nun diğer bölgeleriyle ilgili veriler, köylülerin ürettikleri şarabın bir kısmını kentlerdeki meyhanelere sattıklarını göstermektedir.[54] Aynı durumun Rum vilayeti için de geçerli olduğu varsayılırsa, çalışmanın konusu olan üç şehirdeki meyhanelerden elde edilen gelirlerle ilgili 16. yüzyıl kayıtlarına kısmen de olsa köylülerin bu müesseselere sattıkları şaraplardan alınan vergilerin de dahil

52 Meyhane ve bozahanelerdeki gizli faaliyetlerle ilgili merkezî hükümet fermanları için bkz. Altınay, *Rafızîlik*, s.15,16,20,22. Aynı zamanda tahrirlerdeki notlardan da anlaşılacağı gibi bu ayaklanmalar, pirinç ekini başta olmak üzere, kırsal kesimde ciddi zararlara yol açmıştı, örneğin, bkz. *TT*, no.54, s.108, 111.

53 Tokat yakınlarındaki Şarlıköy'e 17. yüzyılda gitmiş olan Tavernier, şarap üretiminin Hıristiyan köylülerinin başlıca geçim kaynağı olduğunu ifade etmektedir, Tavernier, *Voyage*, cilt 1, bölüm 1, s.106.

54 Mardin Sancağı'ndaki meyhanelerin faaliyetleri hakkında bkz. Göyünç, *Mardin Sancağı*, s.19.

olduğu düşünülebilir. Bu durumda, 16. yüzyılın sonlarında şehirlerdeki meyhanelerin kapatılmasının ve evlerde üretilen şarapların kırsal kesimdeki meyhanelerde satılmasının şarap üretiminin giderek kırsal bölgeye kayması şeklinde bir eğilim doğurduğu söylenebilir. Aslında böyle bir olasılığın gerçekleşmiş olduğu, 16. yüzyılın ikinci yarısında Tokat civarına ilişkin kayıtlarda geçen önemli miktarlardaki şarap vergisinden anlaşılmaktadır.[55] Bu da Tokat ve tarımsal art bölgesi arasındaki ticaretin canlandığına işaret eder. İlaveten Rum vilayetinde üretilen şarabın, çetin iklim koşullarının asma yetiştiriciliğini olanaksız kıldığı Doğu Anadolu'da rağbet gördüğünü ve iki bölge arasındaki ticarette önemli bir kalem olduğunu da biliyoruz.[56]

V.5. 16. yüzyılda Osmanlı şehirlerindeki "ticarîleşme" eğilimine ilişkin bazı saptamalar

Kuzeydoğu Anadolu'daki şehirlerle ilgili yapılan araştırmalar, 16. yüzyılda bu şehirlerde ticaretin diğer iktisadî faaliyet alanlarına kıyasla ön planda olduğuna işaret etmektedir. Nitekim Çorum'da ticarî vergiler, 1520'lerde toplam verginin % 57,3'ünü oluştururken, 1576'da % 69,8'e çıkmıştı. Bu oran Niksar'da ise 1528'de sadece % 14 iken, 16. yüzyılın sonlarına doğru % 57,3'e çıkmıştı. Söz konusu dönemde her iki şehirde de imalat vergilerinin toplam vergiye oranında azalma da kaydedilmişti: Çorum'da % 30,2'den % 16,6'ya, Niksar'da ise % 73,9'dan % 21,8'e düşmüştü. Tarım vergileri ise Çorum'da 1520'lerde % 12,5 iken 1576'da % 13,6 olmuştu. Niksar'da ise aksine 1528'de % 12,0 iken 16. yüzyılın sonlarında % 20,9'a çıkmıştı.

---

55 Kırsal kesimdeki şıra üretimi için bkz. s. 241, 274 ve Tablo IV.18. Orta Tuna'nın kırsal bölgelerinde yapılan şarap üretimi ve ticareti için bkz. McGowan, "Food Supply," ve Macaristan için bkz. G. Kaldy-Nagy, "The Effect of the Timar-system on Agricultural Production in Hungary," (der.) L. Ligeti, *Studia Turcica* içinde (Budapeşte: Akademiai Kiado, 1971), s. 241-8.

56 Örneğin, 1530'larda yoğun Hıristiyan nüfusa sahip Bayburt'a şarap ithali at sırtında yapılıyordu, İsmet Miroğlu, *XVI. Yüzyılda Bayburd Sancağı*, (İstanbul: Üçler Matbaası: 1971), s. 173.

Öncelikle, bu şehirlerdeki temel ticarî faaliyet, kırsal kesimden şehirlere akan yiyecek maddeleri üzerinden gerçekleşiyordu. Daha önce de değindiğimiz gibi bu ticaretin ana belirleyicisi ürün vergilerinin yerel pazarlarda satışıydı. 16. yüzyılda bölge içi ticareti belirleyen de bu satışların üretimdeki artışlarla paralel olarak artmasıydı. Bölge içi ticaretin canlanması ise Çorum'da % 123 ve Niksar'da % 245 gibi olağandışı büyüme oranlarına yol açmıştı.

İkinci olarak gerek Çorum gerek Niksar, her ne kadar öncelikle bölge –içi pazar– şehirleri olsalar da, bölgelerarası ticarete de önemli bir yere sahiptiler. Yine de Tokat'la karşılaştırıldığında bu iki şehrin bölgelerarası ticaretteki rolleri oldukça küçüktü. Diğer taraftan, bölgelerarası ticarî ağlar ve onların zaman içindeki dönüşümlerini saptayabilmek için her bölgedeki fiyat oluşumları hakkında da bilgi sahibi olmak gerekmektedir. Ancak bu aşamada böylesi bir bilgi tabanına sahip değiliz.[57] Yine de genel olarak İstanbul'un temel gereksinimlerinin karşılanmasının bölgelerarası ticaretin önemli unsurlarından biri olduğunu söyleyebiliriz.

Örneğin 16. yüzyılın son çeyreğinde Çorum art bölgesinden İstanbul'a hububat ve besi hayvanı nakledilmesi yönünde talepler çoğalmıştı. Bu tür talepler, gerek bölgenin yiyecek ve hammadde ihtiyaçlarının karşılanmasını gerek şehirdeki ticareti olumsuz bir şekilde etkilediğinden, taşra yöneticilerinin ve şehir halkının direnişleri ve şikâyetlerine neden olmuştu. Öte yandan Çorum yöresinden İstanbul'a yapılan aktarmalar sürek-

57 Yine de ihtiyaç duyulan bu fiyat hareketleri az sayıda da olsa bazı bölgelerin mahkeme zabıtlarından ve vakıf kayıtlarından edinilebilir: İstanbul için bkz. Ömer L. Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri," *Belleten*, 34 (1970), s. 558-608 ve Halil Sahillioğlu, "Osmanlılarda Narh Müessesesi: 1525 Yılı Sonunda İstanbul'da Fiyatlar," *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, cilt 1, no.1, s. 36-40, no.2, s. 54-56, no.3, s. 50-53. Ankara için bkz. Özer Ergenç, "1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mukayeseli İncelemesi Yoluyla Osmanlı Şehirlerinin Kurumları ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Deneme" (Doktora Tezi, Ankara, 1973); Bursa için bkz. Murat Çizakça, "Sixteenth-Seventeenth Century Inflation and the Bursa Silk Industry: A Pattern for Ottoman Industrial Decline" (Doktora tezi, University of Pennsylvania, 1978). Konya ilindeki buğday ve arpa fiyat hareketleriyle ilgili yakın dönem çalışması için bkz. Faroqhi, *Towns*, Tablo 31, 32, s. 326-7.

li nitelikte değildi. Bu nedenle de bölge ekonomisi üzerindeki olumsuz etkilerini engellemek için taşra yöneticileri ve şehir halkı bu konuda merkezî yönetim ile pazarlık yapabiliyorlardı. Ancak yine de İstanbul'un yerel mallara olan talebinin, hem zanaat malları üretimini hem de tarımsal üretimi canlandırmış olma ihtimali de mevcuttur. Örneğin İstanbul'un talebinin 16. yüzyılda koyun yetiştiriciliğinde kaydedilen gözle görülür artışa yol açmış olması ihtimali bulunduğu gibi, söz konusu bölgenin İstanbul ve Tokat gibi önemli imalat merkezlerinde bulunan tabakhaneler için önemli bir hayvan derisi kaynağı teşkil ettiği de varsayılabilir.

Niksar'a gelince, bu şehrin art bölgesinden İstanbul'a ve Karadeniz'deki Samsun limanından Kırım'a yapılan pirinç ihracatının önemli boyutlarda olduğunu biliyoruz. Bu da pirinç mahsullerinin büyük bir kısmının yerel ticarete tâbi olmadığı anlamına gelmektedir. Ancak bölgeden yapılan pirinç ihracatına verilen önemin, 16. yüzyıl boyunca nüfustaki patlamaya rağmen, Niksar'ın küçük bir şehir olarak kalmasına yol açtığı söylenebilir. Buna karşılık, aynı dönemde Çorum küçük bir şehirden orta büyüklükte bir şehre dönüşmüştü.[58]

Bölgelerarası ticaret İstanbul'la sınırlı değildi. Bölge şehirlerindeki zanaatkârlarm hammadde ihtiyaçları kırsal bölgede yapılan üretimin çok önemli bir kamçısıydı. Çorum ve Niksar'da dokumacılık faaliyetleri için gerekli hammaddeler olan ham pamuk ve yün ile tabakhaneler için hayvan derileri, büyük bir ihtimalle bu şehirlerin art bölgeleri tarafından sağlanıyordu. Öte yandan bu şehirlerdeki demir eşya (at nalı ve at nah çivileri) imalatçıları, demiri Divriği madenlerinden devlet denetimi altında ithal edebiliyordu.

58 Büyük şehirden kasıt 3.500 ya da yukarısında vergi mükellefinin bulunduğu yerleşim bölgeleridir. 1.000 ile 3.499 vergi mükellefinin bulunduğu yerleşim bölgeleri orta büyüklükteki şehir kategorisine girerken, 400 ile 999 vergi mükellefinin yaşadığı bölgeler küçük şehirler olarak tanımlanmaktadır. Bu sınıflandırma Leila Erder ile Suraiya Faroqhi'nin Anadolu şehirlerinde coğrafi büyüklük dağılımı üzerine yaptıkları çalışmaya dayanmaktadır. Bu konuda, bkz. Leila Erder ve Suraiya Faroqhi, "The Development of the Anatolian Urban Network during the Sixteenth Century", *JESHO*, cilt XXVIII, no.3 (1980), s. 265-303.

Çorum ve Niksar'dan farklı olarak Tokat, bölgelerarası ve uzun mesafe ticaretinin önemli merkezlerinden biriydi (Harita 2).[59] Tokat'ın söz konusu bölgelerarası ve uzun mesafe ticaretindeki yer ise bu şehirdeki imalat sektörünün önemini açıklayabilir. Diğer yandan, özellikle uzun mesafe ticaretindeki dalgalanmaların, 15. yüzyılın ortalarında siyasî ve askerî gelişmelere bağlı olarak şehirdeki iktisadî hayatta meydana gelen durgunlukla birleşince 1450-1550 yılları arasında –Çorum'da aynı dönemde kaydedilen istikrarlı büyümenin aksine– Tokat nüfusunun azalmasına yol açtığı söylenebilir. Tokat'ın nüfusunun 1550'lerden itibaren artmaya başlamasına rağmen, 1520-75 yılları arasında kaydedilen % 104 büyüme oranı, aynı dönemde Çorum ve Niksar için kaydedilen oranların hayli gerisinde kalmıştı (Tablo IV.4).

Her şeyden önce Tokat, İstanbul pazarı için temel kaynaktı. Dolayısıyla Tokat'ın, bakır eşya ve dokuma ticaretinin yanı sıra İstanbul'un hububat talebini karşılamak zorunda kalmış olması da beklenebilir. İstanbul'dan gelen talep hiç şüphesiz Tokat'taki imalat sektörünün gelişmesine katkıda bulunmuştu. Düzenli olarak yapılan ticarete ek olarak, zanaat mamulleri üzerinden alınan ürün vergileri, düzensiz matluplar ve bu tür mamullerin İran seferindeki imparatorluk ordusuna mecburî satışının zanaat üretimini canlandırıcı etkenler arasında yer almış olması da ihtimal dahilindedir. Aynı zamanda Tokat, büyük bir ihtimalle zanaatkârlarının gereksinimlerini karşılayabilmek için diğer bölgelerden ham bakır, demir ve pamuk ithal ediyordu.

Peki, ordunun ve İstanbul'un Tokat'ın art bölgesinden sağlanacak zanaat mamullerine ve tarımsal ürünlere yönelik tale-

59 Anadolu'daki ticarî ve askeri yolların ayrıntılı haritaları için bkz. Franz Taeschner, *Das anatolische Wegenetz nach osmanischen Quellen*, 2 cilt (Berlin: Mayer and Muller, 1924-26), cilt 1; Halil Sahillioğlu, "Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Menzilnamesi (Bağdat Seferi Harb Jurnali)," *Belgeler*, cilt 2, no.3-4 (1965), s.1-35; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1967) ve bu yollardaki ticaretin bir tasviri için bkz. Özer Ergenç, "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadî Tarihine Ait Araştırmalar", (der.) Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu, *Türk İktisat Tarihi Semineri* içinde.

bi, bu malların şehir pazarındaki ticaretini olumsuz etkilemiş ve şehrin geçimi için bir tehlike oluşturmuş muydu? 16. yüzyıl tahrir kayıtlarına dayanarak bu şehrin ticaret hacmindeki değişimleri saptamak mümkün olmadığına göre, ne ordunun ne de İstanbul'un zanaat mamullerine ya da tarımsal ürünlere olan talebinin bu şehrin ekonomisi üzerindeki olası etkilerini kabaca bile olsa belirlememiz mümkündür . Örneğin Çorum ve Niksar'la karşılaştırıldığında Tokat'ın oldukça ağır seyreden büyüme oranı, zanaat ürünlerinin civardaki kırsal kesimle mübadelesindeki bir yavaşlamanın mı sonucuydu? Büyük bir olasılıkla, hayır. Her ne kadar 15. yüzyılda nüfusu 16. yüzyıldakinden daha fazla olsa da Tokat, 1550'lerden itibaren bir asırlık askerî ve siyasî çalkantılardan sonra kendine gelme sürecine girmişti. Bu durum ise ne ordunun ne de İstanbul'un 16. yüzyılın sonlarında büyük bir ihtimalle artmış olan taleplerinin şehrin büyüme oranındaki durgunluğu açıklamaya yeterlidir. Aksine Tokat, ticaret ve imalat sektöründeki merkezî konumunu ve nüfus büyüklüğünü kısmen vergi taleplerinin canlandırıcı etkisine borçluydu.

Uzun mesafeli ticarette ise durum farklıydı. İstanbul, Halep ve "İpek Yolu" arasındaki "diyagonal yol"un kesişim noktasında bulunan Tokat (Harita 2), 15. ve 16. yüzyıllarda ipek ticaretindeki dalgalanmalardan olumsuz etkilenmişti. Bu dalgalanmalar ise 15. ve 16. yüzyıllardaki siyasî-askerî gelişmelerden bağımsız değillerdi. Örneğin bu dönemdeki Osmanlı-İran savaşları ve buna bağlı olarak hükümetin Osmanlı parasının İran'a akışını durdurmak için ipek ticaretine getirdiği kısıtlamalar, Tokat'taki ipekli dokumaları ve giysilerin imalatını olumsuz etkilemişti. Aslında 15. yüzyıldan itibaren şehrin serveti ipek ticaretine bağlı duruma gelmişti. II. Mehmet'in hükümdarlığı sırasında (1451-1481) Bursa'ya ihraç edilen ipeklerin ağırlığını ölçmek için Tokat'ta mizanlar kurulmuştu. İpek ticareti üzerindeki vergilerin İranlılar arasında yarattığı kızgınlık, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'm 1471'de Tokat'ı yağmalamasına kadar varmıştı. 16. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu sınırlarının doğuya kaymasıyla, Erzurum'da ye-

ni mizanlar kurulmuş ve buna bağlı olarak Tokat, ipek ticaretindeki önceliğini yitirmeye başlamıştı. Bu durum, söz konusu dönemde Tokat'taki mizanlardan elde edilen gelirdeki azalmayı açıklamaktadır.[60] Öte yandan 17. yüzyıldan itibaren, ipek ticaretinin İran'dan Bursa'ya ve ipeğin Osmanlı pazarlarından İzmir üzerinden Avrupa pazarlarına kaymasıyla Tokat, bu defa Erzurum'dan İzmir'e uzanan yeni hat üzerinde yeniden antrepo olarak yerini almıştı. Dahası 18. ve 19. yüzyıllarda Tokat, Karadeniz'deki Samsun limanı üzerinden Avrupa'ya ulaşan Anadolu ihracatı için de antrepo rolünü üstlenmişti.[61] Buradan hareketle, Tokat'taki ticarî gelişmeler değerlendirilirken, şehrin uzun mesafeli ticaret ağındaki yerinin ve bu ticaretin yapısındaki değişikliklerin göz önüne alınması gerekmektedir. Ticaret üzerinden alınan vergiler hakkındaki veriler, 16. yüzyıl boyunca bu faaliyetlerdeki değişimleri saptamak açısından yeterli değildir. Yine de 16. yüzyılın ikinci yarısında Tokat'la ilgili olarak kaydedilen bu tür gelirlerin miktarlarmdaki belirsizlik –hatta azalma– bu dönemde şehrin üzerinde bulunduğu hatta yapılan uzun mesafeli ticarette bir bunalım yaşandığına işaret etmektedir.

Öte yandan Çorum ve Niksar'da ticarî faaliyetlerdeki artışa bu şehirlerdeki imalat sanayiinde gerek göreli gerek mutlak düşüş eşlik ediyordu. Bu düşüş ise kırsal kesimdeki üretim artışının sadece tarım ürünleriyle kısıtlı kalmadığını göstermektedir. Aksine, bilhassa pamuk ve yün dokumacılığı başta olmak üzere, kırsal kesimde gerçekleştirilen zanaat ve şarap üretimi-

60 Şehrin nüfusunun, Osmanlı-İran savaşları sonucunda ipek ticaretinin geçirdiği krizle aynı dönemde (1520-1554) % 21 (bkz. Tablo II.4) oranında azaldığı anlaşılıyor, Halil İnalcık, *EI2*, s.v. "Harir"; Faroqhi, 1553-54 yılındaki ipek mizanları için mukataaa miktarını 70.000 akçe olarak saptar. Bir sonraki yıl için belirttiği miktar ise tüm yıl boyunca 161.039 akçe. Faroqhi son rakamın mizanlardaki hareketi tam boyutlarıyla yansıttığını, 70.000 akçenin ise hayli belirsiz bir dönem olan üç aylık dönemden daha da az bir zamanda gerçekleşen faaliyetlerle ilgili olduğunu ifade ediyor, Faroqhi, *Towns*, s.144. Öte yandan, mizandan elde edilen gelirlerin diğer ticarî vergilerle birlikte kaydedildiği göz önünde tutularak ipek mizanlarının gerçek boyutlarını yansıtmaktaki doğruluk derecesinin sorgulanabilir olduğunu belirtmek gerekiyor. Tokat'ta, şehirde toplanan vergilerin kayıtlarıyla ilgili sorunlar için bkz. Ek V.2.

61 19. yüzyılda Tokat'ın ticarî rolü için bkz. Cuinet, *La Turquie*, 1: 703-20.

nin, gerek artan şehir ve kır nüfusunun gerek gelir sahipleri ve hükümetin, mecburî satışlar veya düzensiz matluplar şeklinde kendini gösteren talepleri karşısında artmış olması ihtimali çok yüksektir.

Anadolu'nun diğer bölgeleriyle ilgili verilere göre, başta dokumacılık olmak üzere kırsal üretim, tüccarların hammaddeyi sağladıkları ve satış için ürünleri topladıkları parça başı üretim düzenlemeleri bağlamında gerçekleşiyordu. Dahası tüccarların faaliyetlerinin, vakıf idarecileri ve taşra yöneticileri gibi zengin şehirliler tarafından finanse edildiğini biliyoruz. Bu üretim ve bölüşüm sistemi, büyük ölçüde İstanbul'un gereksinimlerini karşılamaya yönelikti ve başkentin taleplerinin arttığı 16. yüzyılın sonlarında daha da yaygınlaştı.[62]

16. yüzyılın sonlarında kent zanaatkârlarının faaliyetlerindeki gerileme ve buna eşlik eden mamul malların ticaretindeki artış, bölge şehirlerinde ve kırsal kesimdeki artan talep karşısında, parça başı mamul mal üretiminin Kuzey-Orta Anadolu'da da uygulandığını göstermektedir. Dahası, fiyatlar ve arz üzerindeki lonca kısıtlamalarını bertaraf eden bu uygulamanın şehirlerde de uygulanmış olması ihtimali de bulunur. Buradan hareketle zanaatkârlarca üretilen malların giderek lonca kısıtlamalarından kurtulmak isteyen şehir ve kırsal kesim üreticilerinin evlerinde üretilmeye başlanmış olması ihtimali, imalat vergilerindeki azalmayı açıklayabilir. Öte yandan ticaret hacmindeki artışı ise bu malların tüccarların faaliyetleri sonucunda dolaşıma girmeleriyle açıklayabiliriz. Ancak Rum vilayetindeki parça başı üretim faaliyeti hakkında oldukça sınırlı bilgiye sahibiz. Bu yüzden söz konusu uygulamanın boyutları ve zaman içindeki gelişimi hakkında kesin bir şey söyleyebilmemiz mümkün değildir. Fakat imalattaki ve ticaret hacmindeki genel eğilimlere bakarak, gelecekteki araştırmalar için önemli bir alan oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Ticarî talepte olduğu kadar merkezî hükümetten gelen talepteki artış sonucu ortaya çıkan zanaat mallarının parça ba-

62 16. yüzyılda Hamid bölgesinde, "putting-out" sistemi temelinde şekillenen kırsal kesimde pamuklu giysi imalatı hakkında, bkz. bu bölümde 4 numaralı dipnot.

şı üretiminin gelişimi, kırsal kesimde köylülerin geçimlik üretim yapma zorunluluğuyla sınırlıydı. Bu köylülerin ürün vergisini zanaat malları olarak ödemeleri ve bu mamullerin daha sonra mültezimlerce satılması olasıydı. Ama 16. yüzyılda Orta ve Kuzey Anadolu'da bu tür faaliyetlerle ilgili herhangi bir kayda rastlanmaz. Öte yandan, şehir ve kırsal kesimdeki ticarî çıkarlar bağlamında oluşan parça başı üretim faaliyetlerinin kapsamı, hem loncalar ve ticarî çıkarlar arasındaki ihtilaf hem de bu çıkarların kesişme ve ayrışma dereceleriyle kısıtlanmaktaydı. Bu bağlamda loncaların merkezî devletten aldıkları destek, hiç şüphesiz ticarî çıkarlar etrafında örgütlenen şehir veya kırsal kesim dokumacılarının lonca dışı üretimlerinin sınırlarını belirleyen bir etkendi.

Nihayet, özellikle Çorum hakkında 16. yüzyılın ikinci yarısına ait verilerin şehir halkı tarafından icra edilen tarımsal faaliyetlerde artışa işaret etmesine rağmen bu gelişme, kır ve şehir arasındaki mal dolaşımına ket vuran, "köylüleşme'ye doğru bir kayış olduğu anlamına gelmez. 1520-1575 yılları arasında tarım vergilerinin ticarî vergilere oranı, gerek Çorum'da gerek Niksar'da azalma kaydetmişti. Çorum'da bu oran 2'den 1,6'ya; Niksar'daysa 0,9'dan 0,4'e düşmüştü. Bu durum, şehir halkının tarımsal üretimde kaydettiği artışın, geçimlik gereksinimlerini karşılama eğiliminden çok pazarda tarımsal ürünlere olan talepteki artışın bir sonucu olduğunu gösterir. Öte yandan Çorum'da şehir halkı tarafından yapılan geçimlik tarımın, Niksar'dakine oranla daha gözle görülür nitelikte olmasına rağmen, bu şehirde de hububat üretimindeki artışların şehirle art bölgesi arasındaki mübadele üzerinde olumsuz etkiler yarattığı söylenemez.

Kısaca, 16. yüzyılda Rum vilayetindeki şehirleşmeye ticarî faaliyetlerdeki yoğunlaşma eşlik ederken, bu ticarîleşme eğilimi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki artı ürüne el koyma ve mübadele ilişkilerini de barındıran kurallar veya kurumlara bağlıydı. Bu bağlılıksa, ticarîleşme sürecine özgün karakterini vermiş ve ticarî büyümenin zanaat ve tarımsal üretimin üzerindeki etkilerinin yönünü belirlemiştir. Bu da farklı çıkar grupları

tarafından gerçekleştirilen hem tarım hem zanaat üretimi ve bu mallardaki ticareti düzenleyen kuralların, ticarî faaliyetin hacminin arttığı bir tarihsel bağlamda yeniden müzakere edilmesi anlamına geliyordu. Osmanlı'da 17. ve 18. yüzyıllarda köylüler, zanaatkarlar, mültezimler, yerel ve merkezî yöneticiler arasında gerçekleşen bu denli yoğun müzakereler ışığında, ticaretteki artışların özellikle köylü geçimlik ekonomisi ve bir ölçüde de şehir loncaları tarafından yapılan zanaat üretimi üzerindeki etkilerinin çok da yıkıcı olmadıklarını söyleyebiliriz. Bu da toplumdaki siyasî mücadelenin ahlâkî ekonomiyi ayakta tutmakta başarılı olduğunun bir göstergesidir.

TABLO V.1
Kentlerden Alınan Vergiler (akçe)

Gelir	*Şehir: Çorum Tarih: 1520'ler*	*Şehir: Çorum Tarih: 1576*	*Şehir: Tokat Tarih: 1520*	*Şehir: Tokat Tarih: 1574*
Pazar Yönetimi (ihtisab)	10.000 (12.200)	70.000	58.334 (71.167)	63.334[e]
Pazar Matlupları (bac-ı bazar)	17.000[a] (20.740)			
Hububat Pazarı (bazar-ı keyt veya bazar-ı galle)	10.000 (12.200)		260.767 (318.135)	230.760
Pamuk Pazarı				
Hayvan Pazarı	13.615[b] (16.610)	36.000[d]		
İpek Pazarı (mizan)			286.666 (349.732)	266.331
Kamu Mizanları	10.000 (12.200)		59.234 (72.265)	
Boyahane	22.000 (26.840)	25.000	83.334 (101.667)	83.334
Damga Vergisi (tamga)				38.332
Bozahane		500		
Meyhane	10.000 (12.200)			
Mum İmalathanesi (şemhane)				
Hububat Aşarı	6.541 (7.980)	14.000[f]	820 (1000)	640
Bağ ve Bahçelerden Alınan Aşar	592[c] (722)	6.000	3.900[c] (4.758)	3.900
Mera Vergisi	180 (219)	140		
Koyun Vergisi	800 (976)	447		
Değirmenler (asiyab)			630 (7 bab) (768)	630 (7 bab)
Arı kovanları (küvvare)	2.580 (3.147)	250		
Tereyağ (revgan)	400 (488)	360		
Yazlık Mera (yaylak)	2.530 (3.116)			

Not: Parantez içindeki rakamlar resmi değerlendirmelerdeki değişikliklere göre ayarlanmış miktarları göstermektedir. Bu rakamlara ulaşmak için daha önceki tahrirlerde kaydedilen gelirleri .22'nin çarpılanlarından biri, veya hububatların resmi değerlendirmesindeki ortalama artışla çarptım.
a. Bu rakam cezai (niyabet) ve muhtelif (badhava) vergiler ile zemin arazilerin tapu matluplarını içerir. / b. Bu rakam at pazarından (bazar-ı esb) elde edilen gelirleri içerir. / c. Bu rakam bağlar için, 92 akçeyi, meyve ve behre-i âb için 500 akçeyi kapsar. / d. Bu rakam katır ve at pazarlarından alınan vergiyi içerir. / e. Çorum şehri vergi listesine; KK, no. 38, s. 196, bağlı olarak sayıları resm-i çift-bölümlerinde verilen, Çorum şehrinde bir çift öküz -feddan- sahipleri kaydını kapsar. Dahil edilen vergiler arasında, buğday (9000 akçe), arpa (5000 akçe), bağlar ve meyveler (6000 akçe) ve arı kovanlarından (250 akçe) elde edilen aşar gelirleri de bulunmaktadır. Bu vergilerle ilgili önceki tahrirlerin şehrin tahrirleriyle birlikte kaydedilmiş olması muhtemeldir. / f. Bu rakam şehrin civarında bulunan ve büyük bir ihtimalle şehir halkı tarafından işlenen mezraalardan alınan vergileri içerir. / g. Bu toplam ayrı bir bölüm halinde kaydedilen ihzariyeyi kapsar.

TABLO IV.1. (devamı)

Gelir	*Şehir: Niksar* *Tarih: 1528*	*Şehir: Niksar* *Tarih: 1574*
Pazar Yönetimi (ihtisab)	600 (732)	500
Pazar Matluplan (bac-ı bazar)		
Hububat Pazarı (bazar-ı keyt veya bazar-ı galle)		
Pamuk Pazarı		
Hayvan pazarı		
İpek Pazarı (mizan)		
Kamu Mizanları (kapan)		
Boyahane	8000 (9760)	4000
Damga Vergisi (tamga)	+ · 3000 (3660)	10000
Bozahane	4000	
Meyhane	6000	
Mezbaha (başhane)		
Mum imalathanesi (şemhane)		
Tabakhane (dabbakhane)	+	
Değirmentaşı	1000	
İmalathanesi (dibekhane)	+	
Hububat Aşarı		340
Bağ ve Bahçelerden Alınan Aşar	+ · 2300 (2806)	3000
Mera Vergisi		
Koyun Vergisi		
Arı Kovanları (küvvare)		
Değirmenler (asiyab)	1810 (2208)	117
Tereyağ (revgan)	+ · 810 (988)	
Yazlık Mera (yaylak)	+	500

EK V.2.
Şehirlerde ticaret ve imalat faaliyetlerine ilişkin göstergeler

Osmanlı tahrir defterlerindeki ve vakıf kayıtlarındaki[1] veriler, çalışmanın konusu olan her üç şehrin de 16. yüzyılda ticaretteki önemini göstermektedir. Bedestenler (kapalı çarşı) ve hanlar bu konudaki önemli göstergeleri oluşturur. Tüccarlar hanlarda konaklıyorlar, aynı zamanda han ve/veya bedestenlerde tüccarların değerli eşyalarını saklayabilecekleri kişiye mahsus kasalar bulunuyordu. Hanlar ve bedestenler, yerel ve uzun yol tüccarların mal değişimi yaptıkları dükkânları da kapsıyorlardı. Bu açıdan bir şehirdeki han ve bedesten sayısı, şehrin yerel ve bölgelerarası ticaretteki yerinin yanı sıra, şehirdeki ticarî işlemlerin düzeyini de göstermektedir. 16. yüzyılın sonlarında, bölge içi, bölgelerarası ve uzun yol ticaretinde önemli bir antrepo şehri olan Tokat'ta en azından beş büyük han ve bir bedesten vardı. Orta büyüklükte bölge içi öneme sahip olan Çorum'da ise bir bedesten ve iki han bulunmaktaydı. Bu şehirdeki bedestenin aynı zamanda merkezî yönetim temsilcileri tarafından ürün vergisi olarak toplanan hububat ve diğer tarım ürünleri için depo olarak kullanılması, uzun yol ve hatta bölgelerarası ticaretle iştigal eden ve mallarını depolamak için bedesteni kullanabilecek tüccarların azlı-

1 Medreselerin, cami komplekslerinin ve zaviyelerin malları, gelirleri ve harcamaları hakkında ayrıntılı hesapları içeren vakıf kayıtları, değişik bölgelerin iktisadî tarih çalışmaları için paha biçilmez kaynaklardır. Bu çalışmada kullanılan vakıf dükkânları hakkındaki bilgi Rum vilayetindeki bölgelere ait envanterlerden elde edildi. Faroqhi de çalışmasında (*Towns*) bu belgelerden yararlanmıştır.

ğına işaret etmektedir.[2] Küçük bir bölge şehri olan Niksar'da sadece bir han bulunuyordu. Niksar, İpek Yolu'yla Amasya ve Tokat'a bağlı olmasına rağmen bölgelerarası ticarette önemli bir role sahip değildi.

Çoklukla ürettikleri malların aynı zamanda satıcısı da olan esnafın kullandığı dükkânların sayısı, ticarî faaliyetin diğer bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Şehirlerde bulunan dükkânların tam listesi ne vergi kayıtlarında ne vakıf defterlerinde geçer. Vakıf defterlerinde ise sadece vakıf kurumlarına ait dükkânların listesi bulunuyor. Buna göre, 16. yüzyılın ikinci yarısında, Tokat'ta 736, Çorum'da 148[3] ve Niksar'da 64 dükkân vakıflara aitti. Esnaf ve özel şahıslara ait dükkânların varlığı da muhtemeldi. Ancak elimizdeki vakıflara ait dükkân sayısı çalışma konusu olan her üç şehirdeki ticarî ve imalat faaliyetlerinin göreli boyutlarını gösteriyor.

Kent ticarî faaliyetinin üçüncü bir göstergesi malî tahrirlerde kayıtlı olan pazar matluplarıydı. Tablo V.1'deki verilere göre 16. yüzyılda her iki dönemde de en fazla pazar matlubu Tokat'ta toplanmıştı. Bu matluplara, hem hububat, pamuk ve hayvanlar için pazarlardan alınan vergiler hem de ipek ve pamuk kantarlarından alınan vergiler dahildi. Bu ise ticarî faaliyette yüksek seviyede uzmanlaşma olduğunu göstermektedir. Bunun aksine, Niksar için kaydedilen pazar matlupları, gerek her üç şehir için kaydedilen bu tür vergilerin miktarı gerek ticarî faaliyetteki uzmanlaşma açısından en düşük seviyeyi yansıtmaktadır. Bu kayıtlara sadece ihtisab matlupları ve damga vergisi dahil ediliyordu. Çorum için kaydedilen ticarî vergiler ise her ne kadar Tokat'la karşılaştırıldığında önemsiz kalsa da, Niksar için kaydedilenlerden çok daha fazladır. Çorum için kaydedilen pazar matlupları aynı zamanda ticarî faaliyetlerde belli düzeyde bir farklılaşmayı da yansıtmaktadır: Bunlara düzenli pazar vergileri olan ihtisab ve bac-ı bazarın yanı sıra, hububat ve at pazarlarından alınan matluplar ve halk kantarlarıyla damga vergisinden gelen gelirler de dahildir.

Nitekim ticarî müesseseler ve pazar matlupları ile ilgili veriler şehirlerin büyüklüğü ile bu şehirlerde yapılan ticarî işlemler arasında

---

2 Faroqhi, "Çorum", s.32'de Çorum'daki bedestenin değişik gelir sahibi gruplar tarafından toplanan hububat aşarı için depo olarak kullanıldığından ve valinin de hayvanlarını bedestende bulundurduğundan bahsediyor. Ancak bu durum, böyle bir uygulama sonucunda gelir kaybına uğrayan bedestenin vakıf yöneticileri tarafından şikâyet konusu yapılmıştı, bkz., *ŞS*, s. 20a.

3 Bu rakamlara dayanarak Faroqhi, Çorum'daki toplam dükkân sayısını 200 olarak hesaplamıştır, Faroqhi, "Çorum", s.29.

ilişki olduğunu göstermektedir. Fakat bu verileri kullanarak ticarî işlemlerin zaman içinde geçirdikleri değişiklikleri saptamak her zaman mümkün değildir. Vakıf dükkânlarının tam sayılarını gösteren listeler sadece 16. yüzyılın ikinci yarısı için mevcuttur. Bu durum ise daha önceki dönemlerle karşılaştırma yapmayı imkânsız kılar. Her ne kadar 16. yüzyılın iki dönemi için tahrirlerde kaydedilmiş pazar vergileri karşılaştırılıp, aradaki farklar bu dönemler itibariyle pazar faaliyetlerinde meydana gelen değişikliklerin göstergesi olarak alınabilirse de, bu yine her zaman için mümkün değildir. İlk olarak, Bölüm III'te de tartışıldığı gibi, pazar gelirleri tımar olarak değil, mültezimler tarafından toplanan hükümdarın ya da taşra idarecilerinin has ödenekleri olarak tahsis ediliyordu. Bu tür gelirler her üç yılda bir mezata çıkarıldığı için en az 40 yıllık dönemleri kapsayan tahrirlerin şehirlerden alınan vergiler etrafında pazarlarda meydana gelen dalgalanmalara karşı duyarlı olması beklenemez. Bu nedenle tahrirciler bu gelirlerdeki değişiklikleri izlemiyor ve genellikle birbirini takip eden tahrirlerde aynı sayıları kullanıyorlardı.[4] İkinci olarak, Osmanlı tahrircilerince aynı kişi veya kurumlara verilen gelirlerin toplam halinde kayda geçirilmesi pazar vergilerini diğer kent vergilerinden ayırmayı imkânsız kılmaktadır. Örneğin Tokat'ta bu tür matluplar şehir halkının tarımsal faaliyetleri üzerinden alınan vergiler ve imalat sektöründen elde edilen gelirlerle beraber kaydedilmişti. Dahası, bu toplamların öğeleri dönemden döneme değişmişti. Bu tür kayıt yöntemi ticarî vergilerle ilgili verileri dönemsel karşılaştırmada faydasız kılmakta. Bu yüzden Tokat, analizimizin dinamik bölümüne dahil edilemedi. Ancak Çorum'da durum daha az umut kırıcıydı. Bu şehir için damga vergisi ve bac-ı bazar dışındaki farklı pazar vergileri önceki tahrirde ayrı ayrı kaydedilmiş ve sonraki tahrirde verilen toplama sadece pazar vergileri dahil edilmiş durumdadır. Bu ise önceki tahrirde verilen farklı vergileri toplayarak sonucu sonraki tahrirdeki toplamla karşılaştırıp toplam pazar vergisindeki değişikliği saptamamıza imkân sağlamakta. Aynı zamanda, vergilerin toplama oranlarının her iki dönem için de aynı olduğu varsayılarak pazar vergilerinin toplamındaki herhangi bir değişikliğin toplamı meydana getiren vergilerdeki değişikliği yansıttığı da söylenebilir. Niksar, ticarî gelirlerdeki dönemler arası değişikliğin saptanması açısından en az sorun çıkaran şehir görünümündedir. Bu şehir için yapılan tahrirlerde, 16. yüzyılın her iki döneminde de pazar vergileri diğer vergilerden ayrı olarak kaydedilmiş durumdadır.

4 İltizamlardan gelen gelirlerin kaydıyla ilgili sorunlar için bkz. *a.g.e.*, s.23 ve Faroqhi, *Towns*, s.125, 132 vd.

Çorum ve Niksar'daki pazar vergileriyle ilgili verilerden, 16. yüzyılda her iki şehir için de bu gelirlerde önemli artışlar olduğu anlaşılmaktadır. Çorum'daki toplam pazar vergileri 1520'lerde 60.615 akçeden (kat'i 73.950) 1576'da 106.000 akçeye çıkarken, Niksar'daki aynı toplam 1528'de 3.300 akçeden (kati 4.026) 1574'te 15.000 akçeye yükselmiştir.

SONUÇ

Bu çalışma 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda bir bölgede, kırsalda ve kentlerde üretim ve nüfus eğilimlerinin ve vergilendirme ilişkilerinin ayrıntılı bir incelemesidir. Ayrıca bu monografik çalışma yalnız Osmanlı için değil, erken modern dönemde diğer Avrasya bölgelerinin tarihlerine ışık tutabilecek nitelikte bir toplumsal ve iktisadî dönüşüm modeli de ortaya koymaktadır. Sonuç olarak bu modelin belli başlı özelliklerini özetlemeye çalıştım.

Çalışma öncelikle Osmanlı'da kırsal iktisadî gelişmenin siyasî tercihler tarafından belirlenmiş olduğunu gösteriyor. Bu tercihler, hammaddelerin ve gıda maddelerinin üretimlerinde sürekliliklerin sağlanmasını öngörmüş, böylelikle de köy ve kentlerde kıtlıkların neden olabileceği toplumsal huzursuzlukların önlenmesini ve vergi gelirlerinin büyük bir bölümünü oluşturan ürün vergilerinin üretilip amaçlanan mercilere iletilmelerini hedeflemişlerdir. Buradan çıkarak Osmanlı yönetimi, onun kurum ve kuralları aracılığıyla, toprağın kullanım hakkına sahip olan ve tarımsal üretimin önemli bir bölümünü gerçekleştiren köylü hanelerinin bütünlüğünü ve onların bağımsız üretim alanlarını desteklemiş, üretim süreçlerine müdahale etmemiştir. Bu sayede büyük ölçüde geçimlik üretim yapan

fakat üretimlerinin bir kısmını da vergi ödemeleri için ayıran köylü haneleri, kendi inisiyatiflerini kullanabildikleri bir iktisadî faaliyet alınan sahip olmuşlardır. 16. yüzyılda Rum vilayetinde köylü üreticilerin kendi nüfuslarındaki artışa cevaben ve farklı üretim tekniklerine başvurarak gerçekleştirdikleri üretim artışları, işte bu iktisadî faaliyet alanı çerçevesinde mümkün olabilmiştir.

Öte yandan, kentlerdeki nüfus artışları ve daha sonraları Avrupa'daki gelişmeler sonucu tarım ürünlerine olan ticarî talepteki artışların köylü ekonomisini birebir etkilemediği ve köylü üreticinin iktisadî faaliyet alanının büyük ölçüde vergi ödemeleri ve geçimlik ihtiyaçları tarafından belirlendiği görülmektedir. Şöyle ki, ticarî talepteki artışlara büyük ölçüde köylü üreticilerin artı ürününe aynî vergiler şeklinde el koyan kesimler, ürün vergilerini pazarlarda satarak cevap vermişler ve köylü üreticiler piyasa talebi baskısını ancak dolaylı bir şekilde artan vergi talepleri şeklinde hissetmişlerdir. Böyle olunca da ticaretin artmasıyla ortaya çıkan iktisadî gelişme eğilimi, üreticilerin tek tek aldıkları iktisadî kararlar çerçevesinde, onların üretim ve yaşam koşullarını etkilememiş, bu etki bir siyasî süzgeçten geçerek üreticilere yansımıştır. Başka bir deyişle iktisadî gelişmenin (verimlilik artışlarının, teknolojideki değişimlerin), nüfus ve ticarî talep artışlarının daha çok merkezî yönlendirmeler ve özellikle de vergi talepleri tarafından uyarıldıklarını söylemek mümkün. Böyle olunca da iktisadî gelişmenin sonucu olarak mülksüzleşme, ticarî ortamda rekabet gücüne sahip büyük çiftliklerin küçük geçimlik toprakları yutmaları gibi eğilimlere rastlanmamaktadır.

Çalışma, Osmanlı iktisadî yapısında iç ticaretin önemine dikkati çekiyor. Üretimde olduğu gibi, iç ticaretin hacim ve niteliğinin belirlenmesinde de siyasî tercihler etkin olmuştur. Osmanlı'da iç ticaret hacminin asıl belirleyicisi, ürün vergilerinin yerel pazarlarda satılmasıdır; köylü üreticilerin pazarladıkları ürünlerin bu ticarete olan katkısı ise sınırlıdır. Öte yandan, köylü hanesinin ticarî etkilere dolaysız bir şekilde muhatap olmamaları ve bağımsız köylülerin geçimlik aile ekonomileri-

nin sürekliliği, bir ahlâkî ekonomi (*moral economy*) anlayışına dayanıyordu. Padişahın adaletiyle özdeşleyen bu anlayış, hem köylü hanelerinin geçimliklerinin sağlanmasına hem de şehir ve kasabaların yiyecek ve ham madde ihtiyaçlarının karşılanmasına öncelik veriyordu. Köylülerin hareket serbestilerine ve toprak kullanım haklarının pazarlanmasına getirilen kısıtlar ve de malların dolaşımlarının, üretildikleri alan çerçevesinde sınırlanmaları bu anlayış tarafından yönlendirilmiştir.

Özetle, *Devlet ve Köylü*, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iktisadî ve toplumsal yapıyı Şark despotizmi anlayışlarından farklı olarak padişahın veya despotun vergi istekleri doğrultusunda biçimlenen bir yapı olarak tanımlamamaktadır. Osmanlı yönetiminin kurum ve kuralları, bir ahlâkî ekonomi anlayışı çerçevesinde tarımsal üretimi ve tarım ürünlerinin dolaşımını biçimlemeye ve bunu yaparken de toplumsal huzurun sağlanmasına öncelik vermişlerdir. Bu çerçevede vergilendirme, ancak toplumsal istikrarın sağlanması ve böylelikle de yönetimin meşruiyet kazanması ile mümkün olabilirdi. Meşruiyet kaygısı ise devlet yönetiminin kural ve kurumlar bağlamında sürekli kırsalda olsun kentlerde olsun üreticiler ve vergi gelirlerini toplayan ve ürün vergilerini pazarlayan kişilerle karşı karşıya gelmesi, dolayısıyla kurum ve kuralların sürekli tartışılıp ortaya çıkan uzlaşmalar çerçevesinde yeniden biçimlenmeleri anlamına geliyordu. Bu da Doğu despotizmi kavramının içerdiği toplumdan, onun faaliyetlerinden kopuk yönetim anlayışından çok farklı bir yönetim tablosu ortaya koymaktadır.

Bu noktada iktisadî ve toplumsal gelişme açısından sorulması gereken soru şudur: Osmanlı'da erken modern dönemde köy ve kent nüfuslarının ihtiyaçlarının karşılanmalarına öncelik veren ahlâkî ekonomi ve toplumsal istikrarı öngören üretim ve dolaşım aşamalarındaki müdahaleler iktisadî ve toplumsal durağanlık nedeni olarak görülebilirler mi? Son yıllarda iktisat tarihi yazınında hâkim olan bir anlayış, Osmanlı ve Batı Avrupa (hatta İngiltere) dışındaki bölgelerde devletlerin vergi kaygılarını içeren siyasî müdahaleleri iktisadî gelişmenin önünde bir en-

gel olarak görüyor.[1] *Devlet ve Köylü* bu yaklaşımdan farklı olarak Osmanlı'da tarıma ve iç ticarete olan siyasî müdahalelerin tarımda küçük-orta boy işletmelere dayanan bir üretim yapısının ve de bölgesel ekonomilerin ortaya çıkmasını teşvik eder mahiyette olduklarına işaret ediyor. Bu da bir yandan köylü hane ekonomisinin ticarî talep artışlarının olumsuz etkilerinden korunmasını sağlamış, diğer yandan vergi toplayan kesimlerin ticarî gelişmeden en çok ifade eden kesimler olmalarına neden olmuştur. Siyasî bir mantığa dayanan bu iktisadî gelişme modeli, iktisadî birikimin bölgesel ekonomilerde oluşmasını ve kalmasını öngörmüştür. Bu eğilim ise 16. yüzyıl sonrasında Osmanlı tarihinin gelişme çizgisinde belirleyici olmuştur.

Çalışma, yukarıda da değinildiği gibi Osmanlı'da yönetimin üretim ve dolaşım düzeylerine olan müdahalelerinin farklı kesimler ve özellikle de köylü üreticilerin gözünde kendini meşru kılma çabasının bir parçası olduğunu ortaya koymaktadır. Böyle olunca da iktisadî faaliyet, onu biçimleyen kurallar ve meşruiyet (sorunu) iç içe girmekte, iktisadî faaliyet siyasetle bütünleşmektedir. Bu koşullar altında yönetimin topluma, iktisadî faaliyete olan müdahaleleri onun vergi alabilmek için uyguladığı zorbalık veya baskı politikalarının bir parçası olmaktan çıkıp iktisadın ve toplumun belirli bir adalet anlayışı temelinde biçimlendirilmesi anlamına gelmektedir. Müdahaleleri tanımlayan kural ve kurumların sürekli pazarlıklara tâbi tutulmaları ise Osmanlı'da devletin toplumdan ve onun taleplerinden kopuk olmadığını ve bu pazarlık ve tartışmaların yönetimin meşruiyetini sürdürebilmesini sağladığını göstermektedir.

Diğer taraftan yönetimin ahlâkî ekonomi anlayışına dayanan bu meşruiyet kaygısı, vergilerin toplanmasını sağlayan kesimleri devlet yönetimine ve onun kurum ve kurallarına bağlı kılmıştır. Şöyle ki, bu kesimlerin –önceleri tımarlı sipahiler, daha sonra mültezimler– gelirlere el koyabilmeleri ancak bu kurallar ve onların vazettiği köylülerin geçimlik ekonomilerinin korunması ilkesine sadık kalarak gerçekleştirilebilmiştir. *Devlet ve*

1 Daron Acemoglu ve James A.Robinson, *Economic Origins of Dictatorship and Democracy* (Cambridge: CUP, 2006).

Köylü, Rum vilayetinde Osmanlı öncesi yönetici grupların devletin siyasî, hukukî çerçevesi içine çekilerek, onların toprağın gelirlerinden yararlanmak kaydıyla devlete ve dolayısıyla devletin siyasî otoritesine hangi şartlar altında bağımlı kılındığını gösteriyor. Bu süreç tamamlandıktan sonra bölgedeki tımar sahiplerinin –eski yöneticiler olsun, merkezden tayin edilenler olsun– yönetimin kuralları çerçevesinde hareket ettikleri ve bağımsız köylülüğün muhafaza edildiği görülüyor. Bunun tersi olduğunda ise köylüler duyarsız kalmamışlar, direnişe geçmişlerdir. Ancak bu çerçeve içinde ticarî talebin arttığı dönemlerde Osmanlı'da geçimlik köylü ekonomisinin hangi koşullar altında sürekliliğini koruduğunu ve ticarî talebe cevap vermek durumunda olan vergileri toplamaktan sorumlu kesimlerin neden köylüleri serfleştirme veya mülksüzleştirme yoluna gitmediklerini açıklamak mümkün olabilir.

Son olarak yönetimin meşruiyet kaygıları ve köylünün geçimlik ekonomisinin sürekliliği, önceliği tımarlı sipahiler ve diğer gelir sahiplerinin 16. yüzyılda nüfus artışı ile birlikte büyüyen kentlerdeki artan talebe (daha sonraları Avrupa pazarlarının büyüyen talebi karşısında) cevap vermelerini engellememiştir. 16. yüzyılda Rum vilayetinde köylülerin artı ürün üzerinde hak sahibi olan belli başlı iki kesim, tımar sahipleri ile cami-medrese vakıflarının yöneticisi olan ulema, tarım ürünlerine olan ticarî talep artışlarından topladıkları ürün vergilerini (en başta öşür olmak üzere) uygun piyasa fiyatlarından satarak zenginleşmişlerdir. Dahası aynî vergiler toplam ürünün sabit bir oranı olarak hesaplandığından, bu dönemde tarımsal üretimde görülen önemli artışlar vergi gelirleri üzerinde hak sahibi olan kesimlerin topladıkları vergilerin hacminde ciddi artışlara dönüşmüş ve bu kesimlerin daha büyük oranlarda ürün pazarlamalarını sağlamıştır.

16. yüzyıl sonunda savaş teknolojisindeki değişmeler ve ateşli silahların kullanılmaya başlaması ile tımarlı sipahilerin besledikleri atlı askerlerin giderek önemlerini kaybetmelerine neden oldu. Piyade ordusu, yani yeniçeriler Osmanlı ordusunun bel kemiğini oluşturmaya başladı. Bu gelişmenin sonu-

cu olarak tımar sistemi çözülüp tımarlı sipahiler vergi gelirleri üzerindeki haklarını kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kaldılar. Gelirlerinden yoksun kalan tımar sahipleri ve diğer yerel yöneticiler askerleri ile birlikte köylünün topraklarını yağmalamışlar; artık yasal olarak el koyamadıkları ürünü zorla almaya kalkışmışlardı. Bütün Anadolu'yu saran ve Celalî ayaklanmaları diye bilinen bu olaylar büyük ölçüde köylünün ürün fazlasına yasal yollardan el koyan görevlilerin tımar sisteminin çökmesi ile bu hakkı kaybetmelerine gösterdikleri bir tepkiydi. Ne var ki, bu gelişmeler tımarlı sahiplerinin ve de vakıf gelirlerini denetleyen birey ve kuruluşların ellerinde –ticarette sürekli bir artış çizgisi görülen 16. yüzyılın ikinci yarısını izleyen dönemde– ciddi sermaye birikimleri olduğunu yadsımaz. *Devlet ve Köylü*, bu birikimlere yol açtığı düşünülen tarım ürünlerinin üretimi ve dolaşımını düzenleyen kurumsal yapıyı ortaya koymaktadır.

Şüphesiz bu yerel birikimler 17. yüzyıldan sonra iltizam sisteminin yaygınlaşmasında önemliydiler. Devletin nakit ihtiyaçlarının arttığı bu dönemde elinde nakit bulunan kesimler, vergi gelirlerini toplama hakkı karşılığında devlete kredi verme durumuna gelmişlerdir. Mültezimlerin kimler olduğu hakkındaki bilgimiz sınırlıdır; yalnızca yerel esnaf olduklarını biliyoruz. Ne var ki, yerel esnaf arasına tımarlı sipahilerin de karışmış olabileceği (bunların çoğunun yerel kişilerden tayin edildiği göz önünde bulundurulursa) ve ulemanın yerel esnaf kesimin önemli bir parçası olduğu da gözden kaçmamaktadır. Hatırlanması gereken, tımarlı sipahiliğin ve mültezimliğin görevleri tanımlayan terimler oldukları ve bu görevleri farklı zamanlarda aynı kişilerin veya benzer kesimlerden kişilerin yerine getirebilecekleridir. Ne var ki, Osmanlı tarihi araştırmaları şu ana kadar mültezimlerin birikimlerinin kaynakları ve onların tımarlı sipahiler ile olan bağlantı veya süreklilikleri konularına eğilmemişlerdir.

İltizam sistemi açısından değerlendirildiğinde bu sistem, Osmanlı yönetiminin öngördüğü ve köylülerin ve şehirlerdeki nüfusun geçimlik ihtiyaçlarının karşılanması ilkesine, top-

lumsal huzurun sağlanmasına öncelik veren bir sermaye birikimi yapısıdır. Diğer taraftan 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra hızla artan ticarî faaliyet nakit ekonomisine dayanan iltizam sisteminin bir önkoşulu olmuştur. Bu çerçeve içinde değerlendirildiğinde ise iltizam sistemi Osmanlı'nın çöküşünün bir emaresi olmaktan çıkıp, yaygınlaşan ticarî ortamın bir ürünü olmakla birlikte, Osmanlı yönetiminin Avrupa'daki devletler arası rekabet ortamında var olabilmesi için nakit temin etmesini sağlayan bir yapı olarak yeniden konumlanıyor.

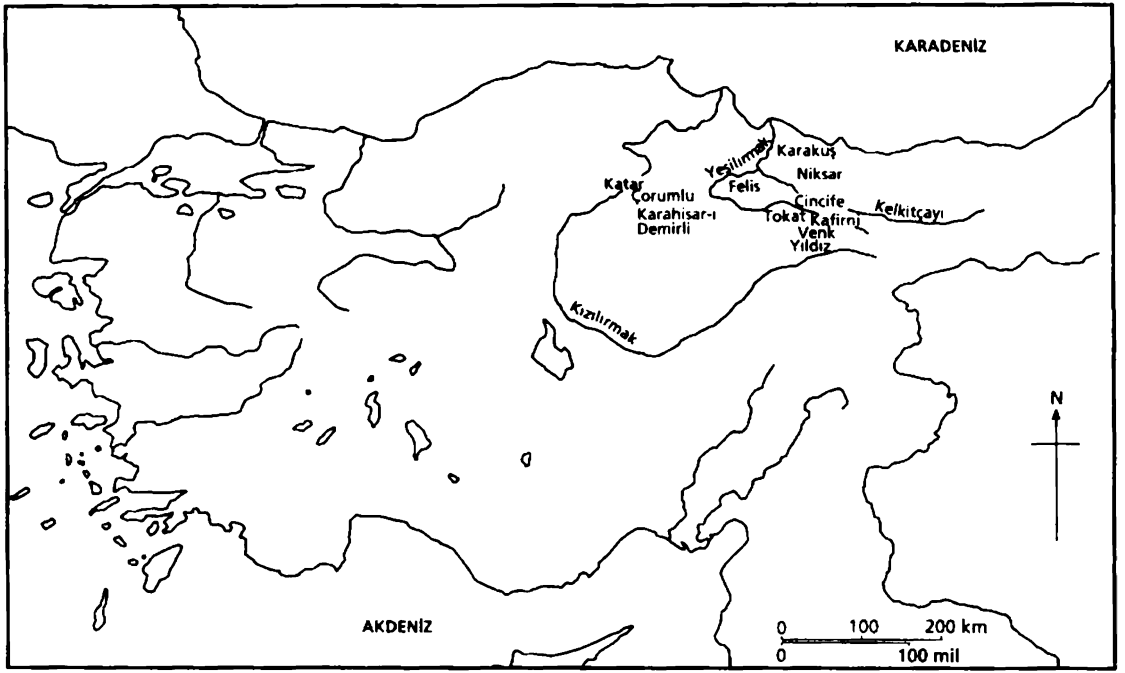
İltizam sistemi 17. yüzyıl sonrasında ortaya çıkan koşulların bir ürünü olmakla birlikte, Osmanlı yönetiminin kurum ve kurallarının öngördüğü siyasi mantık çerçevesi ile sürekliliklik arz etmektedir. Zira köylü hane ekonomisi ve bölgesel ekonomi oluşumlarına dayanan iktisadi gelişme ve sermaye birikimi yapıları bu sistem çerçevesinde de sürekliliklerini korumuşlardır. Tımar ve iltizam sistemlerinin ortak paydaları bu yapılar olup, her ikisi de erken modern Osmanlı devletinin hedefleri ve siyasî içeriği ile uyum halindedir. 19. yüzyılda sarayın egemenliğine dayanan ve onun vergi gelirleri üzerinde hak iddia eden farklı kesimler ve köylü üreticilerle oluşturduğu ittifaklara dayanan devlet yapısı dönüşmüş, yerini merkezî bürokrasinin egemenliğinde bir egemenlik yapısına bırakmıştır. Yeni "modern" devlet, iktisadî faaliyeti yönlendirirken bölgesel ekonomilere öncelik veren sermaye birikimi modelinden uzaklaşmıştır.

Öte yandan erken modern ve de bürokratik yönetimin egemen olduğu sonraki dönemleri birbirlerinden kopuk olarak değerlendirmek yanlış olur. Erken ve geç modern dönemleri birbirlerine bağlayan, 15. yüzyıldan bu yana modern dönüşümün belirleyici öğesi olan iktisadî faaliyetin, devlet tarafından yönlendirilmesidir. Bu çerçeve içinde Osmanlı'nın modern dönüşüm macerası, Avrasya'da yer alan diğer imparatorluk ve ülkelerdekinden pek farklı değildir. Farklılıklar çoğu kez coğrafî ve ekolojik nitelikler tarafından tetiklenen iktisadî ve toplumsal ilişkiler ve bunların ortaya çıkardıkları yönetim yapıları ve düzenleyici kurum ve kurallarda ortaya çıkmaktadır. Fark-

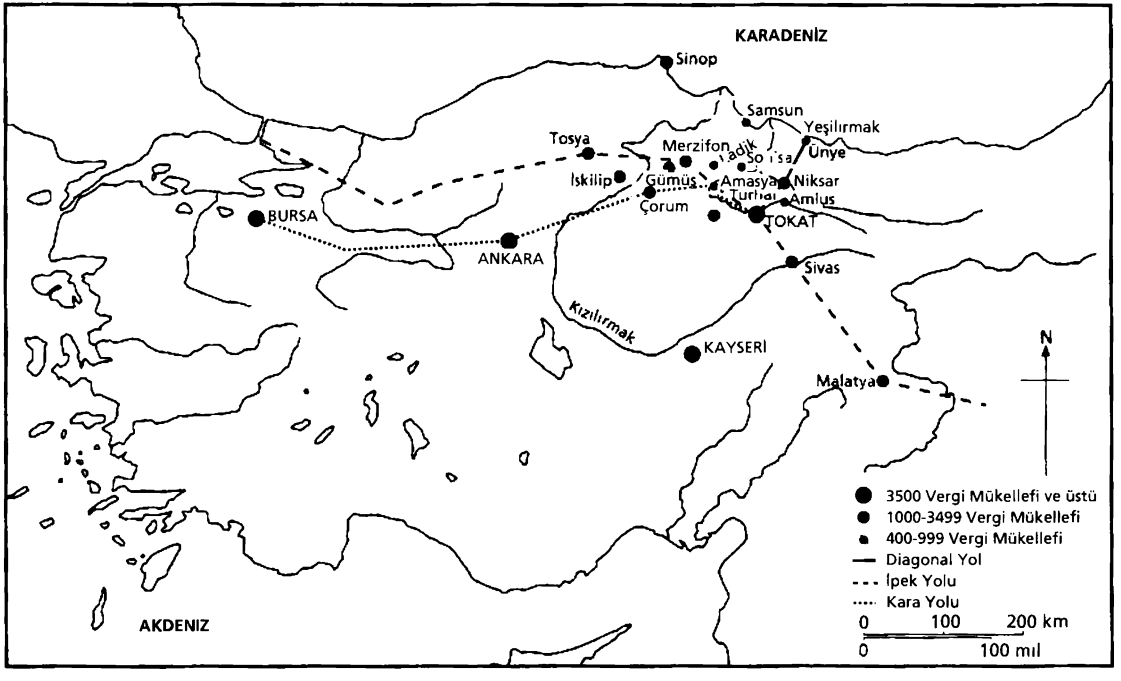
lı yönetimler ve düzenlemeler çerçevesinde her bölge, dünyada ve kendi içinde karşısına çıkan fırsatları değerlendirmeye ve de engellere cevap vermeye çalışmıştır. 16. yüzyılda Osmanlı örneğinde de olduğu gibi bu düzenleme ve kurumsal yapılar mutlak değil değişkendirler ve değişen siyasî dengeler çerçevesinde sürekli yeniden biçimlenmektedirler. Bu açıdan değerlendirildiğinde ise hiçbir bölge veya ülke için mutlak ve süregelen durağanlık yapılarından ve bu durağanlığı tetikleyen siyasî yönetimlerden söz etmek mümkün değildir. Ne var ki, tarihte çoğu kez büyük dönüşüm ve devinimlerin yaşandıkları dönemlerde toplumsal ve siyasî istikrar arayışlarının da yoğunlaştıkları görülür. Bu eğilimi 19. yüzyılda İtalya'nın sancılı bütünleşme sürecinde bir aristokrat çok çarpıcı bir şekilde ifade etmektedir: "Bir şeylerin olduğu gibi kalmalarını istiyorsak, onların değişmelerine izin vermeliyiz."[2] Osmanlı yöneticilerinin bu düşünceye çok yabancı olmadıklarını düşünüyorum.

2 Giuseppe Tomasi di Lampedusa, *Leopard* [*Leopar*, çev. Semin Sayıt, Can Yayınları, 1998]. Sözler romanda Garibaldi'nin ordusuna katılan aristokrat Tancredi'ye aittir: "If we want things to stay as they are, things will have to change." (*Se vogliamo che tutto rimanga com'è bisogna che tutto cambi.*) *The Leopard*, İngilizce baskı (Londra: Collins, 1960).

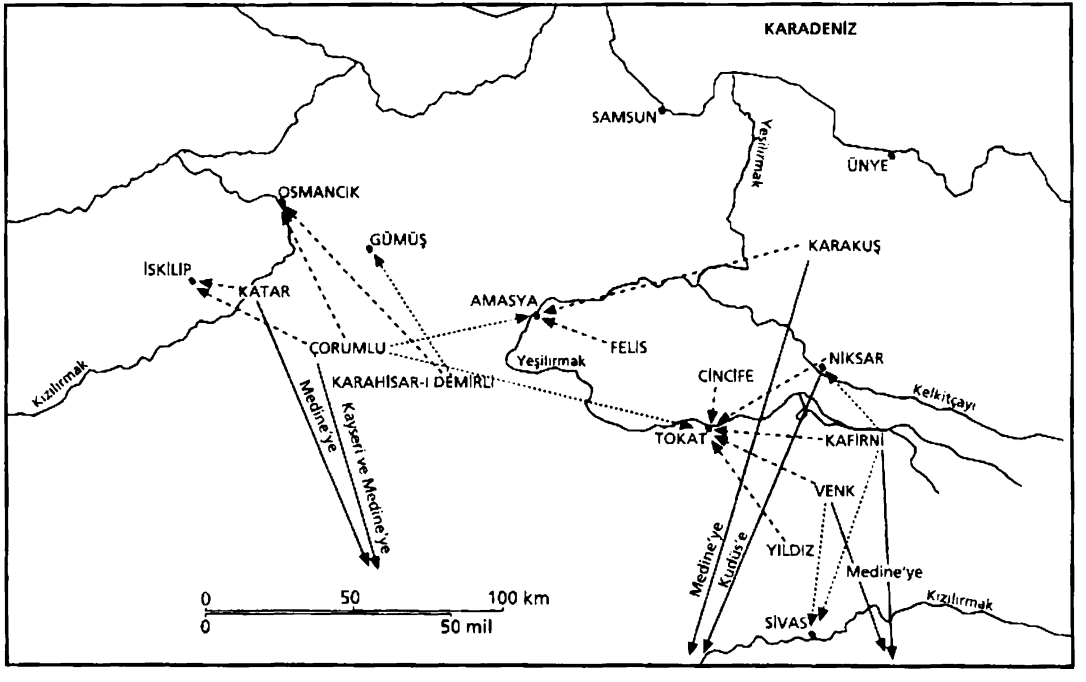
HARİTA 1: Rum Vilayetinde İncelenen Bölgeler

HARİTA 2: Rum Vilayetindeki Kasabalar ve Ticaret Yolları

HARİTA 3: Rum Vilayetindeki Bölgelerden Dışarıya Gönderilen Vakıf Gelirlerinin Coğrafi Durumu

akçe: gümüş para; Osmanlı İmparatorluğu'nda temel hesap birimi
asiyab: değirmen
askeri: Osmanlı askerî-yönetici sınıfının vergiden muaf üyeleri
avarız-ı örfîye: olağanüstü hallerde reayadan alman özel vergiler
ayan: yerel nüfuz sahipleri
bac-ı bazar: pazar matlupları
bad-ı hava: kelime anlamı "havanın rüzgârı"; zeametten, para cezalarından, hacizlerden, kayıt harçlarından, kayıp mülkten edinilen düzensiz, keyfî gelirler ve diğer kaynağı belirsiz gelirler
balta yeri: baltalık; köyün odun ihtiyacının karşılanması için köye verilmiş ait orman parçası
bazar-ı esb: at pazarı
bazar-ı galle: hububat pazarı
bazar-ı keyt: hububat pazarı
bedesten: değerli malların satışa çıkarıldığı kapalı çarşı
bennak: yarım çiftten daha az köylü arazisi
bey: (*1*) prens, bağımsız bir prensliğin hükümdarı; (*2*) sancak yöneticisi
beylerbeyi: "beylerin beyi", beylerbeyliğin –Osmanlı İmparatorluğu'nda en büyük idarî birim– yöneticisi
bezzaz: manifaturacı
bostan: kavun, karpuz tarlası
boyahane: kumaş boyama işleri yapılan atölye

bozahane: bira imalathanesi ya da boza veya mayalanmış darı içkisinin yapılıp satıldığı meyhane

caba: bekâr topraksız köylü

Celali: 16. ve 17. yüzyılda Anadolu'da hükümete karşı isyan başlatan asilere verilen ad

cizye: İslâm ülkelerinde gayrimüslimler tarafından verilen kelle vergisi

çarşı: belirli bir ürünün üretimi ve satışı için bir araya gelmiş dükkânlar bütünü

çayır: mera

çelebi: *(1)* genellikle zengin sınıfa mensup erkeklere verilen ve itibar içeren unvan; (2) özellikle Mevlevilerde tarikat liderinin unvanı

çeltikçi: başkasına ait toprakta pirinç ekimiyle uğraşan ve ekine ortak olan çiftçi

çift: 60 ile 150 dönüm arasında değişen tarım arazisi birimi

çift bozan akçesi: Müslüman reayanın timar sahibi bir sipahinin arazisini boşaltma karşılığında sipahiye ödediği ekin vergisi

darülhadis: hadis veya Hz. Muhammed'in sözlerinin ve hareketlerinin öğretildiği okul

derbent: dağ geçidi

dibekhane: değirmen taşı imalathanesi

divanî: merkezî hükümete özgü

duaguy: ölüler için her gün dua etsinler diye para ödenen görevliler

emin: doğrudan merkezî hükümete ya da padişaha ait olan vergilerin toplanması için devlet tarafından atanan memur. Aynî vergiler ya da pirinç mahsulünün mirî payı söz konusu olduğunda emin, bu ürünlerin yerel pazarda satışından ya da devlet tarafından belirlenmiş bölgelere naklinden sorumluydu. Aynı zamanda kamu işleri için atanmış memur.

eşkinci: masrafları malikâne sahipleri ya da aşiretler tarafından sağlanan merkezî hükümete bağlı atlı askerler

fakih: din hukukunda uzman, hukukçu

gebran: Hıristiyan

hacer: değirmen taşı

han: otel veya kervansaray

has: padişaha, hanedandan bir prense, beylerbeyine veya sancak beyine ait, yıllık 100.000 akçeden daha fazla gelir getiren arazi

hass-ı humayûn: padişaha ait mülk veya padişaha tahsis edilen gelirler

hass-ı mirliva: liva yöneticisine tahsis edilen gelirler

hass-ı mirmiran: vilayet yöneticisine tahsis edilen gelirler

hass-ı sancak bey: sancak yöneticisine tahsis edilen gelirler

hasıl: gelir

icmal: tımar bağışlarını temel alarak düzenlenmiş özet envanter veya tahrirler

ihtisab: *(1)* kamu ahlakıyla, ve özellikle hisba olarak bilinen ticari işlemlerle ilgili kanunlar; (2) ihtisab matlupları zanaatkarlardan alınan ve muhtesib tarafından toplanan matluplar için kullanılır

ihzariyye: genellikle borçların ödenmesi ile ilgili ticari işlemler ve aile içi anlaşmazlıklar veya ağır cezayı ilgilendiren suçlarda davalıyı davacıyla yüz yüze getirmek için alman vergi

iki baştan: toplam mahsulün 1/5'i olarak saptanan ve gelirleri malikâne sahipleriyle merkezî hükümet arasında bölüştüren karışık vergilendirme sistemi

imaret: masrafları vakıf tarafından karşılanan kamu tesis ve kuruluşları kompleksi

ispençe: Hıristiyanların ödediği resm-i çift'e tekabül eden Balkan kaynaklı, kişi başına alınan vergi

kadı: hem şeriatın (İslâm hukuku) hem de kanunun (örfî hukuk) gereklerini uygulayan, bir kazadaki en yüksek yönetici

kadıasker: imparatorlukta şeyhüllslâmdan (ulema hiyerarşisinin başı) sonra en yüksek yargı otoritesi. Biri Rumeli, diğeri Anadolu için olmak üzere iki kadıasker vardı

kanun: İslâmî hukuktan ayrı olarak padişah tarafından çıkarılan kanun

kanunnâme: padişah kanunları

kapan: başta pamuk olmak üzere, tarım ürünlerinin ağırlığını ölçmek için kullanılan devlete ait kantarlar

karye: köy

kaza: kadının yönetim alanına giren, sancak/livanın altında yer alan idarî birim

kile: büyüklüğü zamanla ve yerel olarak değişen Osmanlı ölçü birimi. İstanbul'da 1 kile, 25 kilograma eş düşüyordu

kışlak: kışlık mera, aynı zamanda sürülerin beslenip kışı geçirebilecekleri kapalı alan

levend: *(1)* çeteci; (2) arazisi ve işi olamayan kişi

liva: vilayete dahil idari birim

malikâne: Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan önce Orta ve Doğu Anadolu'da hâkim gruplar tarafından kontrol edilen gelir ve araziler. Bu gruplar aynı zamanda toprak üzerinde mülkiyet hakkına (rakaba) da sahiptiler.

mevkuf: kelime anlamı "alıkonmuş" (hazine için); sipahinin tımar alanı içinde bulunan fakat getirdiği gelirler sipahiye ait olmayan toprak ve kişiler. Bu gelirler mevkufçu tarafından toplanıyordu

mevkufçu: sipahiye ait olmayan gelirleri toplamak üzere merkezî hükümet tarafından atanan memur

Mevlevî: Mevlana Celaleddin Rumi'nin (1207-73) öğretilerini izleyen dervişlerin tarikatına özgü

mezraa: üzerinde ikamet edilmeyen tarıma elverişli toprak

mirî: (*1*) devlete ait mülk ve gelirler; (*2*) devlete ait

mirliva: liva yöneticisi

mizan: ipeği tartmakta kullanılan kantarlar

mücerred: bekâr erkek

mud: 20 kileye eş gelen Osmanlı ölçüm birimi

müderris: medresede baş öğretmen ve yönetici

mufassal: vergi mükelleflerinin ve köylü ve şehir halkından alınması saptanan değişik vergilerin listesini içeren ve idarî birimlere ve yerleşimlere göre hazırlanan ayrıntılı tahrir

mühimme: merkezî hükümetin çıkardığı fermanlar

mühimme defterleri: merkezî hükümetin çıkardığı fermanların bütününü içeren kayıtlar

muid: müderris yardımcısı

muhtesib: ihtisab düzenlemelerini uygulamaya koyan pazar ve kamu ahlâkı müfettişi

mukataa: kesinti, iltizam

mültezim: özellikle merkezden uzak yerlerde, belirli eyaletlerin (gelirlerinin) açık artırma yoluyla kiraya verilmesi sistemine iltizam, kiralama hakkı kazananlara ise mültezim deniyordu

müsellem: köylü asker; bazı vergilerden muaf tutulma karşılığında askerî ve diğer hizmetlerde bulunan askerî birim

müzevvec: evli vergi mükellefleri

nahiye: Osmanlı idari sisteminde en küçük birim; sancak/livanın alt birimi

narh: devlet tarafından saptanan fiyatlar

nefs: şehir, aynı zamanda nahiyenin idarî başkenti

nîm-çift: çiftin yarısı

niyabet: naib (kadı yardımcısı) tarafından suçlulardan alınan para cezaları

nöker: Doğu Anadolu'da sipahiye verilen ad

nüzül: özel aynî vergiler

paşa: *(1)* Osmanlı vilayeti yöneticisinin unvanı; *(2)* Osmanlı komutanına ve vezire verilen unvan

pir: *(1)* derviş tarikatının ruhanî lideri; *(2)* zaviye kurucusu

pir-i fani: ihtiyar

rakaba: yasal toprak üzerinde mülkiyet hakkı

reaya: Osmanlı İmparatorluğu'nda, askerî sınıftan ayrı, vergi mükellefi olan kullar

resm-i arus: gelin vergisi

resm-i çift: bir, yarım ya da daha az çift sahibi Müslüman reaya tarafından ödenen çift vergisi

resm-i rah: köprü başlarında ödenen yol veya geçiş vergisi

resm-i revgân: yağ üzerinden alınan matluplar

resm-i şira: mayalanmamış üzüm suyu üzerinden alınan matluplar

resm-i tapu: devlet arazisi üzerinde mülkiyet hakkı verilmesi için alınan para

salariye: vergi toplayıcısının toplam mahsulün kırkta birine eş düşen payı

sancak: vilayetin alt birimlerinden biri

sancak beyi: sancak yöneticisi

sipahi: askeri hizmet karşılığında tımar sahibi atlı asker

subaşı: taşra ordusunda tımar sahibi sipahilerin bir koluna komuta eden ve bölgesinde düzenden sorumlu zeamet sahibi

sufi: mutasavvıf, tarikat üyesi

sürsat: köylülerin ürünlerinin orduya mecburî satışını içeren özel vergiler

şemhane: mum imalathanesi

şeyh: dinî lider ve derviş misafirhanesinin idarecisi

tahrir: vergi tetkiki

tamga: başta dokuma olmak üzere, imalatçılardan alınan damga vergisi

tekalif-i örfiye: reayadan alınan özel vergiler

temlik: padişah tarafından verilen mülkiyet hakları

tımar: askerî hizmet karşılığında verilen, yıllık 20.000 akçeden fazla gelir hakkı

ulema: din bilginleri, İslâmî düzen, hukuk, gelenek ve teoloji uzmanları

umerâ: emirin çoğulu, Türkmen hükümdarlarının unvanı

vakıf: dinî ve diğer hayır işleri için devredilen toprak veya diğer gelir kaynakları

vakıf defterleri: hayır kurumlarının hesaplarının bütününü içeren kayıtlar

vilayet: Osmanlı İmparatorluğu'nda taşra yönetiminin ikinci büyük idarî birimi; beylerbeyliğin alt birimi

zaim: zeamet sahibi
zaviye: yolcuların konakladığı derviş misafirhanesi
zaviyedar: derviş misafirhanesinde odabaşı
zeamet: yıllık 20.000 ile 100.000 akçe arasında değişen gelir hakkı
zemin: bir çiftten az toprak parçası veya kiraya verilmiş arazi

KAYNAKÇA

BİRİNCİL KAYNAKLAR

A. Başvekalet Arşivi, İstanbul:.

1. *Tapu Tahrir* Bölümü: Defter No. 2, 19, 79, 287, 444, 54, 176, 270, 8, 455, 482, 121, 153, 147, 148, 436, 733, 177, 87, 30, 994, 255, 733, 387, 272.

2. *Mahyeden Müdevver* Tasnifi: Defter No. 16, 160, 232, 354, 494.

3. *Mühimme Defterleri*: cilt: 2, 3, 6, 7, 9, 19, 26, 27, 41, 52, 53, 67, 70, 73.

B. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, Ankara:

Kuyud-u Kadîme: Defter No. 12, 14, 33, 47, 48, 51, 38, 54, 101, 110, 114, 128, 129, 131, 135, 142, 152, 156, 167, 174, 176.

İKİNCİL KAYNAKLAR

Abdulfettah, Kemal ve Hutteroth, Wolf-Dieter, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlanger Geographische Arbeiten, özel sayı 5 (Erlangen, 1977).

Abou-el-Haj, Rifaat, *The Formation of the Modern State: The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries* (Albany: SUNY Press, 1991.

Abrams, Philip, "Towns and Economic Growth: Some Theories and Problems", der. Philip Abrams ve E. A. Wrigley, *Towns in Societies: Essays in Economic History and Historical Sociology* içinde, s. 9-33 (Cambridge: Cambridge University Press, 1978).

Adams, C.J., "Islamic Religion", *Middle East Studies Association Bulletin*, IV, 3 (15 Ekim 1970).

Akdağ, Mustafa, "Celalî İsyanlarında Büyük Kaçgun", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2 (1964), s. 1-49.

Akdağ, Mustafa, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkışafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", *Belleten*, 12 (1949-50):s. 498-564.

Akdağ, Mustafa, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş Devrinde Esas Düzen", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 3 (1965): s. 139-56.

Akdağ, Mustafa, "Tımar Rejiminin Bozuluşu" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3 (1945): s. 419-431.

Akdağ, Mustafa, *Celalî İsyanları 1550-1603* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963).

Akdağ, Mustafa, *Celalî İsyanları: Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası* (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1975).

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, 2 cilt: (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1971).

Aktüre, Sevgi, "17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Osmanlı Şehrinde Şehirsel Yapının Değişme Süreci", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi* (1975): s. 90-111.

Al-Azmeh, Aziz, "What is the Islamic City", *Review of Middle East Studies*, 2 (1976).

Alexandrescu-Dersca, Maria M., "Contribution á l'etude de l'approvisionne ment en ble de Constantinople au XVIIe siecle", *Studia et Acta Orientalia*, 1 (1957): s. 13-37.

Alexandrescu-Dersca, Maria M., "Quelques donnees sur le rairtaillement de Constantinople au XVIe siecle", Association internationale d'etudes du, sud-est europeen, *Actes du premier congres international de etudes balkaniques et sud-est europeennes*, cilt 3 (Histoire: Sofya, 1969).

Althusser, L. ve Balibar, E., *Reading Capital* (Londra: New Left Books, 1972).

Altınay, Ahmet Refik, *16. Asırda Rafızîlik ve Bektaşîlik: 16. Asırda Türkiye'de Rafızîlik ve Bektaşîliğe dair Hazine-i Evrak Vesikalarını Havidir* (İstanbul: A. Halit Kitaphanesi, 1932).

Altınay, Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri 966-1200: Anadolu'da Yaşayan Türk Aşiretleri Hakkında Divan-ı Humayûn Mühimme Defterlerinde Mukayyet Hükümleri Havidir* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1930).

Altuğ, Yılmaz, "Legal Rules Concerning Land Tenure in the Ottoman Empire", *Annales de la Faculte de Droit d'Istanbul*, 18 (1968): s. 153-69.

Anderson, Perry, "The Antimonies of Antonio Gramsci" *New Left Review*, 100 (Kasım 1976 - Ocak 1977): s. 5-80.

Anderson, Perry, *Lineages of The Absolutist State*, Londra: New Left Books, 1974. s. 397- 412, 462-72, 464-96.

Andreasyan, Hrand D. *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, no. 1073. (İstanbul: Baha Matbaası, 1964).

Anhegger, Robert ve İnalcık, Halil (der.), *Kanunnâme-i Sultanî ber Muceb- Örf-i Osmanî, II. Mehmed ve II. Beyazid Devirlerine Ait Yasakname ve Kanunnâmeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, cilt: II (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1956).

Asad, Talal (der.), *Anthropology and the Colonial Encounter* (Londra: İthaca Press, 1973).

Asad, Talal, "Two European Images of Non-European Rule", der. Talal Asad, *Anthropology and the Colonial Encounter* içinde (Londra: Ithaca Press, 1973).

Asdrachas, I., "Aux Balkans du XVe siecle: producteurs directs et marches", *Etudes Balkanique* 6 (1970): 36-59.

Avineri, Shlomo (der.), *Karl Marx on Colonialism and Modernization* (New York: Doubleday, 1968).

Avineri, Shlomo, "Modernization and Arab Society", der. Irwing Howe ve Carl Gershman, *Israel, the Arabs and the Middle East* içinde (New York: Bantam Books, 1972).

Aymand, Maurice, *Venise, Requse et le Commerce Du Ble Pendant la Seconde Maitie du XVIe Siecle* (Paris: SEVPEN, 1966).

Baer, G., "The Administative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds". *International Journal of Middle East Studies,* I (Ocak 1970): s. 28-50.

Bailey, F. E., *British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations 1826-1853* (New York: H. Fertig, 1970).

Barkan, Ömer L., "Edirne Askeri Kassamına ait Tereke Defterleri 1545-1659", *Belgeler,* cilt: 3, no. 5-6 (1966), s. 1-479.

Barkan, Ömer L., "Edirne ve Civarında Bazı İmaret Tesislerinin Muhasebe Bilançoları", *Belgeler,* cilt: 1, no. 2 (1964), s. 235-377.

Barkan, Ömer L., "Essai sur les donnees statistique des registres de re censement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siecles", *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* 1 (1957): s.9-36.

Barkan, Ömer L., "Fernand Braudel, La Mediterranee", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* cilt 12, no. 3-4 (1951), s. 172-91.

Barkan, Ömer L., "Les Formes de l'Organisation du Travail Agricole dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe Siecles", *Revue de la Faculte des Sciences Economiques de l'Universite d'Istanbul,* 1, 1 (1939-40): s. 14-44.

Barkan, Ömer L., "Osmanlı Imparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* cilt: 11, no. 1-4 (1949-50), s. 324-69; cilt: 13, no. 1-4 (1951-52), s. 56-78; cilt: 15, no. 1-4 (1953-54), s. 209-237.

Barkan, Ömer L., "Osmanlı Imparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi,* 26 (1942): s. 279-386.

Barkan, Ömer L., "Osmanlı Imparatorluğu'nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* cilt: 23, no. 1-2 (1963), s. 239-96.

Barkan, Ömer L., "Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Middle East", der. Michael A. Cook, *International Journal of Middle East Studies,* 6 (Ocak 1975): s. 3-28. s. 163-171 (Londra: Oxford University Press, 1970).

Barkan, Ömer L., "Research on Ottoman Fiscal Surveys", *Studies in the Economic History of the Middle East* içinde (Oxford: Oxford University Press, 1970).

Barkan, Ömer L., "Süleymaniye Camii ve Imareti Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585-1586)", *Vakıflar Dergisi,* 9 (1969): s. 109-162.

Barkan, Ömer L., "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası,* 10 (1951-1953): s. 1-27.

Barkan, Ömer L., "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnâmesi", *Tanzimat,* 1 (1940); s. 301-352.

Barkan, Ömer L., "Türk-İslâm Hukuku Tatbikatı'mn Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller I: Malikâne-Divanî Sistemi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1 (1939): s. 119-185.

Barkan, Ömer L., "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt: 1, no. 1 (1940), s. 20-59; cilt: 2, no. 2 (1941), s. 214-247.

Barkan, Ömer L., "Türkiye'de Servaj Var mı idi?" *Belleten*, 20 (1956): s. 237-46.

Barkan, Ömer L., "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tespit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar", *Tarih Vesikaları*, cilt: 1, no. 5 (1942), s. 15-40; no. 9 (1942), s. 168-177.

Barkan, Ömer L., "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt: 1, no. 1 (1939), s. 29-74; no. 2 (1940), s. 198-245; no. 4 (1940) s. 397-447.

Barkan, Ömer L., "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten*, 34 (1970): s. 557-607.

Barkan, Ömer L., *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, cilt: 1, *Kanunlar* (İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1943).

Barkan, Ömer L. ve Ayverdi, Ekrem H., *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 953 (1546) Tarihli* (İstanbul: İstanbul Fatih Cemiyeti, 1970).

Beldiceanu, Nicoara ve Beldiceanu-Steinherr, İrene, "Recherche sur la province de Qaraman au XVIe Siecle, etude et actes", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 2 (1968): s. 1-129.

Beldiceanu, Nicoara "Recherches sur la reforme fonciere de Mehmet II", *Acta Historia* (Münih) 4 (1966): s. 25-39.

Beldiceanu-Steinherr, İrene, "Fiscalite et formes de possession de la terre arabie dans l'Anatolie pre-Ottoman", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 19 (1976): s. 233-313.

Beldiceanu-Steinherr, İrene, "Le regne de Selim Ier: tournant dans la vie politique et religieuse de l'Empire Ottoman", *Turcica: Revue d'etudes Turques*, 6 (1975): s. 34-48.

Berkes, Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal: McGill University Press, 1964).

Berov, Lyuben, "Problemes de la metrologie dans les territoires balkaniques a lepoque de la domination ottomane XVe-XIXe siecles, "*Etudes Balkaniques*, 11 (1975): s. 22-39.

Blaisdell, Donald C., *European Financial Control in the Ottoman Empire: A Study of the Establishment, Activities and Signifinance of the Administration of the Ottoman Public Debts* (New York. AMS Press, 1966).

Bloch, Marc, *French Rural History: An Essay on its Basic Characteristics*. Çev.: Janet Sondheimer (Berkeley: University of California Press, 1966).

Bois, Guy, "Symposium: Agrarian Class Structures and Economic Development in pre-industrial Europe: Against the Neo-Malthussian Orthodoxy", *Past and Present*, 79 (Mayıs 1978): s. 60-9.

Boserup, Ester, *The Conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change and Population Pressure* (Chicago: Aldine Publishing Co, 1965).

Bousquet, G. H. ve Schacht, J. (der.), *Selected Works of C. Snouck Hurgronje* (Leiden: Brill, 1957).

Braude, Benjamin, "International Competition and Domestic Cloth in the Ottoman Empire 1500-1650: A Study in Undevelopment", *Review*, 2(1979): s. 437-54.

Braudel, Fernand, *Capitalism and Material Life 1400-1800* (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1973).

Braudel, Fernand, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philippe II*. 2. cilt (New York: Harper and Row, 1972).

Brenner, Robert, "Agrarian Class Structures and Economic Development in pre-industrial Europe", *Past and Present*, 70 (1976): s. 30-5.

Brenner, Robert, "The Modern World System by Immanuel Wallerstein", *Peasant Studies*, VI, 1 (Ocak 1977): s. 2-42.

Brenner, Robert, "The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism", *New Left Review*, 104 (1977); s. 25-93.

Burke, Edmund, "The Image of The Moroccan State in French Ethnological Literature: A New Look at The Origins of Lyautey's Berber Policy", der. E. Gellner ve C. Micaud, *Arabs and Berbers: From Tribe to Nation* içinde (Londra: Duckworth, 1973).

Burke, Edmund, *Prelude to Protectorate in Morocco: Pre-Colonial Protest and Resistance* (Chicago: The University of Chicago Press, 1976).

Busbecq, Ogier Ghiselin de, *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq* (Oxford: Clarendon Press, 1927).

Cahen, Claude, "Le regime de la terre et l'occupation turgue en Anatolie", *Cahiers d'histoire mondiale*, 2 (1954-1955): s. 566-80.

Cahen, Claude, *Pre-Ottoman Turkey: A General Survey of the Material and Spiritual Culture and Historica, 1071-1330* (Londra: Sidgwick and Jackson, 1968).

Carter, H., "The Urban Hierarchy and Historical Geography: A Consideration with Reference to North-East Wales", der. Alan R. H. Baker, John D. Hamshere ve John Langton, *Geographical Interpretations of Historical Sources: Readings in Historical Geography* içinde (New Abbot: David & Charles, 1970).

Cernovodeanu, Paul, "The General Conditions of English Trade in the Levant in the Second Half of the 17th Century and at the Beginning of the 18th Century", *Revue des etudes sud-est europennes*, 5 (1967): s. 447-460.

Cezar, Mustafa, *Osmanlı Tarihinde Levendler*. İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, no. 38. (İstanbul: Çelikcilt Matbaası, 1965).

Chayanov, A.V., *Theory of Peasant Economy* (Illinois: Irwin Pres, 1956).

Chevallier, Dominique, "Western Development and Eastern Crisis in the Mid-Nineteenth Century: Syria Confronted With the European Economy", der. W.R. Polk ve R.L. Chambers, *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century* (Chicago: University of Chicago Press, 1968).

Cinlioğlu, Halil, *Osmanlılar Zamanında Tokat* (Tokat: 1950-51).

Clark, Colin ve Haswell, Margaret, *The Economics of Subsistence Agriculture*, 2. basım (Londra: Macmillan, 1966).

Cohen, Mark N., *The Food Crisis in Pre-History: Overpopulation and the Origins of Agriculture* (New Haven: Yale University Press, 1977).

Cook, Michael A., *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600* (Londra: Oxford University Press, 1972).

Corrigon, Philip ve Derek Sayers, "How the Law Rules: Variations on Some Themes in Karl Marx", der. Bob Fryer, Alan Hunt, Doreen Mc Barnet ve Bert Moorhouse, *Law, State and Society* içinde (Londra: Croom Helm, 1981).

Cuinet, Vitale, *La Turquie D'Asie. Geographie administrative, Statistique descriptive et raisonne de chaque province en l'Asie Mineure,* 4 cilt (Paris: Ernest Leroux Editeur, 1892).

Cvetkova, Bistra, "Changements intervenus dans la condition de la population des terres bulgares (depuis la fin du XVIe jusgu'au millieu du XVIIIes", *Etudes historiques,* cilt: 5, *A l'occasion du XIIIe Congres Internationale des Sciences Historiques-Moscou aôu;* (Sofya, 1970).

Cvetkova, Bistra, "Contribution a l'etude des impôts extraordinaires (avariz-i divaniye ve tekalif-i örfiye) en Bulgarie sous la damination turque, L'impôt 'nuzul'", *Roeznik Orientalistyczny,* 23 (1959): s.57-65.

Cvetkova, Bistra, "L'evolution du regime feodal turc de la fin du XVIe siecle jusque'au milleu du XVIIIe siecle", *Etudes historiques.* cilt: 2, *á l'occasion du XIe Congres International des Sciences Historiques* (Stokholm - Ağustos 1960, Sofya, 1960).

Cvetkova, Bistra, "Recherches sur le systeme d'affermage (iltizam) dans l'Empire Ottoman au corus du XVIe-XVIIIe siecles", *Roeznik Orientalistyczny,* 27 (1964): s. 111-32.

Cvetkova, Bistra, "Sur certaines reform du regime foncier aux temps de Mehmet II", *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* 6 (1963): s. 104-20.

Cvetkova, Bistra, "Vie economique de villes et ports balkaniques aux XVe et XVIe siecles", *Revue des etudes islamiques,* 38 (1970): s. 267-279.

Çağatay, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 5 (1947): s. 483-511.

Çağatay, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayanın Mirî Arazide Toprak Tasarrufu ve İntikal Tarzları", *IV. Türk Tarih Kongresi,* s. 426-433. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1952).

Çağatay, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğu Arazi ve Reaya Kanunnâmelerinde İlhak Edilen Memleketlerin Adet ve Kanunları ve İstilahların İzleri", *III. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Tebliğler,* s. 489-504 (Ankara: Türk Tarihi Kurumu Basımevi, 1948).

Çağatay, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğu nda Riba-Faiz Konusu: Para Vakıfları ve Bankacılık", *Vakıflar Dergisi,* 9 (1971): s. 35-56.

Çetintürk, Salahaddin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yürük Sınıfı ve Hukukî Statüleri", *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 1 (1943): s. 107-116.

Çizakça, Murat, "Sixteenth-Seventeenth Century Inflation and the Bursa Silk Industry: A Pattern of Ottoman Industrial Decline" doktora tezi (University of Pennsylvania, 1978).

Dağlıoğlu, Halil, "Onuncu Asırda Çorum", *Çorumlu Dergisi*, 1 (1938): s. 97-98, 147-48, 181-82, 219-23, 320-23; 2 (1939): 363-67, 392-95, 412-15.

Dağlıoğlu, Hikmet, "Çorum Vilayetinin Mülkî Taksimatına Tarihi bir Bakış", *Çorumlu Dergisi*, 4 (1941): s. 979-88.

Dağlıoğlu, Hikmet, "Çorum'a ait Vesikalar", *Çorumlu Dergisi*, 2 (1940): s. 532-34, 640-42; 4 (1941): 885-87, 923-27.

Dağlıoğlu, Hikmet, "Çorum'da Aşiret Meseleleri ve Bunların Malî Vaziyetleri", *Çorumlu Dergisi*, 2 (1939): s. 568-70.

Dalsar, Fahri, *Türkiye Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından, no. 856. (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1960).

Daniel, Norman, *Islam and the West, The Making of an Image* (Edinburgh: University Press, 1960).

Darke, Hubert (çeviren), *The Book of Government; or Rules for Kings* (New Haven: Yale University Press, 1960).

David, Geza, "Some Aspects of 16th Century Depopulation in the Sanjaq of Simontornya", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 28 (1974): s. 63-74.

Davis, Ralph, "English Imports from the Middle East, 1580-1780", Studies *in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day* içinde, der. M. A. Cook (Londra: Oxford University Press, 1970) s. 193-206

Davison, Roderic, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876* (Princeton: Princeton University Press, 1963).

Delumeau, Jean, *L'alun de Rome (XVe-XIXe siecles)* (Paris: SEVPEN 1962).

Divitçioğlu, Sencer, *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1967).

Duby, George, *Rural Economy and Country Life in Medieval West*, çeviren: Cynthia Postan (Columbia: University of South Carolina Press, 1968).

Eberhard, Wolfram, "Nomads and Farmers in Southeastern Turkey", *Oriens*. 6 (1953): s. 32-49.

Encylopedia of Islam, 2. basım, S.V, "İhtisab".

Encylopedia of Islam, 2. basım. S.V, "Çorum", Franz Taescner.

Encylopedia of İslam, 2. basım, S.V, "Daftar-i Khakani", Ömer L. Barkan.

Encylopedia of Islam, 2. basım, S.V, "Eshkinji", Halil İnalcık.

Encylopedia of Islam, "İkta", C. Cahen.

Erder, Leila ve Faroqhi, Suraiya, "Population Rise and Fall in Anatolia, 1550-1620" *Middle Eastern Studies*, 15, 3 (1979): s. 322-45.

Erder, Leila ve Faroqhi, Suraiya, "The Development of the Anatolian Urban Network during the Sixteenth Century", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* (1980), 23(3): 265-303.

Erder, Leila, "The Measurement of Pre-industrial Population Changes: The Ottoman Empire form the 15th to the 15th Century", *Middle Eastern Studies*, 11 (Ekim 1975): s. 284-301.

Ergenç, Özer, "1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mukayeseli İncelemesi Yoluyla Osmanlı Şehirlerinin Kurumları ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Deneme", Doktora Tezi (Ankara Üniversitesi, 1973).

Ergenç, Özer, "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadî Tarihine Ait Araştırmalar", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar*, 8-10 Haziran, 1973, der. Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1975).

Erinç, Sırrı ve Tunçbilek, Necdet, "The Agricultural Regions of Turkey", *Geographical Review*, 42 (1952): s. 179-203.

Evliya Çelebi, der. Zuhuri Danışman, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 13 cilt (İstanbul: Kardeş Matbaası, 1970).

Eyice, Semavi, "Çorum'un Mecidözü'nde Aşık Paşa Oğlu Evliya Çelebi Zaviyesi", *Türkiyat Mecmuası*, 15 (1968): s. 211-46.

Eyice, Semavi, "İlk Osmanlı Devrinin Dinî-İçtimaî Bir Müessesesi, Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt: 23, no. 1-2 (1962-1963), s. 3-80.

Faroqhi, Suraiya ve İslamoğlu, Huri, "Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth Century Anatolia", *Review*, 2 (Kış 1979): s. 410-36.

Faroqhi, Suraiya, "16-18. Yüzyıllarda Orta Anadolu'da Şeyh Aileleri", der. Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri: Metinler/Tartışmalar*, 8-10 Haziran, 1973 (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1975).

Faroqhi, Suraiya, "Agricultural Activities in a Bektashi Center: The Tekke of Kızıl Deli 1750-1830", *Südost-Forschungen*, 35 (1976): s. 69-96.

Faroqhi, Suraiya, "Notes on the Production of Cotton and Cotton Cloths in 16th and 17th Century Anatolia", *Journal of European Economic History*, cilt: 8, sayı: 2 (1979).

Faroqhi, Suraiya, "Rural Society in Anatolia and the Balkans during 16th Century, II", *Turcica* 11 (1979): 103-153.

Faroqhi, Suraiya, "Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century, I", *Turcica: revue detudes Turques*, 9 (1977) s. 161-95.

Faroqhi, Suraiya, "Sixteenth Century Periodic Markets in Various Anatolian Sancaks: İçel, Karahisar-i Sahib, Kütahya, Aydın and Menteşe", Journal *of Economic and Social History of the Orient*, 22 (1978): s. 32-80.

Faroqhi, Suraiya, "Taxation and Urban Activities in Sixteenth Century Anatolia", *Journal of Turkish Studies*, 1(1): 19-53.

Faroqhi, Suraiya, "The Peasants of Saideli in the Late Sixteenth Century", Archivum Ottomanicum 8 (1983): 215-50.

Faroqhi, Suraiya, "The Tekke of Hacı Bektaş: Social Position and Economic Activities", *Journal of Middle East Studies*, 7 (1976): s. 183-208.

Faroqhi, Suraiya, "Vakıf Administration in Sixteenth Century Konya: the Zaviye of Sadreddin Konevi", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 17 (1974): s. 145-172.

Febvre , Lucien, *The Problem of Unbelief in the Sixteenth Century, the Religion of Rabelais* (Harvard University Press, 1982).

Fekete, Lajos, "Die Siyaqatschrift in der Türkichen Finanzverwaltung", *Bibliotheca Orientalis Hungarica* VII. 2 cilt (Budapeşte: 1955).

Fekete, Lajos, "Türk Vergi Tahrirleri", *Belleten*, 11 (1947): s. 299-328.

Fick, J.W., "İslam as an Historical Problem in European Historiography since 1800", der. B. Lewis ve P.M. Holt, *Historians of the Middle East* içinde (Londra: Oxford University Press, 1962).

Foster-Carter, Aidan, "From Rostow to Gunder Frank: Conficting Paradigms in the Analysis of Underdevelopment", *World Development*, IV, 3 (1976): s. 167-80.

Frank, Andre Gunter, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America* (New York: Monthly Review Press, 1967).

Frank, Andre Gunter, *ReORIENT: Global Economy in the Asian Age* (University of California Press, 1998).

Galavanis, Kathy ve Glavanis, M. Pandelis, "The Sociology of Agrarian Relations in the Middle East: The Persistence of Household Structure", *Current Sociology*, cilt: 341, no: 2 (1983), s. 1-109.

Gandev, Christo, "L'apparition des rapports capitalistes dans l'economie rural de la Bulgarie du nord-ouest au cours du XVIIIe siecle", *Etudes historiques*. 2. Cilt, *L'occasion du XIe Congres International des Sciences Historiques-Stockholm août 1960*. (Sofya, 1960) 207-20.

Genç, Mehmet, "A Comparative Study of the Life Term Tax Farming: Data and the Volume of Commercial and Industrial Activities in the Ottoman Empire During the Second Half of the 18th Century", *La Revolution Industrielle Dans le Sud-Est Europeen - XIX e Siecle* (Sofya: Institut d'Etudes Balkaniques, 1976). s. 242-79.

Genç, Mehmet, "A Study of the Feasibility of Using 18th Century Ottoman Financial Records as an Indicator of Economic Activity", der. Huricihan İslamoğlu-İnan, *The Ottoman Empire and the World Economy* içinde (Cambridge University Press, 1987).

Genç, Mehmet, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", der. O. Okyar ve Ünal Nalbantoğlu, *Türk İktisat Semineri* içinde (Ankara: Hacettepe Üniversitesi. 1975).

Gibb, H.A.R ve Bowen, H, *Islamic Society and the West* (Londra: Oxford University Press, 1950).

Gibb, H.A.R, "Religion and Politics in Christianity and Islam", *Islam and International Relations* içinde (Londra, 1965).

Gibb, H.A.R. ve Bowen , H., *Islamic Society and the West*, cilt 1 (Londra, 1962).

Gibb, H.A.R. ve Bowen, H.A., *Study of the Impact of Western Civilization on Muslim Culture in the Near East*. cilt: I (Londra: Oxford University Press, 1957).

Glucksmann, Christie Bucj, *Gramsci and the State* (Londra: Lawrance and Wishart, 1980).

Goubert, Pierre, "The French Peasantry of the Seventeenth Century: a Regional Example", der. Trevor Aston, *Crisis in Europe 1560-1600*, s. 141-56 (Londra, Routledge & K. Paul, 1965).

Goubert, Pierre, *Beauvais et Beauvaissiau XVIIe siécle* (Paris: Flammarion, 1960).

Gökbilgin, Tayyib, "15. ve 16. Asırlarda Eyalet-i Rum", *Vakıflar Dergisi*, 6 (1965): s. 51-61.

Gökbilgin, Tayyib, "Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar Külliyatında Kanuni Sultan Süleyman Devri Belgeleri", *Belgeler*, 1 (1964): s. 24-52.

Gökbilgin, Tayyib, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten*, 26 (1962): s. 293-338.

Gökbilgin, Tayyib, *Rumelide Yürükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, no. 748. (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1957).

Gökbilgin, Tayyib, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, no. 508. (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1952).

Göyün, Nejat, "XVI. Yüzyılda Güney Dogu Anadolu'nun Ekonomik Durumu: Kanuni Süleyman ve II. Selim Devirleri", der. Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar* içinde (8-10 Haziran, 1973), s. 71-102 (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1975).

Göyünç, Nejat. *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, no. 1458 (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1969).

Gramsci, Antonio, *Selections from the Prison Notebooks*, çev. ve der. Quintin Hoare ve Geoffrey N. Smith (New York: International Publishers, 1980) s. 206-69 [*Hapishane Defterleri*, çev. Adnan Cemgil, Belge Yayınları, 1975].

Gran, Peter, "Late 18th-early 19th Century: Merchant Capitalism or Modern Capitalism", *L'Egypte au 19eme siecle: rupture et continuite* içinde, der. Robert Mantran (Paris: CNRS, 1983).

Gran, Peter, *Islamic Roots of Capitalism: Egypt 1760-1840* (Austin: The University of Texas Press, 1979) s. 3-34, 111-31.

Griswold, William, "Political Unrest and Rebelion in Anatolia 1605-1609", Doktora tezi, University of California at Los Angeles, 1966.

Grisworld, Villiam, *The Great Anatolian Rebellion 1000-1020/1591-1611*. (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1983).

Grozdavona, El, "Les fondoments economiques de la commune rurale dans les regions bulgares (XVe-XVIIIe siecles)", *Etudes Balkaniques*, 10 (1974): s. 30-45.

Grunebaum, G.E. von, *Classical Islam: A History 600-1258*. (Chicago: Aldine Publishing Col, 1970), *Balkanique*, 6 (1970): s. 36-59.

Grunebaum, G.E. von, *Classical Islam: A History 600-1288*. (Chicago: Aldine Publishing Co. 1970).

Grunebaum, G.E. von, *Islam, Essays in The Nature and Growth of a Cultural Tradition*, 2. basım. (Londra: Routledge and Kegan Paul, 1955).

Grunebaum, G.E. von, *Medieval Islam* (Chicago: The University of Chicago Press, 1946).

Grunebaum, G.E. von, *Modern Islam* (Berkeley: The University of California Press, 1962).

Güçer, Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tabi Olduğu Kayıtlar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt: 13, no. 1-4 (Ekim 1951-Temmuz 1952), s. 79-98.

Güçer, Lütfi, "XVII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi için Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt: 11, no. 1-4 (1949-1950), s. 397-416.

Güçer, Lütfi, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, no. 1075 (İstanbul: Sermet Matbaası, 1964).

Halasi-Kun, Tibor, "Sixteenth Century Settlements in Southern Hungary", *Belleten*, 28 (1964): s. 1-72.

Hegel, G.W., *The Philosophy of History* (New York: Dover Publications, 1956) [*Tarih Felsefesi*, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınevi, 2006].

Herlihy, David, "Population, Plague and Social Change in Rural Pistoia 1201-1430", *Economic History Review*, 2. ser. cilt: 18, no: 2 (1965): s. 225-44.

Heyd, Uriel, *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615* (Oxford University Press, 1960).

Heyd, Uriel, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*. der. V.L. Menage (Oxford: Clarendon Press, 1973).

Heyd, Vilhelm, *Histoire du commerce du Levant au money age* (Amsterdam. A.M. Hakkert, 1959).

Hindess, Barry ve Hirst, Paul, *Pre-Capitalist Modes of Production* (Londra: Routledge and Kegan Paul, 1975) s. 178-201, 207-20.

Hinz, Walter, "Das Steuerwesen Ostanatoliens im 15. und 16. Jahrhunderts", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft*, 25 (1951): s. 117-201.

Hinz, Walter, "Steuerinschriften aus dem mittelalterlichen Vorderen Orient", *Belleten*, 13 (1949), s. 752-73.

Hinz, Walter, *Islamische Maesse und Gewichte umgerechnet ins mitrische System* (Leiden: J. Brill, 1955).

Hodgson, Marshall G., *The Venture of Islam, Conscience and History in a World Civilization*, 3 cilt (Chicago: University of Chicago Press, 1974).

Horvath, Anna, "The Cattle Trade of a Hungarian Town (Szolnok) in the Period of Turkish Domination", der. Lajos Ligeti, *Studia Turcica* içinde, s. 241-48 (Budapeşte: Akademia Kiado, 1971).

Hourani, A.H., "Ottoman Reform and the Politics of Notables", der. W.R. Polk ve R.L. Chambers, *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century* (Chicago: University of Chicago Press, 1968): s. 41-68.

Hutteroth, Wolf-Dieter, "Laendliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzten vierhundert Jahren", *Göttinger Geographische Abhandlungen*, Heft 46 (Göttingen, 1968).

Hüsameddin, Hüseyin, *Amasya Tarihi*, 5 cilt (İstanbul: Hikmet Matbaası), 1330-2/1927-35.

Hymer, S. ve Resnick, S, "Model of an Agrarian Economy with Non-Agricultural Activities", *American Economic Review*, 59 (1969): s. 493-506.

Itzkowitz, N, "Eighteenth Century Ottoman Realities", *Studia Islamica*, XVI (1962): s. 73-94.

İnalcık, Halil, "15. Asırda Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihî Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt: 15, no. 1-4 (1953-54): s. 51-75.

İnalcık, Halil, "Adaletnameler", *Belgeler*, cilt: 2, no. 3-4 (1965), s. 49-145.

İnalcık, Halil, "Bursa and the Commerce of the Levant", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 3 (1960): s. 131-47.

İnalcık, Halil, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History*, 39 (1960): s. 45-101.

İnalcık, Halil, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History: Decline or Change*, s. 27-52, der. Thomas Neff ve Roger Owen (Londra: Feiffer & Simons, 1977).

İnalcık, Halil, "Çiftlik", *Encyclopia of Islam*, 2. baskı.

İnalcık, Halil, "Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings", *Review*, 1 (Winter/Spring 1978), s. 69-99.

İnalcık, Halil, "Islâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *Islâm Ilimleri Enstitüsü Dergisi*, 1 (1959): s. 29-46.

İnalcık, Halil, "Land Problems in Turkish History", *The Muslim World*, 45 (1955): 221-28.

İnalcık, Halil, "Osmanlı Imparatorluğu'nun Kuruluş ve Inkişafı Devrinde Türkiye'nin Iktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten*, 15 (1951): s. 620-47.

İnalcık, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", *Belleten*, 23 (1959): s. 575-608.

İnalcık, Halil, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, 2 (1954): s. 112-29.

İnalcık, Halil, "Örf", *Encyclopedia of Islam*, 2. baskı.

İnalcık, Halil, "Rice Cultivation and Çeltikçi-Reaya System in the Ottoman Empire", *Turcia: Revue d'Etudes*, XVI (1982).

İnalcık, Halil, "State and Ideology", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire* içinde (Bloomington: Indiana University Press, 1993).

İnalcık, Halil, "Suleiman the Law-Giver and Ottoman Law", *Archivum Ottomanicum*, 1 (1969): s. 105-38.

İnalcık, Halil, "The Emergence of Big Farms, Çiftlik", *Collection Turcica*, I. *Contribution a L'Histoire Economique et Sociale de l'Empire Ottoman* (Paris: Edition Peetens, 1984).

İnalcık, Halil, "The Ottoman Decline and its Effects upon the Reaya", der. Hendrik Birnbaum ve Speros Vryonis, Jr., *Aspects of the Balkans: Continuity and Change. Contributions to the International Balkan Conference held at the University of California at Los Angeles, Ekim 23-28, 1969*, s. 338-54 (Lahey: Mouton, 1972).

İnalcık, Halil, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy", der. A. Cook, *Studies in the Economic History of the Middle East*, s. 207-218 (Londra: Oxford University Press, 1970).

İnalcık, Halil, "The Problem of the Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation", *Akten des XI Internationalen Byzantinistenkongresses* içinde s. 237-42 (Münih: 1958).

İnalcık, Halil, Hicri 815 *Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*. Türk Tarih Kurumu Yayınları (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1954).

İnalcık, Halil, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* (Ankara, 1943).

İnalcık, Halil, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600* (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1973).

İslâm Ansiklopedisi, s.v, "Avariz," Ömer L. Barkan.

İslâm Ansiklopedisi, s.v, "Mehmet II," Halil İnalcık.

İslâm Ansiklopedisi, s.v, "Nahiye," Tayyib Gökbilgin.

İslâm Ansiklopedisi, s.v, "Niksar," Besim Darkot.

İslâm Ansiklopedisi, s.v, "Süleyman I", Tayyib Gökbilgin.

İslâm Ansiklopedisi, s.v, "Tımar," Ömer L. Barkan.

İslâm Ansiklopedisi, s.v, "Tokat," Tayyib Gökbilgin.

İslamoğlu, Huri ve Keyder, Çağlar, "Agenda for Ottoman History", *Review*, I (1977): 31-55.

Islamoğlu, Huri ve Keyder, Çağlar, "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı: Bir Öneri", *Toplum ve Bilim*, 1 (Bahar 1977).

İslamoğlu, Huri ve Perdue, Peter, *Shared Histories of Modernity in China, India and the Ottoman Empire* (Routledge, 2007).

İslamoğlu, Huricihan, "Dynamics of Agricultural Production, Population Growth and Urban Development: A Case Study of Areas in North-Central Anatolia, 1520-1575", Basılmamış Doktora Tezi (University of Wisconsin-Madison, 1979).

Islamoğlu, Huricihan, "Ottoman and Chinese Modernities Compared: State Transformations and Constitutions of Property in Qing and Ottoman Empires in the 18th and the 19th Centuries" (ed.) Huri İslamoğlu ve Peter Perdue içinde, *Shared Histories of Modernity in China, India and the Ottoman Empire* (Delhi ve Londra: Routledge, 2008).

İslamoğlu, Huricihan, "Politics of Administering Property: Law and Statistics in the Nineteenth Century Ottoman Empire", Huri İslamoğlu, *Constituting Modernity: Private Property in the East and West* içinde (Londra: I. B. Tauris, 2004).

İslamoğlu, Huricihan, "Property as a Contested Domain: A Re-evaluation of the Ottoman Land Code of 1858", ed. Roger Owen, *New Perspectives on Property and Land in the Middle East* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000).

Islamoğlu, Huricihan, "Towards a Political Economy of Legal and Administrative Constitutions of Individual Property", *Constituting Modernity: Private Property in the East and the West* içinde (Londra: I. B. Tauris, 2004).

İslamoğlu-İnan, Huri (der.), *The Ottoman Empire and the World Economy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987).

İslamoğlu-İnan, Huri, "Law, Property and State Power in the Ottoman Empire", der. Timothy Mitchell ve Roger Owen, *State and Society in the Middle East* içinde (Routlege, 1992).

İslamoğlu-İnan, Huri, "State and Peasant in the Ottoman Empire: A Study of Peasant Economy in North-Central Anatolia during the 16th century", *The Ottoman Empire and the World Economy* içinde (Cambridge: Cambridge University Press, 1987).

Jennings, Ronald, "Loan and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records, the Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 16. (1973): 168-216.

Jennings, Ronald, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", *International Journal of Middle East Studies*, 7 (1976): s. 21-57.

Kabrda, Joseph, "Quelques problemes de metrologie turque-ottomane", *Deuxieme conference des etudes Albanologiques*, Tiran, 12-18 Ocak 1968 s. 115-19. (Tiran: 1970).

Kahn, Joel, *Minangkabau Social Formations* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980).

Kald-Nagy, Gyula, "Bevölkerungsstatistischer Quellenwert der Cizye-Defter und der Tahrir-Defter", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 2 (1960): s. 259-67.

Kald-Nagy, Gyula, "The Administration of the Sanjaq Registrations in Hungary", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 21 (1968): s. 181-223.

Kaldy-Nagy, Gyula, "The Effect of the Tımar-seystem on Agricultural Production in Hungary", der. Lajos Ligeti, *Studia Turcica*, s. 241-248 (Budapeşte: Akademiai Kiado, 1971).

Kaldy-Nagy, Gyula, "Two Sultanic *hass* estates in Hungary during the XVIth and XVIIth centuries", *Acta Orientalia Academiae Scientarum Hungaricae*, 13 (1961): s. 31-62.

Kaldy-Nagy, Gyula, *Kanuni Devrinde Budin Tahrir Defteri* (Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Basımevi, 1971).

Karpat, Kemal H., "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893", *International Journal of Middle East Studies*, 9 (1978): s. 237-74.

Karpat, Kemal H., "Structural Change, Historical Stages of Modernization, and the role of the Social Groups in Turkish Politics", der. K. Karpat, *Social Change and Politics in Turkey: A Stuructural - Historical Analysis* içinde (Leiden: Brill, 1973. s. 11-92).

Karpat, Kemal H., "The Land Regime, Social Structure and Modernization in the Ottoman Empire", der. Richard L. Chambers, *Beginnings of Modernization in the Middle East* içinde, s. 69-93 (Chicago: University of Chicago Press, 1968).

Karpat, Kemal H, "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908", *International Journal of Middle East Studies*, 3 (1972): s. 243-81.

Keyder, Çağlar, "Prota Endüstri Kavramı ve Çevre Ülkelerinde Emperyalizmin Yol Açtığı Tahribat", *Toplum ve Bilim*, 13 (Bahar 1981), s. 93-106.

Keyder, Çağlar, "Proto-Industrialization in the Ottoman Empire", *Insurgent Sociologist* (Kış 1980).

Keyder, Çağlar, "Small Peasant Ownership in Turkey: Historical Formation and Present Structure", *Review*, cilt: VII, no.1 (Yaz 1983), s. 52-108.

Keyder, Çağlar, "The Dissolution of the Asiatic Mode of Production". *Economy and Society*, V, 2 (1976): s. 178-96.

Kıray, Mübeccel, *Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, Ankara: 1964.

Kiernan, V.G., *The Lords of Human Kind: Black Man, Yellow Man and White Man in an Age of Empire* (Boston: Little Brown, 1969).

Koebner, R., "Despot and Despotism: Vicissitude of a Political Term", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 14 (1951): s. 275-302.

Kolars, J., *Tradition, Season, and Change in a Turkish Village* (Chicago: University of Chicago Press, 1963).

Köseoğlu, Neşet, "Çorum'da Yer Adları", *Çorumlu Dergisi*, 1 (1938): s. 99-102, 136-40.

Köseoğlu, Neşet, "Tarihte Çorum Köyleri, Ayas, Türler ve Bölgesi", *Çorumlu Dergisi*, 2 (1939): s. 448-56.

Kraelitz, F, "Kanunnâme Sultan Mehmeds des Eroberers", *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte* (1921).

Kurmuş, Orhan, "The Role of British Capital in the Economic Development of Western Anatolia, 1850-1913", Basılmamış Doktora Tezi (University of Londra, 1974).

Kütükoğlu, Bekir, "Les relations entre l'empire Ottoman et l'Iran dans la second moitie de XVIe siecle", *Turcica*, VI (1975), s. 144-5.

Ladurie, Emmanuel Le Roy, *The Peasants of Languedoc* (Urbana: University of Illinois Press, 1977).

Lane, Frederick C, "The Mediterranean Spice Trade: Further Evidence of its Revival in the 16 th Century", *American Historical Review*, XLV (Nisan 1940): s. 571-90.

Lapidus, Ira M., "The Grain Economy of Mamluk Egypt", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 12 (1969): s. 1-15.

Laroui, Abdallah, "For a Methodology of Islamic Studies", *Diogenes*, 83 (1973).

Laroui, Abdallah, *The Crisis of the Arab Intellectual: Traditionalism or Historicism* (Berkeley: The University of California Press, 1976).

Lerner, Daniel, *Passing of the Traditional Society* (New York: Free Press, 1958).

Lewis, Bernard, "Jaffa in the Sixteenth Century According to the Ottoman Tahrir Registers", *Necati Lugal Armağanı* içinde, s. 435-46. Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, ser. VII, no. 50. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1968).

Lewis, Bernard, "Nazareth in the Sixteenth Century according to the Ottoman Tapu Registers", der. G. Makdisi, *Arabic and Islamic Studies in Honour of H A.R. Gibb* (Leiden: J. Brill, 1965).

Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, 2. basım. (New York: Oxford University Press, 1968).

Lowry, Heath, "The Ottoman tahrir defters as a Source for Urban Demographic History: The Case Study of Trabzon (ca. 1486-1583)", Doktora tezi (University of California at Los Angeles, 1977).

Lybyer, A.H., *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificient* (New York: Russel and Russell, 1966.3).

Mann, Michael, "The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results", der. John Hall, *States in History* içinde (Oxford: Basil Blackwell, 1986).

Mantran, R., "L'Empire Ottoman et le Commerce Asiatique aux 16e et 17e Siecles", der. D.S. Richards, *Islam and the Trade of Asia* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1970) s. 169-79.

Mantran, Robert, *Istanbul dans la seconde moitie siecle, essai d'histoire institutionale, economique et sociale*, Bibliotheque archeologique et historique de l'Institut Français d'Archeologie d'Istanbul, cilt: 12. (Paris: A. Maisonneuve, 1962).

Mardin, Şerif, "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History*, 11 (1969): s. 258-81.

Mardin, Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought* (Princeton: Princeton University Press, 1962) [*Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. Mümtazer Türköne - Fahri Unan - İrfan Erdoğan, İletişim Yayınları, 1996].

Masson, P., *Histoire du Commerce Français dans le Levant au XVIIIe Siecle* (Paris: Hachette, 1911).

McGowan, Bruce, "Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)", *Archivum Ottomanicum*, 1 (1969): s. 139-96.

McGowan, Bruce, "The Middle Donube Cul-de-sac", ed. Huri Islamoğlu-İnan *Ottoman Empire and the World Economy* içinde (Cambridge University Press 2004).

McGowan, Bruce, "The Study of Land and Agriculture in the Ottoman Provinces Within the Context an Expanding World Economy in the 17th and 18th Centuries", *International Journal of Turkish Studies*, II, 1 (Bahar-Yaz 1981): s. 57-64.

Melikof-Sayar, Irene, "Le probleme Kızılbaş", *Turcica: Revue d'etude Turque*, 5 (1975): s. 49-67.

Melikof-Sayar, Irene, *La geste de Melik Danişmend. Etude Critique du Danişmend-name*, 2 cilt, Bibliotheologique archeologique historique de l'institut français d'archeologie d'Istanbul, cilt: 11 ve 12 (Paris: A. Maissonneuve, 1960).

Melotti, Umberto, *Marx and the Third World* (Londra: Macmillian Press, 1977).

Meuvret, Jean, *Etudes d'histoire economique. Recueil d'articles* (Paris: Librairie Armand Colin, 1971).

Milkova, F.G., "Sur le teneuer et le caractere de la propriete d'etat des terres miriye dans l'Empire Ottoman du XVe au XIXe siecles", *Etudes Balkaniques*, 5 (1966): s. 155-76.

Minchindon, Walter, "Patterns, and Structure of Demand 1500-1750", der. Carlo M. Cipolla, *The Fontana Economic History of Europe* içinde, cilt 2: *The Sixteenth and Seventeenth Centuries* (Sussex: Harvester Press, 1977).

Miroğlu, İsmet, *XVI. Yüzyılda Bayburd Sancağı* (İstanbul: Uçlar Matbaası, 1971).

Mols, Roger, S.Jr, "Population in Europe 1500-1700", der. Carlo M. Cipolla, *The Fontana Economic History of Europe*, cilt 2, *The Sixteenth and Seventeenth Centruries* (Sussex: Harvester Press, 1977).

Montesquieu, Baron de, *The Spirit of Laws* (New York: Colonial Press, 1900). s. 18, 25-8, 57-66, 122, 129.

Moore, Barrington, Jr. *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World* (Boston: Beacon Press, 1967).

Mouffe, Chantal, "Hegemony and Ideology in Gramsci", der. C. Mouffe, *Gramsci and Marxist Theory* (Londra: Routledge and Kegan Paul, 1979) s. 168-209.

Nedkoff, Boris Christoff, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye", *Belleten*, 8 (1944) 8 s. 599-652.

Nell, Edward, "Economic Relationships in the Decline of Feudalism: An Explanation of Economic Interdependence and Social Change", *History and Theory*, 6 (1967). b. 313-50.

Nolte, Hans-Heinrich, "The Position of Eastern Europe in the International System in Early Modern Times", *Review*, VI, 1 (Yaz, 1982): s. 25-84,.

North, Douglas C., "Institutions and Economic Growth: An Historical Introduction", *World Development*, cilt 17, no. 19 (1989), s. 1319-32.

North, Douglass C., *Institutions, Institutional Change and Economic Performance* (Cambridge University Press, 1990).

Orhonlu, Cengiz, "Köprücülük", *VII. Türk Tarih Kongresi*, s. 701-708. (Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973).

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1961-1966)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, no. 998 (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1963).

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilatı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, no. 1209 (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1967).

Owen, E.R.J., "Cotton Production and the Development of the Cotton Economy in Nineteenth Century Egypt", der. C. Issawi, *The Economic History of the Middle East, 1800-1914* (Chicago: University of Chicago Press, 1966) s. 417-29.

Owen, Roger, "Islam and Capitalism: A Critique of Rodinson", *Review of Middle East Studies*, 2 (1976): s. 85-93.

Owen, Roger, "The Middle East in the Eighteenth Century of 'Islamic' Society in Decline: A Critique of Gibb and Bowen's *Islamic Society and The West*'", *Review of Middle East Studies*, 1 (1975): s. 101-12.

Owen, Roger, *The Middle East in the World Economy* (New York: Methuen, 1981).

Pamuk, Şevket, "Commodity Production for World Markets and Relations of Production in Ottoman Agriculture, 1840-1913", der. Huri Islamoğlu-İnan, *The Ottoman Empire and The World-Economy* içinde (Cambridge: Cambridge University Press, 1987).

Parain, Charles, "The Evolution of Agricultural Technique", der. M.M. Postan ve H.I. Habakkuk, *The Cambridge Economic History of Europe* içinde, cilt 2: *The Agricultural Life of the Middle Ages* (Cambridge: Cambridge University Press, 1966).

Paris, Robert, *L'Histoire du Commerce de Marseile, vol. V: 1660-1789*, Le Levant (Paris: Plon, 1957).

Paskavela, Virginia, "Osmanlı Balkan Eyaletlerinin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katkı (1700-1850)", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXVII, 1-2 (1967-8): s. 265-92.

Pirenne, Henri, *Economic and Social History of the Medieval Europe* (New York: Attarvest Book, 1937).

Pitcher, Donald Edgar, *An Historical Geography of the Ottoman Empire, From Earliest Times to the End of the Sixteenth Century* (Leiden: J. Brill, 1972).

Planhol, Xavier de, "Geography, Politics and Nomadism in Anatolia", *International Social Science Journal*, 11 (1959): s. 525-31.

Planhol, Xavier de, "Le boeut parteur dans la Proche Orient et l'Afrique du Nord", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 12 (1969): s. 2198-321.

Planhol, Xavier de, *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidens nomadism et vie paysanne*, Bibliotheque archeologique et historique de l'institut français d'archeologie d'Istanbul, no. III. (Paris: Librarie A. Maisonneuve, 1958).

Planhol, Xavier de, *Les fondements geographiques de l'histoire de l'Islam* (Paris: Flammarion, 1968).

Polk, W.R. ve Chambers, R.L. (der.), *The Beginnings of Modernisation in the Middle East* (Chicago: The University of Chicago Press, 1968).

K.Pomeranz, *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern*

World Economy: China, Europe and the Making of the Modern World Economy (Princeton University Press, 2001).

Porchnev, Borus F., *Les Soulevement populaires en France de 1623 á 1648.* (Paris: SEVPEN, 1963).

Postan, M.M., "Medieval Agrarian Society in its Prime: England", *Cambridge Economic History of Europe* içinde, cilt: 1. (Cambridge: Cambridge University Press, 1966).

Postan, Michael M., *Essays on Medieval Agriculture and General Problems of the Medieval Economy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1973).

Pressel, W. von, "Les Chemins de Fer de Turquie", der. C. Issawi, *The Economic History of the Middle East, 1800-1914* içinde (Chicago: University of Chicago Press, 1966). s. 92-3.

Quataert, Donald, "A Provisional Report Concerning the Impact of European Capital on Ottoman Port Workers, 1889-1909", der. Huricihan Islamoğlu-Inan, *The Ottoman Empire and the World Economy* içinde (Cambridge: Cambridge University Press, 1987).

Richards, Alan, "Primitive Accumulation in Egypt, 1798-1882", *Review*, cilt: 1, sayı 2 (Güz 1977), ayrıca der. Huricihan Islamoğlu-Inan, *The Ottoman Empire and the World Economy* içinde (Cambridge: Cambridge University Press, 1987).

Rivlin, Helen, *The Agricultural Policy of Muhammed Ali in Egypt* (Cambridge: Harvard University Press, 1961).

Rodinson, Maxime, *Islam and Capitalism* (Paris: Sevil, 1966) [*Islam ve Kapitalizm*, çev. Fevzi Topaçoğlu, Akyüz Yayıncılık, 2002].

Roux, Jean-Poul ve Özbayrı, *K., Les tradition des nomades de la Turquie meriodionale: Contribution á l'etude des repsesentations religieuses chez les Yörük et les Tahtaci.* Bibliotheque archeologique et historique de l'Institut français d'archeologie d'Istanbul, cilt: 24 (Paris: A. Maisoneuve, 1970).

Rozman, Gilbert, *Urban Networks in Russia 1750-1800 and Pre-Modern Periodization* (Princeton, Princeton University Press, 1976).

Russel, J., "Late Medieval Balkan and Asia Minor Population", *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* 3 (1969): s. 265-274.

Sahillioğlu, Halil, "Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Menzilnamesi (Bağdat Seferi Harb Journali)", *Belgeler,* 2 (1965): s. 1-35.

Saltzman, A., "Centripetal Decentralization: Life-term Tax Farming in the 18th Century Ottoman Empire", ed. T. Arıcanlı, A. Ghani ve D. Ludden, *Political Economies of Ottoman, Safavid and Mughal Empires* içinde (University of California Press, 1985).

Sahillioğlu, Halil, "Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul'da Fiyatlar", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi,* cilt: 1, no. 1 (1968): s. 36-40; no. 2 (1968): s. 54-56; no. 3 (1968): s. 50-53,.

Sahillioğlu, Halil, "Sıvış Year Crises in the Ottoman Empire", der. M.A. Cook, *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day* içinde (Londra: Oxford University Press, 1970), s. 230-52.

Sahillioğlu, Halil, "XVII. Asrın ilk yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Rayici", *Belgeler Dergisi,* 1,2 (1964) s. 223-8.

Said, Edward W., *Oryantalizm* (Pınar Yayınları, İstanbul, 1982).

Samardzic, Radovan, "Belgrade, Centre Economique de la Turquie du Nord au XVIe Siecme, La Ville Balkanique, XVe-XIXe Siecles", *Studia Balkanica* (Sofya, 1970): s. 33-44.

Sarç, Ömer C., "Tanzimat ve Sanayimiz", der. C. Issawi, *The Economic History of the Middle East, 1800-1914* içinde (Chicago: University of Chicago Press, 1966), s. 43-5.

Scott, James C., *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia* (New Haven: Yale University Press, 1976).

Scott, James, "Hegemony and the Peasantry", *Politics and Society*, cilt: 7, no. 3 (1977), s. 267-96.

Seddon, David, "A New Paradigm of the Analysis of Agrarian Pelations in the Middle East", *Current Sociology* (1987).

Sella, Domenico, "The Rise and Fall of the Venetian Woolen Industry", der. Brian Pullan, *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* içinde, s. 106-26 (Londra: Methuen, 1968).

Sertoğlu, Mithat, *Muhteva Bakımından Başvekalet Arşivi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Yayınları, no. 103 (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1955).

Shanin, Teodor, *Late Marx And The Russian Road: Marx And The Peripheries Of Capitalism* (Monthly Review Press, 1983).

Shaw, Stanford J., *Between Old New* (Cambridge: Harvard University Press, 1971).

Skocpol, Theda ve Trimberger, Ellen Kay, "Revolution and World Historical Development of Capitalism", *Berkeley Journal of Sociology*, 22 (1977-8): s. 101-14.

Slicher van Bath, Bernard H., "Yield Rations, 810-1820", *Algemene Agrargeschiedenis*, Bydragen, 10 (1963): s. 48-62.

Slicher van Bath, Bernard H., *The Agrarian History of Western Europe, A.D. 500-1850* (Londra: E. Arnold, 1966).

Smith, Carol A., "Regional Analysis in World System Perspective: A Critique of the Structural Themes of Uneven Development", İktisadi Antropoloji Derneği'nin konferansında sunulan bildiri (Indiana Üniversitesi, Bloomington, Indiana).

Sohrweide, Hanna, "Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhunderts", *Der Islam*, 41 (1965): s. 95-223.

Sokoloski, M, "Le developpement de quelques villes dans le sud des Balkans au XVe et XVIIe siecles", *Balcanica*, 1 (1970): s. 81-106.

Steengard, Niels, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century: The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade* (Chicago: University of Chicago Press, 1974).

Stoianavich, Traian, "Land Tenure and Related Sectors in the Balkan Economy, 1600-1800", *Journal of Economic History*, 13 (1953): s. 398-411.

Stoianovich, Traian, "Le mais arrive dans les Balkans", *Annales: Economies, Societ's, Civilization*, 17 (1962): s. 84-93.

Stoianovich, Traian, "Le mais dans les Balkans", *Annales: Economies, Societes, Civilization*, 21 (1966): s. 1026-1040.

Stoianovich, Traian, *French Historical Method. The Annales Paradigm* (Ithaca: Cornell University Press, 1976).

Sunar, İlkay, "State and Economy in the Ottoman Empire", der. Huricihan İslamoğlu-İnan, *The Ottoman Empire and the World Economy* içinde (Cambridge University Press, 1987).

Sunar, İlkay, "The Role and Nature of Western Impact in the Economic Transformation of the Ottoman Empire", 19. yüzyılda İran ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyasa, Ekonomi ve Toplum konulu konferansa sunulan tebliğ (Babolsar, Iran, Haziran 17-21, 1978).

Sussnitzki, A.J., "Zur Gliederung Wirtschaftlicher Arbeit nach Nationalitäten in der Türkei", der. C. Issawi, *The Economic History of the Middle East, 1800-1914* içinde (Chicago: University of Chicago Press, 1966).

Sümer, Faruk, "Osmanlı Devrinde Anadolu'da Yaşayan Bazı Üçoklu Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt 11, no. 1-4 (1949-1950), s. 437-508.

Sümer, Faruk, "XVI. Asırda Anadolu, Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt: 11 no. 1-4 (1949-50): s. 509-23.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, no. 170 (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972).

Svoronos, N., *Le Commerce de Salonique au XVIIIe Siecl*,. (Paris: Presses Universitaties de France, 1956).

Tadic, J., "Le Commerce en Dalmatie et á Raguse et la Decadence Economique de Venise au XVIII e siécle", *Civiltá Veneziono Studi*, 9 (Venizea, Istituto per la Collaborazione Culturale, 1961): s. 237-74.

Taeschner, Franz, *Dans anatolische Wegenetz nach Osmanischen Quellen*, 2. cilt: (Berlin: Mayer & Müller, 1924-26).

Tavernier, Jean Baptiste, *Les six voyage de Jean Baptiste Tavernier en Turguie, en Perse*, et aux Indes, 2 cilt (Utrecht: Guillamme vande Water, Guillamme & Jacob Poolsum, 1712).

Thompson E.P., "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century", *Past and Present*, no. 50 (Şubat 1971), s. 31-55.

Thompson E.P., *Whigs and Hunters: The Origins of the Black Act*. (Londra: Penguin Books, 1990).

Tilly, Charles ve Tilly, Richard, "Agenda for European Economic History in the 1970's", *Journal of Economic History*, XXXI, 1 (March 1971): s. 184-98.

Todorov, Nikolai, "Le differentiation de la population urbaine au XVIIe siecle d'apres des registres de cadis de Vidin, Sofya et Ruse", *Studia Balcanica, 3. cilt: La ville balkanique XVe-XIXe siecles* (Sofya, 1970).

Todorov, Nikolai, "La situation demographique de la peninsule balkanique au cours des XVe et siecles", *Annuaire de l'Universite de Sofia*, Faculte de Philosophie et d'Histoire, cilt: 53, no. 2 (959), s. 193-226.

Tournefort, Joseph B., *Relation d'un voyage du Levant*, 2 cilt: (Paris: De l'imprimerie Royale, 1717).

Trimberger, Ellen Kay, *Revolutions from Above: Military Bureaucrats and Modernisation in Japan, Turkey, Egypt and Peru* (New Brunswick, New Jersey: Transaction Books, 1978).

Tuncer, Hadiye, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Hukuk, Arazi Kanunları ve Kanun Açıklamaları* (Ankara: Tarım Bakanlığı Basımevi, 1962).

Tunçdilek, Necdet, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt: 15, no. 1-4 (1953-54), s. 189-208.

Turan, Şerafeddin, "1560 Tarihinde Anadolu'da Yiyecek Maddeleri Fiyatlarını Gösteren Bir İran Elçilik Heyeti Masraf Defteri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 22 (1964): s. 273-94.

Turner, Bryan S., *Marx and the End of Orientalism* (Londra: George Allen and Unwin, 1978), s. 25-38.

Turner, Bryan, "Avineri's View of Marx's Theory of Colonialism: Israel", *Science and Society*, 40 (1979): s. 385-409.

Türkiye Cumhuriyeti Dahiliye Vekaleti, *Köylerimiz, Köy Kanunu: Tatbik Olunan ve Olunmıyan Köy İsimlerini Alfabe Sırası ile Gösterir Liste* (İstanbul: 1933).

Ubicini, M.A., "Excerpts from Letters on Turkey", der. C. Issawi, *The Economic History of the Middle East, 1800-1914* içinde (Chicago: University of Chicago Press, 1966) s. 43-5.

Unger, Robert M., *Law in Modern Society: Toward a Criticism of Social Theory* (New York: Free Press, 1976).

Venturi, Franco, "Oriental Despotism", *Journal for the History of Ideas*, 24 (1963): s. 275-302.

Verdery, Katherine, *Transylvanian Villagers: Three Centuries of Political, Economic and Ethnic Change* (Berkeley: University of California Press, 1983).

Vries, Jan De, "Labor/Leisure Trade off", *Peasant Studies Newsletter*, I, 2 (1972).

Waardenburg, J., *L'Islam dans le Miroir de l'Occident* (Lahey: Mouton, 1962).

Waines, David, "Cultural Anthropology and Islam: The Contribution of G. E. von Grunebaum", *Review of Middle East Studies*, 2 (1976): s. 113-23.

Wallerstein, I., Decdeli H., Kasaba, R., "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci", *Toplum ve Bilim*, 23 (Güz 1983), s. 41-53.

Wallerstein, I., Decdeli H., Kasaba R., "The Incorporation of the Ottoman Empire into the World Economy", der. Huricihan Islamoğlu-İnan, *The Ottoman Empire and the World Economy* içinde (Cambridge University Press, 1987).

Wallerstein, Immanuel, "The Ottoman Empire and The Capitalist World Economy: Some Questions for Research", *Review*, II, 3 (Kış 1979): s. 389-98.

Wallerstein, Immanuel, *The Capitalist World Economy: Essays by Immanuel Wallerstein* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980).

Wallerstein, Immanuel, *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European. World-Economy in the Sixteenth Century* (New York: Academic Press, 1974) [*Modern Dünya Sistemi - Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyılda Avrupa Dünya Ekonomisinin Kökenleri*, cilt 1, çev. Latif Boyacı, Barış Yayınları, 2004].

Wertheim, W. F., "Counter-Insurgency Research at the Turn of the Century", *Sociologische Gids*, 19 (Eylül / Aralık 1972).

Wilan, T.S., "Some Aspects of English Trade with the Levant in the Sixteenth Century", *English Historical Review*, 70 (Temmuz 1955): s. 399-410.

Wittek, P., *The Rise of the Ottoman Empire* (Londra: The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1938).

Wittfogel, Karl A., *Oriental Despotism*, New York: Vintage Books, 1981.

Wolf, Eric, "Crisis and Differentiation in Capitalism", *Europe and the People Without History* (Berkeley: University of California Press, 1984).

Wood, Alfred A., *A History of the Levant Company* (New York: Barnes and Nobles, 1964).

Woolf, R., "Venice and the Terraferma: Problems of the Change from Commercial to Landed Activites", der. B.S. Pullian, *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (Londra: Methuen, 1968).

Wrigley, E.A., "A Simple Model of London's Importanece in Changing English Society and Economy", *Past and Present*, no. 37, s. 44-70.

Wrigley, E.A., "Family Limitation in Pre-industrial England". *Economic History Review*, 2nd ser., cilt: 19, no. 1 (1966), s. 82-109.

Wrigley, E.A., "Parasite or Stimulus: The Town in a Pre-Industrial Economy", der. Philip Abrams ve E.A. Wrigley, *Towns in Societies: Essays in Economic History and Historical Sociology* içinde, s. 295-309 (Cambridge: Cambridge University Press, 1978).

Wrigley, E.A., *Population and History* (New York: McGraw Hill, 1972).

Wyczanski, Andrgey, "En Pologne: L'economie du domaine nobiliaire moyen 1500-1880", *Annales: Economies, Societes, Civilitation*, 18 (1963): s. 81-87.

Yücel, Yaşar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler". *Belleten*, 38 (1974): s. 657-708.

Kişi ve Yer Adları Dizini

Abdal Ata (zaviyesi) 153, 195, 199
Abdalvahab 205
Abdulfettah 123
Abidin Paşa 212
Ahi Halvet (zaviyesi) 214
Ahi Menteşe (zaviyesi) 195, 240
Ahi Muhiddin (zaviyesi) 208, 210
Ahmet Çelebi Katar 198, 207
Akkoyunlu 222, 318
Alaaddin köyü 214
Amasya 15, 102, 109, 116, 125, 127, 194, 211-213, 222, 242, 286, 287, 299, 300, 308, 311, 326
Amlus 247, 248
Anderson, P. 42
Ankara 248, 305, 308, 315
Ankara Savaşı 142
Arif Çelebi (vakfı) 196, 197
Ayas Ağa 208

Ballı (camii) 199
Bayburd 314
Bayezid (I.) 142
Boserup, E. 75, 76, 253
Braudel, F. 131
Brenner, R. 23, 24, 61, 69, 70, 72-74, 76, 77

Caca Bey (medresesi) 202
Cemaliye (medresesi) 199
Chayanov 68, 69
Cincife 102, 134-138, 193, 208, 209, 230, 239, 240, 243, 246, 256, 259-264, 267-277, 286
Cook, M.A. 109, 221, 228, 231, 233

Çoban 204, 225
Çorum 102, 103, 113, 116, 131, 138, 139, 194, 195, 217-219, 222, 224, 227, 228, 232-236, 238, 239, 243, 246, 252, 253, 257-259, 283, 286-293, 295-297, 299-309, 311-319, 321, 323, 325-328
Çorumlu 102, 106, 127, 134, 135, 137-139, 145, 153, 157, 158, 162, 163, 193-196, 198-202, 226, 230, 239-241, 243, 246, 256, 259, 260, 265, 267-273, 278-280, 286, 287, 290, 295-298, 301, 337
Çöreği Büyük 204

Danişmend 153, 214, 362
Divriği 102, 311, 312, 316
Dursun Bey 201

Edirne 298, 349, 356
Elvan Çelebi (zaviyesi) 195, 200
Emir Ahmet Çelebi 194, 207
Emir Mahmud (vakfı) 196
Emir Mahmud Çelebi 207

Enam Çelebi 158, 195, 196, 298
Enam Çelebi (zaviyesi) 154, 195, 197
Erzurum 126, 307, 311, 318, 319
Ermeniler 115, 223
Evliya Çelebi 300, 309

Fağfur Paşa 215
Fatma Hatun 204, 207
Felis 102, 134, 135, 137-139, 145, 211-213, 218, 229, 241, 256, 259, 260, 266-273, 279-281, 286
Filistin 123

Gence 125
Gümüş 199, 200, 286

Hacı Bektaş (zaviyesi) 155
Hacı Bey (zaviyesi) 1950
Hacı İlyas (El-Hac İlyas) 196, 200, 205
Hacı İlyas Bey (vakfı) 196, 200
Hacı İvaz (medresesi ve camii) 301
Hacı Lulu (zaviyesi) 207
Halil Obası 209
Hamdi Bey (vakfı) 200
Hamdullah Çelebi 196
Hamid bölgesi 320
Heyd, U. 109
Hızır Paşa 204, 205
Hisariye (medresesi) 208
Hoca Sebil (medresesi) 207
Hıristiyanlar
  Hıristiyan köyleri 115, 116
  Çorum'da Hıristiyanlar 115
  Tokat'ta Hıristiyanlar 115, 116, 241, 312
Hutteroth, W.D. 123
Hüseyin Ağa 204, 212, 213

İran 44, 66, 84, 150, 222, 223, 227, 238, 299, 308, 312, 317, 318, 319, 366
İnalcık, H. 80, 107, 109, 110, 152, 231, 242, 307
İskilip 154, 158, 195, 198, 202, 227, 286, 298
İstanbul 92, 113, 118, 144, 151, 152, 218, 220, 244, 284-286, 295, 296, 298, 307, 310, 311, 312, 315-318, 320, 343
İzmir 319

Kafirni 127, 134-138, 145, 157, 203-205, 213, 230, 239, 243, 246, 247, 248, 256, 259, 263, 265, 267-273, 278, 286
Kaplu (zaviyesi) 153, 207, 210
Karadeniz 102, 152, 217, 311, 316, 319
Karahisar-ı Demirli 101, 102, 128, 129, 134, 135, 137-139, 145, 157, 193, 198, 199-202, 226, 230, 236, 239, 241, 243, 244, 246, 250, 253, 256, 259, 260, 265, 267-273, 278, 279, 281, 286, 297, 306
Karahisar-ı Şarkî 102, 211, 251, 309
Karakuş 102, 113, 116, 134, 135, 137-139, 145, 185, 212, 218, 223, 229, 239, 241, 243, 256, 259, 260, 266-273, 279-281, 286, 307
Karaman 109, 118, 131, 220, 225, 226
Katar 102, 137, 134, 135, 137, 139, 145, 195, 198, 201-203, 215, 224, 227, 239, 241, 244, 256, 259, 260, 266-273, 278, 279, 286
Kayseri 194, 223, 307, 309, 339
Kırım 152, 218, 242, 296, 307, 316
Kızılbaş 222-224, 226, 227, 313
Kilise Köy 199
Komenat 204
Kudüs 155, 157, 214, 297, 339
Kutlu 196
Küre 311

Lewis, B. 126

Mahmud Çelebi 198, 207
Malthus 25, 26, 64, 68, 71-75
Medine 155, 157, 194, 197, 202, 204, 206, 209, 210, 213, 290, 297
Mehmet (II.) 148
Mehmet Bey 127
Mehmet Bey Katarî 202
Mehmet Paşa 204, 205
Mehmet Paşa (camii) 199

Mehmet Paşa Yıldızî 207
Melik Danişmend (zaviyesi) 153
Melike Hatun 196, 197
Merzifon 286
Mevlana Cafer Çelebi 202
Mevlana Şemseddin 204
Mevlanazade (darulhadisi) 209
Mevlevi (darüşşifası) 194
Mısır 57, 58, 83
Moğol Tatarları 227
Murat (III.) 106

Niksar 102, 115, 124, 125, 134, 135, 137-139, 145, 151-153, 157, 187, 204, 214-219, 222, 224, 227, 228, 232-236, 238-243, 246, 252, 253, 256-260, 266-273, 279-281, 283, 286-288, 290-293, 296, 298, 300-304, 306-309, 312-319, 321, 324, 326-328

Osmancık 194, 199, 286

Pir Ahmet Bey 158, 204, 205
Pir Ahmet Bey (zaviyesi) 204, 205
Pir Mahmud 205

Rum (vilayeti, beylerbeyi) 89, 93, 101, 102, 105, 110, 112, 114-118, 120, 122, 124, 126, 128, 129, 131, 135, 137, 141, 149, 152, 154, 157, 160, 189, 190, 193, 209, 211, 221-224, 227, 231, 236, 243, 246, 250, 251, 279, 281, 283, 285, 287, 291, 297-299, 306-308, 310, 311, 313, 314, 320, 321, 325, 330, 333, 337-339
Rumlar 115
Rüstem Paşa 199, 200

Sadi Bey 200
Sadreddin Konevî (tekkesi) 155
Sadreddin Konevi (zaviyesi) 244
Sadreddin Paşa (zaviyesi) 195
Safevi Hanedanlığı 222, 223
Samsun 151, 218, 242, 310, 311, 316, 319, 338
Selçuklu (devleti) 142
Selim (I.) 222
Sinan Bey 200, 202
Sivas 102, 204, 208, 209, 214, 299
Sonisa 102, 116, 286
Sufi Hasan 205
Sultan Beyazid (camii) 213
Suriye 123, 224, 366
Süleyman (Kanunî) 102, 106, 109, 130, 139, 299
Süleyman Çelebi 108

Şarlıköy 310, 313
Şeyh Hüseyin Bey 209
Şeyh Muhiddin 154, 158, 202, 203, 298
Şii Türkmen aşiretler 222

Tebriz 308
Timur 227
Tokat 101-103, 105, 106, 113, 115, 116, 127, 131, 136, 153, 157, 158, 194, 204-211, 214, 217-219, 222-224, 227-229, 232-236, 238-243, 246, 251-253, 257, 259, 268, 274, 275, 278, 283, 285-288, 291-293, 298-301, 303-319, 323
Tokat kadısı 205
Tosya 247
Tosya-Boyabad 124
Turhal 286

Uluca Bey 200
Uzun Hasan 318

Venedik 199, 308, 310
Venk 102, 116, 134-138, 145, 209-211, 230, 246, 256, 259-264, 267-273, 275-277, 286

Yeni-il 221
Yıldız 102, 113, 127, 134-138, 145, 193, 206-208, 230, 239, 243, 248, 256, 259-264, 267-273, 277, 281, 286
Yozgat 239

1858 Arazi Kanunnâmesi 111

adaletname 94
akçe 106, 117-119, 121, 123-127, 192, 193, 198, 201, 220, 230, 237, 241, 248, 250, 261-265, 270-273, 279, 280, 288, 291, 292, 303, 304, 307, 310, 313, 319, 323, 328, 341, 342, 345, 346
âmâ 115
arıcılık 124, 246, 281, 292
arı kovanları 123, 126, 130, 146, 147, 149, 191, 246, 281, 323, 324
armut 123
arpa 120-123, 218, 227, 230, 231, 234, 237-239, 242, 251, 252, 260-267, 271, 274-280, 315, 323
asiyab 129, 273, 323, 324
askeri 20, 32, 34, 37, 49, 81, 82, 85, 90, 103, 105, 107, 113, 114, 135-137, 206, 215, 217, 218, 221, 222, 298, 300, 311, 317, 318
asma 120-123, 278, 310, 314
aşar 323, 324
aşiretler 45, 117, 128, 157, 193, 222-224, 297, 342
atçeken 289
atlar 289, 297, 312
at yetiştiriciliği 289
avarız, 238
  avarız hanesi 109
  avarız-ı divaniye 107, 113
ayan 58

bab 273
bac-ı bazar 288, 302, 323, 324, 327
bad-ı hava 288
bağ 123, 124, 240, 270, 275, 291, 300
bağcılık 111,218, 232, 246, 269, 270, 274-276, 278-280
bahçe 111, 120, 121, 123, 124, 275, 276
bakır 311, 213, 317
baklagiller 117, 120, 121, 149, 230
bal 123, 246
balta yeri 228, 229
bazar-ı esb 323
bazar-ı galle 323, 324
bazar-ı keyt 323, 324
bedesten 325, 326
bennak 110, 135-137
bey 157, 215
beylerbeyi 299
bostan (bkz. bahçe) 111, 123, 240, 270, 275
bostancılık 232, 275, 276, 291
boyahane 130, 132, 247, 249, 250, 295, 303-306
boyama 247, 249, 251, 304, 305
bozahane 132
buğday 118, 120-123, 218, 227, 230, 231, 234, 237-240, 242, 251, 260-267, 271, 274-280, 315, 323
büyükbaş hayvan yetiştiriciliği 291, 292

caba 112, 135-137, 221, 259
cami 142, 145, 152-154, 157, 192, 194, 199, 200, 204, 209, 212, 214, 297, 300, 325
cami-medrese kompleksi 301, 333
cemaat-ı şarkîyan 223
ceviz 123, 270, 279
Chayanov yaklaşımı 68, 69
cizye 126

çarşı 303, 309, 311, 325, 341
çayır 126, 230
çeltikçi 95, 107, 124-126, 238, 242
çift 110-114, 116, 126, 135-137, 147, 149, 150, 224, 226, 230, 231, 323
çift-bozan akçesi 106, 220
çiftlik 173, 231
çilehane 211

damga vergisi (bkz. tamga) 132, 273, 288, 302, 306, 323, 324, 326, 327, 345
darı 123, 240, 342
darülhadis 208, 212, 214
darülhüffaz 214
demir 311, 312, 316, 317
değirmen 122, 126, 130, 147, 191, 273
değirmen taşı 129, 130, 232, 273, 310
deri 123, 244, 251, 309, 310
devlet çiftlikleri 95, 97, 218, 252, 296
dibek 273
dibekhane (bkz. tabakhane) 310, 324
dokuma 57, 241, 247-251, 253, 304-309, 317, 318, 345
dokumacılık 57, 132, 246, 247, 253, 303, 304, 306-309, 316, 318, 320
duagûy 115
dut 123
dükkân/atelye 132, 301, 303, 305, 309, 312, 325-327

eğirme 250, 251
emir 114, 157, 215
erzen 123
eşkinci 147, 148, 203, 227

fakih 157
feddan 323
fiyatlar (eğilimler) 53, 71, 72, 90, 91, 111, 118-120, 159, 289, 294, 320, 333, 344, 350

gebran 116
girdegân 123
giysi/giyecek 249, 285, 286, 306-308, 318, 320
göç 72, 76, 220-222, 225, 234, 235
göçebe 76, 105, 236, 239, 289

hacer 273
han 206, 325, 326
hane 108, 109
has 96, 103, 118, 151, 192, 193, 198, 201, 242, 287, 290, 291, 327
hass-ı hümayun 162-190, 193, 198
hass-ı mirliva 162-190, 193
hasıl 128, 129
hatip 115
hayvan derileri 310, 316
hububat 149, 284-293, 295, 310, 315, 317, 321, 323, 325, 326
hukuk 37, 46, 48, 84-86, 111

İslâmî 35, 37, 45-48, 51, 53, 57, 84, 85
icmal 103, 257
ihtisab 132, 302-304, 326
ihzariye 132
iki baştan 128-130, 144, 193, 201, 211
iltizam 27, 57, 82, 92, 105, 132, 151, 153, 247, 249, 290, 295, 304, 327, 334, 335, 344
imamı 137, 145
imaret 194, 202, 244
ipek 303, 308, 309, 318, 319, 326
iştîra 117
ispençe 116, 126

kadı 87, 93, 101, 112, 145, 147, 200, 294, 296, 300, 301
kadıasker 147
kantarlar 307, 326

kanun 88, 106, 110, 111, 124-127, 141, 149, 231, 241
Rum vilayeti kanunu 126
kanunnâme 80, 84, 88, 93, 103, 104, 110, 118, 221, 231, 241, 283
kapluca 123
karye (köy) 102, 192
kaza 101, 103, 193, 284, 298
kenevir 120, 121, 267-270, 278, 279, 281
keten 120, 121, 241, 267-270, 275-279, 281, 307
kervansaray 192
kışlak 126, 230
kıta 273
kile 117, 118, 120, 121, 125
İstanbul (kilesi) 118
koyun 123, 124, 130, 225, 230, 234, 243-246, 272, 281, 296, 309
koyun besiciliği 308
koyun yetiştiriciliği 245, 248, 251, 281, 311, 316
koyun vergisi (resm-i aghâm) 123, 126, 130, 147, 149, 150, 243, 244
köylü isyanları 65
kuyumcu 311

maden 309, 311, 312, 316
mahalle 27, 115
mali tahrirler 326
malikâne sistemi (XVII. Yüzyıl) 93
Malthus modeli 25, 26, 64, 68, 71-75
malul 115
medrese 115, 142, 145, 152-155, 157, 192, 194, 199, 206-209, 212, , 214, 235, 297, 300, 301, 333, 344
mera (otlak) 292
metal 311, 312
meyhane 132, 312-314
mevkuf 112, 135-137
mevkufçu 112, 151, 193
meyve 111, 120, 121, 123, 149, 218, 232, 234, 240, 251, 267-270, 274-280, 291, 292, 323
mezbaha 288, 296, 310
mezraa 323
mirî 125, 146, 147, 232
mirliva 113, 193, 295, 299
mizan 318, 319, 323, 324
mud 120
mufassal 102, 103, 115, 192, 196, 197, 224
muhalefet (bkz. Kızılbaş) 313
muhtesib 132, 294, 296, 299, 343
mukataa 104, 105, 132, 133, 248, 273, 295, 304, 305, 319
mücerred 108, 112, 116, 135-137, 221, 257, 259
müderris 145, 154
müezzin 115
mühimme defterleri 110, 112, 225, 247, 285, 289, 305
mülk gelirleri 145, 197, 204, 210, 212
mülkiyet 24, 40, 65, 66, 73, 78, 80, 93
mülk sahipleri 85, 145, 146, 152, 156-158, 192, 196, 197, 200, 202, 203, 205, 207, 210, 212, 213, 215, 297, 298
mültezim 27, 55, 65, 80, 89-92, 132, 133, 247, 287, 290, 293-295, 304, 305, 321, 322, 327, 332, 334
mürid 157
müsellem 105, 107, 112, 113, 135-137, 213
müzevvec 116, 135-137

nadas 228, 229, 231, 245
nalbant 311
narh 119
nimçift 135-137
niyabet 126, 323
nizam-ı alem 149
nüzül 117, 238

otlak 126, 225, 230, 245

öşür 78, 97, 111, 117, 122, 123, 125-130, 149, 150, 152, 166, 168, 170, 173, 177, 183, 185, 191, 201, 212, 227, 237, 238, 270, 273, 286, 290, 291, 333

palamut 311
pamuk 55, 117, 120, 121, 131, 149, 218, 241, 247, 248, 250, 253, 267-270, 275, 277-280, 288, 303, 307, 308, 316, 317, 319, 320, 323, 324, 326, 343
pazar 27, 54, 55, 57, 63, 78, 92, 97, 98, 102, 118, 119, 130, 131, 150, 151, 236, , 237, 240, 249, 273, 287, 288, 294, 295, 302, 315, 323, 324, 326-328
pekmez 246
pir 114, 157
pir-i fani 108, 115
pirinç 95, 120, 121, 126, 151, 152, 218, 232, 242, 288, 290, 296, 313, 316

Rakaba 93, 94, 141, 142, 146
reaya 82, 95, 104, 113, 124, 149, 203, 220, 225, 226, 242, 289
resm-i arus 126
resm-i çift 116, 135, 147, 224, 323
resm-i dönüm 126
revgân 273, 281, 323, 324

sahib-i arz 125
salariye 126
sancak 101, 113, 144, 151, 235, 289, 299
sancak beyi 193, 203
satış (pazarlama) 117, 132, 150, 156, 158-160, 202, 237, 285, 287, 292, 293, 296, 297, 300, 333, 304, 306, 315, 317, 320
sebze 111, 123, 149, 218, 234, 240, 251, 267-270, 275-280, 291, 292
sepiciler 309-311
seyid 114, 244
sipahi (timar sahibi) 65, 112-114, 124, 128, 135, 137, 141, 143, 144, 147, 148, 150, 151, 192, 193, 197, 198, 206, 220, 231, 332-334
sof 248, 306
su 124, 232, 309
subaşı 194, 294-296, 299, 300
sulama 40, 44, 124, 217, 218, 228, 232
sürsat (zorla satış) 117, 238

şarap 132, 241, 246, 314, 319
  şarap üretimi 313, 314, 319
  şaraplık üzüm yetiştiriciliği 246
şemhane 132, 323
şeriat 84
şeriye sicilleri 290
şeyhler (zaviyelerin) 115
şeyh aileleri 142, 155
şıra 241, 246, 270, 274, 314

tabaklama 244, 251, 309-311
tahrirler (Rum vilayeti) 101, 105, 110, 112, 117, 126, 128, 129, 243
tahrir defterleri 80, 101-104, 107, 116, 117, 126, 130-132, 138, 144, 149-151, 155, 158, 159, 166, 168, 170, 173, 183, 185, 192, 193, 199, 202, 205, 219, 220, 221, 222, 224, 226, 228, 230, 232, 233, 238, 240, 242, 243, 247, 270, 292, 325
tamga 273, 288, 323, 324
tapu 126, 147, 288, 323
tekâlif-i örfiye 107, 113, 238
tekke 154, 155, 244, 289
temlik 114
timar gelirleri 143, 197, 290
timar sahibi 27, 80, 87, 92, 96, 118, 125, 150, 158, 159, 192, 193, 196, 197, 198, 201, 203, 204, 206-208, 211, 213, 215, 216, 234, 238, 252, 255, 287, 290, 294, 333, 334
ticaret 23, 26, 27, 30, 51-53, 56, 57, 60, 62, 65, 69, 78, 82, 83, 91, 92, 95, 133, 247, 251, 255, 284, 285, 288, 309, 311, 316, 318-320, 325
  ticarete dayalı model 160
toprakta devlet mülkiyeti 93

ulak beygirleri 289
ulema 46, 81, 87, 96, 142, 145, 146, 148, 154, 157, 212, 214, 235, 252, 300, 301, 333, 334
umerâ 93, 91, 114, 142-144, 148, 151, 157, 158, 298
uzun yol ticareti 325

üzüm 241, 246, 345

vakıf (hayır kurumları)
aile 144, 145, 152-158, 196, 197, 199, 200, 202-205, 210, 212, 215, 298
gelirleri 153, 197, 287, 297, 334
kamu 144, 145, 152, 154, 156, 192, 194, 195, 198, 199, 202-204, 206-209, 211, 212, 214, 301
Medine-Kudüs 157
ve merkezî devlet 65, 82
vakıf defterleri 103, 326
vilayet 102, 193
vilayet (Rum) 89, 93, 101, 102, 105, 110, 112, 114-118, 120, 122, 124, 126, 128, 129, 131, 135, 137, 149, 152, 154, 157, 160, 189, 190, 193, 209, 211, 221-224, 227, 231, 236, 243, 246, 250, 251, 279, 281, 283, 285, 287, 288, 291, 297-299, 306-308, 310, 311, 313, 314, 320, 321, 325, 330, 333, 337-339
yaylak 126, 230, 323, 324
yeniçeri 81, 96, 299, 300, 333
yerleştirme 226
yörük defteri 105
yün 123, 245, 248, 250, 251, 253, 281, 306-308, 316, 319
yünlü (giyecek, bkz. sof) 247-249, 286, 296, 306, 308

zaim 209
zanaat 40, 132, 250, 252, 253, 255, 296, 297, 300, 302, 303, 316-322
zanaatkâr 292, 303, 305
zaviye 114, 115, 152, 153, 162-190, 192- 195, 196, 199, 201, 202, 204, 210, 212, 214, 298, 300
zaviyedâr 114, 136, 137, 220
zeamet 103, 162-190, 193
zemin 111, 126, 288, 323

Batı dışındaki toplum ve ekonomilerin durağanlığını vurgulayan modernleşme ve oryantalizm anlayışlarına eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşan Huricihan İslamoğlu, *Devlet ve Köylü*'de ilk kaynaklara inerek yaptığı kapsamlı araştırmayla Osmanlı'nın erken modernitesine ışık tutuyor.

16. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda, kırsalda ve kentlerde üretim ve nüfus eğilimlerinin, vergilendirme ilişkilerinin ayrıntılı bir incelemesi olan *Devlet ve Köylü*, sadece Osmanlı için değil, erken modern dönemde diğer Avrasya bölgelerinin tarihlerine de ışık tutabilecek nitelikte bir toplumsal-iktisadî dönüşüm modeli ortaya koyuyor. Osmanlı iktisadî yapısında iç ticaretin önemine dikkat çeken; ticari hayatın, tarımsal faaliyetin belirlenmesinde siyasi tercihlerin etkisine vurgu yapan çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iktisadî ve toplumsal yapıyı "Şark despotizmi" anlayışlarından farklı bir şekilde değerlendirmesiyle de dikkat çekiyor.

Yayımlandığı ilk günden beri referans kitap olma özelliğini koruyan *Devlet ve Köylü*, gözden geçirilmiş ve genişletilmiş baskısıyla araştırmacılar ve özellikle Osmanlı'nın iktisadî yapısını daha iyi anlamak isteyenler için eşsiz bir kaynak. ■

İLETİŞİM 127
ARAŞTIRMA İNCELEME 27

ISBN 13: 978-975-05-0780-9